

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

«Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τούς μαθητάς
ἐδίδασκες λέγων»

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

Βόλος, 19-21 Ὀκτωβρίου 2009

ΚΛΑΔΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

«Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς μαθητάς,
ἐδίδασκες λέγων»

© Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ
Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,
Ἰασίου 1, 115 21 Ἀθήνα
τηλ. 210-7272 253, Fax 210-7272 251
<http://www.ecclesia.gr>
e-mail: periodika@ecclesia.gr
Ἔκδοση Α΄ 2010
ISBN 960-86870-9-8

Ἐπιμέλεια Ἐκδόσεως - Διόρθωση Δοκιμίων:
Κωνσταντῖνος Χολέβας
Βασίλειος Δ. Τζέροπος, Δρ. Θ.

Στοιχειοθεσία - Ἐκτύπωση:
Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἐπεύθυνος Τυπογραφείου:
Νικόλαος Κάλτζιας, Πρωτομαγιάς 3, Κρυονέρι Ἀττικῆς

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

«Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς μαθητάς,
ἐδίδασκες λέγων»

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

Βόλος, 19-21 Ὀκτωβρίου 2009

Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς
Υπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
ΑΘΗΝΑΙ 2010

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΔΕΥΤΕΡΑ 19 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009

- 16.00 Ὑποδοχή Συνέδρων.
16.30 Ἅγιασμός.
16.45 Προσφώνηση τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ κ. Ἰγνατίου.
Προσφώνηση τοῦ Προέδρου τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμητιοῦ κ. Δανιήλ.
Χαιρετισμοί.
Ἐναρξη ἐργασιῶν ὑπό τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνύμου Β΄.

Ἰν ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος:

Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης
Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ κ. Ἰγνατίος

- 17.30-18.00 Α΄ Εἰσήγηση: «Ἐννοια καί Ἱστορία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς».
Εἰσηγητής: Ἐλλογιμώτατος κ. Εὐάγγελος Θεοδώρου, Ὁμότιμος Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
18.00-18.30 Β΄ Εἰσήγηση: «Παράγοντες λειτουργικῆς ἀγωγῆς (Ἐνορία - Σχολεῖο - Οἰκογένεια κ.λπ.)».
Εἰσηγητής: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Σισανίου καί Σιατίστης κ. Παῦλος.
18.30-19.30 Συζήτηση.
20.00 Δεῖπνο.
20.30 Ἀπόδειπνο.
21.00 Συζήτηση ἐπί λειτουργικῶν θεμάτων.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΤΡΙΤΗ 20 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009

08.30 Πρόγευμα.

2η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος:

Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης
Σισανίου καί Σιατίστης κ. Παῦλος

Προσευχή - Ἑναρξη.

09.00-09.30 Α΄ Εισήγηση: «*Βαπτισματική ἀγωγή τῶν πιστῶν*».
Εισηγητής: Ἐλλογιμώτατος κ. Παναγιώτης Σκαλ-
τση, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς
Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

09.30-10.00 Β΄ Εισήγηση: «*Εὐχαριστιακή ἀγωγή τῶν πιστῶν*».
Εισηγητής: Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτε-
ρος κ. Ἰωάννης Σκιαδαρέσης, Ἐπίκουρος Καθηγη-
τής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης.

10.00-10.30 Γ΄ Εισήγηση: «*Ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου καί
τῶν λοιπῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν*».
Εισηγητής: Ἐλλογιμώτατος κ. Γεώργιος Φίλιας, Κα-
θηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημί-
ου Ἀθηνῶν.

10.30-11.30 Συζήτηση.

11.30-12.00 Διάλειμμα.

3η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος:

Ἐλλογιμώτατος κ. Γεώργιος Φίλιας,
Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

12.00-12.30 Α΄ Εισήγηση: «*Ὁ παιδαγωγικός χαρακτήρας τῶν
ἐορτῶν καί τῶν μνημῶν τῶν ἁγίων*».

- Εισηγητής: Έλλογιμώτατος κ. Συμεών Πασχαλίδης,
Ἐναπληρωτής Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*.
- 12.30-13.00 Β΄ Εισήγηση: «*Ἡ διά μέσου τῆς θείας λατρείας παι-
δεία θανάτου τῶν πιστῶν*».
Εισηγητής: Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτε-
ρος κ. Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης, Ἐπίκουρος
Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστη-
μίου Θεσσαλονίκης.
- 13.00-13.30 Συζήτηση.
- 13.30 Γεῦμα.
- 16.00 Ἑσπερινός.

4η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος:

Ἐλλογιμώτατος κ. Παναγιώτης Σκαλιτσῆς,
Ἐναπληρωτής Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

- 17.00-17.30 Α΄ Εισήγηση: «*Ἀπό τῆ λειτουργικῆ σπῆν περιβαλ-
λωνικῆ ἀγωγῆ. “Σπουδῆ σίς περιστατικῆς εὐχῆς
τοῦ Εὐχολογίου”*».
Εισηγητής: Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτε-
ρος κ. Δημήτριος Τζέρπος, Ἐναπληρωτής Καθηγη-
τής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν.
- 17.30-18.00 Β΄ Εισήγηση: «*Ἡ λειτουργικῆ ἀγωγῆ τῶν παιδιῶν
διά μέσου τοῦ μαθήματος τῶν Ἐρησκευτικῶν*».
Εισηγητής: Έλλογιμώτατος κ. Κωνσταντῖνος Δελ-
κωσταντιῆς, Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

* Τό κείμενο τῆς εἰσηγήσεως τοῦ κ. Συμ. Πασχαλίδη δέν κατετέθη ἐγκαί-
ρως στή Συντακτικῆ Ἐπιτροπῆ τοῦ παρόντος τόμου καί δέν δημοσιεύεται.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

- 18.00-19.00 Συζήτηση.
19.30 Δείπνο.
20.30 Ἐπίδειξη - Ἀκολουθία Θείας Μεταλήψεως.

ΤΕΤΑΡΤΗ 21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009

- 07.00-09.00 Θεία Λειτουργία.
09.00-09.30 Πρόγευμα.

5η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος:

Πανοσιολογιώτατος Ἀρχιμανδρίτης
κ. Νικόλαος Ἰωαννίδης,
Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

- 09.30-10.00 Α' Εἰσήγηση: *«Οἱ λειτουργικὲς τέχνες (Ναοδομία, γλυπτική, ξυλογλυπτική, μικροτεχνία κ.λπ.) σὴν ὑπηρεσία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς».*
Εἰσηγητής: Ἐλλογιμώτατη κ. Ἰωάννα Στουφῆ - Πουλημένη, Ἐπίκουρος Καθηγήτρια τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 10.00-10.30 Β' Εἰσήγηση: *«Ἡ εἰκονογραφία ὡς μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν».*
Εἰσηγητής: Ἐλλογιμώτατος κ. Γεώργιος Κόρδης, Ἐπίκουρος Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 10.30-11.00 Γ' Εἰσήγηση: *«Ἡ ἱερὴ ψαλμωδία ὡς μέσον τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς τῶν πιστῶν».*
Εἰσηγητής: Ἐλλογιμώτατος κ. Ἀθανάσιος Βουρλῆς, Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

- 11.00-12.00 Συζήτηση.
12.00-12.30 Διάλειμμα.

6η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος:

Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης

Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμητιοῦ κ. Δανιήλ

- 12.30-13.00 Α΄ Εισήγηση: «*Ἡ εὐταξία στή θεία λατρεία ὡς μέσον ἀγωγῆς*».
Εισηγητής: Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτερος κ. Θεόδωρος Κουμαριανός, Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 13.00-13.30 Β΄ Εισήγηση: «*Ἡ λειτουργική ἀγωγή καί ἡ σύγχρονη τεχνολογία*».
Εισηγητής: Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτερος κ. Γρηγόριος Σταμκόπουλος, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τῆς Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Θεσσαλονίκης.
- 13.30-14.00 Συζήτηση.
- 14.00-14.30 Γενική Συζήτηση - Προτάσεις - Συμπεράσματα.
14.30 Ἀποχαιρετιστήριο Γεῦμα.

Μήνυμα
τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου
Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος
κ. Ἱερωνύμου

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει χαρακτηρισεῖ ἀπό πολλούς Ἕλληνες καί ξένους, Ὁρθοδόξους καί ἑτεροδόξους, ὡς λειτουργική Ἐκκλησία, γεγονός πού συνιστᾷ τήν οὐσία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς καί τήν ἔκφρασή τῆς. Τά πάντα στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχουν στόχο «*τήν κοινωνία τῆς κτίσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι*», ὥστε νά γίνει μιά «*εὐλογημένη Βασιλεία τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*», Βασιλεία τῆς «*χάριτος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς καί τῆς κοινωνίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*», κατὰ πὼς ὀρίζεται ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο στήν *Β΄ Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή* του (13,13).

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελεῖ μιά συνεχῆ καί ἀδιάλειπτη κοινωνία Θεοῦ καί ἀνθρώπου, πού κορυφώνεται καί συγκεφαλαιώνεται ὅλη ἡ δημιουργία μέ τόν Θεό. Αὐτός εἶναι ὁ κατεξοχὴν προορισμός τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς κάθε ἀνθρώπου, πού ἔχει σάν βάση τὴ λειτουργική – εὐχαριστιακή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ πιστός δέχεται τά πάντα, καί τήν προσωπική του ὑπαρξη καί τόν κόσμον τῆς δημιουργίας, ὡς δωρεά τῆς χάριτος, τῆς ἀγάπης καί τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ καί αἰσθάνεται τότε τήν ἀνάγκη νά τά ἀναφέρει καί πάλι «*μετ' εὐχαριστίας*» πρὸς Ἐκεῖνον ὡς λατρεία, γιά νά γίνει στή συνέχεια καί αὐτή ἡ προσφορά χαρισματική ἀντιμετάδοση τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο μέ τή θεία χάρη γιά ζωή ἀληθινή, αἰώνια καί ἀθάνατη. Θεολογικώτατα καί αὐτονόητα ὁ λειτουργός διακηρύσσει, ἐξ ὀνόματος τοῦ εὐχαριστιακοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, κατά τήν πύο κορυφαία στιγμή τῆς θείας Λειτουργίας ὅτι «*τά σά ἐκ τῶν σῶν σοί προσφέρωμεν κατά πάντα καί διά πάντα*».

* * *

Ὁ εὐχαριστιακός αὐτός τρόπος τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τῆς ἀναφορᾶς τόσο τῆς δικῆς του ὑπαρξης ὅσο καί τοῦ κόσμου ὀλόκληρου πρὸς τόν Θεό, διακόπηκε, παραμορφώθηκε καί διαστράφηκε σέ παραλειτουργία καί ὁ ἴδιος ὑπέπεσε στό νόμο τῆς φθορᾶς καί τῆς δουλείας. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀληθινή ζωή καί αὐθεντική ἐν ἐλευθερία ἀνθρώπινη ὑπαρξη ἔξω ἀπό τόν εὐχαριστιακό τρόπο λειτουργίας της. Μέ τήν ἁμαρτία του ὁ ἄνθρωπος περιέπεσε ἀπό τήν «*κατά φύσιν*» στήν «*παρά φύσιν*» κατάσταση, μακριά ἀπό τήν ἐλεύθερη ἀγαπτική καί εὐχαριστιακή λειτουργία του πρὸς τόν φιλόανθρωπο Θεό, πού εἶχε ὡς συνέπεια τή δουλεία του στά δεσμά τῶν σαρκικῶν ἡδονῶν καί ἐπιθυμιῶν, σέ μιά ζωή θανατερή, μέ τελική κατάληξη τόν πνευματικό καί αἰώνιο θάνατό του.

Ἄν καί αὐτός ἦταν ὁ κλῆρος τοῦ ἀνθρώπου μετά τήν πώση τοῦ γενάρχη τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὁ Θεός δέν ἐγκατέλειψε τόν ἄνθρωπο. Μέ τή σάρκωση τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ πραγματοποιοῖσε καί θεμελίωσε τή «*δευτέρα κοινωνία του μέ τόν ἄνθρωπο*» κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Θεολόγο.

Ξεπέρασε αυτή όχι μόνο την πώση του ανθρώπου, αλλά και εκείνη την πρώτη λειτουργία της κτίσεως, καθώς ο αγαθός Θεός χάρισε διά του μυστηρίου της Ἐκκλησίας και της μετοχής των πιστών στη λειτουργική της ζωή την αληθινή κοινωνία Θεοῦ και ἀνθρώπων. Ἰδιαίτερα δέ μέ τή θεία Εὐχαριστία, ἡ ὁποία εἶναι ἡ «*έν Πνεύματι Ἁγίῳ*» λειτουργία της θεοκλήτου συνάξεως και συνόδου τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, τό Ἅγιο Πνεῦμα «*πᾶσαν πληροῖ τήν πνευματικήν και ὑπερφυᾶ οικονομίαν τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου σαρκώσεως*» (Ἰωάννου Δαμασκνοῦ, PG 95,408e).

Πρέπει ἰδιαίτερα νά τονισθεῖ ὅτι στή θεία Λειτουργία, ὅπως και σέ κάθε λειτουργική πράξη, τάξη και λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας, τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐνεργεῖ τά πάντα. Διά τῆς ἐπικλήσεως και ἐπιφοιτήσεως του κάθε τι τό ὑλικό πνευματοποιεῖται, ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς ἐξαῦλωσης ἢ ἀποῦλοποιήσεως ἢ πνευματικοποιήσεως, ἀλλά μέ τήν ἔννοια ὅτι ταῦτα πληροῦνται μέ τή θεία και θεοποιό χάρη τοῦ Θεοῦ. «*Ἡ τῆς Ἐκκλησίας διακόσμησις οὐχί σαφῶς και ἀναντιρρήτως διά τοῦ Πνεύματος ἐνεργεῖται*», διρωτᾶται ὁ Μέγας Βασίλειος, και προσθέτει στή συνέχεια: «*Αὕτη γάρ ἡ τάξις (έν Ἐκκλησίᾳ), κατά τήν διαίρεσιν τῶν ἐκ τοῦ Πνεύματος δωρεῶν διατέτακται*» (Περί Ἁγίου Πνεύματος, 39, SChr. 17,254).

Στόχος ἐπομένως τῆς λειτουργικῆς πράξεως και ζωῆς δέν εἶναι τό νά καταστεῖ ἡ ζωή τοῦ χριστιανοῦ ἠθική ἢ διανοητικά ἀνώτερη ἢ και ἰδανική, ἡ ὁποία θά ἐξαντλεῖται μόνο στίς ψυχικές, ἐνδοκοσμικές πραγματικότητες και δραστηριότητες, γυμνή ἀπό τή χάρη τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ἀντιθέτως μιᾶ ζωῆ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ διά Πνεύματος Ἁγίου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ πνευματική ζωή τῶν πιστῶν, ἐν τῷ Χριστῷ και ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Ἐκκλησίας, συνίσταται στή συσταύρωσή τους μετά τοῦ Χριστοῦ και στή συνανάστασή τους μετ' Αὐτοῦ (Ρωμ. 6,14),

κατά τή χριστολογική διατύπωση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Λειτουργίας ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο.

Ἄντιστοιχα, ὁ ὁσιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης ἐπισημαίνει καί συνιστᾷ τοῦτο: «*Τάς μεθελικιώσας πάσας τάς ἐν Χριστῷ φθάσαι πᾶς τις ὀφείλει ὁ βαπτισθεῖς ἐν Χριστῷ. Προεἴληψε γάρ τήν τούτων δύναμιν καί διά τῶν ἐντολῶν ταύτας εὐρεῖν καί μαθεῖν δύναται*» (Φιλοκαλία, τ. Δ΄, σ. 63).

* * *

Ἄναμφισβήτητα ἡ λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι θεμέλιο καί πηγή σταδιακῆς πνευματικῆς ὠριμότητος καί ἀληθινῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν. Μέ τόν τρόπο αὐτό γίνεται καί ὁ λοιπός βίος καρπός καί προέκταση τῆς «*ἐνιαίας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς πιστοῖς καί τῶν πιστῶν ἐν τῷ Χριστῷ*», κατά τή δόκιμη θεολογική ἔκφραση. Δημιουργεῖται αὐτονόητα τό λειτουργικό-ἀσκητικό ἥθος τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας σύμφωνα μέ τό ὁποῖο, καί ὅπως διατρανώνει ὁ ἅγιος Μεθόδιος Ὀλύμπου, «*οἰονεῖ Χριστῶν γεγονότων τῶν πιστῶν κατά μειουσίαν τοῦ Πνεύματος*» (Συμπόσιον, 8,9. ΒΕΠΕΣ 18).

Συνεπῶς, τά καλά ἔργα καί τά ὅποια ἐλάχιστα κατορθώματα ἢ ἀρετές τῆς ψυχῆς χαρακτηρίζονται καί θεωροῦνται ὡς πνευματικοί καρποί, ἀληθινά ἀποτελέσματα τῆς ἐνέργειας καί τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διά τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀληθινή ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ λατρεία τοῦ ζῶντος Θεοῦ.

Ἔχω τήν πεποίθηση, λοιπόν, ὅτι αὐτές οἱ ἀλήθειες τόσο σέ θεολογικό ὅσο καί σέ πρακτικό ἐπίπεδο θά ἀναδειχθοῦν σέ αὐτό τό Πανελλήνιο Συμπόσιο, πού ἔχει ὡς κεντρικό θέμα προβληματισμοῦ τή «ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΓΩΓΗ». Καί μέ τίς σκέψεις αὐτές κηρύσσω τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου, εὐχόμενος σ' ὅλους σας «*πᾶν δῶρημα τέλειον, ἄνωθεν καταβαῖνον ἀπό τοῦ πατρὸς τῶν φώτων*» (Ἰακ. 1,17).

Προσφώνηση
τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Καισαριανῆς,
Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ
Προέδρου τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς
Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος
κύριε Ἰερώνυμε,
Σεβασμιώτατε Μητροπολίτα Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ κ.
κ. Ἰγνάτιε, Ποιμενάρχα τῆς θεοφρουρήτου καί θεοσώ-
στου ταύτης Ἱερᾶς Μητροπόλεως, τῆς φιλοξενούσης τό
παρόν ΙΑ΄ Λειτουργικό Συμπόσιο,
Σεβασμιώτατοι ἐν Χριστῷ ἀδελφοί,
Ἐντιμότατοι Ἄρχοντες, ὅσοι εὕρισκεσθε στίς Ἐξουσίες τοῦ
Κράτους, τοῦ Νομοῦ καί τῆς Πόλεως, στίς Πολιτειακές,
στίς Νομαρχιακές, στίς Δημοτικές, στίς Στρατιωτικές,
στίς Δικαστικές, στίς Ἐκπαιδευτικές, στίς κοινωνικές καί
λοιπές,
Πανοσιολογιώτατοι, Αἰδεσιμολογιώτατοι καί Ἐλλογιμώτα-
τοι Εἰσηγητές καί Μέλη τοῦ παρόντος Συμποσίου.

1. Δοξάζοντες τόν ἐν Τριάδι Θεό μας, τόν Πατέρα, τόν Υἱό καί τό Ἅγιο Πνεῦμα συνερχόμαστε σήμερα μετά τήν Σεπτῆ Ἀπόφασι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας μας καί ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνύμου τοῦ Β΄ στό ΙΑ΄ Λειτουργικό Συμπόσιο γιά νά μελετήσουμε τό θέμα:

“Λειτουργική Ἀγωγή «Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς μαθητὰς ἐδίδασκας λέγων» (Ἰδιόμελον τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου τῆς Μεγάλης Πέμπτης)”.

Ἡ λατρεία τοῦ ζῶντος Θεοῦ εἶναι κατά τήν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας τό κέντρο, ἡ κορυφή καί ἡ βάσι τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τῶν πιστῶν.

Ἡ Ἐκκλησία μας μέ τήν θεία λατρεία διδάσκει τίς ὑπερφυεῖς ἀλήθειές της καί ἀνάγει τοὺς πιστοὺς εἰς τήν θέα τοῦ ἀρρήτου κάλλους τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, τήν μέθεξι στήν θεία ζωή. Οἱ πιστοὶ πού συμμετέχουν στήν θεία λατρεία δοξολογοῦν τόν Τριαδικό Θεό ψάλλοντες ἐν χαρᾷ καί πνευματικῇ ἀγαλλιάσει, ἐν ἐμπειρίᾳ θεώσεως *“Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν, ἐλάβομεν πνεῦμα ἐπουράνιον, εὖρομεν πίσιν ἀληθῆ, ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες, αὕτη γάρ ἡμᾶς ἔσωσεν”.*

Ἡ θεία λατρεία συντίθεται ἀπό ὀρατά καί ἀόρατα στοιχεῖα, σύμβολα ὑπερβατικῶν ἀληθειῶν καί τύπους τῶν μελλόντων ἀγαθῶν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν σ’ αὐτή ἐν τόπῳ καί χρόνῳ προϋποθέτει τήν κατανόησι τῶν ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ τελουμένων καί λεγομένων.

2. Τήν ἐμβάθυνσι καί ἀποκάλυψι τοῦ κεκρυμένου νοήματος ἐπιτελεῖ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, πού μέ τά μέσα τοῦ λό-

γου καί τῆς τέχνης ἀνάγει τοὺς πιστοὺς στὰ μουσικῶς νοούμενά τε καί τελούμενα.

Οἱ Ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας ὀδηγοῦν μέ κατάλληλους τρόπους τοὺς πιστοὺς εἰς “*ὑψος νοητόν*”, μουσταγωγοῦν μέ τὴν λειτουργικὴ ἀγωγή, καλλιεργοῦν τὴν λειτουργικὴ συνείδησι καί ἀντίληψι. Ὅδηγοῦν μέ ἀσφάλεια τοὺς πιστοὺς στὴν κρυπτομένη ἀλήθεια τῆς πίστεως.

Γι’ αὐτὸ καί στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία ἔχουν ἀποθησαυρισθεῖ ἔργα Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μ’ αὐτὸ τὸν μουσταγωγικὸ χαρακτῆρα.

Θά ἀναφέρω ἐνδεικτικῶς μερικά:

Τίς *Μουσταγωγικές Κατηχήσεις* τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (P.G. τ. 33, στ. 1065-1132).

Τὴν “*Μουσταγωγία περὶ τοῦ τίνων σύμβολα τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς Συνάξεως τελούμενα καθέστηκεν. Ἐν κεφαλαίοις κδ*” τοῦ ἀγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (P.G. τ. 91, στ. 657-717).

Τὴν “*Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας ἐν κεφαλαίοις πεντήκοντα καὶ τρισὶ καὶ τοὺς ζ’ λόγους Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς· Λόγοι ἐπὶ (ἤτοι περὶ μυστηρίων)*” τοῦ ἀγίου Νικολάου τοῦ Καβάσιλα. (P.G. τ. 150, στ. 368-728).

Τὰ *Εὐρισκόμενα* τοῦ ἀγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης (P.G. τ. 155).

Στὸ Συμπόσιό μας θά ἐξετάσουμε μέ τίς εἰσηγήσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων πῶς ἡ ἁγία Ἐκκλησία μυεῖ τοὺς πιστοὺς στὸ μυστήριό τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καί σωτηρίας.

3. Δρατιόμεθα τῆς εὐκαιρίας νά τονίσουμε ἅπαξ ἔτι, ὅτι τὰ διοργανούμενα ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο Πανελλήνια Λειτουργικά Συμπόσια ἀποσκοποῦν, ὥστε ἡ μὲν λατρεία τοῦ

ζῶντος καί ἀληθινοῦ Θεοῦ νά τελεῖται εὐτάκτως οἱ δέ συμμετέχοντες νά γνωρίζουν πῶς πρέπει νά λατρεύουν τόν Ἀληθινό Θεό, ὅπως ὑπέδειξε ὁ Κύριος στόν διάλογο μέ τήν Σαμαρείτιδα:

“Ἄλλ’ ἔρχεται ὥρα, καί νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοί προσκυνηταί προσκυνήσουσι τῷ πατρί ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ· καί γάρ ὁ πατήρ τοιοῦτους ζητεῖ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν. πνεῦμα ὁ Θεός, καί τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν” (Ἰωάννου δ’ 23-24).

Ἐπισημαίνω γιά ὄσους συνέρχονται σέ Λειτουργικό Συμπόσιο γιά πρώτη φορά, ὅτι σ’ αὐτά μελετοῦμε μιά ἐνότητα λειτουργικῶν θεμάτων, μέ σκοπό νά ἀποκτήσουμε βαθύτερη γνῶσι, ἡ ὁποία θά βοηθήσει ἐμᾶς τοὺς ἰδίους τοὺς ποιμένες στήν κατανόησι τῆς θείας λατρείας καί στήν εὐτακτι τέλεσι τῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν, ὥστε στήν συνέχεια νά μυσταγωγήσουμε καί τοὺς πιστοὺς στά μυστήρια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ κατά τόν λόγο τοῦ Κυρίου μας *“ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἐκείνοις δέ οὐ δέδοται”* (Ματθαίου ιγ’ 11).

Τά Λειτουργικά Συμπόσια θεσπίσθηκαν ἐπί τῆς ἀρχιεπισκοπείας τοῦ μακαριστοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κυροῦ Χριστοδοῦλου, πού ἔθεσε σκοπό τῆς διακονίας τῶν Ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας νά προαχθοῦν πνευματικά, ὥστε νά λατρεύουν *“εὐαρέστως τῷ Θεῷ μετὰ αἰδοῦς καί εὐλαβείας”* (Πρός Ἑβραίους ιβ’ 28) κατά τήν παρόδοσι τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἦταν καρπός τῆς ἐμπόνου ἀγωνίας του γιά νά καταρτισθεῖ ὁ λαός τοῦ Θεοῦ στά θέματα τῆς λατρείας, πού ἀποτελοῦν τήν λαμπρή καί θεία ἔκφρασι τῆς μυστικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν.

Αὐτό τό ἴδιο ὄραμα συνεχίζει νά διακονεῖ καί ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος κύριος Ἱερώνυμος πού ὑποστηρίζει τοὺς σκοποὺς τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἡ ἔκδοσι τῶν Πρακτικῶν τῶν Λειτουργικῶν Συμποσίων διαφυλάττει καί διατηρεῖ τόν λειτουργικό ἀμπτό καί προβληματισμό. Στούς τόμους ἔχουν συγκεντρωθεῖ τά ἄχρι τοῦδε ἐξαχθέντα ἐπιστημονικά δεδομένα σέ θέματα λατρείας. Συγχρόνως οἱ λοιπές λειτουργικές ἐκδόσεις διευκολύνουν στήν πνευματική κατάρτισι τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖες πρέπει καί νά μελετῶνται καί νά χρησιμοποιοῦνται.

Οἱ τόμοι τῶν Πρακτικῶν τῶν Λειτουργικῶν Συμποσίων τῆς Ἐπιτροπῆς μας ἔχουν ἀποσταλεῖ στίς Ἱερές Μητροπόλεις γιά νά διανεμηθοῦν σ' ὅλους τούς Πρεσβυτέρους καί Διακόνους.

4. Θά ὑπενθυμίσω τά προηγούμενα συγκληθέντα Λειτουργικά Συμπόσια καί τά θέματα πού μελετήθηκαν σ' αὐτά γιά νά ἔχουν ὅλα τά μέλη τοῦ Συμποσίου μας συνολική εἰκόνα αὐτῆς τῆς διακονίας τῆς Ἐκκλησίας μας.

Τό πρῶτο (Α΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στήν Ἱερά Μονή Πεντέλης τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν τό ἔτος 1999 μέ θέμα: *“Τό Ἅγιον Βάπτισμα, Ἱστορικο-τελετουργική θεώρηση”*.

Τό δεύτερο (Β΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στόν Βόλο τό 2000 μέ θέμα: *“Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ”*.

Τό τρίτο (Γ΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στή Νεάπολι Θεσσαλονίκης τό 2001 μέ θέμα: *“Τό Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας”*.

Τό τέταρτο (Δ΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στό Νέο Προκόπιο Εὐβοίας τό 2002 μέ θέμα: *“Ο Γάμος στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία”*.

Τό πέμπτο (Ε΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στό Νέο Προκόπιο Εὐβοίας τό 2003 μέ θέμα: *“Ἱερουργεῖν τό Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἁγία Γραφή στήν Ὁρθόδοξη Παράδοσι”*.

Τό ἕκτο (ΣΤ΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στήν Τῆνο τό 2004 μέ θέμα: *“Χριστιανική Λατρεία καί Εἰδωλολατρία”* «ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρά τόν κτίσαντα, ὅς ἐσιν εὐλογητός εἰς τοὺς αἰῶνας» (Ρωμ. α΄ 25).

Τό ἕβδομο (Ζ΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στό Νέο Προκόπιο Εὐβοίας τό 2005 μέ θέμα: *“Τό μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης”*.

Τό ὄγδοο (Η΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στόν Βόλο τό 2006 μέ θέμα: *“Τό Χριστιανικόν Ἐορτολόγιον”*.

Τό ἔνατο (Θ΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στόν Βόλο τό 2007 μέ θέμα: *“Τό Μυστήριον τοῦ Θανάτου στήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας”*.

Τό δέκατο (Ι΄) Λειτουργικό Συμπόσιο συνεκλήθη στόν Βόλο τό 2008 μέ θέμα: *“Ἡ Ὑγεία καί ἡ ἀσθένεια στήν Λειτουργική Ζωή τῆς Ἐκκλησίας”*.

Καί εἶναι ἐδῶ κατάλληλος καί ὁ χρόνος καί ὁ τόπος νά ἐκφράσουμε τίς πολλές εὐχαριστίες μας πρός τά μέλη τῆς τοῦ Πανοσιολογιωτάτου, Αἰδεσιμολογιωτάτου καί Ἐλλογιμωτάτου ἀδελφούς μας πού προθύμως, μέ θεῖο ζῆλο καί αὐτοθυσία προσφέρουν τήν ἐπιστημονική γνῶσι καί ἐμπειρία τους γιά νά προάγεται ἡ διακονία τῆς Ἐπιτροπῆς μας.

5. Ἐπιτρέψατε εἰς ἐμέ, ὡς Πρόεδρο τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ παρόντος Συμποσίου νά εὐχαριστήσω:

α) Τήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας μας, γιά τήν ἀπόφασί Της νά συγκαλέσει τό παρόν Συμπόσιο.

β) Τόν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπό μας κύριο Ἱερώνυμο τόν Β΄ γιά τήν ἀποδοχή τοῦ αἰτήματος τῆς Ἐπιτροπῆς μας νά συγκληθεῖ τό παρόν Λειτουργικό Συμπόσιο καί νά τό θέσει ὑπό τήν αἰγίδα του, ὅπως ἐπίσης καί γιά τήν ὅλη ὑποστήριξι του στό ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς μας.

γ) Τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ κ. Ἰγνάτιο πού μᾶς φιλοξενεῖ στήν Ἱερά Μητρόπολί του καί ἀνέλαβε αὐτόν τόν κόπο προθύμως, φιλοφρόνως καί φιλαδέλφως.

δ) Τοὺς Σεβασμιωτάτους Ἀδελφούς, τοὺς παρόντες καί ὄλους ὅσους ἀπέστειλαν ἀντιπροσώπους στό παρόν Συμπόσιο.

ε) Τοὺς παρισταμένους Ἄρχοντες τοῦ τόπου πού μᾶς τιμοῦν μέ τήν παρουσία τους.

στ) Τοὺς προσελθόντες ἀπό τίς Ἱερές Μητροπόλεις πατέρες καί ἀδελφούς, μέλη τοῦ Συμποσίου.

ζ) Τοὺς Εἰσηγητές, πού ἀνέλαβαν τήν εὐθύνη καί τόν κόπο νά ἐτοιμάσουν τίς εἰσηγήσεις τους.

η) Ὅσους ἐκοπίασαν ἢ θά κοπιάσουν γιά τήν πραγματοποίησι τοῦ Συμποσίου μας. Τόν ἄχρι πρότινος γραμματέα τῆς Ἐπιτροπῆς μας Θεοφιλέστατο Ἐπίσκοπο Ρεντίνης κ. Σεραφεῖμ (Καλογερόπουλον), τοὺς συνεργάτες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ καί πάντα ἕτερον.

θ) Τοὺς χορηγούς μας.

Κύριος ὁ Θεός ἡμῶν εὐχομαι νά εὐδώσει τίς ἐργασίες τοῦ Συμποσίου μας γιά τήν δόξα τοῦ Παναγίου Ὄνοματός Του, τήν εὐκλεία τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας μας καί τήν σωτηρία τῶν ψυχῶν ὑπέρ ὧν ὁ Χριστός ἀπέθανεν (Πρός Ρωμαίους ιδ' 15).

Τῷ δέ δυναμένῳ ὑπὲρ πάντα ποιῆσαι ὑπερεκπερισσοῦ ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν, κατὰ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἡμῖν, αὐτῷ ἢ δόξα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων· ἀμήν.

(Πρός Ἐφεσίους γ' 20-21)

Χαιρετισμός
Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος
καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνατίου

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος,
κ. Ἰερώνυμε,
Σεβασμιώτατε Μητροπολίτα Καισαριανῆς, Βύρωνος καί
Ἰγνατίου, καί Πρόεδρε τῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λει-
τουργικῆς Ἀναγεννήσεως, κ. Δανιήλ,
Σεβασμιώτατοι Ἅγιοι Ἀρχιερεῖς,
Πανοσιολογιώτατοι, Αἰδεσιμολογιώτατοι καί Ἐλλογιμώτα-
τοι κ. Εἰσηγηταί,
Ἀγαπητοί μου Πατέρες καί ἀδελφοί, μέλη τοῦ παρόντος
Λειτουργικοῦ Συμποσίου,
Ἐντιμώτατοι Ἄρχοντες,
Κυρίες καί Κύριοι.

Μέ ξεχωριστή χαρά, πνευματική ἀγαλλίαση καί δοξολο-
γία πρὸς τὸν Ἅγιο Θεὸ ἢ Ἐκκλησία τῶν Δημητριάδων ὑπο-
δέχεται σήμερα καί καλωσορίζει τὸ ΙΑ΄ Πανελλήνιο Λει-
τουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, τὸ
ὁποῖο τελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπι-
σκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἰερωνύμου καί

διοργανώνεται από τήν Συνοδική Ἐπιτροπή Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως.

Ἡ φιλοξενία καί τοῦ ἐφεινοῦ Λειτουργικοῦ Συμποσίου ἀπό τήν Ἱ. Μητρόπολή μας ἀποτελεῖ γιά ἐμᾶς ξεχωριστή τιμή, χαρά καί εὐλογία, καί ἀνταποκρίνεται στόν ἰδιαίτερο πόθο τῆς ψυχῆς μας γιά μιά πιά συστηματική καί εὐαισθητοποιημένη Λειτουργική Ἀγωγή τῶν πιστῶν, ὥστε ἡ Θεία Λατρεία νά εἶναι πραγματικά ὁ χωροχρόνος, μέσα στόν ὁποῖο θά ἐγκαθίσταται «ἡ σκηνή τοῦ Θεοῦ μετά τῶν ἀνθρώπων», κατά τόν λόγο τῆς Ἀποκάλυψης, καί ὄχι ἀπλῶς μιά σειρά τελουμένων λατρευτικῶν πράξεων, πού ἐλάχιστα κατανοοῦν καί βιώνουν οἱ χριστιανοί.

Τό Λειτουργικό Συμπόσιό μας, λοιπόν, καταπιάνεται μέ τό πολύ σημαντικό θέμα τῆς Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς. Τό θέμα αὐτό μᾶς ὑπενθυμίζει τό αὐτονόητο: ὅτι δηλαδή ἡ λατρεία δέν τελεῖται «γιά τόν Θεό», ἀλλά γιά ἐμᾶς. Ὁ Θεός δέν ἔχει ἀνάγκη τήν λατρεία μας· ὡστόσο γιά ἐμᾶς ἡ λατρεία εἶναι πολὺτιμη. Εἶναι τό μέσο ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνώνει μέ τόν Θεό, πού συγκροτεῖ τό Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, πού μᾶς ἀλλοιώνει καί μᾶς μεταμορφώνει, πού μᾶς καθιστᾷ πολίτες τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν.

Θά ἤθελα, στό ἄνοιγμα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ συνεδρίου, νά θέσω ὑπ' ὄψιν σας ὀρισμένα ἐρωτήματα, ὀρισμένους προβληματισμούς, ἡ συζήτηση τῶν ὁποίων, κατά τήν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου, θά βοηθήσει καί ἐμένα προσωπικά, ἀλλά πιστεύω καί ὅλους μας στήν πληρέστερη πραγμάτευση τῶν ὑπό συζήτηση θεμάτων, καθώς καί στήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων μέ πρακτικό ἀντίκρουσμα.

Τό πρῶτο ἐρώτημά μου ἔχει νά κάνει μέ τό πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στή λατρεία. Γνωρίζουμε ἀπό σχετικές ἔρευνες ὅτι τά ἀποτελέσματα ὁποιασδήποτε ἀγωγῆς εἶναι πολύ καλύτερα, ὅταν αὐτοί στούς ὁποίους

ἀσκεῖται ἡ ἀγωγή συμμετέχουν ἐνεργά στήν ὅλη διαδικασία. Συμβαίνει, ὅμως, στήν λατρεία μας κάτι τέτοιο; Λέμε ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι «τό ἔργο τοῦ λαοῦ» καί καυχώμαστε ὅτι ποτέ στήν παράδοσή μας οἱ ἱερεῖς δέν ἐπιτρεπόταν νά λειτουργήσουν χωρίς τήν παρουσία καί τήν συμμετοχή τῶν λαϊκῶν. Ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ λατρεία δέν ἐπενεργεῖ μέ τρόπο μαγικό, ἀλλά ἀπαιτεῖ τήν οὐσιαστική συμμετοχή στά τελούμενα. Στά λειτουργικά βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας ἀναγράφεται τό τί λέει καί ψάλλει ὁ ἱερέας, ἀλλά καί τό τί ἀπαντᾷ ὁ λαός. Στήν πράξη, ὅμως, ὁ λαός ἔχει ὑποκατασταθεῖ ἀπό τοὺς ἱεροψάλτες, ἡ δέ ὅλη λατρεία συνίσταται σέ ἓνα διάλογο μεταξύ τοῦ ἱερέα καί τοῦ ἱεροψάλτη, τόν ὁποῖο ὁ λαός ἀπλῶς παρακολουθεῖ. Πῶς θά μπορούσαμε ἄραγε νά διαφυλάξουμε τήν ὁμορφιά καί τόν πλοῦτο τῆς λατρείας μας, ἀλλά καί νά βοηθήσουμε τόν λαό νά συμμετέχει σ' αὐτήν ἐνεργά;

Τό δεύτερο ἐρώτημά μου ἀφορᾷ στό ζήτημα τῆς γλώσσας τῆς λατρείας. Δέν εἶναι, νομίζω, εὐκολο νά ἀσκῆσει κανεῖς ἀγωγή σέ ἀνθρώπους, χρησιμοποιοῦντας μιᾶ γλώσσα πού δέν τήν καταλαβαίνουν – ἢ τουλάχιστον, δέν τήν καταλαβαίνουν ἐπαρκῶς. Καί ὅταν μιλῶ γιά τήν «γλώσσα» τῆς λατρείας, ἀναφέρομαι ὄχι μόνο στόν λόγο, ἀλλά καί στήν ἀρχιτεκτονική, στήν εἰκονογραφία, στή μουσική, στοὺς συμβολισμούς. Ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν προϊόντα ἐνός πολύ μεγάλου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ – πού ἀνήκει, ὅμως, σέ μιᾶ ἄλλη, μακρινή ἐποχή. Ἡ λατρεία μας ἔχει, πράγματι, ἓνα θαυμάσιο συμβολικό, μουσικό, αἰσθητικό καί γλωσσικό πλοῦτο. Πόσο, ὅμως, προσιτός εἶναι ὁ πλοῦτος αὐτός, ὄχι μόνο στόν πιστό πού ἐκκλησιάζεται σπάνια, δηλ. στόν «ιδιώτη», γιά τόν ὁποῖον μᾶς μιλᾷ ὁ ἀπόστολος Παῦλος στήν Α΄ πρὸς Κορινθίους, ἀλλά ἀκόμη καί στόν τακτικά ἐκκλησιαζόμενο καί σχετικῶς κατηρητισμένο πιστό; Σέ ποιό

βαθμό ἢ λατρεία μας προσλαμβάνει καί μεταμορφώνει τόν σημερινό κόσμο, μέ τήν γλώσσα, τήν τέχνη, καί τόν πολιτισμό του, καί, κατά συνέπεια, καί τόν σημερινό ἄνθρωπο; Πῶς μπορεῖ ἡ λατρεία μας σήμερα νά διατηρήσει τόν πλοῦτο της καί ταυτόχρονα, ἀφ' ἑνός νά ἀσκῆσι ἀγωγή στους ἐντός αὐτῆς καί ἀφ' ἑτέρου νά δώσει μαρτυρία στους ἐκτός αὐτῆς γιά τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ στό μέσο τοῦ λαοῦ Του;

Τό τρίτο ἐρώτημά μου ἀναφέρεται στό καθαυτό διδακτικό μέρος τῆς λατρείας. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἀγιογραφικῶν κειμένων διαβάζονται, σύμφωνα μέ τό τυπικό, στίς καθημερινές ἀκολουθίες τῆς ἐβδομάδος, οἱ ὁποῖες, ὅμως, ἤ δέν τελοῦνται καθόλου, ἤ τελοῦνται μέ τήν παρουσία ἐλαχίστων πιστῶν. Οἱ πιστοί, στή μεγάλη τους πλειοψηφία, ἀκούουν στό Ναό μόνο τά ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα πού διαβάζουμε τίς Κυριακές ἢ τίς μεγάλες γιορτές. Ὅπως ἔχουν, ὅμως, σήμερα τά πράγματα, ὑπάρχουν στά εὐαγγέλια γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, στά ὁποῖα γίνεται ἀναφορά, λ.χ. δύο Κυριακές τόν χρόνο, ἐνῶ ἄλλες περικοπές, ἐξίσου σημαντικές, δέν ἀναγινώσκονται καμία Κυριακή. Ἡ ἐπαφή, ἐπομένως, τῶν πιστῶν μέ τόν λόγο τοῦ Εὐαγγελίου, καί ἡ ἀγωγή πού προκύπτει ἀπό αὐτήν, εἶναι ἀποσπασματική. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει, φυσικά, καί μέ τά ἀποστολικά ἀναγνώσματα.

Ἡ κατάσταση αὐτή ἐπιδεινώνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι σέ ἀρκετούς ναούς ἤ δέν γίνεται κήρυγμα, ἤ τό κήρυγμα πού γίνεται δέν ἔχει τό περιεχόμενο καί τό ἐπίπεδο πού ἀπαιτεῖται. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, «ὁ τωμώτερος ὑπέρ πᾶσαν μάχαιραν δίστομον», αὐτό τό τόσο σημαντικό μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν, νά μένει ἀτελέσφορος. Πῶς θά μπορούσαν ἄραγε τά ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα, τό κήρυγμα, ἡ κατήχηση καί ὅλες οἱ ἄλλες μορφές διακονίας

του λόγου του Θεού να μᾶς μυήσουν αποτελεσματικότερα στην ἀλήθεια του Εὐαγγελίου, καθώς καί στον πλοῦτο καί τό νόημα τῆς λατρείας, καί ἔτσι νά συμβάλουν στην ἀρτιότερη ἀγωγή μας;

Τό τέταρτο καί τελευταῖο ἐρώτημά μου σχετίζεται μέ τά μυστήρια τῆς βαπτίσεως καί του γάμου, καθώς καί μέ τήν ἀκολουθία τῆς κηδείας. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει (γιά πόσο ἄραγε ἀκόμα;) τό μεγάλο καί σχεδόν ἀποκλειστικό προνόμιο νά διαχειρίζεται τά σημαντικότερα κοινωνικά γεγονότα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων: τόν γάμο τους, τήν βάπτισιν τῶν παιδιῶν τους, τήν κηδεία τῶν προσφιλῶν τους προσώπων. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, καί ὄχι μόνο τό 3% τῶν τακτικά ἐκκλησιαζομένων, θά ἔρθουν στό ναό σ' αὐτές τίς τόσο σημαντικές καί εὐαίσθητες στιγμές τῆς ζωῆς τους. Σχετικές ἔρευνες ἔχουν δεῖξει ὅτι οἱ καταλληλότερες στιγμές γιά νά ἔρθει κανεῖς πιό κοντά στον Θεό εἶναι οἱ στιγμές τῆς μετάβασης καί τῆς κρίσης, ὅπως ὁ γάμος, ἡ γέννηση ἑνός παιδιοῦ, ἡ ἀσθένεια, ἡ ὁ θάνατος κάποιου προσφιλοῦς προσώπου. Κατά πόσο, ὅμως, ἐμεῖς ἀξιοποιοῦμε αὐτές τίς εὐκαιρίες; Πῶς μπορούμε, ἀντί ἀπλῶς νά διεκπεραιώσουμε τήν τέλεση τῶν παραπάνω μυστηρίων, νά συμβάλουμε στό νά ἀποκαλύπτουν τήν παρουσία του Θεοῦ, νά καθίστανται φορεῖς ἀγωγῆς τῶν συμμετεχόντων καί νά λειτουργοῦν ὡς ἀφορμές καί εὐκαιρίες μετάνοιας καί μεταμόρφωσης;

Στά ἀνωτέρω ἐρωτήματα δέν ἔχω, ἀλλά ἀναζητῶ τήν ἀπάντησιν. Καί πιστεύω πῶς τήν ἀπάντησιν δέν θά τή βρεῖ κανένας μας μόνος του – μπορούμε, ὅμως, νά τήν βροῦμε, μέ τήν βοήθεια του Θεοῦ, ὅλοι μαζί· μέσα ἀπό τόν διάλογο, τήν κατάθεσιν ἀπόψεων καί ἐμπειριῶν, καί τόν κοινό προβληματισμό. Εἶναι, πράγματι, μεγάλη εὐλογία νά συμμετέχουν στό Συνέδριο αὐτό τόσοι ἐξέχοντες καί ἐκλεκτοί σύνεδροι, κληρικοί καί λαϊκοί, μέ τήν συμβολή τῶν ὁποίων θά

δοθοῦν, εἶμαι βέβαιος, καίριες ἀπαντήσεις καί ὑποδείξεις
στά κρίσιμα θέματα πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν, ὥστε νά
ὀδηγηθοῦμε, διά τῆς ἀγιαστικῆς, παιδαγωγικῆς, ὄντως ζω-
ντανῆς λατρείας μας, πió κοντά στόν Θεό καί μεταξύ μας.

Μέ αὐτήν τήν βεβαιότητα, χαιρετίζω τό παρόν Συμπόσιο
καί εὐχομαι πολλή νά προκύψει ὠφέλεια γιά ὅλους τοὺς
συνέδρους, καί ἀπό τίς ἐποικοδομητικές συζητήσεις κατά
τήν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐν γένει πα-
ραμονή τους στόν ἀγιοβάδιστο τόπο μας.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΠΡΩΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(19.10.2009)

Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου,

Ὅμοι. Καθηγητοῦ καί πρ. Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν, Τακτικοῦ Μέλους καί Ἐπιτίμου Συγκλητικοῦ
τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν καί Τεχνῶν

Ἔννοια καί Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς

Ἐν πρώτοις εὐχαριστῶ θερμά τόν Πρόεδρο τῆς Εἰδικῆς
Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως Σεβ.
Μητροπολίτη Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δα-
νιήλ καί τά λοιπά σεβαστά καί ἀξιότιμα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς
αὐτῆς γιά τήν τιμή, πού μοῦ ἔκαμαν ὀρίζοντάς με ὡς εἰση-
γητή στό ΙΑ΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μη-
τροπόλεων. Δεύτερον, χαίρω, διότι ἄλλη μία φορά βρίσκο-
μαι στό θαυμάσιο αὐτό Συνεδριακό Κέντρο τῆς Ἱ. Μητρο-
πόλεως Δημητριάδος, πού εἶναι φυτώριο πολυπύχου διορ-
θοδόξου καί οἰκουμενικοῦ προβληματισμοῦ. Τρίτον, θέλω
νά ἐκφράσω τή συγκίνησή μου, διότι τό Συνέδριό μας μοῦ
δίδει ἄλλη μία φορά τήν εὐκαιρία νά ἔλθω σέ πνευματικά
ἐπαφή μέ ἐκλεκτούς συναδέλφους καί συνέδρους. Μάλιστα
μερικοί ἀπό τοὺς εἰσηγητές ὑπῆρξαν φοιτητές μου. Ἀπό τά

χέρια μου, ὅπως ἄλλοι ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ διαδόχου μου στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ἀειμνήστου καί μακαριστοῦ λειτουργιολόγου Καθηγητοῦ Ἰωάννου Φουντούλη, πῆραν τὴ σκυτάλη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχολήσεως μὲ λειτουργικὲς σπουδὲς καί μὲ ἐλπιδοφόρο προσφορά ἔχουν ἀποδείξει ὅτι μποροῦν νὰ ὑπερακοντίσουν τοὺς δασκάλους των, νὰ παράγουν καρπὸν ἑκατονταπλασίονα καί νὰ ἐπαληθεύσουν γιὰ μία ἀκόμη φορά εἴτε τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου «ἄλλος ἐστὶν ὁ σπείρων καὶ ἄλλος ὁ θερίζων» (Ἰωάν. 4,37), εἴτε τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου, κατὰ τοὺς ὁποίους ἄλλος φυτεύει, ἄλλος ποτίζει, ἀλλὰ «αὐξάνων» εἶναι πάντοτε ὁ Θεός (Α΄ Κορ. 3,6-7). Ὡραῖες θημωνιές ἐκ τοῦ θερισμοῦ καὶ τῆς συγκομιδῆς τῶν ἀπαρχῶν τῆς καρποφορίας ἐκ τῆς σπορᾶς αὐτῆς εἶναι ἀκριβῶς τὰ προηγηθέντα δέκα Λειτουργικὰ Συμπόσια, οἱ τόμοι τῶν Πρακτικῶν τους καί τό παρὸν ἐνδέκατο Λειτουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱ. Μητροπόλεων. Ποιητικὸ καί τελικὸ αἶτιο τῆς ἐλπιδοφόρου συνάξεως αὐτῆς εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἤδη ἀφυπνισθέντος ἐνδιαφέροντος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν ἀναζωπύρνηση καὶ ἀνανέωση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς.

Τὸ θέμα τῆς εἰσηγήσεώς μου, ὅπως αὐτὸ ὀρίσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπή, ἔχει τὸν τίτλο *Ἐννοια καὶ Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς*. Ἀντιστρέφοντας τίς δύο αὐτές ἐνότιες θά προτάξουμε τὴν *Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς*.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξετάσεως τοῦ θέματος τοῦ ἔργου τῆς λειτουργικῆς μορφώσεως προβλήθηκε ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα (γράφοντα) πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα καί πλέον.

Ἦδη τὸ 1958 δημοσιεύθηκε στό περιοδικὸ «Ἐκκλησία» σὲ πολλὲς συνέχειες μελέτη μου ὑπὸ τὸν τίτλο «*Ἡ λειτουργικὴ μόρφωσις καὶ ἀγωγή*». (Ἔγινε καί Ἀνάτυπο).

Παράδειγμα ἐφαρμοσμένης λειτουργικῆς ἀγωγῆς ἦταν ἡ ἐπὶ ὑψηλοῖα διατριβή μου μὲ τὸν τίτλο «*Ἡ μορφωτικὴ ἀξία*

τοῦ ἰσχύοντος *Τριωδίου*». Τό βιβλίό αὐτό ἔχει πιλοτική σημασία γιά τό ζήτημα τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς.

Τό 1959 μέ εἰσήγησή μου σέ σχετική Ἐπιτροπή τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰσήχθη ἄφθονο λειτουργικό ὑλικό στά Κατηχητικά βοηθήματα, πού προορίζονταν γιά τούς διδάσκοντες καί στίς τρεῖς βαθμίδες τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων.

Τά ἔτη 1959 καί 1960 δημοσιεύθηκαν στό περιοδικό «Ἐκκλησία» δύο σχετικές μελέτες μου· τῆς πρώτης ὁ τίτλος ἦταν «*Ἡ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος παρά τοῖς ἑτεροδόξοις*» (1959), ἡ δέ δεύτερη ἀναφερόταν εἰς «*Τό Ὁρθόδοξον Λειτουργικόν ἢ Μυσταγωγικόν Κήρυγμα*» (1960).

Στή συνέχεια, ἐπί 30 περίπου χρόνια πανεπιστημιακῶν παραδόσεων στή Θεσσαλονίκη καί στήν Ἀθήνα καί ἐπί μισόν σχεδόν αἰῶνα ἀρκετά δημοσιεύματα στούς συμπληρωματικούς τόμους τῆς «*Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*» καί στή «*Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία*» καί συγχρόνως δεκάδες ἄρθρων καί μελετῶν μου στό περιοδικό «*Ἐφημέριος*», ὅπως παραλλήλως καί συγχρόνως τά δημοσιεύματα τοῦ μακαριστοῦ Φουντούλη, πού ἐπεκτείνονταν πρό πάντων στόν τομέα τῆς Τελετουργικῆς, καί ἀλυσιδωτές παρουσιάσεις σχετικῶν δημοσιευμάτων καί ἄλλων νεωτέρων λειτουργιολόγων καί συγγραφέων συνετέλεσαν, ὥστε τό αἶτημα γιά τή *Λειτουργική Ἀγωγή* νά γίνει εὐγλωττο καί ἐπιτακτικό.

Τό 1975 στό πρῶτο πανεπιστημιακό βιβλίό μου *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς* ὁλόκληρο τό τρίτο μέρος ἔχει τόν τίτλο «*Ὁ λειτουργικός προσανατολισμός τῆς Ὁρθοδόξου Ἀγωγῆς*».

Τό 1976 δημοσιεύθηκε τό τρίτο πανεπιστημιακό βιβλίό μου ὑπό τόν τίτλο «*Μαθήματα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ρητορικῆς ἢ Ὁμιλητικῆς*». Στό τρίτο κεφάλαιό του γίνεται ἀνα-

νεωμένη προβολή τοῦ λειτουργικοῦ ἢ μυσταγωγικοῦ κηρύγματος.

Ἐνα χρόνο νωρίτερα, τό 1975, στό δεύτερο πανεπιστημιακό βιβλίο μου «*Μαθήματα Λειτουργικῆς*» ὑποδεικνύεται ἡ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας λειτουργικῆς κινήσεως, γιά τήν ὁποία προβάλλονται καί ἀξιόλογα σχετικά παραδείγματα ἀπό τή Δύση (περισσότερα ἀπό τόν ρωμαιοκαθολικό καί ὀλιγώτερα ἀπό τόν προτεσταντικό χῶρο). Ἐπίσης προβάλλονται ἔκτενῶς οἱ ἱστορικές μαρτυρίες γιά τή λειτουργική πράξη καί τή σχετική λειτουργική ἀγωγή.

Ἐνεκα τῆς κλεψύδρας μέ σχῆμα λόγου, πού ὀνομάζεται σωρείτης, θά παρουσιάσουμε ἀπό τό βιβλίο αὐτό δειγματοληπτικά, εὐσύνοπτα καί ἐπιγραμματικά μερικές πτυχές τῆς Ἱστορίας τῆς Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς:

Ἡ μυσταγωγική διδασκαλία τοῦ Κυρίου, πού κατέληξε στό *Λάβετε, φάγετε* οἱ μαρτυρίες γιά τίς λειτουργικές συνάξεις καί τή Θεία Κοινωνία μέσα στήν Καινή Διαθήκη· τό παράγγελμα τῆς Α΄ Ἐπιστολῆς Κλήμεντος «*πάντα τάξει ποιεῖν ὀφείλομεν*»· οἱ ὑποδείξεις τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου γιά τόν ἄριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας ὡς «*φάρμακον ἀθανασίας*» καί γιά τήν ἐπισκοποκεντρική καί *εὐχαριστιακή* σύναξη· ἡ πρόσκληση τοῦ βιβλίου τῆς «*Διδαχῆς*» γιά καταλλαγή καί τό παράγγελμα τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «*ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα*» πρό τῆς Θ. Εὐχαριστίας καί Κοινωνίας· ἡ κατ' αὐτόν σύνδεση αὐτῆς μέ ποικίλες ἐκδηλώσεις κοινωνικῆς διακονίας καί ἀλληλεγγύης· ἡ ἀντίληψη τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου γιά τό ὅτι ἡ διαφωνία μεταξύ τοπικῶν Ἐκκλησιῶν γιά τίς ἡμέρες τῆς νηστείας «*τήν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησιν*»· οἱ ὑποδείξεις Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως περί τῆς σωματικῆς στάσεως κατά τήν ὥρα τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς· οἱ συμβουλές τοῦ Τερτυλλιανοῦ λ.χ. γιά τήν τελεσιουργία τοῦ γάμου ἢ γιά τό πῶς θά κοινωνοῦμε καί στό σπίτι· οἱ διατάξεις τῆς «*Ἀπο-*

στολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἱππολύτου γιά τή νηστεία, τίς ἀγάπες, τή φύλαξη τοῦ ἁγιασθέντος ἄρτου καί οἴνου τῆς Θ. Εὐχαριστίας στήν οἰκία, τοὺς χρόνους τῆς προσευχῆς καί τήν χρήση ἀπό τόν λειτουργό αὐτοσχεδίων εὐχῶν κατά τή Θ. Λειτουργία· ἡ μακρά λειτουργική κατήχηση, πού προηγείται τοῦ ἱ. Βαπτίσματος κατά τόν Ὁριγένη· τά κατηχητικά ἐρωτηματολόγια τοῦ ἁγίου Κυπριανοῦ· οἱ λεπτομερεῖς λειτουργικές περιγραφές στή «*Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων*»· τό λεπτομερές περιεχόμενο τῆς λειτουργικῆς καί μυστηριακῆς διδασκῆς, πού μεταδιδόταν στοὺς κατηχουμένους ἀπό κληρικούς, λαϊκοὺς καί διακόνισσες (γιά τίς γυναῖκες) σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τῶν «*Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*»· τά μυσταγωγικά κηρύγματα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας· ἡ ὑπόδειξη τοῦ Μ. Βασιλείου γιά τό «*καλόν καί ἐπωφελές τοῦ κοινωνεῖν καθ' ἐκάστην ἡμέραν*» καί γιά τό «*μῆτε τό κοινόν δεῖπνον ἐν Ἐκκλησίᾳ ἐσθίειν καί πίνειν, μῆτε τό Κυριακόν δεῖπνον ἐν οἰκίᾳ καθυβρίζειν*»· τά θαυμάσια ἐορτολογικά κηρύγματα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τῶν ὁποίων φράσεις χρησιμοποιοῦνται στήν Ὑμνολογία ἕως σήμερα (λ.χ. «*Χριστός γεννᾶται, δοξάσατε*»)· ἡ διδασκαλία τῶν Μ. Βασιλείου καί ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης γιά χρήση ἐπικλήσεως πρὸς κάθοδον ἐπὶ τόν ἄρτον καί οἶνον ὄχι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλά τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ πρὸς καταπολέμηση τῶν Ἀρειανῶν, ὅπως εὐγλωττα μαρτυρεῖται καί ἀπό τό Εὐχολόγιον Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμουέως· τό σπουδαιώτατο λειτουργικό ὑλικό τῶν 24 Κατηχήσεων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καί ἰδίως τῶν τελευταίων πέντε, πού χαρακτηρίζονται ὡς «*μυσταγωγικές*»· τά εἰκονογραφικά θέματα καί οἱ εἰδήσεις γιά τή λειτουργική πράξη, πού μεταδίδονται ἀπό τόν ἅγιο Ἐπιφάνιο Σαλαμῖνος Κύπρου· οἱ δώδεκα Κατηχήσεις καί τά θαυμάσια λειτουργικά καί εὐχαριστικά κηρύγματα τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου· οἱ κατηχητικές ὁμι-

λίες Θεοδώρου τοῦ Μοψουεσίας, τίς ὁποῖες ἐπαινοῦσε ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης· οἱ λειτουργικές διδαχές τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καί τό πλούσιο λειτουργικό καί μυσταγωγικό ὑλικό τοῦ ἔργου τοῦ (ψευδο)Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου περί τῆς «*Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*», πού διακρίνεται γιά τόν μυστικιστικό του χαρακτήρα· τό ὅτι ὁ ἴδιος ἐκκλησιαστικός συγγραφεύς ὁμιλεῖ ὄχι γιά ἐπίτά, ἀλλά γιά ἕξ μυστήρια καί ἐντάσσει σ' αὐτά τή μοναχική κουρά καί τή νεκρώσιμη ἀκολουθία, ἐνῶ παραλείπει τά μυστήρια τῆς Μετανοίας, τοῦ Εὐχελαίου καί τοῦ Γάμου· οἱ σέ βιωματικό στυλ περιγραφές τῆς χριστιανικῆς λατρείας τῶν Ἱεροσολύμων ἀπό τήν Αἰθερία στό Ὀδοιπορικό τῆς (*Peregrinatio ad loca santa*)· οἱ χαρακτηριστικές λειτουργικές σελίδες στά ἔργα τῶν ἁγίων Ἀμβροσίου καί Αὐγουστίνου· τό ἔργο «*Μυσταγωγία*» τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ· οἱ «*περί εἰκόνων*» λόγοι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκνοῦ καί τά ἑορτολογικά κηρύγματα του· οἱ μυσταγωγικές διδαχές Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου· οἱ ἐγκωμιαστικοί λόγοι τοῦ ἱ. Φωτίου τοῦ Μεγάλου καί οἱ ἀπόψεις του περί τοῦ λειτουργικοῦ πλουραλισμοῦ· τό ἔργο τοῦ Νικολάου Καβάσιλα «*Λόγοι ἐπίτά περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*», στό ὁποῖο παρουσιάζεται αὐτός ὁ Χριστός νά ἐνεργεῖ σέ κάθε μυστήριο καί νά γίνεται «*τό μὲν λούων, τό δέ κρίων, τό δέ τρέφων*»· ἐπίσης τό ἔργον τοῦ ἰδίου «*Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας*» καί τά ἐγκωμιαστικά του κηρύγματα, στά ὁποῖα γίνεται χρήση συνετοῦ μυσταγωγικοῦ συμβολισμοῦ· οἱ ὁμιλίαι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πού σχετίζονται πρὸς τό ἐκκλησιαστικό λειτουργικό ἔτος· οἱ ἐγκωμιαστικοί λόγοι τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου, ὁ ὁποῖος καθιέρωσε καί τήν ἑορτή τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ· τά λειτουργικά ἔργα τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης, ἐκ τῶν ὁποίων τό σπουδαιότερο φέρει τόν τίτλον *Ἑρμηνεία περί τε τοῦ θείου ναοῦ καί*

τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε καί διακόνων, ἀρχιερέων τε..., οὐ μὴν ἀλλά καί περὶ τῆς θείας μυσταγωγίας...».

Τό ὅτι ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες δίδαξα γιὰ ὅλα αὐτά καί πολλά ἄλλα στίς δύο Θεολογικές Σχολές συντελεῖ στό νά συναισθάνωμαι ὅτι μέ ὅσα ἀπόψε υπέμνησα καί θά ὑπομνήσω στή συνέχεια δέν «κομίζω γλαῦκ' ἐς Ἀθήνας». Αὐτό δέν μέ στενοχωρεῖ, διότι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἰσχύουν οἱ λόγοι τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος στά κηρύγματά του συχνά ἐπανελάμβανε μερικές οὐσιώδεις κομβικές καί συνδυετικές ἐκφράσεις. Δικαιολογώντας τίς ἐπαναλήψεις αὐτές ἔλεγε χαρακτηριστικά: «Ἐπαναλαμβάνω αὐτό, πού ἔχω πῆ καί ἄλλη φορά, διότι, ὅπως ὁ ἄριστος βαφέας γιὰ νά κάμει ἀνεξίτηλο τό χρῶμα ἐνός ὑφάσματος, τό βυθίζει πολλές φορές στήν ἴδια διάλυση τοῦ χρώματος, πού βράζει, ἔτσι καί μία διδασκαλία γίνεται γιὰ τήν ψυχή μας ἀνεξίτηλη βαφή, ὅταν πολλές φορές ἀκούσωμε τά ἴδια λόγια» («ὅταν πολλάκις τῶν αὐτῶν ἀκούσωμεν ρημάτων»): Βέβαια αὐτό δέν σημαίνει ὅτι πρέπει ν' ἀνασύρουμε ἀπό τά συρτάρια μας ἓνα γραμμένο κήρυγμα καί νά τό παρουσιάζουμε κάθε χρόνο αὐτούσιο, ὅπως γίνεται μερικές φορές. Οἱ κατά λέξιν ἐπαναλήψεις δικαιολογοῦνται μόνον γιὰ κομβικές καί συνδυετικές ἐκφράσεις, πού θά χρησιμοποιηθοῦν αὐτονοήτως μέσα σέ καινούριες ἐκάστοτε ἐνότητες καί συναρτήσεις.

Μετά τή μικρή αὐτή παρέκβαση περὶ τῶν ἐπαναλήψεων, θά προχωρήσουμε τώρα στό δεύτερο μέρος τῆς εἰσηγήσεως, πού ἀναφέρεται στήν ἔννοια τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς. θά στοχεύσουμε κυρίως στόν κοινό παρονομαστή τῶν διαφόρων πτυχῶν τῆς πολύπτυχης καί πολυδιάστατης λειτουργικῆς ἀγωγῆς καί κινήσεως. Μερικές ἀπό τίς πτυχές αὐτές θά ἐξετασθοῦν ἀπό τοὺς σεβαστοὺς καί ἀγαπητοὺς συνεισηγητές. Ὁ κοινός αὐτός παρονομαστής δέν εἶναι ἄλλος παρά ἡ *μόρφωση τόσον γιὰ τή Λατρεία*, δηλαδή γιὰ τήν ἐνεργ-

γὸ καὶ ἐνσυνείδητη συμμετοχὴ στὴν λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ ἐκ τῆς *Λατρείας*, δηλαδή μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν μυστικῶν χαρίτων, ζωοποιῶν πνευματικῶν ρείθρων καὶ μορφωτικῶν ἀνθρωπιστικῶν καὶ πολιτιστικῶν θησαυρῶν, τοὺς ὁποίους περικλείει ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία. Ὅπως ἔχω τονήσει καὶ στὸ πρῶτο Λειτουργικὸ Συμπόσιο, οἱ διάφορες μορφές τῆς Λατρείας αὐτῆς, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ ἱερός Φώτιος ὁ Μέγας, «*τά ἄνωθεν διαπορθμεύουσιν*», εἶναι δηλαδή τρόπον τινὰ τὰ ἱερά πορθμεῖα, πού συνδέουν τὰ οὐράνια μὲ τὰ ἐπίγεια ἀκρογιάλια. Ἀπὸ τὸν οὐρανὸ φέρουν κάτω σ' ἐμᾶς τὴ Θεία Χάρη, γιὰ νὰ μᾶς ἀνεβάζουν μὲ τὴν ἀναγωγικὴ καὶ μυσταγωγικὴ πνοή καὶ ὤθηση τῆς μυστηριακῆς καὶ λειτουργικῆς ζωῆς στὸν οὐρανὸ κι ἔτσι νὰ μπορούμε «*νοεροῖς ὀφθαλμοῖς διὰ τῶν ὀρωμένων θεῶν καὶ τὸ ἀμήχανον ἐκεῖνο κάλλος ἀναδραμεῖν*» («Μυριόβιβλος», Migne Ἐ.Π. 103, 769). Τὸ πηδάλιο στὰ ἱερά πορθμεῖα τῶν λατρευτικῶν μορφῶν κρατοῦν στὰ χέρια τοὺς τὰ χαρισματικά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή οἱ ἔχοντες τὴν εἰδικὴ κλήση καὶ χάρη τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης κληρικοί, πού ἐπικουροῦνται ἀπὸ τοὺς ἐνεργῶς συμμετέχοντες στὴ Λατρεία εὐσεβεῖς λαϊκοὺς λάτρεις.

Ἔτσι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μὲ ὀρθόδοξη θεωρητικὴ ἔννοια δυτικὲς διατυπώσεις, ἡ ἀμφίδρομη αὐτὴ πνευματικὴ κατάσταση καὶ ἀνάβαση γίνεται τόσοσιν *ex opere operato*, δηλαδή μὲ αὐτὸ τὸ ἐπιτελούμενο ἀπὸ τὸν Θεὸ ἔργο τῆς ἄνωθεν χορηγήσεως τῆς θείας Χάριτος, ὅσον καὶ *ex opere operantis*, δηλαδή μὲ τὴν ἐνέργεια, τὴν ὁποία ἀναπτύσσουν στὴ Λατρεία ὅλα τὰ μέλη τοῦ μυστικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, συμμετέχοντας ὄχι παθητικά, ἀλλ' ἐνεργῶς στὰ λειτουργικῶς δρώμενα καὶ βιώνοντας μὲ ἐσωτερικὴ συμμετοχὴ τὰ ἀναγινωσκόμενα, ἀπαγγελλόμενα, ψαλλόμενα, ἀκούμενα, ὀρώμενα, τελούμενα μέσα στὶς διάφορες δοξολογικὲς,

ἐπικλητικές, παρακλητικές, εὐχαριστιακές, μυστηριακές καί μυστηριοειδεῖς ἱεροπραξίες καί μορφές τῆς Λατρείας. Τά ἐξωτερικά αἰσθητά σημεῖα καί στοιχεῖα, στά ὁποῖα ἀλληλοπεριχωροῦνται ὁ συμβολισμός καί ὁ ρεαλισμός, εἶναι οἱ πυξίδες, μέ τίς ὁποῖες ἀποφεύγεται κάθε ἀπόκλιση καί λοξοδρόμηση στή μεταξύ οὐρανοῦ καί γῆς ἀμφίδρομη κίνηση τῶν μνημονευθέντων ἱερῶν πορθμείων.

Τά αἰσθητά αὐτά σημεῖα διαμορφώνονται πάντοτε μέ τόν συνδυασμό ἀφ' ἑνός τῶν πρωτογενῶν καί διαχρονικῶν σταθερῶν ἀναγωγικῶν καί μυσταγωγικῶν λειτουργικῶν στοιχείων, πού ἀπό τήν ἀποστολική ἐποχή ἕως σήμερα εἶναι οἱ ἀμετακίνητοι ἀρραγεῖς «φέροντες» στύλοι καί ἄξονες, πού βαστάζουν τό πνευματικά ἀντισεισμικό οἰκοδόμημα τῆς Ὁρθόδοξου Λατρείας, καί ἀφ' ἑτέρου τῶν δευτερογενῶν μεταβλητῶν μορφολογικῶν στοιχείων, τά ὁποῖα περιβάλλουν τοὺς φέροντες στύλους καί ἄξονες καί εἶναι δυνατόν κατά τόπους, χρόνους καί πολιτισμικά περιβάλλοντα νά μεταβάλλωνται καί ἀνανεώνωνται ἀπό τήν Μητέρα Ἐκκλησία πρὸς ἀντιμετώπιση πνευματικῶν ἀναγκῶν τῶν τέκνων της, πολύ περισσότερο ὅταν πρόκειται νά ἀντικατασταθοῦν μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα, πού ἐπικαλύπτουν ἀρχαιότερες λαμπρές λατρευτικές μορφές. Τά υἱοθετούμενα ἐκάστοτε ἀπό τήν Ἐκκλησία αἰσθητά σημεῖα τῆς Λατρείας εἶναι τά κανονικά κανάλια, οἱ κανονικοὶ ἀγωγοί, διὰ τῶν ὁποίων οἱ «*ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ*» (Ἰωάν. 4,23) λάτρεις δέχονται τή Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, προφυλασσόμενοι εἴτε ἀπό ὑποκειμενικές αὐθαιρεσίες, εἴτε ἀπό παθολογικές ἐκδηλώσεις νοσηροῦ φο(υ)νταμενταλισμοῦ, στά δίκτυα τοῦ ὁποίου μπλέκονται σήμερα καλοπροαίρετα μερικοί.

Πρέπει νά γίνει συνειδητόν, ὅτι τό νοήμα τῆς Ὁρθόδοξης Λατρείας εἶναι ἡ «*μέθεξις*» τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, τόν Ὅποῖον ἐνδυόμεθα μέ τό Ἅγιον Βάπτισμα. Ἡ κα-

θοδήγηση για τή μέθεξη αὐτή εἶναι ἡ πεμπουσία τοῦ μορφωτικοῦ ἰδεώδους τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς. Πρέπει οἱ κατηχούμενοι νέοι καί ἐνήλικες καί οἱ βαπτισμένοι πιστοί νά ἀποκοτῶν, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν (*mutatis mutandis*), καί ἀπό λειτουργική ἄποψη συνείδηση τῆς σχετικότητας τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, γιά τήν ὁποία μιλοῦσε ὁ Einstein, καί νά βιώνουν τήν ἔννοια τοῦ «*λειτουργικοῦ*» ἢ «*συμπυκνωμένου χρόνου*», κατά τήν ὁποία στά κεντρικά σημεῖα καί τίς οὐδιωδέστερες ἐκφάνσεις τῆς λατρευτικῆς-μυστηριακῆς ζωῆς ὁ χρόνος, παύοντας νά ὑφίσταται ὑπό τή μορφή τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος, μετουσιώνεται σ' ἓνα μυστικό βίωμα, κατά τό ὁποῖο, μέ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς Ἱστορίας, βιώνεται στό ἐκάστοτε παρόν ἡ αἰωνιότης καί συμπυκνώνονται μυστηριωδῶς μπροστά μας ὡς ζωντανά καί δρῶντα μέ δυναμισμό τά παρελθόντα, τά μέλλοντα καί αὐτά ἀκόμη τά ἔσχατα, ἐπί τοῦ προκειμένου ἡ προϊστορία καί οἱ κύριοι σταθμοί τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ὅπως καί τά σωτηριώδη ἀγαθά, πού ἀπέρρευσαν ἀπό αὐτό καί ἐκτείνονται ἕως τίς ἔσχατες ἡμέρες. Καί ἐπειδή γιά τοὺς λάτρεις τό παρελθόν καί τό μέλλον εἶναι συγχρόνως ἄμεσο παρόν, γι' αὐτό συνεχῶς καί ἀδιαλείπτως μέσα στά λειτουργικά κείμενα ἀντηχεῖ ἡ λέξη «*σήμερον*» ἢ γίνεται χρήση ἐνεστωτικῶν ἐκφράσεων, πού καλοῦν τοὺς λάτρεις νά συμμετέχουν μυστικά στίς *Χριστοφάνειες* καί *Θεοφάνειες* καί στούς σταθμούς τῆς σωτηριώδους ἐνέργειας τοῦ Χριστοῦ, πού ἐορτάζονται ἢ πρόκειται νά ἐορταστοῦν τίς ἐπόμενες ἡμέρες. Ἔτσι ἡ λειτουργική ἀγωγή βοηθεῖ καί πρέπει νά βοηθεῖ νά παρακολουθοῦμε τά σχετικά λειτουργικά κείμενα: Τῆ Δευτέρα λ.χ. πρό τῶν Βαῖων ψάλλομε: «*Ἐτοιμασθῶμεν... Χριστῶ προὔπαντῆσαι*» τήν Τετάρτη πρό τῶν Βαῖων: «*Καί ἀρειῶν κλάδους φέροντες, ὑπαντῆσαι Χριστῶ ἐπισπεύσωμεν*» τό Σάββατον τοῦ Λαζάρου: «*Σήμερον Βηθα-*

νία προανακηρύττει Ἀνάστασιν Χριστοῦ· τὴν Μεγάλῃ Δευτέρα: «*Τά πάθη τὰ σεπτά ἢ παροῦσα ἡμέρα ὡς φῶτα σωστικὰ ἀνατέλλει τῷ κόσμῳ*»· τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ: «*Σήμερον κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου...*» κ.λπ.

Οἱ λάτρες πρέπει νά καθοδηγοῦνται ὥστε νά βιώνουν, ὅτι ἡ Ὁρθ. Λατρεία δέν εἶναι μόνον μία ἀπλῆ καί ἐποπικὴ ὑπομνηστικὴ διδασκαλία τῆς ἐν γένει ζωῆς καί τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ παρουσιάζει τό ἔργο αὐτό μυστηριακά ὡς ζωντανή πραγματικότητα, πού ἀνανεώνεται στήν Εὐχαριστιακὴ Θ. Λειτουργία, στήν τελεσιουργία ὄλων τῶν Μυστηρίων, στίς ἐορτές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους καί στίς ποικίλες ἱερές Ἀκολουθίες.

Ἡ βίωση αὐτῆς τῆς Λατρείας ὀδηγεῖ στό «*ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ γῆς*» καί στήν πραγμάτωση τοῦ κυρίου σκοποῦ τοῦ ὀρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους, ὁ ὁποῖος διατυπώθηκε ἀπό τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Θεολόγο μέ τούς ἐξῆς ἐπιγραμματικούς λόγους: «*Χριστῷ συνταφῆναι με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομῆσαι Χριστῷ, υἰόν γενέσθαι Θεοῦ, Θεόν αὐτόν*» (Migne Ἐ.Π.).

Ἡ λειτουργικὴ ἀγωγή πρέπει νά διδάξει ὅτι τό νόημα τῶν συμβόλων τῆς λατρείας σημαίνει –θά μπορούσαμε νά ποῦμε– ὑπέρβαση τῆς πλατωνικῆς ἢ νεοπλατωνικῆς παραδόσεως περί προτύπων ιδεῶν καί συμβολικῶν ἀπεικασμάτων αὐτῶν, διότι τὰ λειτουργικὰ σύμβολα δέν εἶναι σκιώδης προβολὴ ἐνός μακράν εὐρισκομένου Θείου, ἀλλὰ σημεῖα τῆς ἐγγύτητος καί ἐνεργοῦ παρουσίας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ὁ συμμετέχων συνειδητὰ στή Λατρεία δέν ἔχει ἀπλᾶ μίαν ἐξωτερικὴ προσπέλαση στὰ λειτουργικῶς δρώμενα, ἀλλὰ βιώνει αὐτὰ ἐσωτερικῶς ὡς τό Μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, στό ὁποῖο ἀφ' ἐνός ὁ Θεός (ὁ Πατήρ) διὰ τοῦ Χριστοῦ (τοῦ Υἱοῦ) ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγιάζει τὴν Ἐκκλησίαν καί συνεχίζει τό ἔργο τῆς σωτηρίας καί ἀφ' ἑτέρου τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἐν

Ἄγιω Πνεύματι διά τοῦ Χριστοῦ καί ἐν Χριστῷ, ὁ Ὅποιος εἶναι ἡ κεφαλή τῆς, προσφέρουν στόν Θεό (τόν Πατέρα) τήν δοξολογική, εὐχαριστιακή καί ἐπικλητική λατρεία, βιώνοντας τίς θεῖες δωρεές. Οἱ πιστοί πρέπει νά διδάσκωνται, ὅτι κάθε γνησία λειτουργική πράξη πρέπει νά μὴν ὀδηγεῖ ἀπλῶς σέ ἐθιμική, φολκλωρική, μηχανική καί μαγική τυπολατρεία, ἀλλά σέ μία ζωντανή συνάντηση τοῦ Θεοῦ, πού μᾶς καλεῖ σέ ἀγιασμό, μέ τοὺς πιστοὺς, πού ἐλεύθερα, ἐκούσια καί συνειδητά μέ πίστη δίδουν ἀπάντηση· εἶναι ἐνεργός ἀνταλλαγή ἀγάπης, πού κατευθύνεται ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω καί ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, εἶναι κατερχομένη καί ἀνερχομένη κίνηση, πού σημαίνει ὅτι ὁ Θεός κατέρχεται στόν ἄνθρωπο καί ὁ ἄνθρωπος ἀνέρχεται στόν Θεό.

Ἄλλὰ τό μορφωτικό ἰδεῶδες τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς δέν ἔχει μόνον τήν θρησκευτική ἀνακαινιστική διάσταση. Ἐπί πλέον δύναται καί θά ἔπρεπε πάντοτε μέσα στό ὅλο ἐκπαιδευτικό ἔργο νά εἶναι ἡ ζωτική ἐντελέχεια, πού θά ἐμπυκνώνει ὀδηγώντας στήν κατάφαση καί ἁρμονική πραγμάτωση ὄλων τῶν ἀξιῶν, πού προβάλλονται ἀπό τήν Παιδεία. Ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία ὀδηγεῖ σέ βιωματική ἐπαφή μέ τόν Τριαδικό Θεό, ὁ Ὅποιος δέν εἶναι μόνον τό ἀπόλυτο καί πανυπερέλειο ὄν, δηλαδή ἡ ὑψίστη ὄντική (ἐπομένως, καί ὄντολογική) πραγματικότης, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καί ἡ ὑψίστη ἀξιακή (ἐπομένως καί ἀξιολογική) πραγματικότης, ἡ «ἀξία τῶν ἀξιῶν» (valor valorum), ὅπως χαρακτηρίσθηκε ἀπό τόν Νικόλαο Κουζανό (1401-1461), τό ὑψιστό Ἄγαθό (τό *summum bonum*). Οἱ διάφορες ἀξίες ἔχουν τό θεμέλιό τους στόν Θεό. *«Πᾶσα δόσις ἀγαθή καί πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστί καταβαῖνον ἐκ τοῦ Πατρός τῶν φώτων»*. Οἱ μορφωτικές ἀξίες εἶναι τρόπον τινά ἀνταύγειες, μαρμαρυγές καί διαθλάσεις τοῦ ἀκτίστου αἰωνίου φωτός, πού ἐκπέμπεται ἀπό τόν Θεόν, διεισδύει στόν κόσμο καί τόν καταυγάζει

μέ αὐτές. Ἔτσι ἡ ἐπιτυχανομένη μέσα στό λατρευτικά πλαίσια ζωντανή σχέση καί ἐπικοινωνία μέ τίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες σημαίνει ἐπαφή μέ τήν πηγὴ τοῦ πληρώματος τῶν ἀξιῶν. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ ὑγιῆς θεοκεντρικός, χριστοκεντρικός καί πνευματοκεντρικός μυστικισμός τῆς λειτουργικῆς καί μυστηριακῆς ζωῆς σημαίνει αὐτομάτως ἀναζωπύρνηση καί ἀνάφλεξη ὄλων τῶν ἐμφύτων μυχίων ἀξιολογικῶν πόθων καί αἰτημάτων τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως. Τοῦτο ἐξηγεῖ γιατί ὁ μυσταγωγικός χαρακτήρας τῆς Ὁρθ. Λατρείας δέν ὀδηγεῖ τοὺς «*ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ*» λάτρεις σέ νοσηρές μυστικιστικές ἀκρότητες καί σέ μονομερῆ βίωση καί πραγμάτωση τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ τοὺς ὑποβοηθεῖ νά ἔχουν εὐρύτητα ὀριζόντων, νά βλέπουν χωρὶς παρωπίδες καί νά καταφάσκουν ὅλες τίς θεοδώρητες ἐπιγείες ἀξίες καί μάλιστα κατὰ τρόπο σύμμετρο πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ἱεραρχικὴ κλίμακά τους. Κατὰ τὴν ὑπόμνηση ἀπὸ τὸν ὕμνο τῆς Ἐκκλησίας πρέπει «*τό χεῖρον ὑποτάξαι τῷ κρείττονι, τὴν δέ σάρκα δουλώσαι τῷ πνεύματι*».

Ἡ κλεψύδρα δέν ἐπιτρέπει νά ἐκθέσουμε ἐκτενῶς τὴν παιδαγωγικὴ καί μορφωτικὴ ἀξία τῆς Λατρείας καί τὸν τεράστιο ρόλο αὐτῆς στὴν ὀρθὴ πραγμάτωση καί συνανάπτυξη ὄχι μόνον τῶν θρησκευτικῶν καί ἠθικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ –ὑπὸ τὴν ἐνοποιό ἐπίδραση τῆς θρησκείας– καί ὄλων τῶν λοιπῶν θεμελιωδῶν ἀνθρωπιστικῶν καί πολιτιστικῶν ἀξιῶν (πολιτειακῶν, δικαιονομικῶν, κοινωνικῶν, αἰσθητικῶν ἢ καλλιτεχνικῶν, γνωστικῶν ἢ ἐπιστημονικῶν, σωματικῶν ἢ βιολογικῶν, ὑλικῶν, οἰκονομικῶν καί περιβαλλοντικῶν). Περισσότερα ἀναφέρονται σχετικῶς στό βιβλίο μου «*Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*» καί «*Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*».

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές ὀδηγοῦν στό ἐξῆς ἐρώτημα: Στὴν πρόσφατη προεκλογικὴ περίοδο ἀκούσατε ἔστω καί ἓνα πο-

λιτικό νά δίδει τήν υπόσχεση ὅτι θά φροντίσει ὥστε κάθε σχολικό συγκρότημα καί ἐκπαιδευτικό ἴδρυμα νά ἔχει τόν ναό ἢ τουλάχιστον τό παρεκκλήσιό του, γιά ν' ἀρχίζει ἡ κάθε σχολική μέρα μέ λατρευτική συγκέντρωση καί προσευχή; Τό ἐρώτημα αὐτό ἀκούεται ὡς τελείως οὐτοπιστικό. Καί ὁμως ἡ θεωρία τοῦ ὑγιούς Ἀνθρωπισμοῦ καί Πολιτισμοῦ καθιστᾷ φανερόν, ὅτι ἡ ἀπάντηση σιό ἐρώτημα αὐτό θά ἔπρεπε νά εἶναι αὐτονοήτως καταφατική. Διότι ὁ ἐπιδιωκόμενος ἀπό τήν Παιδεία ὑγιῆς Ἀνθρωπισμός εἶναι ἡ δημιουργία ὀλοκληρωμένων ἀνθρώπων, πού ἔχουν θεραπευθεῖ ἀπό τήν ἀξιολογική μυωπία ἢ ἀπό τόν ἀξιολογικό δαλτωνισμό, βλέπουν ὀρθά τό χειρόν καί τό κρεῖττον στήν ἀξιολογική κλίμακα τῶν ἀγαθῶν καί ἐπομένως ἔχουν καί ὑγιῆς πολιτιστικό ἰδεῶδες, ὅπως τόνισα πρὶν ἀπό λίγους μῆνες σιόν χῶρο αὐτό. Ἡ ὑγιῆς λατρευτική ζωὴ μᾶς θεραπεύει πλήρως ἀπό τήν πνευματική μυωπία ἢ καί τύφλωση.

Σιό τέλος πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη καί προβολή τοῦ ἔργου τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς δέν εἶναι δυνατό νά γίνεται κατὰ τρόπον ἀφηρημένο καί θεωρητικό. Τά ἀγαθὰ οἰασδήποτε παιδείας πρέπει νά προσφέρωνται καί ὑποδεικνύονται ὡς προσωποποιημένα, δηλαδή ὅπως θά ἔλεγαν σιόν καθαρεύουσα παλαιότεροι παιδαγωγοί, ὡς «ἐναποκείμενα» καί «ἐναποτεταμιευμένα» σέ προσωπικά πρότυπα. Ἐπομένως λειτουργική ἀγωγή δέν δύναται νά ὑπάρξει χωρὶς ὀδηγούς, οἱ ὁποῖοι θά ἐμπνέωνται οἱ ἴδιοι ἀπό τό ἀρχιερατικό μυσταγωγικό ἔργο τοῦ Ἀρχιποίμενος Κυρίου, θά ἀναπνέουν τό μυστικό ἄρωμα τῆς ὀρθόδοξης κατάνυξης καί θά καταυγάζονται ἀπό τό θαβώρειο φῶς. Οἱ λόγοι τῆς διδασκῆς τους πρέπει νά ἐκπηδοῦν ἀπό ἕνα βιωματικό ὄλο, πού ἔχει ἰδιαίτερα ὑποκείμενα θεμέλια προσωπικῆς εὐσέβειας καί ξεδιπλώνεται σιόν ὑπερκείμενο ἐξαγιασμένο πνευματικό ὄριζοντα τῆς λατρευτικῆς μας παραδόσεως.

“Όταν, ζώντας προσωπικά μέσα στήν πνευματική ἀτμόσφαιρα, ἀναλαμβάνουμε τό ἔργο τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς, τότε, ὅπως θά ἔλεγε σέ ἄλλη συνάφεια ὁ Nietzsche, «τό πλέον κατανοητό στή γλῶσσα, πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἀληθινοί μυσταγωγοί, δέν εἶναι τά ἴδια τά λόγια, ἀλλά ὁ τόνος, ἡ ἰσχὺς τῆς φωνῆς, ἡ μετατροπία (*Modulation*) (= ἡ μεταβολή τοῦ τόνου τῆς φωνῆς κατά τήν ἐκτέλεση μουσικοῦ ἔργου), τό *tempo*, ὁ ρυθμός, μέ τά ὁποῖα ἐκφράζεται μέ τό στόμα μιὰ σειρά ἀπό λέξεις - μέ λίγα λόγια ἡ μουσική πίσω ἀπό τίς λέξεις, τό πάθος πίσω ἀπό τήν μουσική, τό πρόσωπο πίσω ἀπό τό πάθος, δηλαδή ὅλα αὐτά πού δέν εἶναι δυνατοῦ νά μορφοποιηθοῦν σέ λόγους καί νά γραφοῦν (λεχθοῦν)».

Τέτοιο πρόσωπο καί τέτοιο πάθος, πού εἶναι σὰ πλαίσια τῆς λατρείας, ἱερό πάθος, πρέπει νά ἔχουμε ὅλοι ὅσοι ἔχουμε κληθῆ νά διακονοῦμε στό ἱερό ἔργο τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς.

Βιβλιογραφική σημείωση

Κατωτέρω παραθέτουμε τοὺς τίτλους τῶν κυριωτέρων δημοσιευμάτων μας, ἐκ τῶν ὁποίων στήν παροῦσα εἰσήγηση κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον ἢ ἔστω καί κατά τό ἐλάχιστο ἔχομε χρησιμοποίησει ἀπόψεις ἢ διατυπώσεις:

Ἡ λειτουργική μόρφωση καί ἀγωγή, ἐν Ἀθήναις 1958.

Ἡ μορφωτική ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου - Διατριβή ἐπί ὑψηγείᾳ, ἐν Ἀθήναις 1958.

Τό Ὁρθόδοξον Λειτουργικόν ἢ Μυσταγωγικόν Κήρυγμα - Συμβολή εἰς τήν Ὁρθόδοξον Ὁμιλητικὴν, ἐν Ἀθήναις 1960.

«Λατρεία»: *Θρησκευτικὴ καί Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, (=Θ.Η.Ε.), τόμ. 8, Ἀθῆναι, 1966, στ. 144 ἐξ.

Τό ἔργον τῶν ἀγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς, ἐν Θεσσαλονίκη 1966.

«Λειτουργικοί τύποι»: Θ.Η.Ε., τόμ. 8, Ἀθήναι, 1966, στ. 199 ἐξ.

«Der patristische Geist und der griechisch-orthodoxe Gottes dienst»: «*Studia Patristica*» ed. by F. L. Cross: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altgriechischen Literatur, τόμ. 93, Berlin 1966, σσ. 291-298.

«Ἡ θεία Λειτουργία»: Θ.Η.Ε., Ἀθήναι, 1966, στ. 179 ἐξ.

«Τό νόημα καί ὁ σκοπός τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας», περ. *Ἐφημέριος*, Ἀθήναι, 1968, σσ. 314 ἐξ.

«Ἡ ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τύπων»: περ. *Ἐφημέριος*, ἔτος 1967, σσ. 828-830, 872-874, 921-923, 971-973, 1034-1037, 1079-1081 καί ἔτος 1978, σσ. 9-11, 85-87, 133-135.

Die byzantinische Eucharistiefeyer, Regensburg 1970.

Ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία ὡς φορέυς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους, ἐν Ἀθήναις 1972.

Παρατηρήσεις ἐπί τῆς ἱστορίας τοῦ κοσμικοῦ καί τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, ἐν Ἀθήναις 1972.

Αἱ ἱεροτελεστίαι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1972.

Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς, ἐν Ἀθήναις 1978.

Μαθήματα Λειτουργικῆς, τεῦχος Α', Ἀθήναι 1991.

Τό σταθερό καί τό μεταβλητό σπίν Ὁρθόδοξη Λατρεία, Ἀθήναι 1999.

Σεβ. Μητροπολίτου Σισανίου καί Σιατίστης κ. Παύλου

Παράγοντες Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς

Ἐνορία-Σχολεῖο-Οἰκογένεια κ.λπ.

Πρόλογος-Προβληματισμός

Θά ἤθελα κατ' ἀρχήν νά εὐχαριστήσω τόν Σεβασμιώτατο Πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως γιά τήν τόσο τιμητική γιά ἐμένα ἀνάθεση αὐτῆς τῆς εἰσήγησις καί μάλιστα γιά ἓνα θέμα πού εἶναι τόσο σοβαρό καί μεγάλο.

Εἶναι σήμερα ἡ Ἐνορία παράγων λειτουργικῆς ἀγωγῆς; Ἐχει συνειδητοποιήσει τό πρόβλημα; Τί ἐννοοῦμε ἄραγε, ὅταν μιλάμε γιά τήν Ἐνορία; Ἐννοοῦμε ἐμᾶς τοὺς ποιμένες; Συμπεριλαμβάνουμε καί τό λαό; Τί κάνουμε γιά νά εἶναι ὁ λαός Ἐκκλησία; Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ λειτουργική ἀγωγή; Τήν ἀσκοῦμε; Σέ ποιούς ἀπευθύνεται σήμερα ἡ Ἐνορία καί πῶς ἀπευθύνεται;

Παράγοντες τῆς Παιδείας σήμερα ἀναγνωρίζουν ὅτι τό Σχολεῖο δέν προσφέρει γενικώτερη ἀγωγή. Εἶναι σέ θέση νά προσφέρει λειτουργική ἀγωγή;

Ἡ οἰκογένεια, ἡ ὁποία παραδοσιακά πρόσφερε τήν πρώτη καί ἐπιτυχημένη λειτουργική ἀγωγή, σήμερα δέν κα-

τανοεῖ οὔτε τὴν λέξη, οὔτε τὴν ἀξία τῆς. Πνιγμένη στά προβλήματα τῆς, ἀνίκανη πολλές φορές νά διαχειρισθῆ τὰ προβλήματα τῶν παιδιῶν, ἀδυνατεῖ νά ἐννοήσει τὸ πρόβλημα καί τὴν σημασία του γιά τὴν μετέπειτα ζωὴ τοῦ παιδιοῦ. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα πού τὰ παιδιά τὸ καταλαβαίνουν, ἀλλὰ οἱ γονεῖς τὸ ἀγνοοῦν.

Τὰ ἐρωτήματα λοιπόν εἶναι καίρια, κάποιες φορές γίνονται ἀδυσώπητα. Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα θά ἐπιχειρήσει νά προσεγγίσει ἡ παροῦσα εἰσήγηση, ὄχι κομίζοντας κάτι τὸ καινούριο, ἀλλὰ ἐπισημαίνοντας τὰ αὐτονόητα.

Λειτουργικὴ ἀγωγή

Ἡ Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μας διδάσκει ὅτι τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας εἶναι οἱ πύλες τῆς σωτηρίας μας καί ὅτι ἡ Ἐκκλησία «ἐν τοῖς μυστηρίοις σημαίνεται». Διὰ τῶν ἁγίων Μυστηρίων ὁ ἄνθρωπος γίνεται μέλος τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐνώνεται μαζί Του. Διὰ τῶν Ἁγίων Μυστηρίων προσλαμβάνεται διαρκῶς ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ Θεό καί σώζεται. Τὰ τελούμενα στὴν Ἐκκλησία δέν εἶναι πράξεις τίς ὁποῖες παρακολουθοῦμε, ἀλλὰ δυναμικὰ γεγονότα στά ὁποῖα μετέχουμε καί τὰ ὁποῖα μᾶς ἀφοροῦν ἄμεσα καί προσωπικά. Πόσο ὁμως γνωρίζουμε αὐτὰ τὰ ὁποῖα μᾶς ἀφοροῦν καί κατὰ συνέπεια πόσο συνειδητὰ μετέχουμε σέ αὐτὰ;

Μιά ματιὰ στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο οἱ χριστιανοὶ μας τελοῦν τὰ Μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος καί τοῦ Γάμου, ἀλλὰ καί τοῦ τρόπου μέ τὸν ὁποῖο συμμετέχουν στὴν λειτουργικὴ ζωὴ, μόνο ἀποκαρδίωση μποροῦν νά μᾶς γεμίσουν. Ἀπὸ τὴν ἱερότητα καί τὸ σεβασμὸ μέ τὸν ὁποῖον κάποτε οἱ ἄνθρωποι συμμετεῖχαν μέχρι σήμερα, βλέπουμε μιὰ διαρκῆ ἔκπτωση, γιά τὴν ὁποία ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία ἔχει ἀκέραιη τὴν εὐθύνη. Ἐλάχιστοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι γνωρί-

ζουν τί πραγματικά συμβαίνει καί ἐμεῖς δέν εἴμαστε ἀπλά θεαταί, ἀλλά συνεργοί στήν ἀποϊεροποίηση τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐμεῖς οἱ ἐπίσκοποι ἔχουμε τήν μεγαλύτερη ἀπό ὅλους εὐθύνη γιά τήν πλήρη ἐκκοσμίκευση τῶν Μυστηρίων. Αὐτή δέ ἡ ἐκκοσμίκευση ὀφείλεται πρῶτα καί κύρια στήν ἀπουσία λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ πληρώματος.

Ἀπό τό περιεχόμενο τῶν προσκλητηρίων γιά τή Βάπτισμα καί τό Γάμο, τό ὁποῖο ὄχι μόνο γελοιοποιεῖ τά Μυστήρια, ἀλλά ἐνίστε ἐγγίζει καί τά ὄρια τῆς βλασφημίας, ἀπό τό γεγονός ὅτι τό κύριο πρόσωπο εἰς τά Μυστήρια εἶναι πλέον ὁ φωτογράφος, ὁ ὁποῖος καθορίζει ἀκόμη καί τή στάση καί συμπεριφορά τῶν νυμφευομένων, ἀπό τήν ἔνδυση καί τήν στάση τῶν συμμετεχόντων καί ἀπό τήν ἀδιαφορία ἡμῶν τῶν ποιμένων διά τά συμβαίνοντα καί τήν ἀνικανότητα μας νά διαχειρισθοῦμε τά πράγματα, φαίνεται ἡ πώση καί ἔκπτωση μας.

Ἐνθυμοῦμαι ὀλίγον παλαιότερον τό πρόβλημα μέ τά Μυστήρια τά τελούμενα εἰς τά παρεκκλήσια τῶν κτημάτων: παρωδία Μυστηρίων, ὅπου ὁ λειτουργός ἱερέας γίνεται ὑπάλληλος τῶν ἐπιχειρήσεων. Τότε ἡ Ἱερά Σύνοδος ἔλαβε μία ἀπόφαση ἡ ὁποία ἔχει ἤδη λησμονηθεῖ. Ὑπῆρξα τότε εἰσηγητής καί ἐνθυμοῦμαι μία ἀποστροφή τῆς εἰσηγήσεως μου. «*Ἐάν πρόκειται νά λάβωμε μίαν ἀπόφασιν τήν ὁποίαν δέ θά τηρήσωμε, καλύτερον νά μὴν τήν λάβωμεν. Ἐάν ἡ Ἱερά Σύνοδος δέ θά ἔχη τήν τόλμην νά ἐγκαλέσῃ ἀγίους ἀδελφούς εἰς περίπτωσιν ἀθετήσεως τῆς παρουσίας νά μὴν τήν λάβωμεν*». Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπέστειλε μέν τήν σχετική ἐγκύκλιο, ἀλλά μετὰ ἀπό ἓνα μικρό διάστημα ἀνακωχῆς, τά μυστήρια, μέ τήν εὐλογίαν ἡμῶν, συνεχίζουσιν νά τελοῦνται εἰς τά κτήματα, ἐνῶ εἰς τήν περίπτωση τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος τά μπαλόνια καί τά λοιπά εὐτράπελα ἔφθασαν καί εἰς αὐτή τήν εἴσοδο τῶν Ναῶν μας, εἶναι δέ ζήτημα χρό-

νου νά εισέλθουν καί ἐντός αὐτῶν. Ἐφθάσαμεν εἰς αὐτό τό σημεῖον, διότι ἐγκαταλείψαμε εἰς τόν χῶρο τῆς Ἐνορίας τή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν μας. Τοῦ λόγου τό ἀληθές ἐπιβεβαιώνει τό ὅτι, ὅπου οἱ ἐφημέριοι ἐνδιαφέρονται, καταχοῦν καί διδάσκουν τόν λαό τοῦ Θεοῦ, ἐκεῖ τά πράγματα εἶναι διαφορετικά.

Ἡ ὑπάρχουσα σήμερον μέ τήν δική μας ἀνοχή, διατί ὄχι καί συνενοχή, τραγική ἐνίστε κατάστασις μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τήν ἀδήριτη ἀνάγκη νά ἀναλάβομε τίς εὐθύνες μας διά τήν κατήκηση τοῦ λαοῦ μας. Λειτουργική ἀγωγή σημαίνει τήν κατήκηση τοῦ λαοῦ διά τήν λειτουργική ζωήν τῆς Ἐκκλησίας, τήν κατήκηση τοῦ λαοῦ γιά τή ζωή του στήν Ἐκκλησία. Τό πῶς καί τό διατί τῶν τελουμένων. Εἰς τά διάφορα Συνέδρια γίνεται ἐκτενής λόγος περί τῶν Ἁγίων Μυστηρίων. Τά λεγόμενα ὅμως δέν φθάνουν εἰς τόν λαό.

Ἡ Ἐνορία εἶναι ὁ κατεξοχήν χῶρος τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς. Ὁμολογοῦμε ὅτι ἡ *Θεία Λειτουργία* εἶναι ἔργον τοῦ Λαοῦ. Ἄλλά ὁ λαός πόσον γνωρίζει ποῖον εἶναι αὐτό τό ἔργον, σέ τί συνίσταται καί σέ τί τόν ἀφορᾷ; Ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ἡ φανέρωσις τῆς Ἐκκλησίας. Πόσο αὐτή ἡ ἀλήθεια βιώνεται ἀπό τοὺς πιστοὺς μας; Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον οἱ χριστιανοί μας ἔρχονται νά κοινωνήσουν ἢ νά πάρουν ἀντίδωρο βεβαιώνει πόσο ξένοι, κάποτε πόσο ἐχθρικοί αἰσθάνονται μεταξύ τους καί ὄχι μέλη ἐνός σώματος. Ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ἡ σύναξις τῆς ἐν Χριστῷ οἰκογένειάς μας. Πότε ὅμως διδάξαμε τοὺς πιστοὺς μας ὅτι ἡ πρώτη πρᾶξις λατρείας εἶναι τό ὅτι εἴμεθα μαζί γύρω ἀπό ἓνα τραπέζι, τήν Ἁγία Τράπεζα; Ἀκοῦμε χριστιανούς μας νά λέγουν ὅτι ἐγώ πιστεύω στό Χριστό καί ἄς μὴν πολυπηγαίνω στήν Ἐκκλησία. Πότε ἐξηγήσαμε καί διδάξαμε στοὺς πιστοὺς μας ὅτι ὁ Χριστός δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τήν Ἐκκλησία, γιατί ὁ Χριστός εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Συνήθως τά ἐπι-

χειρήματα μας πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνωτέρω ἰσχυρισμοῦ, εἶναι ἠθικιστικά, ὄχι θεολογικά.

Ἡ Θεολογία τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος εἶναι λίαν σημαντική. Ἦδη ἔχει γίνει ἀπὸ τὴν παροῦσα συνοδική Ἐπιτροπή εἰδικό Συνέδριο. Ἀλλά ἡ (βαπτισματική) θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μας ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν τελετουργία τοῦ Βαπτίσματος. Εἶναι δυνατὸν νὰ θέλουμε νὰ πείσουμε τοὺς πιστοὺς μας γιὰ τὴ σημασία τοῦ Βαπτίσματος καὶ στὴν πράξη νὰ τὸ εὐτελίζουμε διὰ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸ τελοῦμε; Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖοι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ἀντιμετωπίζουν τὰ μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Γάμου, θέτουν σέ μεγάλη δοκιμασία καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν μας. Ἐάν ἐρωτήσουμε τοὺς πιστοὺς ποιὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο βαπτίζουμε ἓνα παιδί, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ περισσότεροι πιστεύουν ὅτι τὸ βαπτίζουμε γιὰ νὰ τοῦ δώσουμε ἓνα ὄνομα καὶ ὄχι γιὰ τὸ ὅτι μὲ τὸ Ἅγιο Βάπτισμα τὸ μπολιάζουμε στὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὥστε νὰ πάρει τὴ ζωὴ Του. Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἱερατικῆς μου διακονίας συνήθιζα, καὶ τὸ πράττω μέχρι καὶ σήμερα, σέ κάθε μυστήριο νὰ κατηκῶ τοὺς πιστοὺς γι' αὐτὸ τὸ ὁποῖο κάνουμε. Οἱ συμμετέχοντες ἄκουγαν μὲ πολλὴ μεγάλη προσοχὴ καὶ πολλοὶ μοῦ ἔλεγαν ὅτι γιὰ πρώτη φορά μαθαίνουν γιὰτὶ βαπτίζεται ἓνα παιδί.

Ἡ Ἐκκλησία ἔκανε ἀγῶνα διὰ νὰ παραμείνῃ ὁ θρησκευτικὸς γάμος ἰσόκυρος μὲ τὸν πολιτικὸ καὶ ἐρχόμεθα ἐμεῖς μὲ τὸν τρόπο τελέσεως του καὶ μὲ τὰ ὅσα ἀνεχόμεθα, νὰ ὑπονομεύουμε τὴν σοβαρότητα τοῦ Μυστηρίου καὶ νὰ ἀκυρώνουμε στὴν πράξη τὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἡ νεκρῶσιμη ἀκολουθία εἶναι μία θαυμάσια εὐκαιρία, γιὰ τὴν Ἐκκλησία καθὼς ἡ καρδιά εἶναι ὀργωμένη ἀπὸ τὸν πόνο, νὰ σπείρει αὐτὴ τὸν σπόρο τῆς διδασκαλίας τῆς ἐρμηνεύοντας μέσα ἀπὸ τὴν θεολογικότητα αὐτὴ ἀκολουθία τὸ

μυστήριο τοῦ θανάτου. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον τήν τελοῦμε καί δὴ εἰς τὰ κοιμητήρια, καθὼς ἐπίσης καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τελοῦμε τὰ μνημόσυνα καί ἡ δεκαρολογία περὶ τὰ τρισάγια, θά συντελέσουν ὄλο καί περισσότερο νά ἐπιλέγεται εἰς τό μέλλον ἡ λεγόμενη κοσμική κηδεῖα, ὡς μέσον ἀπελευθέρωσης ἀπό τόν ζυγό τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν στό τέλος τῆς Θείας Λειτουργίας καί σέ αὐτές ἀκόμη τίς Ἐνορίες τελοῦμε ξεχωριστά τὰ μνημόσυνα, δέν ἔχουμε καταργήσει στήν πράξη τήν ἴδια στιγμή τήν Ἐκκλησιολογία καί τήν Εὐχαριστιακή Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί τό γεγονός τῆς Θείας Λειτουργίας ὡς συνάξεως τῆς ἐν Χριστῷ οἰκογενείας μας; Ὅταν τήν ὥρα τῆς Θείας Λειτουργίας ἀποδεχόμεθα καί ἐπισημοποιοῦμε τήν ἀποξένωση τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, δέν ἔχουμε ἀποτύχει ὡς ποιμένες; Μέχρι τώρα κάποιοι μᾶς θεωροῦσαν «ἀναγκαῖο κακό», σήμερα διαπιστώνουν ὅτι μποροῦν καί νά μᾶς ἀποφύγουν. Ἡ ἀποϊεροποίηση τῶν μυστηρίων, ἡ ἐκκοσμίκευση τους καί ἡ ἀπουσία λειτουργικῆς ἀγωγῆς εἶναι ἓνα τοπίο, εἰς τό ὁποῖο ὀλοένα καί περισσότερο κινούμεθα.

Τί δέον γενέσθαι;

Τό αὐτονόητο. Ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι ναοί θά πρέπει νά γίνουν καί πάλι κῶροι λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν ἐνοριτῶν, ὥστε οἱ ἐκκλησιαζόμενοι νά μὴν συμμετέχουν μ' ἓναν μαγικό τρόπο, ἀλλά νά κατανοοῦν τὰ τελούμενα, νά κατανοοῦν γιατί γίνονται καί τήν σημασία τους γιά τήν ζωή τους. Τό κήρυγμά μας ὀφείλει νά εἶναι πρωταρχικῶς λειτουργικό καί θεολογικό. Κατηχητικό καί ὄχι ἠθικιστικό. Ὅλη ἡ ζωή τοῦ πιστοῦ, οἱ σχέσεις τῶν πιστῶν μεταξύ τους πηγάζουν ἀπό αὐτό πού εἴμαστε, ἀπό αὐτό πού γινόμαστε κατά τήν ὥρα τῆς λειτουργίας. Ὅ,τι δηλαδή θέλουμε νά διδάξουμε τοὺς πιστοὺς μας, εἶναι αὐτό πού ζοῦμε στήν θεία λειτουργία.

Βλέπουμε π.χ. τὴν ἀταξία μέ τὴν ὁποία πολλοὶ χριστιανοὶ ἔρχονται νά κοινωνήσουν. Ἐρώτησα τοὺς ἐνορίτες μου: «ἐάν αὐτός πού εὐρίσκεται μπροστά σας εἶναι ἕνας δικός σας ἄνθρωπος θά διεκδικούσατε τὴν θέση του; Προφανῶς ὄχι. Ἐάν λοιπόν αὐτό πού κάνετε τώρα σημαίνει ὅτι τὸν θεωρεῖτε ξένο, ἔχετε ἤδη δημιουργήσει ἕνα κώλυμα, τὴν ἀπουσία τῆς ἀγάπης, πού δέν σᾶς ἐπιτρέπει νά κοινωνήσετε. Μέσα στὴν οἰκογένεια τοῦ Θεοῦ, πού εἶναι ἡ ἐνορία, ὄλοι εἴμαστε ἀδελφοὶ καὶ ὄλοι εἴμαστε γνωστοί». Αὐτὴ ἡ τοποθέτηση ἄλλαξε τελείως τὴν συμπεριφορά τῶν ἐνοριτῶν μου, τόσον κατὰ τὴν προσέλευση στὴ Θεία Κοινωνία, ὅσον καὶ κατὰ τὴν λήψη τοῦ ἀντιδώρου. Τό ἴδιο συνέβη ὅταν τοὺς ἐξήγησα ὅτι ἡ δυσκοφορία εἶναι μία λειτουργικὴ πράξη καὶ ἐκφράζει τὸν τρόπο τῆς προσωπικῆς μετοχῆς τοῦ καθενός στὴ Θεία Λειτουργία (ἔργο τοῦ Λαοῦ).

Ἕνα θέμα ἀπὸ τὰ πολὺ σοβαρὰ τὸ ὁποῖο ἀργὰ ἢ γρήγορα θά μᾶς ἀπασχολήσει, εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς θείας λειτουργίας. Ὅ,τι νομίζουμε ἐμεῖς οἱ κληρικοὶ εὐκόλως νοοῦμενο, γιὰ τοὺς πιστοὺς δέν εἶναι οὔτε σάν λεξιλόγιο γνωστό. Εἶναι σημαντικό ὁ λαός τοῦ Θεοῦ νά καταλαβαίνει καὶ τί ἀκούει καὶ τί γίνεται. Γνωρίζω τοὺς προβληματισμούς, γνωρίζω τίς ἐνστάσεις, ἀλλὰ ὀφείλουμε νά μὴν ἀγνοοῦμε τὸ πρόβλημα. Ἄρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα πού προβάλλονται τὰ θεωρῶ πολὺ ἐπιφανειακά. Τό θεωρῶ ἀδιανόητο νά μπουρουν οἱ ἄλλοι λαοὶ ἀκόμη καὶ οἱ νεοπροσῆλυτοι τῆς Ἀφρικῆς νά λατρεύουν τὸν Θεό «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ» καὶ ἐμεῖς νά λειτουργοῦμε σέ μιᾷ γλῶσσα πού ὄλο καὶ λιγότερο τὴν καταλαβαίνει ὁ λαός. Ἀσφαλῶς δέν εἶναι μόνον ἡ γλωσσικὴ κατανόηση προϋπόθεση γιὰ μιᾷ οὐσιαστικῆς συμμετοχῆς στά τελούμενα, ἀλλὰ δέν λέμε τὴν ἀλήθεια ὅταν τὴν διαγράψουμε τελείως. Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ νέα παιδιά ἡ Ἐκκλησία εἶναι κῶρος ἄγνωστος. Ὅταν δοκί-

μασα νά λειτουργήσω διαβάζοντας τίς εὐχές στήν νέα ἑλλη-
νική γλῶσσα, στό τέλος τῆς Θείας Λειτουργίας μέ ἐπλησία-
σε ἕνας μορφωμένος πιστός καί μου εἶπε. «Συνθησιμένος
νά μὴν καταλαβαίνω τή Θεία Λειτουργία, αἰφνιδιάστηκα
γιατί σήμερα καταλάβαινα αὐτά πού ἄκουγα καί αὐτό μέ κα-
θήλωσε καί παρακολούθησα μέ ἔντονο ἐνδιαφέρον μέχρι
τό τέλος». Σί' αὐτιά μου ὑπάρχει ἀκόμη ἡ φράση του: «Συ-
νησιμένος νά μὴν καταλαβαίνω τή Θεία Λειτουργία...».

Ἡ λατρεία μας πρέπει νά ξαναβρεῖ τή θέση της στή ζωή
τῶν πιστῶν. Ἦχετε διαπιστώσει πόσος λίγος κῶρος διατί-
θεται στά κατηχητικά βοηθήματα γιά τή λειτουργική ἀγωγή
τῶν παιδιῶν. Δέν θά ἔπρεπε ὁ βασικός κορμός τῆς Κατή-
χησης νά εἶναι ἡ λειτουργική ἀγωγή ἀπό τήν ὁποία μπορεῖ
νά πηγάζει ἐρμηνευτικά ὅλη ἡ Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας,
ὅλη ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπων; (...δέν μπορεῖς νά κοινωνή-
σεις...). Αὐτό πού γινόμαστε στή Θεία Λειτουργία θά μπο-
ροῦσε νά βοηθήσῃ τά παιδιά νά κατανοήσουν καλύτερα τά
προβλήματα τῆς ἡλικίας τους. Στή Θεία Λειτουργία κατεξο-
χόν, τό δόγμα καί τό ἥθος ἀλληλοπεριχωροῦνται. Τό ἕνα
ἐρμηνεύει τό ἄλλο καί τό δεύτερο ἐπιβεβαιώνει τό πρῶτο.
Ἦναι σήμερα κατηχητικό βοήθημα προσαρμοσμένο
στίς ἀνάγκες τῶν παιδιῶν πού νά τοὺς ἐξηγεῖ τό κείμενο τῆς
λειτουργίας;

Ἰδιαίτερη ἔμφαση πρέπει νά δοθεῖ στίς λατρευτικές
ἐκδηλώσεις τῶν πιστῶν. Νά δοθεῖ δηλαδή πολλή μεγαλύ-
τερη προσοχή στήν τελετουργία τῶν ἁγίων Μυστηρίων.
Ἦταν οἱ γονεῖς ἢ οἱ μελλόνυμφοι προσέρχονται νά δηλώ-
σουν τό μυστήριο, εἶναι μιά καλή εὐκαιρία νά κάνουμε μιά
οὐσιαστική συζήτηση-κατήχηση γι' αὐτό πού θά κάνουν. Νά
ἀποβλέπουμε στίς καρδιές τῶν πιστῶν καί ὄχι στά χρήματά
τους. Νά τοὺς βοηθήσουμε νά κατανοήσουν ὅτι ἡ προετοι-
μασία καί ἡ συμμετοχή στό μυστήριο δέν μπορεῖ νά εἶναι

κοσμική, ἀλλά χρειάζεται πρωτίστως ἡ πνευματική τους προετοιμασία. Κάποιο μικρό βιβλίο εἰδικά γραμμένο θά μπορούσε νά συμπληρώσει τόν λόγο μας.

Ὅλοι λοιπόν οἱ ὀρθόδοξοι Ναοί μας θά πρέπει νά γίνουν κέντρα λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν, μικρῶν καί μεγάλων. Νά προσπαθήσουμε νά ἐπιτύχουμε μιὰ πιό ἐνεργή συμμετοχή τῶν πιστῶν στά τελούμενα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν ἐμεῖς οἱ ποιμένες, οἱ λειτουργοί τῶν μυστηρίων, δέν μιλοῦμε σιούς ἄλλους, σιό ἐκκλησίασμα, γιά τήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας δέν μιλάει σ' ἐμᾶς. Ὅταν κάτι τό κατέχουμε καλά, μιλάμε γι' αὐτό καί σιούς ἄλλους καί μάλιστα τό ἐξηγοῦμε, ὥστε νά εἶναι κατανοητό.

Κατήχηση καί λειτουργική ἀγωγή

Τό ἔργο τῆς Κατηχήσεως ἐντάσσεται στήν ποιμαντική μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας καί εἶναι τό κύριο ἔργο της καί ἡ βασική της ἀποστολή. Ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας θά πρέπει νά εἶναι τό πῶς θά μορφώσει κατά Χριστόν τά μέλη της. Σήμερα πολλοί ἀπό τούς ποιμένες ἔχουμε ἐγκαταλείψει τό ἔργο τῆς Κατηχήσεως καί τό ἔχουμε ἐμπιστευθεῖ σιούς Κατηχητές. Ἐχει τεράστια σημασία ἡ σχέση τῶν προσώπων αὐτῶν μέ τό βίωμα τῆς ὀρθοδόξου λατρείας. Ὁ Κατηχητής εἶναι στέλεχος τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο ὀφείλει πρωτίστως νά εἶναι ἐνεργό μέλος της, νά «παθαίνει» τά ἱερά Μυστήρια νά τά ζεῖ, νά τά γνωρίζει καί νά τά ἀγαπᾷ καί νά ἔχει ὡς κύριο μέλημά του τήν μεταλαμπάδευση τοῦ ὀρθοδόξου βιώματος στά πρόσωπα τά ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία τοῦ ἀνέθεσε. Βασικός στόχος τῆς Ὀρθοδόξου Κατηχήσεως εἶναι ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν Κατηχουμένων. Σέ αὐτό τό σημεῖο πρέπει νά ἐκπαιδεύσουμε τούς Κατηχητές μας, νά ἐτοιμάσουμε τό

σχετικό υλικό καί προπαντός νά εξασφαλισθεῖ ἡ συνεργασία ἱερέως καί κατηχητοῦ, διότι λειτουργική ἀγωγή, μέ τόν ἱερέα ἀπόντα καί τυρβάζοντα περί ἄλλα πολλά, εἶναι σχῆμα ὀξύμωρον.

Ἡ οἰκογένεια σάν χώρος λειτουργικῆς ἀγωγῆς

Ἡ σχέση τῆς οἰκογένειας μέ τήν Ἐκκλησία εἶναι ὁ βασικός παράγων τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς γιά τά μέλη τῆς οἰκογένειας. Τά πρῶτα στοιχεῖα τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς παλαιότερα τά πρόσφερε τό εἰκονοστάσι τοῦ σπιτιοῦ μέ τό ἀναμμένο καντήλι. Τό κέντρο ἀναφορᾶς τῆς οἰκογένειας ἦταν αὐτή ἡ γωνιά τοῦ σπιτιοῦ καί ἡ πρώτη ἐπαφή τοῦ μικροῦ παιδιοῦ μέ τήν πίστη ἦταν οἱ ἅγιες εἰκόνες στό εἰκονοστάσι ἢ ἐπάνω ἀπό τό κρεββάτι του, ἡ κίνηση γιά τό ἄναμμα τοῦ καντηλιοῦ ὅπου ἀργότερα συμμετεῖχε καί ἐκεῖνο, τό σπμείο τοῦ Σταυροῦ μετά τό ἄναμμα καί δυό λόγια προσευχῆς τῆς μητέρας ἢ τῆς γιαιῖας. Ἐκλεκτός θεολόγος ἀπογεγραμμένος ἀπό πολύ νέος στήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ μοῦ ἔλεγε πόσο καθοριστική στήν σύντομη ζωή του ἦταν ἡ εἰκόνα τοῦ βοσκοῦ πατέρα, ὁ ὁποῖος φεύγοντας τό πρωῖ γιά τό βουνό στεκόταν μπροστά στά εἰκονίσματα καί ἔκανε μιά βαθειά μετάνοια καί ἔτσι ἔφευγε καί τό ἀπόγευμα πού ξαναγύριζε πήγαινε κατευθεῖαν στό εἰκονοστάσι, ἔκανε τήν ἴδια μετάνοια καί μετά χαιρετοῦσε τήν γυναῖκα του καί τά παιδιά του. Ἐνα τέτοιο σπίτι ἦταν ἡδη παράγων λειτουργικῆς ἀγωγῆς.

Ἐνα σπίτι ὅμως δέν μπορεῖ νά δώσει κάτι πού δέν ἔχει. Τό καλό παράδειγμα τά παιδιά τό παίρνουν πρῶτα ἀπό τούς γονεῖς τους. Τό παιδί ἀπό τήν ὥρα τῆς συλλήψεως του, σύμφωνα μέ ἔρευνες τῆς γενετικῆς, καταλαβαίνει τά πάντα καί συμμετέχει στά δρώμενα τῆς οἰκογένειας του. Τό παράδειγμα τῆς πίστεως πρέπει οἱ ἴδιοι γονεῖς νά τό ἐμφυτεύσουν στά

παιδιά τους. Ὅταν ἓνα παιδί μεγαλώνει καί διαμορφώνει ἓνα τρόπο ζωῆς, σίγουρο εἶναι ὅτι ἐν πολλοῖς ἐκφράζει τό βίωμα πού ἀπέκτησε ζώντας μέσα στήν οἰκογένειά του. Ἡ οἰκογένεια πρέπει νά καταλάβει ὅτι ἡ λειτουργική ἀγωγή δέν εἶναι κάτι πού διδάσκεται ἐκ τῶν ὑστέρων καί θεωρητικά σάν ἓνα μάθημα, ἀλλά κάτι πού βιώνεται σάν ἀτμόσφαιρα στήν ὁποία ζεῖ ὅλη ἡ οἰκογένεια ἀπό τή στιγμή τῆς γεννήσεως του.

Ὅπως ἡ οἰκογένεια εἶναι ὁ φυσικός χῶρος, ὅπου τό παιδί μαθαίνει νά μιλάει καί νά ἐπικοινωνεῖ μέ τά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας, ἔτσι ἡ οἰκογένεια εἶναι ὁ φυσικός χῶρος, ὅπου τό παιδί θά μάθει νά προσεύχεται. Συμμετέχοντας στήν προσευχή τῶν ἄλλων, κάνοντας τήν προσευχή καθημερινή συνήθεια, τό παιδί θά ἀποκτήσει τήν ἐμπειρία τῆς προσευχῆς, μιᾶ παιδική ἐμπειρία στήν ἀρχή, μιᾶ αὐθεντική ἐμπειρία ὠρίμου ἀτόμου ἀργότερα. Ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά εἰσαγάγουν οἱ γονεῖς τά παιδιά τους στήν ἐμπειρία τῆς προσευχῆς, εἶναι νά μοιράζονται μαζί τους τίς δικές τους στιγμές προσευχῆς.

Μιά ἄλλη πτυχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς πού εἶναι στενά συνδεδεμένη μέ τήν οἰκογενειακή λατρεία εἶναι ὁ ἑορτασμός τῶν ἁγίων ἡμερῶν. Οἱ οἰκογενειακές παραδόσεις πού σχετίζονται μέ τίς ἑορτές καί τίς σαρακοστές εἶναι ζωτικῆς σημασίας γιά τήν χριστιανική ἀγωγή. Ὁ λαμπρός χαρρακτῆρας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἑορτῶν, αὐτός πού τίς κάνει ἀληθινό πανηγύρι γιά τά παιδιά, διατηρεῖται ὅταν συνεχίζεται καί στό σπίτι. Μόνο τό σπίτι μπορεῖ νά προσφέρει στά παιδιά τήν αὐθεντική ἐμπειρία ὅτι καίρονται, γιατί σήμερα εἶναι γιορτή. Ἀπό λειτουργική ἄποψη ἡ γιορτή γιορτάζεται στήν Ἐκκλησία. Μιά προφορική ἐξήγηση τοῦ νοήματός της μπορεῖ νά δοθεῖ στό Κατηχητικό, ἀλλά τά παιδιά θά ζήσουν καί θά χαροῦν τή γιορτή μόνο μέσα στό σπίτι. Μάλιστα σίς

μικρές ηλικίες τό σπίτι κυρίως θά ἐξηγήσει στά παιδιά, ποιά εἶναι ἡ μεγάλη γιορτή πού γιορτάζουμε, θά τά προετοιμάσει γιά νά λειτουργηθοῦν καί νά κοινωνήσουν, θά τά βοηθήσει ἴσως νά μάθουν τό ἀπολυτικό τῆς ἑορτῆς πού μποροῦν νά τό ψάλλουν καί στό γιορτινό τραπέζι καί νά συνεχίσουν τή γιορτή στό σπίτι. Ἡ οἰκογένεια ἐπίσης θά διδάξει πρωτίστως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό παιδί θά ἐορτάσει τήν ὀνομαστική του ἑορτή, ἀφοῦ βέβαια ἔχει δεῖ καί ἔχει ζήσει τό πῶς ἐορτάζουν οἱ μεγάλοι. Ὁ Ἐκκλησιασμός, ἡ προετοιμασία καί ἡ μετοχή στή Θεία Κοινωνία εἶναι ἡ βάση καί τό θεμέλιο ἐνός ὀρθοῦ ἑορτασμοῦ. Τά δῶρα καί τό φαγητό στή συνείδηση τῶν παιδιῶν πρέπει νά ἔλθουν σάν συνέχεια τοῦ πνευματικοῦ ἑορτασμοῦ.

Ἡ οἰκογένεια λοιπόν καλεῖται κατ' ἀρχήν νά βιώσει καί ἐν συνεχείᾳ νά μεταδόσει στά νεαρά μέλη τῆς τίς βασικές ἔννοιες γιά τό Θεό, τήν ζωή τοῦ Χριστοῦ στήν γῆ, γιά τήν προσευχή, τόν ἐκκλησιασμό, γιά τίς ἑορτές καί τοῦς ἀγίους. Οἱ γονεῖς ὁμως χρειάζονται βοήθεια γιά τήν ἀσκηση αὐτοῦ τοῦ ἔργου καί μάλιστα σήμερα, διότι σιτούς περισσότερους ὑπάρχει ἀπόλυτη ἄγνοια. Ἐχουν οἱ ἴδιοι κατ' ἀρχήν ἀνάγκη νά κατηχηθοῦν, νά ἀποκτήσουν αὐτές τίς γνώσεις καί νά συνειδητοποιήσουν τήν βαρύτητα πού ἔχουν γιά τά παιδιά τους, νά κατανοήσουν ὅτι μιά τέτοια ἀγωγή εἶναι ἡ καλύτερη πρόληψη ἀπέναντι σέ μελλοντικές ἐξαρτήσεις. Χρειάζεται ἀκόμη νά μάθουν νά ξεχωρίζουν τίς βασικές ἀλήθειες καί τήν οὐσία τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀπό ὅσα εἶναι δευτερεύουσες παραδόσεις ἢ ἀκόμη χειρότερα δεισιδαιμονίες.

Πῶς ὁμως μιά σημερινή οἰκογένεια θά μπορέσει νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτές τίς εὐθύνες, ὅταν ἔχει ἄγνοια γιά βασικές ἀλήθειες, ὅταν ὑπάρχει μέν καλή προαίρεση, ἀλλά καί σύγχυση ἀνάμεσα στά πρωτεύοντα καί δευτερεύοντα, ὅταν ἔχει χαμηλή ἐκτίμηση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκ-

κλυσίας; Πῶς τότε μιά οἰκογένεια θά μπορέσει νά γίνει παράγων λειτουργικῆς ἀγωγῆς; Ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, πῶς θά προσφέρει κάτι πού δέν ἔχει;

Στό σημεῖο αὐτό ἀνακύπτει καί πάλι ἡ εὐθύνη τῆς Ἐνορίας καί τῶν ποιμένων της γιά νά ἐμπνεύσει μιά πνευματική ἀτμόσφαιρα στήν οἰκογένεια, νά διδάξει τή σημασία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς στήν ὅλη ζωή τῆς οἰκογένειας καί στήν πνευματική θωράκιση τῶν παιδιῶν.

Σέ πολλές ἐνορίες λειτουργοῦν σχολές γονέων. Σπάνια στά προγράμματά τους ὑπάρχουν θέματα γιά τήν σημασία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν, σπάνια προσφέρεται στους γονεῖς διδαχή γιά τή δική τους λειτουργική ἀγωγή, γιά τήν εὐθύνη τῆς οἰκογένειας γιά τήν ἐν Χριστῷ ἀγωγή τῶν παιδιῶν. Προσφέρει ὅμως ἡ Ἐνορία σήμερα μιά τέτοια βοήθεια στήν οἰκογένεια πού θέλει νά συνεργασθεῖ μέ τήν Ἐνορία; Ἡ ἀγωγή προϋποθέτει καί παιδαγωγούς. Ἐμεῖς οἱ ποιμένες εἴμαστε παιδαγωγοί;

Εἶναι σημαντικό νά κατανοηθεῖ, ἀπό μέν τήν Ἐνορία, ὅτι δέν ἔχει ἄλλη δυνατότητα καί ἄλλο δρόμο πρόσβασης στή ζωή τῶν παιδιῶν παρά μόνο τήν οἰκογένεια. Καί πρέπει νά βοηθήσουμε τήν οἰκογένεια νά καταλάβει ὅτι δέν ἔχει ἄλλη δυνατότητα νά δημιουργήσει πνευματικά ἀντισώματα καί ἐμπειρίες πού θά βοηθήσουν τά παιδιά νά ἀντισταθοῦν στίς ποικίλες παγίδες πού τά περιτριγυρίζουν, πέρα ἀπό τά λειτουργικά βιώματα καί τήν ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ πού ἀποκτᾶται στήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἀνάγκη νά μιλήσουμε στους γονεῖς καί νά συνεργασθοῦμε μαζί τους. Νά μιλήσουμε ὄχι μέ λόγο κηρυκτικό καί ἀφ' ὑψηλοῦ, ἀλλά μέ λόγο ἀγάπης καί ἀλήθειας γιά ὅλα ὅσα μᾶς πονοῦν ὅλους μας. Οἱ γονεῖς ἔχουν πολλές καί μεγάλες ἀγωνίες γιά τά παιδιά τους, ἄς τοὺς βοηθήσουμε νά καταλάβουν ὅτι ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ εἶναι δρόμος γιά νά εἰρηνεύσει ἡ ψυχὴ τους.

Τό σχολεῖο

Τό σημερινό σχολεῖο εἶναι τελείως διαφορετικό ἀπό αὐτό πού γνωρίσαμε ἐμεῖς καί διαρκῶς ἀλλάζει. Ἀλλάζει κατά πολύ καί ἡ σύνθεσή του. Βασικές δυνατότητες λειτουργικῆς ἀγωγῆς μέσα στό σχολεῖο, ὅπως ἡ πρωϊνή προσευχή, ὁ Ἐκκλησιασμός καί τό θρησκευτικό μάθημα εὐρίσκονται ὑπό διαρκῆ ἀμφισβήτηση καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο γίνονται, ὅπου γίνονται ἀκόμη, εὐτελίζει τήν ἀξία τους παρά παιδαγωγεῖ. Τό σχολεῖο γενικότερα ἔχει τελειώσει. Οἱ μαθητές τό ἀπαξιώνουν ὄλο καί περισσότερο. Τό σχολεῖο δέν προσφέρει κἄν ἀγωγή, πολλῶ μᾶλλον δέν προσφέρει λειτουργική ἀγωγή. Οἱ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ἐπιβεβαιώνουν τόν κανόνα. Σήμερα στό κῶρο τοῦ σχολείου τή λειτουργική ἀγωγή τήν προσφέρουν κάποιοι, δυστυχῶς λίγοι, ἐμπνευσμένοι ἐκπαιδευτικοί, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίζονται κάτω ἀπό ἀντίξοες συνθῆκες καί ὑπό τήν διαρκῆ ἀρνητική στάση τῶν συναδέλφων τους. Ἡ προσευχή τείνει νά ἐκλείψει καί ὁ Ἐκκλησιασμός ἔχει οὐσιαστικά καταργηθεῖ. Τό σχολεῖο πολλές φορές ὄχι μόνο δέν προσφέρει, ἀλλά καί καταστρέφει προσπάθειες τίς ὁποῖες κάνει ἡ οἰκογένεια.

Σέ πολλά δημοτικά σχολεῖα τό μάθημα ἔχει σχεδόν καταργηθεῖ. Διευθύντρια σχολείου τῆς Ἀττικῆς, παίρνοντας θάρρος ἀπό τήν σχετική Ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργείου, ἐκάλεσε ἐπισημῶς τοὺς γονεῖς νά δηλώσουν ἐάν ἐπιθυμοῦν τίς ὥρες τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος τά παιδιά νά ἀσχοληθοῦν με ἄλλα θέματα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά οἱ σχέσεις τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας μέ τοὺς θεολόγους καθηγητές δέν εἶναι οἱ καλύτερες πού θά μπορούσαν νά ὑπάρχουν καί ἀρκετοί ἀπό αὐτοὺς κάνουν τυπικά τό ἔργο τους, ὅταν δέν εἶναι ἐχθρικοί ἀπέναντι στήν Ἐκκλησία. Φρονῶ ὅτι δέν μπορούμε νά ὑπολογίζουμε σήμερα τό Σχολεῖο σάν παρά-

γοντα λειτουργικῆς ἀγωγῆς. Ἀπό τήν πλευρά μας ὁμως, θά μπορούσαμε νά ἀνακαλύψουμε τοὺς συνειδητοὺς θεολόγους ἢ καί λοιποὺς καθηγητές καί νά συνεργασθοῦμε μαζί τους, νά τοὺς δώσουμε ἐφόδια καί νά ἐνισχύσουμε τίς καλές τους διαθέσεις, ὥστε στό σχολεῖο νά περιωθεῖ ὅτι εἶναι δυνατό νά περιωθεῖ. Πιστεύω ὁμως ὅτι πρέπει νά κάνουμε μιά τίμια ἐξήγηση καί μέ τήν Πολιτεία, τί θέλει τελικά γιά τό θρησκευτικό μάθημα, πῶς τό θέλει, γιατί τό θέλει καί ποῦ στηρίζεται, ἀφοῦ τά δῆθεν ἐπιχειρήματα γιά τό τί συμβαίνει στήν Εὐρώπη ἀποδεικνύονται ψευδῆ. Ἡ οὐσία πάντως τοῦ ὄλου θέματος εἶναι ὅτι ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν παιδιῶν σήμερα ἐπαφίεται μόνο στή συνεργασία Ἐνορίας καί Οἰκογένειας καί βέβαια στή χάρη τοῦ Θεοῦ.

Ἀγαπητοί καί σεβαστοί σύνεδροι,

Οἱ εὐθύνες μας γιά τήν ἀπουσία λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ πληρώματος δείχνει πρῶτα τήν δική μας σύγχυση καί τήν ἀλλοίωση τῶν θεολογικῶν μας κριτηρίων καί σέ πῶς προσωπικό ἐπίπεδο, τήν ἀπουσία λειτουργικοῦ βιώματος. Τό ἥθος στήν καθημερινή ζωή τῶν πιστῶν, ὅταν δέν διαμορφώνεται ἀπό τό γεγονός τῆς λατρείας, γίνεται φαρισαϊσμός. Ἐάν ἀγράμματοι ἱερεῖς, ὅπως ὁ ἅγιος Νικόλαος Πλανᾶς συνήγειραν καί χειραγώγησαν εἰς Χριστόν τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, τό ἐπέτυχαν μέσα ἀπό τήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἠθικισμός τοῦ κηρυκτικοῦ μας λόγου καί ὁ ἀκτιβισμός τῶν κατηχητικῶν μας βοηθημάτων δείχνει πόσο ξεραίνεται τό πνευματικό ἔδαφος στήν Ἐκκλησιαστική μας ζωή χωρίς τό πότισμά της ἀπό τήν λατρεία. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ὑμνογραφικοῦ πλοῦτου τῆς Ἐκκλησίας στήν Κατηχητική μας Διακονία μέ τά γνωστά τραγουδάκια δείχνει πόσο ἐμεῖς χαμηλά ἐκτιμοῦμε αὐτό τόν πλοῦτο, δείχνει τό δικό μας πνευματικό πρόβλημα.

Ἐν συμπεράσματι

Κέντρο τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ Ἐνορία. Βασική ἀποστολή τῆς, ἡ μύηση τῶν μελῶν τῆς στά τελούμενα. Τά πάντα στήν Ἐκκλησία πηγάζουν ἀπό τή Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία διαμορφώνει καί τό ἦθος τῶν μελῶν τῆς.

Προσοχή λοιπόν στή λειτουργική ζωή. Στό τρόπο μέ τόν ὁποῖο τελοῦμε τά Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ξεκινώντας ἀπό τήν ἐνσυνείδητη συμμετοχή, ἀπό τήν ἀγωγή γιά ἀκατάκριτη συμμετοχή, μέχρι τόν τρόπο τῶν ἐκφωνήσεων, τήν ἀνάγνωση μετά προσοχῆς τῶν εὐχῶν καί τῶν ἀναγνωσμάτων, ὥστε ἡ μελωδία νά μὴν κάνει ἀκατανόητο τόν λόγο. Τό λειτουργικό μας ἦθος προδίδει τόν βαθμό τῆς δικῆς μας ἐκτιμήσεως εἰς τά τελούμενα.

Τό κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νά εἶναι ἐξηγητικό τῶν τελουμένων καί νά ἀποβλέπει στήν κατανόησή τους προκειμένου ἡ συμμετοχή νά εἶναι ἐνσυνείδητη καί οἱ πιστοί «ἐν ἐνί στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ» νά δοξάζουν τό ὄνομα τοῦ ἐν Τριάδι προσκυνητοῦ Θεοῦ μας. Ἡ συμμετοχή στήν Θεία λειτουργία προϋποθέτει τόν πνευματικόν ἀγῶνα καί τήν κατά Χριστόν ζωή προκειμένου ἡ Θεία Λειτουργία νά λειτουργεῖ στή ζωή, καί τή ζωή τῶν πιστῶν. Ὀφείλουμε νά διδάξουμε τοὺς πιστοὺς μας ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι μιά σύναξη τῆς οἰκογένειας μας, πού ἔρχεται νά δοκιμάσει τήν ἀγάπη τῶν μελῶν τῆς. Εἶναι τό Τραπέζι πού μᾶς κάνει ὁ Θεός Πατέρας. Εἴμαστε συναγμένοι γύρω ἀπό μία Τράπεζα, τήν Ἁγία Τράπεζα καί ὁ Πατέρας μᾶς προσφέρει τήν τροφή, τό Σῶμα καί τό Αἷμά Του.

Εἶναι σημαντικό νά κατανοῦμε τοὺς πιστοὺς μας ὅτι ὁ λόγος τῆς Θείας Λειτουργίας εἶναι ἓνας καί μοναδικός: ἡ Θεία Κοινωνία. Ἡ παρουσία μας στό Ναό χωρίς νά κοινω-

νοῦμε, εἶναι μία ἀποδοκιμασία τῆς ἀγάπης του Θεοῦ, συνιστᾷ καί αὐτή ἁμαρτία καί ἄς μὴν παραμένουμε ἀδιάφοροι στό θέαμα ἑνός ἐκκλησιασματος πού διασώζεται ἢ ἀξιοπρέπεια του μόνο ἀπό τά βρέφν. Ἡ Θεία Κοινωνία εἶναι δῶρο τοῦ Θεοῦ σ' ἐμᾶς καί ποτέ βραβεῖο γιά τίς ἀνύπαρκτες ἀρετές μας.

Εἶναι ἐπίσης σημαντικό νά κατανοήσουν οἱ πιστοί, ὅτι ἡ συμμετοχή στή Θεία Λειτουργία καί ἡ Θεία Κοινωνία δέν εἶναι ἀτομικές πράξεις ἀλλά μετοχή στή ζωή τοῦ Σώματος καί ὅτι ὁ Χριστός δέν εἶναι ἀτομικός μας σωτήρας ἀλλά Σωτήρ τοῦ Σώματος. Μετέχω στό σῶμα σημαίνει μετέχω στή ζωή τῶν ἀδελφῶν μου. Ἡ συμμετοχή στήν Θεία Κοινωνία εἶναι ἕνα γεγονός μέ ἐκρηκτικές καί οὐσιαστικά κοινωνικές προεκτάσεις. Πῶς μπορούμε νά μετέχουμε εἰς τό ἴδιον σῶμα καί ὁ ἕνας νά πεινᾷ καί ὁ ἄλλος νά μεθύει;

Στή μετοχή στή Θεία Λειτουργία καί στή Θεία Κοινωνία στηρίζεται καί ἀπό αὐτήν πηγάζει ἡ μέριμνα γιά τοὺς πτωχοὺς καί ἀνήμπορους ἀδελφούς, ὅλο τό φιλανθρωπικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Ἐάν εἴμαστε ἕνα σῶμα τότε φυσιολογικά θά συν-πάσχουμε ἢ θά συν-χαίρουμε μέ ὅλα τά μέλν. Ἐάν δέν αισθανόμεθα τό πρόβλημα τοῦ ἄλλου τότε δέν ζοῦμε, εἴμαστε νεκρά μέλν. Τίς προεκτάσεις αὐτές ἔζησε ἡ πρώτη Ἐκκλησία ὅπου «ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κοινά».

Ἡ Κατηχητική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε αὐτή ἀφορᾷ τοὺς μεγάλους, εἴτε τά νεαρά μέλν τῆς ἐνορίας, πρέπει νά εἶναι μύηση στή ζωή, δηλαδή στή Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τά κατηχητικά σχολεῖα ἡ ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας πρέπει νά εἶναι τό κύριο μέλημά μας. Ὑπάρχει π.χ. καλύτερη εὐκαιρία γιά νά μιλήσουμε στά παιδιά μας γιά τοὺς ἁγίους ἀγγέλους ἀπό τό γεγονός τῆς εὐλογίας τῆς εἰσόδου τῶν Ἀγίων Ἀγγέλων καί Ἀρχαγγέλων κατά τήν μικρά εἴσοδο;

Τά Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, οἱ πῦλες τῆς σωτηρίας κατὰ τὴν Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τρόπος πού τὰ τελοῦμε, εἶναι ἡ μεγάλη μας ἀμαρτία.

Τελοῦμε τὰ Μυστήρια χωρίς καμμία προετοιμασία τῶν πιστῶν, παρ' ὅλο πού ἐρχόμαστε σέ ἐπαφή μαζί τους καί ὅταν τὰ τελοῦμε εἴμαστε βιαστικοί, διαβάζουμε μηχανικά καί πολλές φορές μένουμε ἀδιάφοροι γιά τὴν ἀταξία πού συμβαίνει γύρω μας, βασικοί ὑπεύθυνοι γιά τὴν πλήρη ἐκπτώση τῶν μυστηρίων σέ κοσμικά γεγονότα.

Ἡ Κατήχηση τῶν ἐνδιαφερομένων γονέων, ὅταν πρόκειται γιά βάπτισμα, μελλονύμφων ὅταν πρόκειται γιά Γάμο, εἶναι ἀνάγκη νά ἀποτελέσει βασική μέριμνα τῶν κατὰ τόπους Ἐπισκόπων, καί ἀπαίτηση δική τους ἔναντι τῶν Ἐφημερίων. Ὁ κατηχητικός καί συμβουλευτικός μας λόγος προϋποθέτει καί φανερώνει ἀγάπη καί μέριμνα γιά τό ποίμνιο μας. Εἶναι ἀνάγκη νά καταλάβουν τί σημαίνει γιά ἐκείνους καί γιά τό παιδί τους ἡ Βάπτισμα του. Ὅτι ὁ βασικός λόγος πού βαπτίζεται ἓνας ἄνθρωπος εἶναι γιά νά μπολιαστεῖ στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί νά κοινωνεῖ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Ὅτι ἡ βασική προετοιμασία δέν εἶναι νά διαλέξουν τό κέντρο πού θά γίνει τό τραπέζι, ἀλλὰ ἡ δική τους πνευματικὴ προετοιμασία καί συμμετοχή, μέ τὴ δική τους συμμετοχὴ στὴν Θεία Κοινωνία, μέ τὴν προσεκτικὴ ἐπιλογὴ τοῦ ἀναδόχου, μέ τὴν ὑπαρξὴ λατρευτικῆς ἀτμόσφαιρας στό σπίτι πού θά ζήσει τό παιδί.

Εἶναι σημαντικό νά προετοιμάσουμε τοὺς μελλονύμφους γιά τό Γάμο τους. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Μυστηρίου ἔχει ὅλες ἐκεῖνες τίς προϋποθέσεις τίς ὁποῖες ἐάν ἀποδεχθοῦν καί ζήσουν οἱ μελλονύμφοι, θά φθάσουν στὴν πληρότητα τῆς σχέσης καί τῆς ἀγάπης τους. Εἶναι σημαντικό νά μιλήσουμε γι' αὐτές ἐκφράζοντας μέ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν εὐθύνη μας, ἀλλὰ καί τὴν ἀγάπη μας γιά τό ξεκίνημα τῆς καινούριας ζωῆς

τους. Τά δακτυλίδια, τὰ στέφανα, τό κοινό ποτήριο ἔχουν τεράστιους συμβολισμούς. Τό ἀρχέτυπο τοῦ Γάμου τους, ἡ σχέση τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας, μπορεῖ νά φανερώσει τό κενωτικό καί γι' αὐτό ἀγαπητικό ἦθος τοῦ Γάμου.

Ἀκόμη καί αὐτήν τήν ὥρα τοῦ Μυστηρίου μποροῦμε νά ποῦμε οὐσιώδη πράγματα γιά τό μυστήριο ἀφοῦ προηγουμένως ἔχουμε φροντίσει νά εἶναι ἡ ὥρα τοῦ Μυστηρίου ὥρα προσευχῆς.

Ἀγαπητοί Ἀδελφοί,

Τό παρόν Συνέδριο μέ τόν πλοῦτο τῶν εἰσηγήσεων του καί τήν δι' αὐτῶν ἐνδελεχῆ διερεύνηση τῆς λειτουργικῆς μας παραδόσεως θά μποροῦσε νά ξεπεράσει τό στάδιο τῶν τυπικῶν Συνεδρίων, πού γίνονται γιά νά γίνουν, θά μποροῦσε νά ξεπεράσει τήν μεμψιμοιρία κάποιων ομάδων πού εἶναι κλεισμένες στό δικό τους μικρόκοσμο, θά πρέπει νά τολμήσει νά θέσει τά προβλήματα καί νά γίνει ἐφαλτήριο γιά μιά ζωντανή λειτουργική ἀγωγή τοῦ πληρώματος πού θά συντελέσει *«ἐν ἐνί στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ νά δοξάζουμε ὅλοι τό πάντιμον Ὄνομα τοῦ ἐν Τριάδι προσκυνητοῦ Θεοῦ μας»*.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(20.10.2009)

Παναγιώτου Ἰ. Σκαλτοῦ,
Ἀναπλ. Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Ἡ βαπτισματικὴ ἀγωγή τῶν πιστῶν

Στῆ θεία Λατρεία ὁ ἄνθρωπος βιώνει τό καινούργιο πού ἔφερε ὁ Χριστός στόν κόσμο, τήν ἐνοποίηση δηλαδή γῆς καί οὐρανοῦ, τήν ἀσύγχυτη περικώρνηση κτιστοῦ καί ἀκτίστου, τή νέα θεανθρώπινη πραγματικότητα πού ἐγγυᾶται τήν ἀλήθεια, τήν εἰρήνην, τή δικαιοσύνην, τήν ἐλευθερία, τήν ἐλπίδα, τή δυνατότητα ὑπέρβασης τοῦ θανάτου καί ἔνταξη στήν ἀέναον δόξα καί βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Τό «*ἰδοῦ γέγονε καινά τά πάντα*»¹ τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου ἐμπεριέχει καί τή νέα ἐν Χριστῷ ζωή, τή δυνατότητα τῆς σωτηρίας, τήν καινούργια γέννηση καί τό νέον ἦθος μέ τό ὅποιο πρέπει νά ζήσει ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ. Κάτι πού δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει ἔξω ἀπό τή μυστηριακή ζωή καί τό λατρευτικό βίωμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀκόμη τό «*ἐγενόμην ἐν Πνεύματι ἐν τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ... καί εἶδον οὐρανόν καινόν καί γῆν καινήν*»² τῆς Ἀποκαλύψεως δίνει τό σίγμα τῆς

1. Β΄ Κορ. 5, 17.

2. Ἀποκ. 21, 1.

εὐχαριστιακῆς καί λειτουργικῆς ἐνόρασης τοῦ κόσμου. Ὅτι δηλαδή ἐκεῖνο πού «καινίζει», φωτίζει καί ἀποκαλύπτει τά πάντα εἶναι ἡ χάρη καί ἡ ἀόρατη παρουσία τοῦ Κυρίου, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ Πατέρα καί ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτω ἀπό τὴν ἀγάπη καί τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ. Τό μυστήριο τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Τριαδικῆς εὐλογημένης βασιλείας τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προσκυνοῦνται καί δοξάζονται καθημερινά στό ζωτικό καί ἁγιοπνευματικό χῶρο τῆς Λατρείας. Ἐκεῖ λειτουργεῖται ἀδιάλειπτα τό μυστήριο τῆς πίστεως μας, τό μυστήριο τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐκεῖ φαίνεται τό μεγαλεῖο τῆς ζωῆς, τό θαῦμα τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὠραιότητα.

Α΄

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ νέα αὐτὴ πραγματικότητα γιά κάθε μέλος τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ ξεκινᾷ ἀπό τό ἅγιο Βάπτισμα. Τό μυστήριο, τό ὁποῖο κατὰ τόν ἅγιο Νικόλαο τόν Καβάσιλα εἶναι ἡ ἴδια ἡ κατὰ Χριστόν γέννηση, «*Θεῶ τόν ἄνθρωπον καταλλάττει*» καί τοὺς «*χριστιανούς εἰς τὴν καινὴν εἰσάγει ζωὴν*»³.

Ἡ ἡμέρα τοῦ Βαπτίσματος εἶναι ἡ σωτήριος ἡμέρα, ἀλλὰ καί ἡ ὀνομαστήριος γιά ἐμᾶς τοὺς χριστιανούς, διότι τότε πλασσοῦμαστε καί τυπωνόμαστε, τότε λαμβάνει εἶδος καί σχῆμα ἡ ἀνείδεος καί ἀόριστος ζωὴ μας⁴. Γι' αὐτό καί ἡ Ἐκ-

3. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, 2, Sources Chrétiennes (SC) 355, 136-138.

4. Ὁ.π., SC 355, 144: «*Ἰσως δέ διὰ ταῦτα καί ὀνομαστήριός ἐστιν ἡ σωτήριος τοῦ Βαπτίσματος ἡμέρα χριστιανοῦς· ὅτι τνικαῦτα πλαττόμεθα καί τυπούμεθα, καί εἶδος καί ὄρον ἡ ἀνείδεος ἡμῶν καί ἀόριστος λαμβάνει ζωή*».

κλησία ἀπ' ἀρχῆς φρόντιζε νά προετοιμάζει θεολογικά καί πνευματικά ὄσους ἐπέλεγαν νά ἐνταχθοῦν στό σῶμα τῆς. Μέ συγκεκριμένο δέ τρόπο καί σέ συγκεκριμένη περίοδο μυσταγωγοῦσε μετά τό Βάπτισμα τοῦς νεοφωτίστους προκειμένου νά καταλήγουν *«οἱ πάντες εἰς τήν ἐνόητα τῆς πίστεως καί τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ»*⁵.

Στήν Καινή Διαθήκη μέ τό *«ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστόν Ἰησοῦν, εἰς τόν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν»*⁶ καί *«εἰς ἕν σῶμα ἐβαπτίσθημεν»*⁷ ἐξαίρονται ἰδιαίτερα ὁ θεολογικός καί ἐκκλησιολογικός χαρακτῆρας τοῦ μυστηρίου. Εἶναι οἱ προϋποθέσεις καί οἱ ὅροι μίας ἀγωγῆς πού μέ τή σχετική διδασκαλία καί τήν ὁμολογία τῆς πίστεως πού προηγοῦντο στόχευαν στή μόρφωση τοῦ Χριστοῦ στίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων⁸ καί στή χάραξη μίας καινούργιας ζωῆς⁹ φωτισμένης ἀπό τό φωτεινό τοῦ Χριστοῦ ἔνδυμα¹⁰, τόν Σταυρό καί τήν Ἀνάστασή Του. *«Ὁ ἄνθρωπος πού βαπτίσθηκε καί αἰσθάνθηκε μέσα του τό σκίρτημα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, γίνεται διά βίου ἐργάτης τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, φύλακας τῆς καρδιᾶς του καί τῆς ζωῆς του, τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ»*¹¹.

5. Ἐφ. 4, 13.

6. Ρωμ. 6, 3.

7. Α' Κορ. 12, 13.

8. Γαλ. 4, 19: *«Τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω, ἄχρισ οὐ μορφωθῆ Χριστός ἐν ὑμῖν»*.

9. Ρωμ. 6, 4: *«Συνειτάφημεν οὖν αὐτῷ διά τοῦ Βαπτίσματος εἰς τόν θάνατον, ἵνα ὡσπερ ἠγέρθη Χριστός ἐκ νεκρῶν διά τῆς δόξης τοῦ Πατρός, οὕτω καί ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν»*.

10. Γαλ. 3, 27: *«Ὅσοι γάρ εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε, Χριστόν ἐνεδύσασθε»*.

11. Ἱερομονάχου ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Τό Ἅγιον Βάπτισμα*, Σχόλια, Ἀθήνα 1989, σ. 39.

Ἡ μετέπειτα ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τοῦ μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος ἕως καὶ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. δημιουργεῖ μία νέα δυναμική ὅσον ἀφορᾶ τὴ βαπτισματικὴ ἀγωγή, ἡ ὁποία προσαρμόσθηκε στὴ νέα πραγματικότητα καὶ μᾶς ἔδωσε πλούσιο ὑλικό, ἱκανό νά ἀξιοποιηθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα στὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νά κρατήσῃ στὶς ψυχές τῶν χριστιανῶν τὸ λουτρό τῆς παλιγγενεσίας ἀκηλίδωτο, τὸ φῶς τοῦ Βαπτίσματος ἄσβεστο καὶ τὴν ἀθανατοποίητο του σφραγίδα ἄθραυστη¹².

Τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία τὰ νέα μέλη τῆς βαπτίζονταν ὡς γνωστὸν σὲ μεγάλην ἡλικία καὶ ἡ κατήχηση διαρκοῦσε ἀπὸ ἓνα ἕως καὶ τρία χρόνια¹³, ὑπῆρχε τὸ περιθώριο καὶ ἡ δυνατότητα μίας ὀλοκληρωμένης βαπτισματικῆς ἀγωγῆς. Ἡ ἐν λόγῳ ἀγωγή κατὰ τὴ Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα ἔπαιρνε τὸ χαρακτηριστὴρα μυσταγωγικῆς ἀναφορᾶς καὶ θεολογικῆς ἐμβάθυνσης στὰ τρία εἰσαγωγικά στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια, τὸ Βάπτισμα, τὸ Χρίσμα καὶ τὴ θεία Εὐχαριστία.

Συγκεκριμένα, οἱ μέλλοντες νά προσέλθουν στὸ μυστήριο τοῦ βαπτίσματος, πού γινόταν κατὰ τὴν ἀγρυπνία τοῦ Πάσχα, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι προετοιμάζονταν «*προσευχαῖς πυ-*

12. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Οἱ συμβολισμοὶ στὴν Ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος», ἐν *Λειτουργικὲς Μελέτες* I, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 56.

13. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ τελετουργία τοῦ Βαπτίσματος πάλαι τε καὶ νῦν*, Ἀθῆναι 1925. Ι. (Η.) ΥΑΖΙΓΙ (Ἱεροδ.), *Ἡ τελετὴ τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος (ἱστορικὴ, θεολογικὴ καὶ τελετουργικὴ θεώρησις)*, Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορία, Θεσσαλονίκη 1982. Η. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Αἱ κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (ἱεραποστολικὴ θεώρησις)* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 24], Θεσσαλονίκη 1977. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Λειτουργικὴ*, τόμ. Α', ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006, σσ. 295-332.

κναῖς, νηστεῖαις καί γονυκλισίαις καί ἀγρυπνίαις» καί μέ ἐξομολόγησι «πάντων τῶν πρότερον ἡμαρτημένων»¹⁴, ἔπρεπε νά γνωρίζουν τόσο τίς προϋποθέσεις, ὅσο καί τή θεολογία τοῦ Βαπτίσματος. Ὅσον ἀφορᾷ τό πρῶτο, σύμφωνα μέ τίς προβαπτισματικές κατηχήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, οἱ κατηχούμενοι μέ τόν πρόποντα καί πρωτοποριακό γιά τήν ἐποχή παιδαγωγικό λόγο καί τρόπο μάθαιναν, μέσα ἀπό παραδείγματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, γιά τήν ὀρθή πίστιν πού πρέπει νά ἔχουν, ἀλλά καί τό ἀνάλογο ἦθος προκειμένου νά δεχθοῦν «τήν ἐλευθέριον τῆς υἰοθεσίας ἀναγέννησιν»¹⁵.

Ἡ πρός τό Βάπτισμα ἀγωγή δέν περιοριζόταν μόνο στήν ἐπισήμανση ὄλων ἐκείνων τῶν ἀθλημάτων, ὅπως καθαρότητα ψυχῆς, θερμή προσευχή, ἀπόρριψη τοῦ πρότερου βίου (μετάνοια), συγχωρητικότητα, ταπείνωση καί ἄσκηση, πού μαρτυροῦν «τῆς ψυχῆς τό νενευρωμένον»¹⁶, ἀλλά ἐπεκτεινόταν καί στήν ἀνάδειξη τῆς ἀλήθειας καί τοῦ γεγονότος πού δίδει ἀξία καί νόημα στόν προσωπικό τοῦ ἀνθρώπου ἀγῶνα. Τό γεγονός αὐτό εἶναι τό ὅτι ὅλα πρέπει νά γίνονται ἐν ἐλευθερίᾳ, μέ προαίρεση ἀγαθή, εἰλικρινῆ ἀπόφαση νά ἐνταχθεῖ κανεῖς στήν Ἐκκλησία καί μεγάλη ἐμπιστοσύνη στήν ἀγάπην καί τή φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ¹⁷.

14. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *De baptismo*, 16, PL 1, 1217A.

15. PG 33, 372B. Βλ. καί Χ. Κ. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1992.

16. PG 33, 376B-377A.

17. PG 33, 424C: «Πάντες δέ εἰς τήν Θεοῦ φιλανθρωπίαν ἀποβλέποντες, εὐέλπιδες γίνεσθε· οὐχ ἵνα τοῖς αὐτοῖς πάλιν ἡμαρτήμασιν περιπίπτωμεν, ἀλλ' ἵνα τῆς λυτρώσεως ἀπολαύσαντες, καί τῆς χάριτος ἁ-

Σέ θεολογικό επίπεδο ὁ ἅγιος Κύριλλος τονίζει τόν ἀπολυτρωτικό χαρακτῆρα τοῦ Βαπτίσματος¹⁸, διὰ τοῦ ὁποίου «*λύεται τοῦ θανάτου τό κέντρον*»¹⁹ καί ὁ πιστός γίνεται «*κληρονόμος μέν Θεοῦ, συγκληρονόμος δέ Χριστοῦ*»²⁰. Τό Βάπτισμα εἶναι γάμος πνευματικός τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μέ τόν νυμφίον Χριστό. Κι ἄν στίς κατά κόσμον ἐπιγαμίες καί συνθηκῆς τό κριτήριον πολλές φορές εἶναι ὁ πλοῦτος καί τό κάλλος, ἐδῶ «*οὐχ ὅπου σωμάτων ἔστι κάλλος, ἀλλ' ὅπου ψυχῆς ἀκατάγνωστος συνείδησις*»²¹. Στή βία αὐτή καλοῦνται οἱ κατηχούμενοι νά ἐτοιμάσουν «*τῆς ψυχῆς τά ἀγγεῖα καθαρὰ διὰ τῆς ἀνυποκρίτου πίστεως, πρὸς ὑποδοχήν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἄρξασθε πλύνειν τὰς στολάς ὑμῶν διὰ μετανοίας, ἵνα εἰς τόν νυμφῶνα καθαροί κληθέντες εὔρεθῆτε. Ὁ μέν γάρ νυμφίος καλεῖ πάντας ἀπλῶς, ἐπειδή δαψιλῆς ἡ χάρις· καί μεγαλοφώνων κηρύκων φωνή συνάγει τοὺς πάντας*»²².

Ἀνάλογες πληροφορίες περὶ προβαπτισματικῆς ἀγωγῆς καί ἐτοιμασίας τῶν κατηχουμένων γιά τήν ὑποδοχή τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ υἰοθεσίας καί τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης τοῦ ἀνθρώπου μᾶς δίδουν καί ἄλλες πηγές τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Στίς *Ἀποστολικές Διαταγές* π.χ. ἐπιση-

ξια πράξαντες, τό καθ' ἡμῶν χειρόγραφον ἀγαθοεργίας ἐξαλείψαι δυναθῶμεν· τῇ δυνάμει τοῦ μονογενοῦς, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καί Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Βλ. καί PG 33, 373A· 389B· 393A· 429A.

18. PG 33, 369A.

19. PG 33, 441B.

20. Ρώμ. 8, 17· PG 33, 445A.

21. PG 33, 425A.

22. PG 33, 425B· 428A. Βλ. καί Ν. ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἄρχιμ.), Τό Βάπτισμα κατά τίς μεταβαπτισματικές καί μυσταγωγικές κατηχήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ἀνάτυπο ἀπό *Ἐπιστημονική Ἐπιτηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς*, Τμήμα Ποιμαντικῆς, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 370.

μáινεται ἡ μαθητεία τῶν κατηκουμένων στή διδασκαλία τῆς Γραφῆς· «εἰ δέ τις λόγου κατήχησις γέννηται, προετοιμασάτωσαν τοῦ ἔργου τόν λόγον τῆς εὐσεβείας»²³. Αὐτός πού προετοιμαζόταν γιά τό Βάπτισμα ἔπρεπε νά γνωρίζει τά «τῆς τοῦ Κυρίου ἐνανθρωπήσεως, τά τέ περί τοῦ πάθους αὐτοῦ καί τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καί ἀναλήψεως»²⁴. Ὁφειλε ἐπίσης πρὶν γίνει κοινωνός τῶν μυστηρίων νά μάθει «τά περί τῆς ἀποταγῆς τοῦ διαβόλου καί τά περί τῆς συνταγῆς τοῦ Χριστοῦ»²⁵.

Γιά «καθημερινή διδασκαλία» χωρίς νά γνωρίζουμε τό περιεχόμενό της, ἀνάλυση θεμάτων ἀπό τή Γραφή πού σχετίζονται μέ τή δημιουργία τοῦ κόσμου, τήν πώση καί τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, κάνει λόγο καί ὁ *ἱερός Χρυσόστομος* στίς Κατηχήσεις του²⁶. Δίδει μάλιστα ἰδιαίτερη ἔμφαση σέ θέματα πού σχετίζονται μέ τήν ἠθική καί τίς ἀγαθές πράξεις τοῦ ἀνθρώπου²⁷. Ὁ σχολιασμός δέ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως ἐθεωρεῖτο ἡ βάση καί τό ἀρραγές θεμέλιο τῆς πνευματικῆς οἰκοδομῆς ἐνός χριστιανοῦ²⁸.

Τό ἔργο αὐτῆς τῆς οἰκοδομῆς καί κατάρτισης τό ἀναλαμβάναν οἱ ἔμπειροί τοῦ λόγου καί γνῶστες τῆς πίστεως, κληρικοί καί λαϊκοί ἐγγυητές τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ὑποψηφίων

23. 8, 32, 18, SC 336, 240.

24. 7, 39, 4, SC 336, 94-96.

25. 7, 40, 1, SC 336, 96. Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Τό Βάπτισμα κατά τίς λειτουργικές πηγές τῆς Ἀντιοχειανῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1996, σσ. 54-55.

26. Λόγος Β, 1-8, SC 50bis, 133-138.

27. Ὁ πέμπτος λόγος π.χ. ἔχει ὡς περιεχόμενο τήν ἀποφυγή τῆς πολυτελοῦς ζωῆς καί τῆς μέθης (SC 50bis, 200-214). Ὁ ἕκτος λόγος ἔχει ὡς θέμα τή μή συμμετοχή τῶν πιστῶν στά θέατρα καί τίς ἵπποδρομίες (SC 50bis, 215-228). Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, ὁ.π., σσ. 56-57.

28. Λόγος Α', 20-21, SC 50bis, 118-119. Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, ὁ.π., σ. 58.

γιά τό Βάπτισμα²⁹. Εἶναι οἱ ὁδηγοί στήν πίστη των, ἀνάδοχοι πού καί μετά τό Βάπτισμα ἀναλαμβάνουν ὡς «πατέρες πνευματικοί» νά παραινοῦν, συμβουλευοῦν καί διορθῶνουν τοὺς ἀναδεχομένους «ἐν τοῖς πνευματικοῖς καί εἰς τόν τῆς ἀρετῆς λόγον»³⁰.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε στήν ἀρχαία Ἐκκλησία ὑπῆρχε τό ἔθος οἱ νεοφώτιστοι κατά τή Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα νά συμμετέχουν καθημερινά στίς λατρευτικές συνάξεις, νά μετέχουν τῆς μυστικῆς τραπέζης καί στό Ναό τῆς Ἀναστάσεως νά ἀκοῦνε ἀπό τόν Ἐπίσκοπο «τόν λόγον διά τά μυστήρια»³¹. Ὁ λόγος αὐτός περιελάμβανε κηρύγματα θεολογικά πού μᾶς εἶναι γνωστά ὡς μυσταγωγικές κατηχήσεις καί διαπραγματεύονται τοὺς συμβολισμούς, τή θεολογία καί τή σπουδαιότητα γιά τή ζωή τοῦ χριστιανοῦ τῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Κείμενα ὅπως αὐτό τοῦ ἁγίου *Κυρίλλου Ἱεροσολύμων*³², τοῦ *Θεοδώρου Μοψουεστίας*³³, τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου Με-

29. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *De corona* 3, 3, PL 2, 99A. Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, ὁ.π., σ. 50.

30. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λόγος Β΄*, 16, SC 50bis, 142. Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, ὁ.π., σσ. 50-51.

31. *Ὁδοιπορικόν τῆς Αἰθερίας*, SC 21, 260-261. Βλ. καί Ι. (Η.) ΥΑΖΙΓΙ (Ἱεροδ.), ὁ.π., σσ. 87-88.

32. *Μυσταγωγικά κατηχήσεις*, ἐκδ. Α. ΡΙΕΔΑΓΝΕΤ, SC 126, Paris 1961 (=ΒΕΠΕΣ 39, 247-262Z PG 33, 1065-1128). Βλ. καί Η. Α. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Αἱ κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ἱεραποστολική θεώρησης*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977· *Μυσταγωγικές κατηχήσεις*, Εἰσαγωγή-σχόλια κειμένου Γ. Πατῶνου, μετάφραση-σχόλια μεταφράσεως Ἱερομ. Μεθόδιος Ὀλυμπιώτης, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1982.

33. *Κατηχητικές Ὁμιλίαι*, ἐκδ. R. TONNEAU - R. DEVRESSE, Studi e Testi 145, Città del Vaticano 1949.

διολάνων³⁴ καὶ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου³⁵ ἀναδεικνύουν τὴν ἐνότητα, θεολογική, ἐκκλησιολογική καὶ ἀνθρωπολογική τῶν τριῶν μυστηρίων καὶ προβάλλουν τὴ βαπτισματικὴ ἀγωγή ὡς μυσταγωγία στοῦ ἕνα καὶ μοναδικό μυστήριο τοῦ Χριστοῦ «ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ ἀντικείμενον ὀλοκλήρου τῆς μυστηριακῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς χριστιανικῆς Λατρείας καὶ ζωῆς»³⁶.

Μέ τὸ Βάπτισμα, τονίζει ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων, γινόμαστε σύμμορφοι τοῦ σώματος τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ³⁷. Γινόμαστε ἐπίσης χριστοὶ μέ τὸ Χρῖσμα «τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὸ ἀντιτύπον δεξάμενοι» ὡς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ³⁸. Μέ τὴ θεία δέ Εὐχαριστία γινόμαστε «σύσσωμοι καὶ σύναιμοι Χριστοῦ»³⁹. Ἀνάλογες ἀπόψεις ἐκφράζει καὶ ὁ ἱερός Χρυσόστομος ὅταν λέγει ὅτι «καθάπερ γάρ γυνὴ τὸ τεχθέν οἰκείῳ τρέφει αἵματι καὶ γάλακτι, οὕτω καὶ ὁ Χριστός οὗς ἐγέννησεν αὐτός οἰκείῳ τρέφει διηνεκῶς αἵματι»⁴⁰. Τὴν ἀλήθεια ὅτι μέ τὰ τρία αὐτὰ μυστήρια μετέχουμε στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας διατυπώνει ἀργότερα καὶ ὁ ἅγιος Νικόλαος Ὁ Καβάσιλας ὅταν γράφει ὅτι «σημαίνεται δέ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις, οὐχ ὡς ἐν συμβόλοις, ἀλλ' ὡς ἐν καρδίᾳ μέλη καὶ ὡς ἐν ρίζῃ φυτοῦ κλάδοι καὶ κα-

34. *De sacrament, De mystères*, ἐκδ. B. BOTTE, SC 50bis, Paris 1961.

35. *Ὁμιλῖαι κατηχητικαί*, ἐκδ. A. WENGER, Paris 1961.

36. I. (H.) YAZIGI (Ἱεροδ.), ὁ.π., σ. 161.

37. *Μυσταγωγικὴ κατήχησις Γ' περὶ Χρῖματος*, SC 126, 120: «Eis Χριστόν βεβαπτισμένοι καὶ Χριστόν ἐνδυσάμενοι σύμμορφοι γεγονάτε τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Προορίσας γάρ ἡμᾶς ὁ Θεός εἰς υἰοθεσίαν, συμμόρφους ἐποίησε τοῦ σώματος τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ».

38. Ὁ.π., SC 126, 120.

39. *Μυσταγωγικὴ κατήχησις Δ' περὶ σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ*, SC 126, 134.

40. *Λόγος Γ'*, 19, SC 50bis, 162.

θάπερ ἔφην ὁ Κύριος ὡς ἐν ἀμπέλῳ κλήματα»⁴¹. Πεθαίνουμε ὡς πρὸς τὴν ἁμαρτία μὲ τὸ Βάπτισμα καὶ ἀνιστάμεθα ἐν Χριστῷ, γινόμεστε μὲ τὸ Χρῖσμα κοινωνοὶ θείας φύσεως καὶ μὲ τὴ θεία Εὐχαριστία μετέχουμε τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ⁴².

Γενικότερα τὴν περὶ τῆς βαπτισματικῆς ἀγωγῆς εἰκόνα τῶν πιστῶν στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία τὴν καταγράφουν καὶ ἄλλα κείμενα τῶν Πατέρων τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στό νόημα τοῦ Βαπτίσματος καὶ στή σπουδαιότητα πού ἔχει αὐτό γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Μέγας Βασίλειος* π.χ. προσδίδει στό Βάπτισμα τὴν ἴδια ἀξία πού ἔχει ἡ ἀναπνοή γιὰ τὸ σῶμα, τὸ φῶς γιὰ τὰ μάτια καὶ ἡ γνώση τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὴν ὑπαρξη τῆς ψυχῆς⁴³. Ὁ ἅγιος *Κύριλλος Ἱεροσολύμων* παρομοιάζει τὸ μυστήριο μὲ τὴ διαδικασία

41. *Eis tὴn theian Leiturgian*, ΛΗ, SC 4bis, 230 (=PG 150, 452D). Βλ. καὶ Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Γ'.* Ἀνακεφαλαίωση καὶ Ἀγαθοποιία. Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 270.

42. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* 2, 2, SC 355, 134 (=PG 150, 521AB): «Βαπτίζομεθα μὲν, ἵνα τὸν θάνατον ἀποθάνωμεν ἐκεῖνον καὶ τὴν ἀνάστασιν ἀναστῶμεν· χριόμεθα δέ, ἵνα διὰ χρίσματος τοῦ βασιλικοῦ τῆς θεώσεως αὐτῷ γενώμεθα κοινωνοί· σιτούμενοι δέ τὸν ἱερώτατον ἄρτον καὶ τοῦ θειοτάτου πίνοντες ποτηρίου, αὐτῆς μετέχομεν τῆς σαρκὸς, αὐτοῦ τοῦ αἵματος, τῶν τῷ Σωτῆρι προσειλημμένων».

43. Ὁμιλία Γ', προτρεπικὴ εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα 1, PG 31, 424C: «Οὔτε γὰρ σῶματι ζῆν μὴ ἀναπνέοντι δυνατὸν, οὔτε ψυχῇ συνεστάναι μὴ γνωρίζουσα τὸν κτίσαντα. Θεοῦ γὰρ ἄγνοια θάνατος ἐστὶ ψυχῆς. Ὁ δέ μὴ βαπτισθεὶς οὐ πεφώτισται. Ἄνευ δέ φωτός οὔτε ὀφθαλμὸς τὰ ἑαυτοῦ καθορᾶ, οὔτε ψυχὴ Θεοῦ δέξασθαι δύναται θεωρίαν». Βλ. καὶ Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Οἱ συμβολισμοὶ στὴν Ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος», ὁ.π., σ. 57.

ἐμβολιασμοῦ ἐνός ἄγριου δένδρου σέ ἓνα ἡμέρο καί καρποφόρο καί καλεῖ τόν κατηχούμενο νά ἐγκεντριθεῖ στήν καλλιέλαιο τοῦ Χριστοῦ, νά γίνεῖ πιστός καί κοινωνός τῆς ἁγίας ἀμπέλου⁴⁴. Ὁ δέ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐξαιρεῖ τό Βάπτισμα ὡς «τό φῶτισμα, ὄχημα πρὸς Θεόν, συνεκδημία Χριστοῦ, ἔρεισμα πίστεως, νοῦ τελείωσις, κλειῖς οὐρανῶν βασιλείας»⁴⁵.

Στίς περιπτώσεις μάλιστα ἐκεῖνες πού κάποιοι ἀνέβηλαν, γιά διάφορους λόγους, τό Βάπτισμά τους ἕως τὰ γηρατειά ἢ ἕως ὅτου ἤθελε παρουσιασθεῖ κάποιος κίνδυνος⁴⁶, οἱ Πατέρες τοὺς προέτρεπαν ν' ἀλλάξουν γνώμη καί νά βαπτισθοῦν τό συντομότερο· «Βαπτισθῶμεν οὖν –ἔλεγε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος– ἵνα νικήσωμεν... βαπτισθῶμεν σήμερον, ἵνα μὴ αὔριον βιασθῶμεν. Καί μὴ ἀναβαλώμεθα τὴν εὐεργεσίαν, ὡς ἀδικίαν· μηδέ ἀναμείνωμεν πλεῖον γενέσθαι κακοί, ἵνα πλεῖον συγχωρηθῶμεν· μηδέ γενώμεθα Χριστοκάπηλοι καί Χριστέμποροι»⁴⁷.

Στήν ἴδια γραμμὴ κινοῦνται καί οἱ *Μέγας Βασίλειος* καί *ἱερός Χρυσόστομος*. Ὁ πρῶτος τονίζει ὅτι τό Βάπτισμα «δύναμίς ἐστι πρὸς τὴν ἀνάστασιν»⁴⁸ καί καλεῖ ὅσους ἀνήκουν

44. Κατήχησις Α', 4, PG 33, 373B: «Λαμβάνεις ὄνομα καινόν, ὃ πρότερον οὐκ εἶχες. Πρὸ τούτου κατηχούμενος ἦς, νῦν δέ πιστός κληθήσῃ. Μεταφυτεύῃ λοιπόν εἰς τὰς ἐλαίας τὰς νοπιὰς, ἐξ ἀγριελαίου εἰς καλλιέλαιον ἐγκεντριζόμενος· ἐξ ἁμαρτιῶν εἰς δικαιοσύνην, ἐκ μολυσμῶν εἰς καθαρότητα. Γίνῃ κοινωνός τῆς ἁγίας ἀμπέλου». Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὁ.π., σ. 57.

45. Λόγος 40, 3, PG 36, 361. Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὁ.π., σσ. 56-57.

46. Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), Ὁ ἐκκλησιολογικὸς χαρακτῆρας τῆς ποιμαντικῆς, *Λεντίφ ζωννύμενοι* II, ἐκδ. «Μυγδοσία», Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 51-52.

47. PG 36, 372C.

48. PG 31, 424D.

σ' αὐτή τήν κατηγορία νά μιμηθοῦν τόν εὐνοῦχο τοῦ Εὐαγγελίου ὁ ὁποῖος «*ἐδέξατο μέν τῆ καρδίᾳ τήν πίστιν, οὐκ ἀνεβάλετο δέ τήν σφραγίδα τοῦ Πνεύματος*»⁴⁹. Τούς προτρέπει νά ἀσφαλίσουν τή νεότητά τους «*τῶ τοῦ Βαπτίσματος χαλινῶ*»⁵⁰, διότι «*ἡ ἐν γῆρα σωφροσύνη οὐ σωφροσύνη, ἀλλ' ἀκολασίας ἀδυναμία. Νεκρός οὐ στεφανοῦται· οὐδεὶς δίκαιος δι' ἀδυναμίαν κακοῦ*»⁵¹. Ὁ δεύτερος ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς βραδύνοντας εἰς τὸ Βάπτισμα τοὺς καλεῖ νά ἀσφαλίσουν «*τὸ ἀσίθμπτον καὶ ἄδηλον τοῦ βίου*»⁵², νά μιμηθοῦν τόν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ βασιάζοντας «*τὸ Εὐαγγέλιον ὡς ἐκεῖνος τήν κιβωτόν*»⁵³ καί νά λάβουν τὸ τῆς παλιγγενεσίας λουτρόν γιὰ νά μποροῦν στή ζωὴ τους νά ἀντιμετωπίζουν μὲ ἐπιτυχία «*τά τῶν πονηρῶν πνευμάτων τοξεύματα*»⁵⁴.

Β'

Ἀπὸ τόν 4ο καὶ κυρίως τόν 5ο μ.Χ. αἰ. ὁ ὑφιστάμενος ἕως τότε νηπιοβαπτισμὸς γενικεύεται⁵⁵ μέ ἀρνητικές συνέπειες τόσο στήν τάξη τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Βαπτίσματος, ὅσο καὶ στίς δυνατοῖτες τῆς βαπτισματικῆς ἀγωγῆς. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο ἀποσυνδέεται τὸ Βάπτισμα ἀπὸ τῆς θείας Λειτουργίας.

49. PG 31, 437A.

50. PG 31, 432C.

51. PG 31, 436B.

52. PG 46, 420B.

53. PG 46, 421A.

54. PG 46, 429C.

55. Χ. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Τὸ «κατ' ἀκρίβειαν» Βάπτισμα καὶ οἱ ἐξ αὐτοῦ παρεκκλίσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Ἀθήνα 2001, σσ. 159-172. Βλ. καὶ Ι. (Η.) ΥΑΖΙΓΙ (Ἱεροδ.), ὁ.π., σσ. 100-105.

γία⁵⁶ καί κατ' ἀνάγκην ἐνοποιοῦνται οἱ προβαπτισματικὲς πράξεις⁵⁷. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ἡ βαπτισματικὴ ἀγωγή δὲν περνᾷ μέσα ἀπὸ προβαπτισματικὲς καὶ μεταβαπτισματικὲς κατηχήσεις καὶ δὲν ἀφορᾷ τοὺς νεοφωτιστοὺς. Ἀποδέκτες αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι πλέον ἡ οἰκογένεια καὶ ὁ ἀνάδοχος πού ἐπωμίζονται νέο ρόλο καὶ νῦξημένες εὐθύνες⁵⁸. Ἡ βαπτισματικὴ δὲ ἀγωγή στηριγμένη στὸν πλοῦτο τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν εὐχῶν καὶ τῶν πράξεων τοῦ Βαπτίσματος, ὀφείλει νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν πραγματικότητα τοῦ σύγχρονου ἐκκοσμικευμένου ἀνθρώπου καὶ τῆς σημερινῆς μεταμοντέρνας κοινωνίας.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀπασχολεῖ μέχρι καὶ σήμερα ἔντονα τὴν Ἐκκλησία. Σὲ ἡμερίδα πού ὀργανώθηκε στίς 11.6.2009 ἀπὸ τὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Θείας Λατρείας καὶ Ποιμαντικοῦ Ἔργου μέ θέμα «*Ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἱερέως στὸν σύγχρονο κόσμον*» καταγράφεται τὸ γέγονός ὅτι «*ὁ νηπιοβαπτισμὸς συντέλεσε, ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἀντίληψη πὼς ὁ ρόλος τῶν*

56. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ Ἅγιον Βάπτισμα. Ἱστορικο-τελετουργικὴ θεώρηση», ἐν *Τὸ Ἅγιον Βάπτισμα (Χρονικόν, Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, ἔτους 1996)*, Δράμα 1996, σσ. 203-207. Βλ. καὶ Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας Λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, σ. 67 ἐξ. Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), *Μεθοδολογικά πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεπτὴ ζωωνύμενοι*, ἐκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 129-136.

57. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὁ.π., σσ. 199-200. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατεία*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 286-287.

58. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, «Τὸ μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος καὶ ἡ ποιμαντικὴ του σήμερα», ἐν *Τὸ Ἅγιον Βάπτισμα (Χρονικόν, Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, ἔτους 1996)*, Δράμα 1996, σσ. 41-48. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ, *Κατηχητικὴ καὶ Χριστιανικὴ Παιδαγωγικὴ*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 169.

λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας περιορίζεται ἀποκλειστικά καί μόνο στήν τελετουργία τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί τῶν ἁγιαστικῶν πράξεων, μέ συνέπεια ὁ ποιμαντικός τους ρόλος νά συρρικνωθεῖ στό ἐλάχιστο»⁵⁹.

Διαπιστώνεται ἐπίσης ὅτι οἱ περισσότεροι «ὀρθόδοξοι χριστιανοί ὄχι μόνο δέν γνωρίζουν τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, ἀλλά ἀγνοοῦν καί τίς συνέπειες πού συνεπάγεται ἡ εἰς Χριστόν πίστη καί ἐνσωμάτωσή τους στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κατήχηση ἢ ὁ ἐπανευαγγελισμός τῶν βαπτισμένων χριστιανῶν εἶναι οὐσιαστικό ἔργο τοῦ ἱερέως»⁶⁰. Ἐπί πλέον στή σύγχρονη περί τοῦ θέματός μας βιβλιογραφία ἐπισημαίνεται καί «ἡ ἀμέλεια τῶν ποιμένων, ἡ ἀδιαφορία τῶν ἀναδόχων καί τῶν γονέων γιά τή χριστιανική ἀγωγή», φαινόμενα τά ὁποῖα «ὀδήγησαν συχνά στή συμβατικοποίηση τῆς χριστιανικῆς συνείδησός τους»⁶¹.

α) Ἡ πρώτη λοιπόν πρόκληση γιά τή βαπτισματική ἀγωγή σήμερα εἶναι ἡ ἐκκοσμίκευση πού ἀφορᾷ τόσο τήν ἐκ μέρους τῶν ἱερέων μή σωστή πολλές φορές τέλεσή του, ὅσο καί τήν ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν θορυβώδη, ἀσεβῆ καί χωρίς ἐκκλησιαστικό φρόνημα συμμετοχή των στά τελούμενα. Στίς μέρες μας πολύ συχνά γίνεται λόγος γιά ἀκατήχτο λαό καί ἐμπορευματοποίηση τοῦ ἱεροῦ μυστηρίου.

Ἀναμφίβολα, τήν ἀπάντηση καί τή λύση στό ζήτημα αὐτό τή δίδει ἡ διαμορφωθεῖσα λειτουργική μας παράδοση καί ἡ πλούσια πατερική διδαχή. Πουθενά π.χ. δέν γίνεται

59. Ἐκκλησία 86 (Αὔγ.-Σεπτ. 2009) τευχ. 8, σ. 537.

60. Ὁ.π., σ. 541.

61. Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), Ὁ ἐκκλησιολογικός χαρακῆρας τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίφ ζωννύμενοι II, σ. 53. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Μεθοδολογικά πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίφ ζωννύμενοι, σ. 136.

λόγος γιά ταυτόχρονη τέλεση, ἀπό διαφορετικὸ βεβαίως ἱερέα, τῆς κατήκησης καί τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος, ὅπως συν-
 πθίζεται στίς μέρες μας, ὅταν ὑπάρχει ἡ πίεση τοῦ χρόνου⁶².
 Σέ καμμία διάταξη ἐπίσης δέν γράφεται ὅτι πρέπει νά πα-
 ραλείπονται οἱ εὐχές τοῦ Βαπτίσματος ἢ νά λέγονται ἀφώ-
 νως⁶³. Ἀντιθέτως ὁ ἅγιος *Συμεὼν Θεσσαλονίκης* ἐπισημαί-
 νει ὅτι ὁ ἱερέας «*ὀφείλει ... καί τὰς ἱεράς καλῶς μελετῆσαι*
καί λέγειν εὐχὰς καί μετὰ προσοχῆς καί ἀργῶς, εἰ μὴ τις
ἀνάγκη, ἀναγινώσκειν ἐν ἐπικῶν»⁶⁴. Σέ κανένα ἐπίσης κεί-
 μενο δέν ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴ Βάπτισμα τὸ νερό μπορεῖ νά
 εἶναι λειψὸ ἢ νά παραβιάζεται ὁ τύπος τῆς τριπλῆς κατάδυ-
 σης, ἡ ὁποία δηλώνει «*τὴν σωτήριον ὁμολογίαν*» στήν
 Ἁγία Τριάδα καί παραλληλίζεται μέ τὴν τριήμερον τοῦ Χρι-
 στοῦ ταφήν⁶⁵.

Ἡ χωρὶς τὸ δέον λειτουργικὸ ἦθος συμπεριφορὰ κάποι-
 ων πιστῶν δέν μπορεῖ νά ἀντιμετωπισθεῖ παρά μέ τίς ἐκ
 μέρους τοῦ ἱερέα ἀνάλογες συστάσεις καί τὴ δέουσα καθο-
 δήγηση μέ φυλλάδια, βιβλία, κηρύγματα καί συνεχῆ προ-
 σωπικὴ ἐπικοινωνία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ βαπτισματι-
 κὴ ἀγωγή πρέπει νά στραφεῖ στήν ἐμπειρία τοῦ παρελθόν-
 τος καί νά ἐπισημάνει τίς μεγάλες περὶ τοῦ ἁγίου Βαπτί-
 σματος ἀλήθειες, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες τὸ μυστήριον αὐτὸ

62. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ Ἅγιον Βάπτισμα. Ἱστορικο-τελετουργικὴ θεώρηση», ὅ.π., σ. 210.

63. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α', Ἁδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1998, σ. 261 ἐξ.

64. *Διάλογος ...*, ΞΑ-ΞΒ, PG 155, 212C. Βλ. καί Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅ.π., σ. 200.

65. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Μυσταγωγικὴ κατήκησις Β'*, 4, SC 126, 110. Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Λειτουργικὴ*, τόμ. Α', σσ. 386-387.

εἶναι «*ἡ καινή γέννησις καί ἀνάπλασις*»⁶⁶. Οἱ βαπτιζόμενοι «*ἐξ ὕδατος καί Πνεύματος*»⁶⁷ ἀποκτοῦν τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Χριστοῦ, καινούρια μέλη καί νέες αἰσθήσεις⁶⁸ μέ προοπτική μία νέα ζωή μέσα στή χάρη τοῦ Θεοῦ καί μακριά ἀπό τήν ἁμαρτία πού ἀμαυρώνει τήν ψυχή καί ἀλλοτριώνει τήν ὑπαρξή μας.

Ὁ κάθε χριστιανός ὀφείλει νά ἔχει τή σωστή περί τήν πίστη κατάρτιση καί νά διακατέχεται ἀπό τό αἶσθημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης. Μίας εὐθύνης πού ἐμπνέεται ἀπό τή χάρη τοῦ Βαπτίσματος, ἀλλά καί τήν τῶν θείων ἐντολῶν τήρηση⁶⁹. Ὅσον ἀφορᾷ δέ τήν οἰκογένεια αὐτός πού ἀσκεῖ τή βαπτισματική ἀγωγή ὀφείλει νά τῆς ὑπενθυμίζει τό χρέος της γιά τήν κατά Χριστόν μόρφωση τῶν παιδιῶν⁷⁰. Ἡ μόρφωση αὐτή ξεκινᾷ ἀπό τήν ὀνοματοδοσία καί τίς ἄλλες προβαπτισματικές τελετές. θεμελιώνεται καί στό Βάπτισμα ὅπου τό νήπιο μέ τήν τριπλῆ κατάδυση ἀγιάζεται καί ἀποκτᾷ «*τό μέγα καί καλόν φυλακτήριον*»⁷¹. Ἀνανεώνεται δέ διαρκῶς

66. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, Β', 33, SC 355, 160 (=PG 150, 533A). Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Λειτουργικές Μελέτες* I, σ. 43.

67. Ἰω. 3, 5. Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὁ.π., σσ. 44-46.

68. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., 51, SC 355, 176 (=PG 150, 541A): «*Ἡ γάρ ἐν τῷ βαπτίσματι γέννησις ἀρχή τῆς μελλούσης ἐστί ζωῆς, καί ἡ τῶν καινῶν μελῶν καί αἰσθήσεων κομιδὴ τῆς ἐκεῖ διαίτης παρασκευή*». Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὁ.π., σ. 43.

69. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ βαπτισματική ἀναγέννηση», ἐν *Λειτουργικές Μελέτες* I, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 50.

70. Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), Ὁ ἐκκλησιολογικός χαρακτῆρας τῆς ποιμαντικῆς. *Λεντίφ ζωννύμενοι* II, σσ. 60-61.

71. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Μ', Εἰς τό ἅγιον Βάπτισμα* 17, PG 36, 380D-381A. Βλ. καί Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), ὁ.π., σσ. 53,

62. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεθοδολογικά πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίφ ζωννύμενοι*, σ. 135.

μέ τῆ συνεχῆ μετοχή του στό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας⁷² καί τὴν ἐν γένει λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὅσοι δὲ ἀπὸ τὰ μέλη μίας οἰκογένειας ἐπιθυμοῦν νὰ γίνουν ἀνάδοχοι, ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν τοὺς ὄρους καί τίς ὑποχρεώσεις αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς. Ἡ ἀναφορά στὴν ἀρχαία παράδοση μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει ὥστε ὁ ἀνάδοχος νὰ ξαναβρεῖ τό σωστό λειτουργικό, πνευματικό καί ἐκκλησιαστικό του ρόλο⁷³.

Αὐτοί πού τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀπὸ ἄλλες χῶρες, προσέρχονται ἀτομικά ἢ οἰκογενειακά στὴν Ὁρθοδοξία, θὰ πρέπει νὰ κατηχοῦνται μέ ἰδιαίτερη προσοχή⁷⁴, ἄν εἶναι δυνατὸν κατὰ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο, καί νὰ βαπτίζονται μέ

72. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος ...*, ΕΗ, ΡG 155, 236B: «*Προσεύχεσθαι καὶ συναγεσθαι τοῖς ναοῖς, καὶ καθαρεύειν, καὶ συνεχῶς μετέχειν τῶν μυστηρίων· τοῦτο γάρ ἐστὶν ἡ ὄντως ζωὴ*». Βλ. καί Ι. ΚΟΓΚΟΥΛΗ, *Ἡ εὐχαριστιακὴ εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῶν 6-13 ἐτῶν, Ὁρθόδοξος θεώρησις καὶ συμβολὴ εἰς τὴν μυστηριακὴν ἀγωγήν*, Θεσσαλονίκη 1980. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ - Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Τό Βάπτισμα* [Θεῖα Λατρεία καὶ Παιδεία 2], ἐκδ. Ὁρθ. Χριστ. Ἀδελφότης «ΛΥΔΙΑ», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 217.

73. Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Ὁ ἐκκλησιολογικὸς χαρακτήρας τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίφ ζωννύμενοι II*, σσ. 63-65. Βλ. καί Ι. (Η.) ΥΑΖΙΓΙ, ὁ.π., σσ. 184-188. Θ. Σ. Χριστόδουλου (Πρεσβυτέρου), *Γιὰ σένα μπιτέρα πού ἔφερρες παιδί στόν κόσμο. Λειτουργικὴ προσέγγιση στίς προβαπτισματικές εὐχές* [Σειρά: Λειτουργικά θέματα ἀριθμ. 1], ἐκδ. «Ὁμολογία», Ἀθήνα 2001, σσ. 61-69. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θέλεις νὰ γίνεις ἀνάδοχος;*, ἐκδ. «Ὁμολογία», Ἀθήνα 2009.

74. Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), ὁ.π., σσ. 61-62. Ι. Σ. ΒΛΑΧΟΥ (Ἀρχιμ., νῦν Μητροπ. Ναυπάκτου), *Κατήχησις καὶ βάπτισις τῶν ἐννλήκων. Συμβολὴ στὴν ποιμαντικὴ διακονία τῶν προσερχομένων στὴν Ὁρθόδοξην Ἐκκλησίαν* [Σειρά Θεωρία καὶ Πράξις], Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 1993. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγή στὴ θεῖα Λατρεία*, σσ. 282-289.

τήν τάξη, τήν εὐπρέπεια καί τή δεοντολογία μέ τήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία βάπτισε τοὺς ἐνήλικες, δηλαδή ἐντός τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἡ πράξη αὐτή εἶναι ὅ,τι καλύτερο γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ πνεύματος τῆς ἐκκοσμίκευσης πού παρατηρεῖται κατά τήν τέλεση τοῦ Βαπτίσματος. Πρωτίστως ὁμῶς ἀναδεικνύεται ὁ ἐκκλησιαστικός χαρακῆρας τοῦ μυστηρίου καί ἐπισημαίνεται ἡ ἐσχατολογική του διάσταση, δεδομένου ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία εἶναι εἰκόνα τῶν ἐσχάτων καί πρόγευση τῆς βασιλείας. *«Τοῦτο γάρ καί τό τέλος τοῦ μυστηρίου παντός, ἵνα τῆς πλάνης ἀπαλλαγέντες καί τοῦ ῥύπου τῆς ἀμαρτίας, καθαροί τε γεγεννημένοι καί ἐσφραγισμένοι Χριστῷ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, τῆς σαρκός καί τοῦ αἵματος αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ κοινωνήσωμεν καί ἄκρως ἐνωθῶμεν αὐτῷ ... τά μυστήρια δέδωκεν, ἵνα μεθ' ἡμῶν ἦ, καί κοινωνοί ὦμεν αὐτοῦ, νῦν τε καί ἐν τῷ μέλλοντι»*⁷⁵.

β) Ἐκτός ἀπό τό πρόβλημα τῆς ἐκκοσμίκευσης ἡ βαπτισματική ἀγωγή πρέπει νά προσανατολίζεται καί στή νοηματοδότηση τῶν συμβόλων τοῦ Βαπτίσματος. Τό σύμπτωμα τῆς λειτουργικῆς κρίσης πού παρατηρεῖται στήν ἐποχή μας⁷⁶

75. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος ...*, ΕΗ', PG 155, 233BC. Βλ. καί Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, «Ανανέωση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς», ἐν *Μελέτες ἱστορίας καί θεολογίας τῆς ὀρθοδόξου Λατρείας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2002, σσ. 88-92. Α. SCHMEMMANN, *Ἐξ ὕδατος καί Πνεύματος. Λειτουργική μελέτη τοῦ Βαπτίσματος*, μετάφρ. Ἰωσήφ Ρονλίδης, ἐκδ. «Δόμος», Ἀθήνα 1990, σσ. 163-170. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας Λατρείας ...*, σσ. 93-136.

76. Π. Α. ΣΜΕΜΑΝ, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στή Λειτουργική Θεολογία*, μετάφραση-ἐπιμέλεια: πρωτ. Δημήτριος Τζέρπος, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 2003, σσ. 40-46. Βλ. καί Π. Γ. ΜΠΑΣΙΟΥΔΗ, Ἡ δύναμη τῆς Λατρείας. *Ἡ συμβολή τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν στή Λειτουργική Θεολογία*, ἐκδ. «Ἐν Πλῶ», Ἀθήνα 2008, σσ. 91-116.

περιλαμβάνει ἀναμφίβολα καί τήν ἄγνοια πού ἔχουν πολλοί γιά τά σύμβολα, ὅπως π.χ. εἶναι ἡ βαθύτερη σημασία τοῦ ὕδατος, τοῦ ἐλαίου, τῶν ἐξορκισμῶν, τῶν ἐμφυσημάτων, τῆς τριχοκουρίας, τῆς ἀπόλουσης κ.ἄ. Ἔχει χαθεῖ τό νόημα τῶν πραγμάτων καί ἡ πίστη μας κινδυνεύει νά γίνει μαγεία, ἡ δέ Λατρεία μας στεῖρα τυπολατρεία καί ὄχι ἀδιάλειπτη λειτουργία καί κοινωνία μέ τό Θεό γιά τήν καλή ἀλλοίωση καί ἀνακαίνιση τοῦ ἀνθρώπου⁷⁷.

Ἄπό τά ἀναφερθέντα σύμβολα καί τά τελούμενα στήν Ἄκολουθία τοῦ Βαπτίσματος ἐστιάζουμε τόν προβληματισμό μας σέ ἓνα ἀπό αὐτά, τοὺς ἐξορκισμοὺς. «Ὁ *σύγχρονος ἄνθρωπος*, εἴτε ὀρθόδοξος εἴτε ὄχι –γράφει ὁ μακαριστός π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν– *συχνά ἐκπλήσσεται ὅταν μαθαίνει ὅτι ἡ Ἄκολουθία τοῦ Βαπτίσματος ἀρχίζει μέ λόγια πού ἀπευθύνονται στό διάβολο. Πράγματι, ὁ διάβολος δέν ἔχει καμμιά θέση στό θρησκευτικό ὀπτικό πεδίο του· ἀνήκει στήν πανοπλία τῶν μεσαιωνικῶν προλήψεων καί σέ μία βαριά πρωτόγονη νοημοσύνη. Πολλοί ἄνθρωποι λοιπόν, καί μαζί μέ αὐτούς καί ἱερεῖς ἀκόμη, εἰσπηγοῦνται εὐθέως τήν ἀπόρριψη τῶν ἐξορκισμῶν ὡς “ἄσχετων” καί ἀπρεπῶν πρὸς τά φῶτα μας καί τή “σύγχρονη” θρησκεία*»⁷⁸.

Τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα πῶς θά ἀντιμετωπισθεῖ αὐτή ἡ ἀντίληψη τή δίδει ὁ ἴδιος ὁ Σμέμαν ὅταν μιλά γιά τή δαιμονική πραγματικότητα πού ὑπάρχει καί σήμερα καί μᾶς κλείνει τό δρόμο πρὸς τόν Χριστό καί τήν ἐλευθερία. «*Στήν*

77. Περὶ τῶν συμβόλων τοῦ Βαπτίσματος βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Οἱ συμβολισμοὶ στήν Ἄκολουθία τοῦ Βαπτίσματος», ἐν *Λειτουργικές Μελέτες* I, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 53-84.

78. *Ἐξ ὕδατος καί Πνεύματος. Λειτουργικὴ μελέτη τοῦ Βαπτίσματος*, σ. 33.

τελετή τοῦ Βαπτίσματος –γράφει–, πού εἶναι μία πράξη ἀπελευθέρωσης καί νίκης, οἱ ἐξορκισμοί προηγούνται γιατί καθ' ὁδόν πρὸς τὴν κολυμβήθρα ἀναπόφευκτα “χτυπᾶμε” τὴ σκοτεινὴ καί δυνατὴ μορφή πού μᾶς κλείνει αὐτόν τὸν δρόμο. Πρέπει νά μετακινηθεῖ ἀπὸ ἐκεῖ, νά ἐκδιωχθεῖ, ἄν θέλουμε νά προχωρήσουμε. Τὴ στιγμή πού τὸ χέρι τοῦ λειτουργοῦ ἀγγίζει ἓνα παιδί τοῦ Θεοῦ καί τὸ σημαδεύει μέ τὸ σημεῖο τοῦ Χριστοῦ, ὁ διάβολος εἶναι ἐκεῖ ὑπερασπίζοντας αὐτό πού ἔκλεψε ἀπὸ τὸν Θεό καί τὸ ἀπαιτεῖ ὡς ἰδιοκτησία του. Μπορεῖ νά μὴν τὸν βλέπουμε, ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει ὅτι εἶναι ἐκεῖ. Μπορεῖ νά μὴ βλέπουμε τίποτε ἄλλο παρὰ μία ὁμορφὴ καί ζεστή “οἰκογενειακὴ” ὑπόθεση, ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει ὅτι μία θανάσιμη μάχη εἶναι ἔτοιμη νά ἀρχίσει, πού ὁ τελικὸς τῆς σκοπὸς δέν εἶναι ἐξηγήσεις καί θεωρίες, ἀλλὰ αἰώνια ζωὴ ἢ αἰώνιος θάνατος»⁷⁹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω διαφαίνεται πὼς ἡ ἔρμηνεῖα καί κατανόηση τῶν ὄσων γίνονται στό Βάπτισμα εἶναι ἀναγκαῖα καί ἐπιβεβλημένη. Τὰ αἰσθητὰ πράγματα ἀποκτοῦν παιδαγωγικὸ χαρακτῆρα διότι κατὰ τὸν ἅγιο Διονύσιο τὸν Ἄρεοπαγίτη, γίνονται «χειραγωγία καί ὁδός»⁸⁰ πρὸς τὰ νοητά. Στό Βάπτισμα συγκεκριμένα «ἡ συμβολικὴ διδασκαλία μυσταγωγεῖ»⁸¹ τὸ βαπτιζόμενο στὴ νέα ἐν Χριστῷ ζωὴ. Διδάσκει δηλαδή τὸν πιστό ὅχι τὴν ἀφηρημένην «γνώση περί Θεοῦ», ἀλλὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν θαυμασιῶν πραγμάτων πού μᾶς συμβαίνουν μέ τὸ θεϊκὸ δῶρο τῆς καινούργιας ζωῆς. Τὸν καταρτίζει «πρὸς τὸν ἐξαναστάσεως βίον»⁸² καί τοῦ μα-

79. Ὁ.π., σ. 37.

80. PG 3, 397C.

81. PG 3, 404B.

82. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 32, 132A.

θαίνει νά ζεῖ σωστά ἔχοντας τό νοῦ του διαρκῶς «ἀπό τῶν παρόντων ἐπί τά μέλλοντα»⁸³.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τό ἔργο τῆς βαπτισματικῆς ἀγωγῆς καί ὅσων σήμερα ὑπεύθυνα πρέπει νά τό ἀσκοῦν, οἱ ἱερεῖς, οἱ ἀνάδοχοι, ἡ οἰκογένεια, ἡ Ἐνορία γενικότερα, ἴσως εἶναι πιο δύσκολο ἀπό ἄλλες ἐποχές λόγω τῆς συσσωρευμένης ἀγνοίας καί τῆς μέ γεωμετρική πρόοδο αὐξανόμενης ἐκκοσμίκευσης. Ἔχει ὅμως ὅλες τίς προϋποθέσεις, τίς ἱστορικές καταβολές καί τό θησαυρό τῆς παράδοσης, τήν ἐλευθερία καί τό θεολογικό δυναμικό προκειμένου νά ἀνταποκριθεῖ στίς ὅποιες ἀναστολές καί προκλήσεις. Ἡ Ἐκκλησία, ὅπως ἔκανε πάντοτε, ἔτσι καί στίς μέρες μας ὀφείλει νά ἐπισημαίνει στούς πιστούς ὅτι τό ἅγιο Βάπτισμα δέν λειτουργεῖ ὡς παράσταση, μαγική τελετουργία καί κοινωνική ὑποχρέωση, ἀλλά λειτουργεῖ ὡς ζωή καί παλιγγενεσία, ὡς «*φωτισμός καί υἰοθεσία, καί χάρισμα καί ἀγιασμός*» κατὰ τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης⁸⁴.

Λειτουργεῖ ὡς θεμέλιο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία φέρνει τήν πανοπλία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στίς καρδιές μας καί τή σφραγίδα ὅτι εἴμαστε «*τέκνα Θεοῦ*»⁸⁵ καί χριστοί Κυρίου μέ ὑποχρεώσεις καί δικαιώματα στά πλαίσια τῆς διάκρισης τῶν χαρισμάτων⁸⁶ καί τῆς ἐνεργοποίησης τοῦ βα-

83. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., PG 32, 192C. Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΗ, ὁ.π., σ. 43.

84. *Διάλογος ...*, ΕΒ', PG 155, 221B.

85. Ρωμ. 5, 15.

86. Α' Κορ. 12, 4-6.

σιλείου ιερατεύματος στο σῶμα τῆς Ἐκκλησίας⁸⁷. «*Λειτουργεῖ ὡς δρόμος ἑνταξῆς σὴν Ἐκκλησία καί ὡς ἀντίστασις σὶν δαιμονισμό τοῦ κόσμου, τὴν ἰσοπέδωσι τῶν ἀξιών τῆς ζωῆς, τὴν ἀλλοτριώσι, τὸ ἀδιέξοδο καί τὸν ἠθικό ἐξανδραποδισμό τοῦ ἀνθρώπου*»⁸⁸. Λειτουργεῖ παιδαγωγικά ὡς μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ὡς δυνατότητα κοινωνίας μαζί του. «*ἔστι μὲν γάρ ἢ ἐν τῷ Χριστῷ ζωὴ αὐτό τό συναφθῆναι Χριστῷ*»⁸⁹. Τό Βάπτισμα λειτουργεῖ τέλος ὡς «*ἀρραβὼν τῆς κληρονομίας ἡμῶν*»⁹⁰, ὡς ἐλπίδα καί ὄραμα τῆς ἀληθινῆς ζωῆς πού στηρίζεται σὴ βεβαιότητα τῆς ἀνάστασις. Μὲ τὴ δύναμη καί τὴ χάρι τοῦ Βαπτίσματος μποροῦμε νά πορευόμαστε σὴ ζωὴ «*πνευματικοί καί κεχαριτωμένοι*»⁹¹, «*ὡς τέκνα φωτός*»⁹² καί «*τέκνα τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας*»⁹³.

87. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Οἱ λαϊκοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (Τό “βασιλεῖον ἱεράτευμα”)*, Ἀθῆναι ²1978. π. Β. ΘΕΡΜΟΥ, *Τό ξεχασμένο Μυστήριον: Ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τοῦ ἁγίου Χρίσματος*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003, σ. 105 ἐξ.

88. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ βαπτισματικὴ ἀναγέννησις», ὅ.π., σ. 50.

89. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* 2, 1, SC 355, 134 (= PG 150, 521A).

90. Ἐφ. 1, 14.

91. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος ...*, ΟΓ', PG 155, 248A.

92. Ἐφ. 5, 8.

93. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος ...*, ΞΕ', PG 155, 232B. Βλ. καί Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὅ.π., σ. 51.

Πρωτοπρ. Ἰωάννου Σκιαδαρέση,
Ἐπικ. Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Εὐχαριστιακὴ Ἀγωγή

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Καλούμενος νά μιλήσει κανεὶς γιὰ εὐχαριστιακὴ ἀγωγή λογικά δέν πρέπει νά κάνει μία γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς εὐχαριστίας, ἀλλὰ νά ἀπαντήσῃ στό ἐρώτημα: ποιά ἀγωγή χρειάζεται ὁ λαός τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν καλύτερη συμμετοχὴ του στὴν εὐχαριστία; Ὅμως, ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ εὐχαριστία, μέ αὐτὸ πού εἶναι, ἄγει τοὺς πιστοὺς στὸν Πατέρα ἐν Χριστῷ δι' ἁγίου Πνεύματος, μᾶλλον πρωτεῦον εἶναι τὸ νά ἀρθρώσῃ κανεὶς κάτι γιὰ τὴν ἴδια τὴν εὐχαριστία ὡς ὑψιστὴ προσ-αγωγή τοῦ ἀνθρώπου στὸν Θεό καὶ δευτερεῦον τὸ νά ὑποδείξῃ μέτρα καὶ ὁδοὺς καὶ τρόπους γιὰ τὴν καλύτερη συμμετοχὴ στὴν εὐχαριστία καὶ οἰκείωση τῶν ἀγαθῶν τῆς. Αὐτὸ, βεβαίως, δέν σημαίνει ὅτι ὁ ποιμένας δέν πρέπει νά ἀσκεῖ γενικότερα ἀγωγή. Ἄλλωστε, ἡ ἐκκλησία καὶ στὰ χρόνια τῆς Κ. Διαθήκης¹ δίδασκε τὰ μέλη τῆς γιὰ τὴν καλύτερη

1. Βλ. λ.χ. τὴ σπουδαία μαρτυρία στό Ἐβρ. 5,11-6,6.

μετοχή τους στά μυστήριά της γιά νά μή κατανοοῦνται, κατὰ τό πρότυπο τῶν ἀρχαίων μυστηριακῶν λατρειῶν, ὡς μαγικές τελετές, ἀλλά ὡς τρόποι σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως δέν ἔμεινε ποτέ χωρίς ἱεραποστολή, ἔτσι δέν ἔμεινε ἀπό τά πρῶτα της βήματα, καί ὡς κάποια ἐποχή, χωρίς σοβαρή κατήχηση τῶν μελῶν της².

Ὅμως, αὐτά τά κατέχουν καλά καί μᾶς τά ἔχουν πει καί θά μᾶς τά ποῦνε καί τώρα οἱ λειτουργιολόγοι μας, οἱ διδάσκαλοι τῆς ποιμαντικῆς διακονίας καί οἱ ἄλλοι διδάσκαλοι τῆς θεολογίας μας.

Προχωρῶ, λοιπόν, στήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος πού μοῦ ἀνετέθη, ἐπιμένοντας κυρίως ὄχι στό τί πρέπει νά κάνει ὁ ποιμένας ἢ οἱ πιστοί γιά οἰκείωση τῶν ἀγαθῶν τῆς εὐχαριστίας, ἀλλά στό τί εἶναι καί τί σημαίνει γιά τόν ἴδιο τόν ἱερέα καί τόν λαό τοῦ Θεοῦ ἡ εὐχαριστία. Ἄν ὅλοι, συλλειτουργοῦντες τήν εὐχαριστία, υἱοθετοῦμε μέ τή νόσή μας καί τήν πράξη μας, ὅ,τι ἡ Κ. Διαθήκη ἀφήνει νά προσεγγίσουμε ἀπό τό ἄρρητο μυστήριο τῆς εὐχαριστίας, τότε ἔχει ἀσκηθεῖ ἐπάνω μας ἡ καλύτερη ἀγωγή.

Ἐπιβάλλεται ὁμως νά πῶ ὅτι δέν θά μιλήσω οὔτε ὡς λειτουργιολόγος οὔτε ὡς εἰδικός στήν ποιμαντική. Θά μιλήσω ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀνθρώπου πού διακονεῖ, στό μέτρο τῶν δυνάμεών του, τό κῶρο τῆς ἐρμηνείας τῆς Κ. Διαθήκης, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι δέν αὐθαιρετῶ καί πάρα πολύ. Καί θά προσπαθῶ, ὅπως εἶπα, νά πῶ, ὅσο μοῦ ἐπιτρέπει ὁ χρόνος, λίγα πάνω στό πῶς ἡ Κ. Διαθήκη προβάλλει τήν εὐχαριστία εἰσάγοντας τοὺς πιστοὺς στήν οὐσία της.

2. Βλ. Χ. Κ. Βασιλόπουλου, *Οἱ Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*. Β΄ Ἔκδοσις. Ἐκδόσεις ἀδελφ. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη 2003.

Ἡ Κ. Διαθήκη: Ὁ τόπος πού θά κινηθοῦμε καί ἡ ἀφει- τηρία τῶν σκέψεών μας.

Γιά ὅσα θά πῶ, λοιπόν, γιά τήν εὐχαριστία, θά στηριχθῶ κυρίως στήν Κ. Διαθήκη. Τό κάνω αὐτό ὄχι τόσο γιατί αὐτόν τόν χῶρο μπορῶ κάπως νά προσεγγίζω εὐχερέστερα, ὅσο γιατί α) ὅπως γνωρίζουμε ἡ εὐχαριστία, πού ἀναμφίβολα εἶναι τό κέντρο καί τό κριτήριο τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ζωῆς σήμερα, ἦταν καί στό ξεκίνημα τῆς ἐκκλησίας μας ἐπίσης τό κέντρο της καί τό κριτήριό της, καί β) διότι πιστεύω ὅτι ἡ Κ. Διαθήκη δικαιοῦται, ὄχι μόνο στά συνέδριά μας, ἀλλά καί γενικότερα στήν ἐκκλησιαστική μας ζωή, κάτι παραπάνω ἀπό ὅσα τῆς δίνονται. Θά τολμοῦσα, μάλιστα, νά πῶ ὅτι, ἐπειδή ἀπό τή λατρεία καί δὴ τήν εὐχαριστία πού ἡ Κ. Διαθήκη προβάλλει, μέ φειδωλότητα βεβαίως, ἀπουσιάζουν κάποια μεταγενέστερα φορτία, ἀπό αὐτά πού ὀνομάσθηκαν, ὄχι ἄδικα, «ἱερή σκουριά» τῆς λατρείας, θά πρέπει νά ἀφουγκραζόμαστε μέ ἰδιαίτερη προσοχή, τό τί λέει ἡ Κ. Διαθήκη γιά τήν εὐχαριστία καί γενικά τή λατρεία.

Τά βασικά κείμενα, πού ἔχουν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἢ καί μακρινή σχέση μέ τήν εὐχαριστία, τά ὁποῖα κυρίως θά ἔχω στό νοῦ μου γιά ὅσα, ἄκρως συνεπτυγμένα, θά πῶ, εἶναι:

α. Ἀπό τά συνοπτικά εὐαγγέλια φυσικά, οἱ διηγήσεις γιά τό τελευταῖο Δεῖπνο τοῦ Χριστοῦ μέ τοὺς μαθητές του³, οἱ παραβολές τῶν Δείπνων⁴, οἱ διηγήσεις μετοχῆς τοῦ Χριστοῦ σέ δεῖπνα⁵, καθὼς καί κάποιες ἀπό τίς μεταναστασίσι-
μες ἐμφανίσεις του κατά τίς ὁποῖες συνέτρωγε μέ τοὺς μα-

3. Μκ. 14,17-31. Μθ. 26,20-35. Λκ. 22,14-38.

4. Μθ 22,1-14. Λκ. 14,15-24.

5. Λ.κ. Μκ. 2,15-17. Μθ. 9,9-13. Λκ. 5,27-32.

θητές του, ὅπως τὸ δεῖπνο του μέ τοὺς δύο μαθητές, τοὺς πορευομένους πρὸς Ἐμμαοῦς⁶.

β. Ἀπὸ τίς Πράξεις, οἱ πληροφορίες οἱ σχετιζόμενες μέ τίς συνάξεις καί τὸν τρόπο ζωῆς τῶν πρώτων Χριστιανικῶν κοινοτήτων⁷ καί ἡ, συνήθως ἀπὸ πολλοὺς παραλειπόμενη, διήγηση τῆς κλάσης τοῦ ἄρτου στήν Τροία μέ τὸν ἐπισυμβάντα θάνατο τοῦ Εὐτυχου καί τὴν ἐπαναφορά του στή ζωή⁸. Στά παραπάνω, θά πρόσθετα τῆ διήγηση γιά τὴν ἐκ μέρους τοῦ Παύλου εὐλογία καί προσφορά τροφῆς στοὺς συνταξιδιώτες του κατὰ τῆ μεταφορά τους στή Ρώμη⁹, ἡ ὁποία, λεκτικά τουλάχιστον, θυμίζει εὐχαριστιακές συνάφειες τῆς Κ. Διαθήκης.

γ. Ἀπὸ τίς ἐπιστολές, ἔχω στό νοῦ μου τίς ἀναφορές τῆς Α΄ Κορ. στό γεγονός τῆς εὐχαριστίας, μέ ἀφορμὴ ἀτασθαλίες κατὰ τὰ Κυριακὰ δεῖπνα στήν Κόρινθο¹⁰, τὸ ἐπεισόδιο μεταξύ Πέτρου καί Παύλου στήν Ἀντιόχεια τὸ σχετιζόμενο μέ τὸ «συνεσθίειν» Χριστιανῶν ἐξ Ἰουδαίων καί Χριστιανῶν ἐξ ἐθνικῶν, πού μᾶς διασώζει ὁ Παῦλος στήν πρὸς Γαλάτας¹¹ καί κάποια πολύ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πρὸς Ἑβραίους¹².

δ. Ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη μᾶς ἐνδιαφέρουν εἰδικά κάποιες εὐχαριστιακές νύξεις¹³, μά κυρίως ἡ γενικότερη ἀτμόσφαιρά της, καθὼς κεντρικὸ της πρόσωπο εἶναι ὁ Χριστός ὡς ἐσφαγμένον ἀρνίον.

6. Λκ. 24,13-35 (Μκ. 16,12-13).

7. Πρ. 2,42. 46-47. 5,42.

8. Πρ. 20,7-12.

9. Πρ. 27,35.36.

10. Πρ. 11,20 ἐξ. 14,1 ἐξ.

11. Γάλ 2,11-14.

12. Ἑβρ. 5,11-6,7. 7,1 ἐξ. 10,25.

13. Ἀποκ. 2,17. 2,21.

ε. Ξεχωριστά μνημονεύω τό κατά Ἰωάννην εὐαγγέλιο καί τήν ιδιαίτερη σχέση του μέ τήν εὐχαριστία. Ὅπως ἔχει καταδειχθεῖ, εἶναι τό εὐαγγέλιο «πού... ἀποτελεῖ τήν πρώτη σοβαρή προσπάθεια θεολογικῆς ἐμβάθυνσης στή διατύπωση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας»¹⁴. Ἔχει, μάλιστα, ἀρκοῦντως ὑποστηριχθεῖ, καί κατά τήν ἐκτίμησή μου ὄχι ἄδικα, ὅτι ὑπόβαθρό του εἶναι κυρίως ἡ πασχάλια λατρευτική πράξη τῆς πρώτης ἐκκλησίας. Αὐτό θά πῆ ὅτι, κεντρικές διηγήσεις του σχετίζονται μέ τά τρία βασικά μυστήρια (Βάπτισμα, Χρίσμα, Θεῖα Εὐχαριστία), τά ὅποια δέχονταν οἱ φωτιζόμενοι, κατά τή νύχτα τοῦ Μ. Σαββάτου πρὸς τήν Κυριακή τῆς Ἀναστάσεως.

ι. Στό πλαίσιο τῶν προηγουμένων ἀναφορικά πρὸς τό δ' εὐαγγέλιο θά μπορούσε, μέ τό μυστήριο τῆς εὐχαριστίας, νά συσχετισθεῖ ἡ διήγηση τοῦ ἐν Κανᾷ σημείου ἐξαιτίας τῆς ἀφθονίας καί τῆς ἄριστης ποιότητας τοῦ κρασιοῦ καί ἄλλων φυσικά στοιχείων τῆς, καθώς ἐπίσης οἱ τρεῖς μεγάλες περί Χριστοῦ εἰκόνες τοῦ Ἰωάννη (ὔδωρ, ἄμπελος - οἶνος καί ἄρτος)¹⁶. Σαφῶς εὐχαριστιακό χαρακτήρα, ὅπως δείχνει καί ἡ ἐρμηνευτική τῶν πατέρων, ἔχει ὁ χορτασμός τῶν πεντακισχιλίων¹⁷ (καί αὐτό ἰσχύει, ὅπως εἴπαμε, καί γιά τίς διηγήσεις τῶν συνοπτικῶν) καί ὅλως ἰδιαίτερως ὁ ἐκτενής λόγος τοῦ Χριστοῦ τήν ἐπομένη τοῦ χορτασμοῦ¹⁸, στόν ὅποιο

14. Π. Βασιλειάδης, *Lex Orandi*. Ἀθήναι, 2005, 179.

15. Ἰω. 2,1-11.

16. Γιά τίς εἰκόνες αὐτές βλ. Γιόσεφ Ρατσιγγερ, Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ', *Ὁ Ἰησοῦς ἀπό τῆ Ναζαρέτ, Α' Μέρος: Ἀπό τῆ βάπτισμα ἕως τῆ Μεταμόρφωση*. (Μετάφρ. Σ. Δεσπότις), Ἀθήνα 2007, 233-275.

17. Ἰω. 6,1-15.

18. Ἰω. 6, 16-71.

ὁ Χριστός, αὐθεντικά καί μέ πλήρη αὐτοσυνειδησία, λέει «ὁ τρώγων μου τήν σάρκα καί πίνων μου τό αἷμα ἔχει ζώην αἰώνιον»¹⁹, λόγια πού ἀποτελοῦν σταυρό τῶν ἐρμηνευτῶν γιά τό πῶς πρέπει νά κατανοεῖται ἡ εὐχαριστία.

ii. Κορυφαῖο κείμενο, πού ἀντικαθιστᾷ στό εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη τή συνοπική παράδοση τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, εἶναι ἡ νύξη τῶν ποδῶν²⁰ μέ τίς ὁποῖες ἑτερότιπές του ἔναντι τῶν συνοπικῶν, καί ἡ ἀρχιερατική προσευχή πού ἀκολουθεῖ²¹. Στά προηγούμενα θά μπορούσε νά προστεθεῖ καί ἡ περιγραφή τῆς μεταναστασίμης ἐμφάνισης τοῦ Κυρίου στό 21,13, κατά τήν ὁποία ὁ Χριστός: «λαμβάνει τόν ἄρτον καί δίδωσιν αὐτοῖς» (τοῖς μαθηταῖς) κ.λ.π. προφανῶς ἐξαιτίας τῆς εὐχαριστιακῆς τῆς ὁρολογίας, πράγμα πού, ὅπως εἶπαμε, ἰσχύει καί γιά περιγραφές ἄλλων μεταναστασίμων ἐμφανίσεων τοῦ Χριστοῦ, συνδεδεμένων μέ γεῦμα ἢ δεῖπνο μέ τούς μαθητές του.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, ἀπό ὅλα αὐτά τά κείμενα, θά ἀντλήσω ἐλάχιστα στοιχεῖα, ὅσα κρίνω ἀναγκαῖα γιά τήν παροῦσα περίπτωση.

Ξεκινῶ μέ μία σύντομη γνωριμία μέ τόν ὄρο εὐχαριστία.

Ὁ Χριστός ἀγιάζει ἑαυτόν ὑπέρ τοῦ κόσμου: Προσφέρει ἑαυτόν καί τά πράγματα τοῦ κόσμου στόν Πατέρα.

Ὁ ὄρος εὐχαριστία μᾶς εἶναι γνωστός ὡς παράλληλος τοῦ ὄρου λειτουργία. Εἶναι προφανές ὅτι ἀπό τούς δύο αὐτούς ὄρους, ὁ ὄρος λειτουργία προσδιορίζει τήν εὐχαριστία ὡς

19. Ἰω. 6,54.

20. Ἰω. 13,1-20.

21. Ἰω. κεφ. 17.

πράξη τοῦ λαοῦ. Τό βάρος δηλ. σ' αὐτόν τόν ὄρο πέφτει κυρίως στό ποιός κάνει αὐτήν τήν πράξη. Καί δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ λαός τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐκκλησία ὡς συναγμένο σῶμα μέ κεφαλή τόν Χριστό. Ὁ ὄρος εὐχαριστία ὁμως δηλώνει τό τί εἶναι αὐτή ἡ πράξη. Τό βάρος σ' αὐτή τήν περίπτωση πέφτει στό περιεχόμενο καί στό ποιόν τῆς πράξης αὐτῆς.

Ἐμᾶς ἐδῶ ἐνδιαφέρει πιά πολύ ὁ ὄρος εὐχαριστία. Σ' αὐτόν τόν ὄρο ἄς στρέψουμε λίγο τήν προσοχή μας γιά νά τόν ἐννοήσουμε, ὅσο γίνεται, στό πνεῦμα τῆς Κ. Διαθήκης.

Γιά τό πῶς ἡ Κ.Δ. καταλαβαίνει τήν εὐχαριστία, ὡς πράξη δηλ. πού «προσδιορίζει τό εἶναι καί τήν ταυτότητα τῆς ἐκκλησίας»²², ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσω μόνο τά ἐξῆς λόγια, πού ὁ Χριστός ἀπνύθυνε πρός τόν Πατέρα, εὐθύς μετά τόν Μυστικό Δεῖπνο καί τά ὁποῖα διασώζει, ὡς γνωστό, ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης. «ὑπέρ αὐτῶν ἐγώ ἀγιάζω ἑμαυτόν», λέει ὁ πορευόμενος πρός τόν σταυρό Ἰησοῦς, «ἵνα ὧσιν καί αὐτοί ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ»²³. Τά λόγια αὐτά σημαίνουν: «γιά χάρη αὐτῶν», τῶν δώδεκα, «ἐγώ ἀφιερώνω καί προσφέρω τόν ἑαυτό μου σέ σένα, Πατέρα, ὥστε καί αὐτοί, μέσα στήν ἀλήθεια, νά εἶναι ἀφιερωμένοι καί νά προσφέρονται σέ σένα». Στά παραπάνω λόγια τοῦ Χριστοῦ, ἄς προσέξουμε τήν ἔννοια τοῦ «ἀγιάζω», πού θά πεῖ: προσφέρω ἢ ἀφιερώνω τόν ἑαυτό μου στόν Πατέρα καί ἔτσι τόν εὐχαριστῶ, καθώς αὐτοπροσφέρομαι σ' αὐτόν, διά τῆς ὑπακοῆς μέχρι θανάτου, «θανάτου δέ σταυροῦ»²⁴.

Λίγο πρίν ἀπό τόν παραπάνω λόγο του, ὁ Χριστός, καθώς μᾶς διαβεβαιώνουν οἱ Συνοπτικοί, στόν Μυστικό Δεῖπνο, παραμονή τοῦ θανάτου του, ἐν ὄψει τῆς τελικῆς καί κορυφαίας

22. Π. Βασιλειάδης, ὁ.π., 155.

23. Ἰω. 17,19.

24. Φίλιπ. 2,8.

πράξης προσφορᾶς του στόν Πατέρα, τόν εὐχαριστεῖ²⁵ γιά τίς τροφές πού παρατίθενται στό τραπέζι γιά ὄλους τούς συναγμένους συνδαιτυμόνες του. Ἐπειτα, προχωρεῖ σέ κάτι πιο ἀποφασιστικό: σ' αὐτές τίς τροφές, «ἐμπιστεύεται τόν ἑαυτό του καί τήν αἰώνια ἀξία τοῦ λυτρωτικοῦ του θανάτου»²⁶, πού θά πεί: ταυτιζόμενος μέ αὐτές, προσφέρεται στους δικούς του, τούς ἐν τῷ κόσμῳ, τούς ὁποίους ἠγάπησεν «eis τέλος»²⁷. Προσφέρεται γιά πραγματική βρώση καί πόση· γιά νά ἔχουν οἱ ἄνθρωποι «ζῶν... καί περισσόν»²⁸, καθιστάμενοι «θείας κοινωνοί φύσεως»²⁹ καί ἄρα ἱκανοί νά ζοῦν καί αὐτοί εὐχαριστητικά.

Αὐτή ἡ διπλή ἐνέργεια τοῦ θεανθρώπου προσδιορίζει τήν εὐχαριστία ὡς ὀλοκληρωτική προσφορά τοῦ ἑαυτοῦ του καί ὄλων τῶν πραγμάτων στόν Θεό καί στους ἄνθρώπους. Μέ τήν προσφορά αὐτή, ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα, τήν ὁποία ὁ Λόγος προσέλαβε μέ τή σάρκωσή του, καί τά πράγματα τοῦ κόσμου ἐπιστρέφουν ἀνανεωμένα στόν Πατέρα γιά νά ζήσουν καί νά πραγματώσουν τίς προδιαγραφές τους.

Καθιερώνεται ἔτσι τό μυστήριον τῆς εὐχαριστίας ὡς κεντρική πράξη τῆς ἐκκλησίας, πράξη πού τή συνιστᾷ, τήν προσδιορίζει ἀλλά καί τήν ἐκφράζει. Τήν πράξη αὐτή ἐπαναλαμβάνει κατ' ἐντολή τοῦ Χριστοῦ³⁰ ἕκτοτε ἡ ἐκκλησία του ἐντός τῆς ἱστορίας καί τοῦ χρόνου ὁμολογώντας καί καταγγέλλοντας τόν θάνατό του «ἄχρι οὔ ἔλθῃ»³¹.

25. Βλ. τή μετοχή «εὐχαριστήσας» (Μκ. 14,23. Μθ. 26,27. Λκ. 22, 17. 19. Α' Κορ. 11,24).

26. *Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας*, Ἀθήνα 1970, 422.

27. Ἰω. 13,1.

28. Ἰω. 10,10.

29. Β' Πέτρ. 1,4.

30. Λκ. 22,19. Α' Κορ. 11,26.

31. Α' Κορ. 11,26.

Ὅμως, θὰ πρέπει νά δοῦμε καί τό ὑπόλοιπο ἡμιστίχιο, τό ὁποῖο συντακτικῶς συνιστᾷ μία τελική πρόταση, πού δείχνει τό σκοπό ἀλλά καί τή συνέπεια τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ. Αὐτή εἶναι τό: «ἵνα ὧσιν καί αὐτοί ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ». Ἡ πρόταση αὐτή προσδιορίζει τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ (μέ τήν ἔννοια πού εἶπαμε, τῆς θυσιαστικῆς του προσφορᾶς) ἀλλά καί τό τί συνεπάγεται γιά τήν ἐκκλησία ἢ εὐχαριστία. Οἱ δώδεκα καί ὅλοι ἔμεῖς, οἱ ἀποτελοῦντες ἀπό τή μία τό ἐνιαῖο σῶμα τοῦ σαρκωθέντος Λόγου –ἀφοῦ ἐκεῖνος μᾶς προσέλαβε, ὅπως εἶπαμε, στή δική του φύση– καί βρισκοντας, ἀπό τήν ἄλλη ὁ καθένας μας, στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, τόν ἀνεπανάληπτο ἑαυτό μας, μετέχουμε στήν εὐχαριστία, σέ δύο, θὰ ἔλεγα, πεδία: Τό ἕνα εἶναι τό πεδίο καταλλαγῆς καί συνάντησης τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Πλάστη του³². Σ' αὐτό τό πεδίο προσφέρουμε τό εἶναι μας, διά τῆς ὑπακοῆς, θυσία καί εὐχαριστία στόν Θεό ἐν Χριστῷ δι' ἁγίου Πνεύματος. Τό ἄλλο, εἶναι τό πεδίο συνάντησης μέ τόν ἄλλο καί προσφορᾶς στόν ἄλλο, τόν ὁποιο ἄλλο ἀδελφό εἶτε ἐντός εἶτε ἐκτός τοῦ τόπου καί χρόνου τῆς λατρείας. Σ' αὐτή τήν περίπτωση μετέχουμε στήν εὐχαριστία, μέ τό νά ἐπαναλαμβάνουμε στή ζωή μας, τή θυσία τοῦ Χριστοῦ καί τήν προσφορά του, διά τοῦ δικοῦ μας σταυροῦ καί τῆς δικῆς μας προσφορᾶς.

Τά παραπάνω σημαίνουν ὅτι τό μυστήριο τῆς εὐχαριστίας εἶναι:

32. Ὁραία ἀνάπτυξη τῶν ὅσων ἐδῶ λέγονται σύντομα βλ. Β. Γιούλτσον, «Δόγμα καί ἦθος στήν εὐχαριστιακή κοινωνία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», *στό Κήρυγμα καί Εὐχαριστία. Χαριστήριος τόμος πρός τιμὴν τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἀνθίμου*, Ἀθήνα 2009, σ. 129-141.

- i) ἡ ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ἀγάπῃ προσφορά τῆς ὑπαρξῆς μας στὸν Θεό,
- ii) ἡ ἄνευ ὄρων ἀγάπη μας στὸν συνάνθρωπο, καὶ
- iii) ἡ ἔμπρακτῃ ἔγνοια μας πρὸς τὴν ὑπόλοιπῃ δημιουργία.

Τὸ προηγούμενο τρίπτυχο μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μία σώζουσα ἐνεργητικὴ ἔκσταση, πού θά πεῖ ἔξοδο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας, ἢ μὲ ἄλλα λόγια σὲ μία ὀρθὴ διαχείριση τοῦ ἑαυτοῦ μας σὲ σχέση μὲ ὅ,τι δέν εἶναι κυρίως ὁ ἑαυτός μας.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ εὐχαριστία ἀναπτύσσει τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ κάθε προσώπου. Αὐτὸ ὅμως δέν ὀδηγεῖ σὲ αὐτισμὸ καὶ ἐσωστρέφεια. Ἡ εὐχαριστία, μᾶς καλεῖ νά ὑπάρχουμε κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Χριστοῦ, ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας σὲ μιὰ ζωὴ προσφορᾶς πρὸς ὅ,τι κεῖται ἔξω ἀπὸ ἐμᾶς καὶ εἶναι τοῦ Θεοῦ δημιουργία καὶ περιουσία. Ἔτσι τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας δίνει νόημα στὸ μυστήριον τῆς ὑπαρξῆς μας.

Ὅλα αὐτὰ ἂν μπορέσουμε καὶ τὰ κάνουμε κτῆμα μας καὶ κτῆμα τῶν ἀδελφῶν - μελῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας κοινότητος, ποιᾶς ἄλλης εὐχαριστιακῆς ἀγωγῆς ἔχουμε ἀνάγκη;

Μετά τὴ σύντομῃ ἐπαφῇ μας μὲ τὸ πῶς κατανοεῖ ἡ Κ. Διαθήκῃ τὴν εὐχαριστία περνᾶμε σὲ κάποια ἄλλα δεδομένα γιὰ τὴν εὐχαριστία στὰ κείμενα πού σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν εὐχαριστία καὶ τὰ ὁποῖα προανέφερα.

Ἄδυναμία ἀνταπόκρισης. Στρεβλώσεις. Ἀντιευχαριστιακὸ ἦθος.

Εἶδαμε τὸ νόημα τοῦ «ἀγιάζειν» σὲ σχέση μὲ τὸν Χριστὸ ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς μαθητὲς του καὶ τὸ ταυτίσαμε μὲ τὴν ἔννοια τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς θυσιαστικῆς ἀγάπης, πράγματα πού μᾶς συγκινοῦν ιδιαίτερα. Ὡστόσο, ἡ ἴδια ἡ Κ.

Διαθήκη μᾶς συγκλονίζει δείχνοντάς μας ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ τό εὐχαριστιακό ἦθος τῶν ἀνθρώπων δέν ἦταν πάντα ὑπαρκτό οὔτε καί ἐκεῖ πού ἀναμενόταν ὡς αὐτονότο. Ἐναντι τοῦ πλοῦτου τῆς δωρεᾶς τοῦ Χριστοῦ οἱ ἄνθρωποι, ἀκόμη καί οἱ μυημένοι μαθητές, ἐπέδειξαν συχνά παντελῆ ἀδυναμία ἀναπόκρισης. Αὐτό σημαίνει ὅτι καί ἡ εὐχαριστία καί κάθε προσφορά τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀνιδιοτελής γενναιοδωρία ἔναντι τῆς δικῆς μας ἀδυναμίας.

Εἴμαστε σέ θέση νά ξέρουμε ἢ νά ὑποψιαζόμαστε ὅψεις ἐνός ἀντιευχαριστιακοῦ ἦθους πού στιγμάτιζε ἀκόμη καί τοὺς μαθητές, καί μάλιστα σέ στιγμές πού θά ἀναμενόταν τό ἀντίθετο. Θά ἔλεγα ἐπ' αὐτοῦ ὅτι εὐτυχῶς πού οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης δέν ἐξωράϊσαν συμπεριφορές!

Θά σᾶς ὑπενθυμίσω στή συνέχεια κάποιες ἀπὸ αὐτές τίς ἀντιευχαριστιακές συμπεριφορές. Σπεύδω ὁμως νά πῶ αὐτό πού ὑπαινίχτηκα καί πιό πάνω, ὅτι δηλ. τό ἀντιευχαριστιακό αὐτό ἦθος τῶν ἀνθρώπων δέν ἀναίρεσε, οὔτε φυσικά ἀναιρεῖ καί ἀχρειώνει, τὴν εὐχαριστία μέ κανένα τρόπο, γιατί σ' αὐτὴν ὁ Χριστός δέν εἶναι μόνο ὁ προσδεχόμενος ἀλλὰ καί ὁ προσφέρων καί ὁ προσφερόμενος.

Νά θυμηθοῦμε, λοιπόν, μερικές περιπτώσεις ἀντιευχαριστιακοῦ ἦθους τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, ὅπως αὐτές ἀποτυπώνονται μέσα σέ πλαίσια εὐχαριστιακά:

Στὶς παραβολές π.χ. τῶν δεῖπνων, τίς ὁποῖες ὁ ἀκροατὴς ἢ ὁ ἀναγνώστης προφανῶς πρέπει νά συνδέσει μέ τό Κυριακό δεῖπνο, οἱ συμπεριφορές ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἐπισημῶς καλεσμένων εἶναι ἀρνητικές. Οἱ ἀντιδράσεις τους, πού πιθανῶς στὰ χρόνια πού γράφονταν τὰ εὐαγγέλια ἀντικατόπριζαν συμπεριφορές μελῶν τῆς ἐκκλησίας ἔναντι τῆς εὐχαριστίας, συνιστοῦν ὕβρη ἔναντι τοῦ καλοῦντος, γιατί παραβαίνουν στοιχειώδεις κανόνες κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, καθορισμένους ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἔθιμοτυπία καί

μάλιστα μέ δικαιολογίες παράλογες. Ἐπό ἐκεῖ καί πέρα στεροῦν καί ἀπό τόν ἑαυτό τους τή χαρά τοῦ δείπνου, τήν τέρψη ἀπό τά γαμήλια φαγητά καί τήν ἀγαλλίαση πού φέρνει ἡ κοινωνία μέ τόν συνάνθρωπο. Μέσα ἀπό τήν ἐπιβαλλόμενη ἀναγωγή τῶν παραβολῶν αὐτῶν στήν εὐχαριστία, οἱ καλεσμένοι δείχνουν ἀντιευχαριστιακό ἦθος στήν κάθετη καί ὀριζόντια διάστασή του. Οἱ παραβολές ὁμως, καθώς δέν σταματοῦν στήν ἄρνηση τῶν καλεσμένων, ἀλλά παρουσιάζουν τελικά τήν, παρά τήν ἄρνηση, πραγματοποίηση τοῦ δείπνου μέ ὅσους κλήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπογραμμίζουν ἔτι περισσότερο, τήν κενωτική προσφορά τοῦ Χριστοῦ, καθώς ἐμφανίζουν τόν καλοῦντα οἰκοδεσπότη/Χριστό νά συντρώγει, παρά τά ἦθη τῆς ἐποχῆς, μέ ἀνθρώπους κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων.

Ἄκραϊο ἀντιευχαριστιακό ἦθος ἐπιδεικνύεται καί μέσα στό πλαίσιο τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, ὅπως διασώζεται στό κατά Ἰωάννην εὐαγγέλιο. Ἐκεῖ, μέσα στήν κορύφωση τῆς ἄκρας ταπείνωσης καί προσφορᾶς τοῦ Χριστοῦ, τουτέστιν σ' αὐτό τό ἴδιο τό γεγονός τῆς εὐχαριστίας, οἱ πῶ πλυσίον τοῦ Χριστοῦ ἄνθρωποι, οἱ ἄνθρωποι πού ἐπί τριετίαν εἶχαν προΐδεασθεῖ καί μυηθεῖ ἀπό τόν δάσκαλό τους στό μυστήριο τοῦ προσώπου του καί τῆς αὐτοπροφορᾶς του, ἀμαύρωναν τό μεγαλεῖο τῆς στιγμῆς καί τά τελούμενα στό βάθος τους. Κατατρώχονταν ἀπό τόν τρωκτικό διχασμό τοῦ ποιός εἶναι «μείζων»³³, ἔμεναν δηλαδή, ὅπως λέει ὁ λαός μας, στόν κόσμο τους.

Ὁ ἄκρως ἀντιφατικός Πέτρος, πού ἄλλοτε ἀπέτρεπε τόν Χριστό ἀπό τό νά σταυρωθεῖ, τουτέστι νά μὴ αὐτοπροσφεθεῖ, συμβουλεύοντάς τον νά λυπηθεῖ τόν ἑαυτό του³⁴, καί

33. Λκ. 22,24.

34. Μθ. 16,22.

ἄλλοτε ἐπιπόλαια μεγαλοστομοῦσε γιὰ αἰώνιο καὶ βαθύ σύνδεσμο μαζί του³⁵, τό βράδυ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ταπεινόσχημα σὴν οὐσία σάρκαζε τὴν κένωση τοῦ Χριστοῦ, ἀρνούμενος νά δεχθεῖ τὴ νίψη τῶν ποδιῶν του³⁶. Λίγο ἀργότερα, ὡστόσο, θά ἀρνιόταν κάθε σχέση μαζί του³⁷.

Ὁ Ἰούδας πάλι, ὀδηγημένος εἴτε ἀπὸ φιλαργυρία εἴτε ἀπὸ διάψευση ἐλπίδων καὶ ψευδαισθήσεων, ὄντας σίγουρα ἤδη ὑποχείριο τοῦ διαβόλου³⁸, θά ὀλοκλήρωνε –καὶ παρά τὴ μεσολάβηση τῆς εὐχαριστίας– τὴν πιό παράφρονη ἀπόφασή του: νά προδώσει τὴν πιό ἱερή σχέση, τὴ σχέση δασκάλου - μαθητῆ, καὶ νά παραδώσει στοῦ ἄβυσσαλέο πάθους τῶν θρησκευτικῶν ἀρχόντων τό πιό ἱερό πρόσωπο, τὸν θε-άνθρωπο Ἰησοῦ.

Μιᾶς καὶ μιλάμε γιὰ ἀντιευχαριστιακό ἦθος τοῦ Ἰούδα ἀλλὰ καὶ τῶν μαθητῶν μέσα στὸν ἴδιο τὸν Μυστικὸ Δείπνο, ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τὴν εὐχαριστία, νά θέσω ὑπόψη σας τὴν ἐκτίμηση πού κάνω πάντα, ὅταν σκέφτομαι τὴ σχέση Ἰούδα καὶ Χριστοῦ: Ἀμέσως μετὰ τὸν χορτασμό τῶν πεντακισχίλιων, ὡς γνωστό, ὁ Χριστός, στὸν ἐκτενῆ λόγο πού τὸν διασώζει ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης³⁹, ὑποσχέθηκε ὅτι ἀντὶ τοῦ μάννα θά δώσει στὸν κόσμο, γιὰ βρώση, τὴ σάρκα του καὶ, γιὰ πόση, τό αἷμα του⁴⁰. Ὁ λόγος αὐτὸς φάνηκε στὸν κόσμο «σκληρός» καὶ τοὺς σκανδάλισε τόσο, ὥστε πολλοὶ «ἀπῆλθον... εἰς τὰ ὀπίσω καὶ οὐκέτι μετ' αὐτοῦ περιε-

35. Μκ. 14, 14,29. Μθ. 26,33.

36. Ἰω. 13,6-8.

37. Μκ. 14,68. 70. 71 καὶ παράλληλα.

38. Ἰω. 13,2 πρβλ. Λκ. 22,3.

39. Ἰω. 6,26-71.

40. Ἰω. 6,27. 35. 48. 50-58.

πάτουν»⁴¹. Οἱ δώδεκα, ἄν καί προκλήθηκαν ἀπό τόν Χριστό νά φύγουν, δέν ἔφυγαν⁴², ἔμειναν κοντά του καί πάλεψαν μέ τήν πίστη. Ἐναν ὅμως ἀπό αὐτούς ὁ Χριστός στή συνέχεια τόν ἀποκαλεῖ διάβολο⁴³, προφανῶς διότι ὁ σκανδαλισμός του ἦταν βαθύς καί ἀξεπέραστος. Εἶναι κατά τή δήλωση τοῦ Ἰωάννη, ὁ Ἰούδας⁴⁴. Παρά ταῦτα, ὁ Ἰούδας δέν ἐγκατέλειψε τόν ὄμιλο τῶν μαθητῶν. Ἐξω τήν ἐντύπωση ὅτι ἐδῶ θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τήν ἀφειρρία, ἱστορικά τουλάχιστον, τοῦ προβλήματος στή σχέση Ἰούδα καί Χριστοῦ. Μέ τήν ἀναφορά τοῦ Χριστοῦ στή βρώση τοῦ σώματός του καί στήν πόση τοῦ αἵματός του, συνετελέσθη μέσα στήν ὑπαρξη τοῦ Ἰούδα ἕνας σκανδαλισμός τόν ὁποῖο, σέ ἀντίθεση μέ τούς ἄλλους, δέν μπόρεσε ποτέ νά ξεριζώσει. Ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων ὁ σκανδαλισμός θεραπεύτηκε, τοῦ Ἰούδα ἔμεινε ἀθεράπευτος. Δέν ἀποκλείεται λοιπόν ἡ προδοσία νά ἔχει τίς ἱστορικές τῆς ρίζες στόν περί εὐχαριστίας, ὡς κενωτικῆς προσφορᾶς, λόγο τοῦ Χριστοῦ μετά τόν χορτασμό τῶν πεντακισχιλίων.

Νά ἐπιμείνουμε λίγο ἀκόμη στήν ἴδια συνάφεια: Ὁ Χριστός κάλεσε τόν Ἰσραήλ, νά τόν ἀποδεχθεῖ ὡς τροφή ἀνώτερη τοῦ μάννα⁴⁵. Καί αὐτό ἦταν γιά ἐκείνους μεῖζον σκάνδαλο. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ μόνιμη ἀπειλή: νά βάλει καί ὁ Χριστιανός τό μάννα τῆς σήμερον, πιό πάνω ἀπό τόν σαρκωμένο Λόγο. Νά υἱοθετήσῃ, μέ ἄλλα λόγια, μιᾶ ἀπό τίς προτάσεις τοῦ διαβόλου στόν Χριστό, εὐθύς μετά τό βά-

41. Ἰω. 6,66.

42. Ἰω. 6,67-69.

43. Ἰω. 6,70.

44. Ἰω. 6,71.

45. Ἰω. 6,31-35.

πισμὰ του: ἀντί τοῦ Χριστοῦ νά προτιμήσει ἄλλα πράγματα πού τόν ὑποκαθιστοῦν.

Νά θυμηθοῦμε καί ἄλλες ἀρνητικές συμπεριφορές, συνδεδεμένες ἅμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τήν ἴδια τήν πράξη τῆς εὐχαριστίας στά ἀποστολικά χρόνια;

Πολλά ἔκτροπα καί ἄπρεπα πράγματα στήν ἐκκλησία τῆς Κορίνθου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Α΄ Κορ.⁴⁶, συνέβαιναν στό πλαίσιο τῶν Κυριακῶν δειπνῶν: πρόκειται γιά τό σκανδαλισμό τῶν ἀδύνατων καί πτωχῶν ἐξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς τῶν πατρῶνων πλουσίων, πού εὔρισκαν ἀκόμη καί τό χῶρο τῆς εὐχαριστίας εὐκαιρία ἰσχυροποίησης τῶν κεκτημένων τους καί ἄσκησης ἐξουσίας πάνω στούς οικονομικά ἀνίσχυρους⁴⁷. Καί γενικότερα πρόκειται γιά μή διάκριση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὅπως κι ἂν κατανοηθεῖ ἡ ἀπουσία διάκρισης (ἀπουσία εὐαισθησίας ἔναντι τῶν ἀδυνάτων ἀδελφῶν ἢ ἀπουσία διάκρισης κατά τή μετοχή τοῦ ἄρτου καί τοῦ ποτηρίου).

Ἐπίσης, ἀπό ὅλες τίς παραπάνω περιπτώσεις, πού δείχνουν ὅτι διαρκούσης τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης (πέμπτη μέχρι δέκατη δεκαετία τοῦ πρώτου αἰ.) παρατηροῦνταν σοβαρές ἀποκλίσεις ἀπό τό σωστό σέ σχέση μέ τήν εὐχαριστία, τρία εἶναι τά βασικά ἐξαγόμενα:

α) Ὁ τρόπος πού τοποθετεῖται ὁ ἄνθρωπος ἔναντι τῆς εὐχαριστίας δέν εἶναι ἀνάλογος τοῦ μεγέθους τῆς.

β) Τό μυστήριο τῆς κενωτικῆς ἀγάπης καί τῆς θυσιαστικῆς προσφορᾶς τοῦ Χριστοῦ ἀπαιτεῖ ὑπέρβαση τῆς ἀτο-

46. Α΄ Κορ. 11,17-34.

47. Γιά τά προβλήματα αὐτά βλ. Δ. Πασσάκου, *Εὐχαριστία καί Τεραποστολή, Κοινωνιολογικές Προϋποθέσεις τῆς Παύλειας Θεολογίας*, Ἀθήνα 1997, ἰδιαίτερα σ. 137-193.

μικρότητας καί τῶν περιορισμῶν πού δημιουργεῖ ἡ πεπτωκυῖα, ὅπως λέμε, φύση μας. Τό γνήσιο εὐχαριστιακό ἦθος στόν ἄνθρωπο, ἦθος κενωτικό, ἀπαιτεῖ, ὅπως θά δοῦμε καί παρακάτω, τήν ἐν ταπεινώσει ἐγκατάλειψή του στό Ἅγιο Πνεῦμα.

Καί γ) ἡ συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου σέ σχέση μέ τήν εὐχαριστία κρίνει γενικότερα καί τή σχέση του μέ τόν Χριστό. Ἄρα ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Χριστό περνάει μέσα ἀπό τήν εὐχαριστία.

Μή μείνουμε ὁμως στήν στρέβλωση. Νά προχωρήσουμε στά θετικά καί νά τονίσουμε ὅτι ἡ εὐχαριστία στήν Καινή Διαθήκη παρουσιάζεται ὡς τό γεγονός ἢ ὁ τόπος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἢ καλύτερα ἡ κοινότητα τῶν πιστῶν δέχεται μεγάλα δῶρα ἀπό τόν Θεό, ἀλλά καί ἡ ἴδια πρέπει καί μπορεῖ νά ἐπιδείξει μεγάλες ἐπιδόσεις ὡς εὐφρόσυνη ἀνταπόκρισή της στή θυσιαστική ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, τήν ὁποία καταγγέλλει ἡ εὐχαριστία.

Εὐχαριστία: ὁ τόπος μεγάλων δωρεῶν τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο ἀλλά καί μεγάλων ἐπιδόσεων τοῦ ἀνθρώπου

Ἡ εὐχαριστία, ὡς γεγονός πού λαμβάνει χώρα μέσα στήν ἱστορία, εἶναι:

α) Τό καί' ἐξοχόν μυστήριο, πού συνάγει, δυνάμει τοῦ Σταυροῦ καί τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ, ὅπως θά πεῖ ὁ Ἰωάννης⁴⁸, «εἰς ἓν» ὄχι μόνο ἐσχατολογικά ἀλλά καί ἐντός τῆς ἱστορίας καί τοῦ κόσμου τούτου –παρ' ὅλα τά ἀρνητικά ἀπό τά ὁποῖα ὁ κόσμος αὐτός συντίθεται– τά διασκορπι-

48. Ἰω. 11,52.

σμένα, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ διαβόλου καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀστοχία, τέκνα τοῦ Θεοῦ.

β) Ὁ τόπος, ὅπου κυρίως γνωρίζεται ἡ καλύτερα «ἐπιγινώσκεται»⁴⁹ ὁ Χριστός. Γνωρίζεται καὶ δέν παρατηρεῖται. Οὔτε γίνεται ἀντικείμενο στοχασμοῦ ἢ συζητήσεων. Νά θυμηθοῦμε τὸ δεῖπνο τοῦ ἀναστημένου Χριστοῦ μέ τοὺς δύο συνοδοιπόρους του πρὸς Ἑμμαούς, ὅπως τὸ διηγείται ὁ ἱστορικός τῆς πρώτης ἐκκλησίας, ὁ Λουκᾶς⁵⁰. Ὁ ἄγνωστος, καθ' ὄλο τὸ διάστημα τῆς μεταξύ τους συζήτησης, Χριστός γνωρίζεται μόνο ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου. Κι ὅταν μετὰ τὴν κλάση, οἱ δύο μαθητὲς πιθανῶς θά ἤθελαν νά ξαναπιᾶσουν συζήτηση μαζί του γιὰ ἐπίλυση ἀποριῶν τους, ἐκεῖνος «ἄφαντος ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν»⁵¹. Ἔτσι καταδεικνύεται ὅτι ἡ εὐχαριστία εἶναι τροφή, κοινωνία καὶ καύση καρδιᾶς⁵² ὅσων συνοδοιποροῦν μέ τὸν ἀναστημένο Χριστό κι ὄχι στοχαστικὴ συζήτηση ἢ προβληματισμοί.

Πρὸς τὴν ἴδια βεβαιότητα ὀδηγεῖ καὶ τὸ ἄλλο μεταναστικὸ περιστατικὸ πού διηγείται ὁ Ἰωάννης⁵³ καὶ πού μνημονεύσαμε πιο πάνω: ὁ Χριστός στέκεται στὸν αἰγιαλόν, καὶ οἱ μαθητὲς καλοῦνται νά ἀριστήσουν «τόν ἄρτον» πού τοὺς ἔδωσε καὶ τὸ «ὀψάριον». Πάλι ἐκεῖ, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἀρίστου, οἱ μαθητὲς γνώρισαν καλά τὸν Χριστό, («οὐδεὶς δέ ἐτόλμα ἐξετάσαι αὐτόν, σύ τίς εἶ, εἰδότες ὅτι ὁ Κύριός ἐστιν»⁵⁴) καὶ δέν ἀμφέβαλλαν πιά γιὰ τὸ ποιός καὶ τί εἶναι ὁ συνδαιτυμόνας τους.

49. Βλ. τὸ «ἐπέγνωσαν» στό Λκ. 24,31.

50. Λκ. 24,13-35.

51. Λκ. 22,31.

52. Λκ. 22,32.

53. Ἰω. 21.

54. Ἰω. 21,12.

γ) Ὁ τόπος, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, συνεπῶς ὁ τόπος ὅπου ὁ ἄνθρωπος συνδέεται ὄχι μόνο μέ τόν Υἱό καί κατ' ἐπέκταση μέ τόν Πατέρα ἀλλά καί μέ τό ἅγιο Πνεῦμα. Νά θυμηθοῦμε τὴν πληροφορία πού δίνει ὁ Εὐαγγελιστής Ἰωάννης, ὁ εὐαγγελιστής πού περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο συγγραφέα συνδέει Χριστολογία μέ Πνευματολογία, διηγούμενος τόν Μυστικό Δεῖπνο. Σημειώνει, λοιπόν, ἐκεῖ ὁ Ἰωάννης ὅτι ἡ κενωτική συμπεριφορά τοῦ Χριστοῦ, ἡ πράξη δηλ. τῆς εὐχαριστίας, ἔμεινε ἀπρόσιτη γιά ἐκεῖνο τό ἑσπέρας στοὺς μαθητές. Πιό συγκεκριμένα ὁ Χριστός, ἀπευθυνόμενος στόν Πέτρο, τοῦ λέει: «ὁ ἐγὼ ποιῶ σύ οὐκ οἶδας ἄρι, γνώση δέ μετὰ ταῦτα»⁵⁵. Ἡ εὐχαριστία συνεπῶς θά κατανοηθεῖ ἀπό τοὺς μαθητές «μετά ταῦτα», καί ὅπως λένε οἱ ἐρμηνευτές Πατέρες, μετά τὴν Πεντηκοστή. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ εὐχαριστία μᾶς παραπέμπει, ἢ καλύτερα μᾶς συνδέει, «ἀναγκαστικά» θά ἔλεγα, καί μέ τό Ἅγιο Πνεῦμα, τόν ἄλλο παράκλητο. Ἄν δέν συμβεῖ αὐτό, μένουμε στό σύθαμπο στό ὁποῖο ἔμειναν καί οἱ ἀποστολοὶ τό βράδυ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Νά τό ποῦμε ἀλλιῶς: μέ τὴν εὐχαριστία ἔχουμε κοινωνία μέ τὴν τριαδική Θεότητα.

δ) Τό μυστήριο διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται ἐν Χριστῷ ἀπό τὴν τυπική μνηστεία του μέ τόν Θεό στόν εὐφρόσυνο γάμο καί τὴν τέλεια κοινωνία μαζί του. Ἀπό τό μερικό στό πλήρες. Ἀπό τό ἀτελές στό τέλειο. Ἀπό τό νερό τῶν καθαρμῶν τῆς παλαιᾶς λατρείας στόν καλὸ οἶνο καί τὴν ἀγαλλίαση τῶν Μεσσιανικῶν χρόνων. Αὐτὴ τὴ βεβαιότητα ἀποκομίζει κανεὶς μελετώντας τό ἐν Κανᾷ σημείο⁵⁶.

55. Ἰω. 13,7.

56. Ἰω. 2,1-11. Γιά τὴ σχέση τοῦ καλοῦ οἴνου τοῦ σημείου τῆς Κανᾷ

ε) Ὁ τόπος ἀναίρεσης τοῦ θανάτου καὶ ἐμπειρίας τῆς ἀναστάσεως. Στὸ βιβλίον τῶν Πράξεων ἔχουμε μία ἀπὸ τίς πληρέστερες καὶ ἀρχαιότερες διηγήσεις γιὰ σύναξη, ἐκτενέστατο κήρυγμα καὶ κλάση τοῦ ἄρτου ἀπὸ τὸν Παῦλο μέρα Κυριακὴ στὴν κοινότητα τῆς Τροίας⁵⁷. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδική περίπτωση, στὴν ὁποία λέγεται ξεκάθαρα ὅτι ὁ τελῶν τὴν κλάση καὶ τὸ συνδεδεμένο μὲ αὐτὴ κήρυγμα εἶναι Ἀπόστολος. Ἡ μοναδικὴ ἐπίσης περίπτωση, ὅπου στὸ πλαίσιο τῆς κλάσης τοῦ ἄρτου, ἓνα μέλος τῆς κοινότητας καὶ μάλιστα νεαρό, χάνει, παράκαιρα καὶ βίαια, τὴ ζωὴ του καὶ τὴν ξαναποκτᾷ μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Παύλου δυνάμει τῆς εὐχαριστίας.

Ἐπιτρέψτε μου ἐδῶ νὰ ἐπιμείνω λιγάκι:

Ἡ διήγηση φαίνεται ὅτι προῆλθε ἀπὸ συνένωση δύο ἐπὶ μέρους περιστατικῶν, πού τὸ καθένα ἔλαβε χώρα σὲ διαφορετικὸ χρόνο. Στὸ πρῶτο, δηλ. τὴ σύναξη τῆς κοινότητας γιὰ τὴν κλάση τοῦ ἄρτου, ὁ Λουκᾶς ἐντάσσει –ἐγγράφει καλύτερα– τὸ δεύτερο, τὴν ἀνάσταση τοῦ Εὐτυχου. Ἡ ἐγγραφή αὐτὴ ἀποτελεῖ συνειδητὴ ἐπιλογή τοῦ Λουκᾶ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ αὐτὸ πού εἶναι ἡ εὐχαριστία: πρόληψη τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀναστημένη ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Συνεπῶς, ἡ ὅλη διήγηση ἀποτελεῖ νοματοδότηση τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης καὶ ἐμπειρικὴ ἐρμηνεία τῆς ὡς γεγονότος θεανθρώπινης κοινωνίας πού σημαίνει τὸν ἐρχομὸ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς ἱστορίας καὶ ἀναίρεση τῆς δυνάμεως τοῦ θανάτου.

στ) Ὁ τόπος ὑπέρβασης τῶν διακρίσεων. Ὁ χορτασμός ὄλων τῶν παρισταμένων στὸ εὐχαριστιακοῦ προσανατολι-

μέ τὸν εὐχαριστιακὸ οἶνο βλ. Χ. Καρακόλη, *Ἡ θεολογικὴ σημασία τῶν θαυμάτων στὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο*, Θεσσαλονίκη 1997, 114.

57. Πρ. 20,7-12.

σμοῦ⁵⁸, θαῦμα τῶν πεντακισχιλίων, τό «πάντες» στήν προτροπή τοῦ Χριστοῦ «λάβετε φάγετε... πείτε» κατά τόν Μυστικό Δείπνο, ἡ συμμετοχή τοῦ Ἰούδα στήν εὐχαριστία, ἡ ἀγωνία καί οἱ προτροπές τοῦ Παύλου στούς Κορινθίους νά μή σκανδαλίζονται στά κυριακά δείπνα οἱ ἀσθενεῖς καί οἱ ἀδύνατοι ἀπό τή συμπεριφορά τῶν πλουσίων, ἡ παρουσία τοῦ Εὐτυχου, προφανῶς δούλου⁵⁹, κατά τήν κλάση τοῦ ἄρτου στήν Τροία καί ἡ δυναμική παρέμβαση τοῦ Παύλου γιά τήν ἐπάνοδό του στή ζωή, ἡ πράξη τοῦ Παύλου κατά τόν πλοῦν πρὸς Ῥώμη νά προσφέρει ἄρτο μετ' εὐχαριστίας σέ ὅλους τους συνεπιβάτες καί δῆ ἀπόκληρους καί κατάδικους καί κακοποιούς, ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα καί πολλά ἄλλα δείχνουν ὅτι ἡ εὐχαριστία, ὡς πράξη τῆς ἐκκλησίας στούς χρόνους τῆς Κ. Διαθήκης, δικαίωνε τήν ὑπαρξή της καθὼς ἦταν μία πράξη ὑπέρβασης τῶν διακρίσεων καί ἀνοιχτή πρὸς ὅλους, χωρίς ἴχνος ἐλιτισμοῦ. Χωρίς ἐπίσης νά παραβιάζει τή συνείδηση καί τήν ἐλευθερία κανενός, ζητοῦσε νά τῆς ἀνοίξουν θύρα

58. Γιά τή σχέση εὐχαριστίας καί τοῦ θαύματος τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων βλ. ἐνδεικτικά: Ι. Καραβιδόπουλος, «Ἀπαρχαί ἐκκλησιολογίας εἰς τό κατά Μάρκον εὐαγγέλιον» *ΕΕΘΣΘ* 17 (1972), 43-92. Π. Βασιλειάδης ὁ.π., 179-197. Χ. Καρακόλη, ὁ.π., 160-181. Σ. Ἀγουρίδης *Τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο Α΄ Κεφ. 1-12*, Θεσσαλονίκη, 2005, 392 ἐξ. Η. Thyen, *Das Johannes- evangelium*, Tübingen 2005, 333-383, ἰδιαίτερα σ. 370 ἐξ.

59. Ὅτι ὁ Εὐτυχος, πού μετέχει στήν κλάση τοῦ ἄρτου στήν Τροία ἦταν πιθανῶς δούλος μαρτυρεῖ ὁ ὅρος «παῖς», πού χρησιμοποιεῖ γι' αὐτόν ὁ Λουκᾶς (Πρ. 20,12), παράλληλα μέ τόν ὅρο «νεανίας» (Πρ. 20,9). Γιά τήν υπόθεση αὐτή βλ. Β. Witherington, *The Acts of the Apostles*, Cambridge 1988, σ. 607 καί τή μελέτη μας: «Ἐνα παράδειγμα Εὐχαριστιακῆς Σύναξης ἀπό τήν Καινή Διαθήκη (Πράξεις Ἀποστόλων 20,7-12) στό *Παύλειες Μελέτες Α΄*, Θεσσαλονίκη 2005, 51-110, σ. 76, ὑποσ. 38.

κοινωνίας οἱ πάντες. Εἶναι συγκινητικὴ ἐκείνη ἡ εἰκόνα τῆς Ἀποκάλυψης⁶⁰, ὅπου ὁ Χριστὸς στέκεται μπροστὰ στὴν πόρτα καὶ κρούει, χωρὶς βεβαίως νὰ τὴν παραβιάζει. Ὑπομονετικὰ καὶ διακριτικὰ ἀναμένει νὰ τοῦ ἀνοίξουν, νὰ μπεῖ στό σπίτι καὶ νὰ δειπνήσει μέ τοὺς οἰκείους του.

Γιὰ τὸ ὅτι ἡ εὐχαριστία τῆς πρώτης ἐκκλησίας ἦταν πράξη ἀνοιχτῆ ἄς προσέξουμε τὴν πληροφορία τῶν Πράξεων ὅτι κατὰ τὴν κλάση τοῦ ἄρτου στὴν Τροία δέν ἦταν μόνο δυνατὴ ἡ μετοχὴ ὄλων, ἀλλὰ καὶ τὰ παράθυρα τῆς οἰκίας ἦταν ἀνοιχτά⁶¹ καὶ ἰκανές λαμπάδες ἦταν ἀναμμένες⁶² ὥστε νὰ εἶναι ἡ σύναξη ὁρατὴ, ἄρα μὴ ἐπιλήψιμη.

Ἡ ὁ τόπος συνάντησης τῶν ἀνθρώπων μέ ὁλόκληρη τὴν κτίση, ὑπὸ τὰ εἶδη τῶν τροφῶν πού αὐτὴ χρησιμοποιοεῖ (νερό, κρασί, ψωμί). Ὑποβάλλεται ἔτσι, διὰ τῆς εὐχαριστίας, ἕνας ἀπέραντος σεβασμὸς πρὸς αὐτήν, ὁ ὁποῖος ἐνισχύεται μέσω τῆς πλήρους κατάφασής της πού ἐκφράζουν οἱ εὐχές της. Θὰ ἔλεγε, λοιπόν, κανεὶς ὅτι ἂν ὁ πόθος θέασης τοῦ προσώπου καὶ ἀκούσματος τῆς λαλιᾶς τοῦ ἀδελφοῦ μαρτυρεῖ τὸ κοινωνικὸ - εὐχαριστιακὸ μας ἦθος, ἡ μορφὴ τῆς σχέσης μας μέ τὴ δημιουργία καὶ τὸν ὑλικὸ κόσμον ἐκφράζει τὴν παρουσία ἢ τὴν ἔλλειψη τῆς κοσμικῆς μας, ἂν μπορούμε νὰ τὴν ἀποκαλέσουμε ἔτσι, πνευματικότητας πού ἐκδηλώνεται μέ μία ἄκρως κενωτικὴ καὶ προσεκτικὴ ἐκ μέρους μας ἔγνοια καὶ φροντίδα πρὸς τὴν κτίση. Μέσα δὲ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔγνοια προετοιμάζεται ἡ τέλεια σχέση ἀνθρώπου

60. Ἀποκ. 3,20: «ἰδοῦ ἔστηκα ἐπὶ τὴν θύραν καὶ κρούω· ἐάν τις ἀκούσῃ τῆς φωνῆς μου καὶ ἀνοίξῃ τὴν θύραν καὶ εἰσελεύσεται πρὸς αὐτόν καὶ δειπνήσω μετ' αὐτοῦ καὶ αὐτὸς μετ' ἐμοῦ».

61. Γι' αὐτὸ καὶ ἔπεσε ὁ Εὐτυχὸς ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ τριστεγού κάτω (Πρ. 20,9).

62. Πρ. 20,8.

καί κτίσις στή δοξασιμένη τους μορφή στά ἔσοχα. Αὐτή ἡ προετοιμασία συντελεῖται μέσα ἀπό τήν εὐχαριστία.

η) Ὁ τόπος καί τό κατ' ἐξοχήν γεγονός εὐφροσύνης, χαρᾶς καί ἀγαλλίασης τῆς συναγμένης κοινότητας. Καί μόνο νά λάβει κανεῖς υπόψη του τήν πληροφορία τῶν Πράξεων γιά τά μέλη τῆς κοινότητας τῶν Ἱεροσολύμων, ὅτι «κλῶντες τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καί ἀφελότητι καρδίας», κατανοεῖ τήν εὐχαριστία ὡς γεγονός τῆς ἐορτάζουσας κοινότητας, πηγῆ καί πρόξενο ἀνεκλάλητης χαρᾶς. Δέν υπάρχουν ἄλλα κείμενα στήν Κ. Διαθήκη, τά ὁποῖα νά κάνουν τόσο λόγο γιά τή χαρά καί τήν ἀγαλλίαση, ὡς βιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπό αὐτά πού βρίσκονται σέ εὐχαριστιακές συνάψεις. Τά βιώματα αὐτά εἶναι οἱ ἄμεσοι καρποί τῆς ἐπίγνωσις τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, βιώματα πού ἀποτελοῦν πρόληψη τῆς χαρᾶς τῶν ἐσχάτων. Εἶναι ὅμως καί ἐκδηλώματα ἐξαιτίας τῆς σωματικῆς παρουσίας τῶν ἀδελφῶν καί τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρωπίνων προσώπων. Θά μπορούσαμε ἴσως νά μιλήσουμε στήν προκειμένη περίπτωση εἰδικά γιά μία θεολογία τῆς ἀγαλλίασης, μέσα ἀπό τίς αἰσθήσεις καί ὅλη τή σωματικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό νά βλέπει καί νά ἀκούει κανεῖς τόν συνάνθρωπο, τό νά ἀπολαμβάνει ἐκδήλως τό πρόσωπο καί τή λαλιά του, τό νά ἐπιποθεῖ τή συντροφιά του καί νά χαίρεται τή συνάντησή του, ἀνήκει στά βασικά στοιχεῖα ἡθους πού δημιουργοῦνται μέσα στήν εὐχαριστία. Τά στοιχεῖα αὐτά δέν εἶναι κοσμικά, ἄρα μή «πνευματικά», ἐκδηλώματα ἐξωστρεφῶν τάχα ἀνθρώπων. Δέν ἀνήκουν στήν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς, ἀλλά ἐκφράζουν πνευματικότητα. Θά ἔλεγα τή γνήσια πνευματικότητα. Ὅπως ἡ ἀναφορά στόν Θεό δέν εἶναι μία ἀτομική καί μόνον ὑπόθεση ἡ θολός μουσικισμός καί δέν μένει σέ κρύφια ἡ χλωμά βιώματα ἡ διανοήματα μή κοινωνικῶς (ἐκκλησιαστικῶς) ἐπαληθεύσιμα, ἀλλά εἶναι σχέση

αἰσθητὴ καὶ ψηλαφητὴ, σχέση ἐκδηλη, ἔτσι καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων –καὶ μάλιστα τῶν πιστῶν– σχέση ὀφείλει νά δημιουργεῖ ρεαλιστικὴ κοινωνία ἐκδηλου πόθου, χαρᾶς καὶ ἀγαλλίασης. Σχέση ἐκφραζόμενη καὶ ἐπαληθεύσιμη. Κοινωνία ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴ λειτουργικὴ προτροπὴ «ἀλλήλους ἀπολάβετε καὶ ἀλλήλους ἀσπαζόμεθα»⁶³, ὁ πιστὸς ὄχι μόνο ἀνακαλύπτει ἀλλὰ καὶ ἀπολαμβάνει ὅλο τὸν ἀδελφὸ μὲ τὴ σωματικὴ παρουσία του: τὸ βλέμμα, τὸ χαμόγελο, τὶς κινήσεις, τὸ λόγο καὶ φυσικὰ τὴ σκέψη του. Κοινωνία, ὅπου ἡ ἀγάπη τῶν πιστῶν θὰ εἶναι ἐναγκαλιστικὴ, ἢ κατὰ τὴν ὡραία διατύπωση τοῦ π. Ἰ. Σμέμαν, «ἀγάπη ὀρώσα»⁶⁴ καὶ κατ' ἐπέκταση ἀκούουσα. Εἶναι βεβαίως προφανές, ὅτι τὰ παραπάνω προϋποθέτουν ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου καὶ γύμναση καὶ κουμάντο ὄλων τῶν αἰσθήσεων καὶ ὅλου τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ἰδιαιτέρως, γι' αὐτὸ ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ μιλάει γιὰ γυμνασμένα αἰσθητήρια⁶⁵, πού ἀποκτῶνται μὲ τὴν ἔξη καὶ τὰ ἔχουν οἱ τέλειοι.

θ) Ὁ τόπος ἔγνομαι γιὰ τὸν ἀδελφὸ καὶ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν αὔξησιν τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στό πλαί-

63. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Μυσταγωγικὴς Κατηχήσεις*. Ἐκδόσεις Ἱεροσολιτικῆς Διακονίας, Ἀθήναι, 1990, σ. 182.

64. Ἰ. Σμέμαν, *Ἡμερολόγιο 1973-1983*, Ν. Σμύρνη 2002, σ. 291.

65. Ἐβρ. 5,14. (πρβλ. 12,11). Εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον νά τονιστεῖ πόσο ἡ εὐχαριστία κατανοήθηκε στὴν πρώτη ἐκκλησία ὡς ἰατρεῖα καὶ φάρμακο τῶν αἰσθήσεων. Ἄρκει νά θυμηθεῖ κανεὶς τὴν πληροφορία τῶν Κατηχήσεων τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (ὁ.π., σ. 226-228) ὅτι οἱ πιστοὶ πρὶν κοινωνήσουν τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου ἀγγίζαν μὲ αὐτὸ τοὺς ὀφθαλμούς καὶ τὸ μέτωπό τους γιὰ ἁγιασμό· μετὰ δὲ τὴν πόση τοῦ αἵματος καὶ ἐν ὄσφ ἔμενε στὰ χεῖλη τους ἀκόμη ἡ ὑγρασία ἀπὸ τὴν μετάληψη, ἔχριαν μὲ τὰ δάκτυλά τους τοὺς ὀφθαλμούς, τὸ μέτωπο καὶ τὰ λοιπὰ αἰσθητήρια.

σιο τῆς εὐχαριστίας, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ πρωτεργάτης γι' αὐτές Παῦλος⁶⁶, γίνονταν στά χρόνια συγγραφῆς τῆς Κ. Διαθήκης οἱ λογεῖες ἢ οἱ συνεισφορές γιά τοὺς πτωχοὺς ἀδελφούς, ἡ διακονία τῶν ἀγίων. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἔγνοια γιά τοὺς ἀσθενεῖς ἀδελφούς καί ἡ φροντίδα τῆς προώθησης τῆς ἱεραποστολῆς ἦταν πράξεις τῶν πιστῶν πού ἐναρμονίζονταν μέ τήν κενωτική ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος «ἐπτώχευσεν πλούσιος ὢν» γιά νά πλουτίσουμε μέ τή δική του φτώχεια⁶⁷. Ἔτσι, ἡ εὐχαριστία δέν ἀποτελεῖ ἐντός τοῦ χρόνου διάλειμμα στήν πορεία τοῦ εὐαγγελίου, διάλειμμα ἀπραξίας τῆς ἐκκλησίας ἀλλά πράξη αὐξησης καί ἔκτασής της ὡς τά ἔσχατα, νοούμενα ὄχι τόσο μέ κατηγορίες χρονικές ὅσο ποιοτικές.

1) Ὁ ὁδηγός καί τό μοντέλο γιά τήν ἐν διαλόγῳ μέ τόν κόσμο προώθηση τοῦ ἔργου τῆς ἐκκλησίας ἐντός τῆς ἱστορίας. Ἡ λειτουργία, στή δομή πού ἔχει σήμερα, εἶναι ἓνας διάλογος ἱερέως καί λαοῦ. Αὐτός ὁ διάλογος (πού ἀπαιτεῖται στό τελευταῖο κεφάλαιο τῆς Ἀποκάλυψης μέ τό «λέγει ὁ μαρτυρῶν ταῦτα· ναί, ἔρχομαι ταχύ. Ἀμήν, ἔρχου κύριε Ἰησοῦ»⁶⁸ ἢ στήν Α΄ Κορ.⁶⁹, ὅπου ἀξιολογεῖται ὡς ἀναγκαῖα ἡ χρήση τοῦ «ἀμήν», ὡς ἀπάντησιν-συγκατάθεσιν σέ ὅ,τι εἰπώθηκε στή σύναξιν) εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ ἥθους πού δημιουργεῖ ἡ εὐχαριστία καί πού ὑπέβαλε στήν ἐκκλησία γιά τή γενικότερη στάση της ἐναντι τοῦ κόσμου. Εἶναι ἐδῶ ἀναγκαῖο νά τονίσουμε ὅτι μέ διάλογο προωθοῦσε τήν πί-

66. «Κατά μίαν Σαββάτου (ἢ Σαββάτων) ἕκαστος ὑμῶν παρ' ἑαυτῷ πθέτω θησαυρίζων ὅ,τι ἂν εὐδοῶται, ἵνα μή ὅταν ἔλθω τότε λογεῖαι γίνωνται». (Α΄ Κορ. 16,2).

67. Β΄ Κορ. 8,9.

68. Ἀποκ. 22,20.

69. Α΄ Κορ. 14,16.

στη τῆς ἡ ἐκκλησία καὶ δὲν τὴν ἐπέβαλε στανικά. Νά θυμηθοῦμε τό πολλάκις ἀναφερθέν περιστατικό τῆς κλάσπς τοῦ ἄρτου στὴν Τροία. Δύο φορές λέγεται ἐκεῖ ὅτι ὁ Παῦλος κήρυξε ἐπὶ μακρόν, πρὶν καὶ μετὰ τὴν κλάσπ τοῦ ἄρτου, διελγόμενος⁷⁰ μέ τὰ μέλη τῆς κοινότητας.

1α) Ὁ τόπος καθημερινῆς τροφῆς τῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ βίου ἀγωγῆς τῶν πιστῶν. Ἡ εὐχαριστία, μέ τὴν ἱεουργία τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου καὶ τὴν κοινωνία τοῦ σαρκωθέντος Λόγου, ἀναδεικνύεται τροφή τῆς ἐκκλησίας μηδέποτε δαπανώμενη. Κι αὐτό, γιατί ἡ εὐχαριστία προϋποθέτει μόνιμη κίνηση ἀγάπης τοῦ Δημιουργοῦ πρὸς τὰ κτίσματά του καὶ διαρκῆ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό. Οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων μᾶς μιλοῦν γιά μία καθ' ἡμέραν κλάσπ τοῦ ἄρτου ἐκ μέρους τῶν πιστῶν⁷¹. Ἡ Ἀποκάλυψη ἐξάλλου παρουσιάζει τὴ λατρεία ὡς γεγονός ἀκατάπαυστο⁷² καὶ ἀναγκαῖο. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο βιβλίο τῆς Κ. Διαθήκης ὑποβάλλει τό χρέος ἡ λατρεία καὶ εἰδικά ἡ εὐχαριστία νά μὴν εἶναι «εἶδος πολυτελείας ἢ μέρος ἀφρόντιδος βίου ἐμφανιζόμενο σέ καταστάσεις κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς ἀνέσεως καὶ πλαστῆς ἡσυχίας, ἀλλὰ ὀργανικό καὶ οὐσιῶδες μέρος τῆς πραγματικῆς ζωῆς, μέ ὅλες τίς σκληρότητές τῆς, τοὺς πολέμους τῆς, τίς τραγωδίες τῆς καὶ τοὺς φυσικούς καὶ ὑπερφυσικούς ἀγῶνες καὶ ἀγωνίες τῆς»⁷³.

1β) Τό γεγονός πού δημιουργεῖ στάσπ ζωῆς ὄχι μόνο εἰδικά τῶν πιστῶν ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς κοινωνίας. Δέν εἶναι μία θεωρητικολογία, πολὺ περισσότερο μία μαγική ἢ

70. Πρ. 20,7. 8.

71. Πρ. 2,46.

72. Ἀποκ. 4,8.

73. Δημητρίου Τρακατέλη, (Νῦν Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς), «Ἀποκάλυψη καὶ Ἱερωσύνη. Ἐνα ὄραμα Λατρείας, Μάχης καὶ Νίκης», στό: *Τι-*

αἰθήρια πράξη πού ἀφήνει ἀδιάφορο τόν κόσμο εἴτε αὐτός τό γνωρίζει καί τό ὁμολογεῖ εἴτε ὄχι. Ὁ Λουκᾶς στίς Πράξεις, νιώθοντας τή δύναμη πού ἡ εὐχαριστία ἔχει ἀπό τή φύση της καί τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ στήν κοινωνία, μέ χαρακτηριστικό τρόπο θά παρατηρήσει ὅτι οἱ ἄλλοι, τά μή μέλη τῆς ἐκκλησίας, παρατηρώντας θετικά τή ζωή τῶν πρώτων Χριστιανῶν, κέντρο τῆς ὁποίας ἦταν ἡ καθ' ἡμέραν κλάση τοῦ ἄρτου⁷⁴, ὀλοένα προστίθεντο στήν ἐκκλησία⁷⁵. Τέλος,

ιγ) Ὁ χώρος πού ἀπαιτεῖ ἓνα ἰδιαίτερο ἱερατικό ἦθος, τό ὁποῖο διαμορφώνει καί ἐπιβάλλει περισσότερο μιὰ προφητική καί θυσιαστική, κατά τό πρότυπο τοῦ Χριστοῦ, παρά μία θεσμική καί ἐξουσιαστική ἱερωσύνη εἴτε πρόκειται γιά τή γενική εἴτε τήν εἰδική, ὅπως συνήθως λέγεται.

Ἐπίλογος

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα μέ συντομία παρουσιάσαμε πύ πάνω μπορούμε νά ἐπαναλάβουμε ὅτι ἡ εὐχαριστία εἶναι ὁ χώρος ὅπου ἡ ἐκκλησιαστική κοινότητα βιώνει τήν κενωτική ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ πρὸς ὅλους καί ὅλα, καρπώνεται ἐντὸς τῆς ἱστορίας τίς πλούσιες προσφορές του καί μπορεῖ ἡ ἴδια νά ὀδηγεῖται στίς πύ ὑψηλές ἐπιδόσεις της ὡς εὐφρόσυνη δική της ἀπάντηση στίς δωρεές τοῦ Χριστοῦ. Κάθε ἀγωγή πάνω στά μέλη τῆς ἐκκλησίας δέν μπορεῖ νά κινεῖται ἔξω ἀπό τό προηγούμενο γενικό πλαίσιο.

μπικόν Ἀφιέρωμα εἰς τόν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ὑδρας, Σπετσῶν καί Αἰγίνης ΙΕΡΟΘΕΟΝ ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριακονταετοῦς ποιμαντορίας (1967-1997), Ὑδρα 1997, σ. 145-159.

74. Πρ. 2,46.

75. Πρ. 2,47.

Γεωργίου Ν. Φίλια,
Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ Λειτουργική Ἀγωγή τοῦ Γάμου καί τῶν λοιπῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν

Α) Ἡ ὀρθή προετοιμασία τῶν μελλονύμφων γιά τή συμμετοχή στό Μυστήριό τοῦ Γάμου, μέσα ἀπό τήν κατάλληλη λειτουργική ἀγωγή

Ἡ ἔνταξη τοῦ θέματος τῆς εἰσηγήσεώς μας στό πλαίσιο τοῦ παρόντος Λειτουργικοῦ Συμποσίου ἐπιβάλλει τήν ἀκόλουθη εἰσαγωγική διευκρίνιση: ὅτι μέσα ἀπό τή διαπραγμάτευσή του ἐπιδιώκουμε νά ἐξάρουμε καί νά σχολιάσουμε τά σημεῖα, σιά ὅποια πρέπει νά ἐπικεντρωθεῖ ἡ προετοιμασία ἐκείνων πού θά συμμετάσχουν στό μυστήριό τοῦ Γάμου. Αὐτή, θεωροῦμε, ὅτι εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου»: ἡ ποιμαντική πρωτοβουλία, τήν ὅποια πρέπει νά ἀναλάβει ἡ Ἐκκλησία, ὥστε οἱ συμμετέχοντες στό Μυστήριό τοῦ Γάμου νά καταστοῦν ἐκούσιοι ἀποδέκτες τῆς Χάριτος πού τοὺς παρέχει τό Μυστήριό καί ὄχι ἀπλοί ἀκροατές μίας μυστηριακῆς πράξεως, τῆς ὁποίας δέν ἀντιλαμβάνονται τό βαθύτερο

νόημα καί, κατά συνέπεια, δέν οικειοποιουῦνται τίς παρεχόμενες εὐλογίες¹.

Ἐπομένως, ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτέλεση τοῦ Μυστηρίου². Ἀποτελεῖ, συγχρόνως, μία παρακαταθήκη, ὥστε οἱ νεόνυμφοι νά ζήσουν τό μυστήριο τῆς ἀγάπης μέ εἰρήνη, ὁμόνοια, εὐθύνη, «ἀκατάγνωστη διαγωγή» καί χαρά πού δέν ἐξαντλεῖται στά ὅρια αὐτῆς μόνο τῆς ζωῆς, ἀλλά ἀγγίζει καί τή βεβαιότητα τῆς αἰωνιότητας.

Θεωροῦμε, βεβαίως, ὅτι παρόμοια ἀγωγή δέν πρέπει μόνο νά ἀποτελεῖ ἔργο τῆς πρό τοῦ Γάμου περιόδου, ἀλλά

1. Γενικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου, βλ. τή διδακτορική διατριβή τοῦ Χ. Κ. ΒΑΝΤΣΟΥ, *Ὁ Γάμος καί ἡ προετοιμασία αὐτοῦ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ποιμαντικῆς*, Ἀθήναι 1977. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ὑπάρχουν καί στό ἄρθρο τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἀγίου Βλασίου Ἱεροθέου, [«Πορεία πρὸς τόν γάμο», στό ἔργο του *Παρεμβάσεις στήν σύγχρονη κοινωνία Α΄*, Λεβάδεια 1994, σσ. 179-194], καθὼς καί στά ἔργα τοῦ Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ποιμαντική προετοιμασία τῶν μελλονύμφων*, Ἀθήναι 1971/ «Ποιμαντικές προσεγγίσεις γιά τό Γάμο καί τήν Οἰκογένεια» [στόν τόμο *Γάμος καί Οἰκογένεια, διαπιστώσεις καί προοπτικές*, (Πρακτικά τῆς Β΄ Διεπιστημονικῆς Συσκέψεως), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2008, σσ. 199-211]/ «Ποιμαντική προσέγγιση τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου», *Ὁ Γάμος στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία* (Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2004, σσ. 41-52. Βλ. ἐπίσης: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΑΚΗ Γ., «Ἀγωγή πρό τοῦ γάμου. Ἀπό τά σύγχρονα προβλήματα τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς», *Πάνταϊνος* 51 (1959), σσ. 249-252, 284-286, 323-325.

2. Ἡ προϋπόθεση αὐτή δέν ἀπαιτεῖται ἀπό τό νομικό πλαίσιο τῶν προβλεπόμενων διαδικασιῶν πρὶν ἀπό τό Γάμο· ἡ Ἐκκλησία, ὅμως, τήν ἐντάσσει μέ ἐπίφαση μέσα σ' αὐτές τίς προϋποθέσεις (βλ. τή μελέτη τοῦ Β. ΒΟΥΪΔΑΣΚΗ, *Νομικά, θρησκευτικά, κοινωνικά προϋποθέσεις τοῦ γάμου*, Ἀνώγεια 1972).

πρέπει νά συνιστᾶ μέλημα τῆς Ἐκκλησίας, ἐντεταγμένο στό εὐρύτερο διδακτικό της ἔργο. Ἐπιπροσθέτως τονίζουμε, ὅτι μία «λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου» δέν ἀποτελεῖ θέμα ἀναζητήσεως μόνο τῶν πλαισίων καί τοῦ περιεχομένου της (δηλαδή τοῦ πῶς θά πραγματοποιηθεῖ καί τοῦ τί θά περιλαμβάνει), ἀλλά μᾶς εἰσάγει καί στό θέμα τῆς κατάλληλης θεολογικῆς προετοιμασίας τοῦ ἱερέως³. Διότι ἡ κάθε προσπάθεια λειτουργικῆς ἀγωγῆς περιλαμβάνει (κατά τή γνώμη μας) δύο μεγάλους ἄξονες: ἀφ' ἑνός τό περιεχόμενο καί τούς τρόπους πραγματοποιήσεώς της, ἀφ' ἑτέρου δέ τίς προϋποθέσεις τῆς προσπάθειας αὐτῆς στό πλαίσιο τοῦ κατάρτισμοῦ τῶν κληρικῶν-ποιμένων.

1. Τά προβλήματα πού ἐμφανίζονται στούς προσερχόμενους στό Μυστήριο τοῦ Γάμου

Προτάσσουμε τήν ἐνότητα αὐτή, διότι πιστεύουμε ὅτι ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία δέν μπορεῖ νά ὀργανώσει μία λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου, ἐάν πρῶτα δέν συνειδητοποιήσει σέ ποιούς ἀπευθύνεται καί ποιά εἶναι τά προβλήματά τους.

α. Τά κυρίαρχα πνευματικά προβλήματα τῶν προσερχομένων στό Μυστήριο τοῦ Γάμου εἶναι ἡ προκλητική πολυτέλεια, ὁ ἐπιδεικτισμός καί τό ἔντονο κοσμικό φρόνημα.

3. Στά σχετικά μέ τό Μυστήριο τοῦ Γάμου θέματα, στά ὁποῖα ἐπιβάλλεται ἡ γνώση ἐπιμέρους θεμάτων ἀπό τόν ἱερέα, ἀφιέρωσε μεγάλο ἀριθμό ἀπαντήσεων ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Ἰ. Φουντούλης στό τετράτομο ἔργο του *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας* (ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀναζητήσει τίς συγκεκριμένες περὶ τοῦ Γάμου ἀπαντήσεις μέ τή βοήθεια τῆς θεματικῆς ταξινομήσεως τῆς ὕλης, στό τέλος τοῦ κάθε τόμου).

Όλα αυτά συνοψίζονται σέ μία τάση «έκκοσμικεύσεως», τήν όποία άρκετοί μελλόνυμφοι έπίδεικνύουν άπό τήν πρώτη στιγμή πού προσέρχονται στό Ναό γιά τήν διευθέτηση τών διαδικασιών τής γαμήλιας Άκολουθίας⁴. Έάν στό πρόβλημα αυτό προστεθοῦν καί οί παρενέργειες πού δημιουργοῦνται άπό κάποιες λαϊκές δοξασίες περί τοῦ Γάμου, αντιλαμβανόμαστε ότι ή λειτουργική άγωγή τοῦ Γάμου καλεΐται νά διευθετήσεται πολλές παρεξηγήσεις πού ὑπάρχουν ριζωμένες στίς συνειδήσεις τών προσερχομένων στό Μυστήριο.

β. Η σύγχυση πού έχει δημιουργηθεΐ μέ τήν εμφάνιση τών διαφόρων νομικῶν πλαισίων συμβιώσεως (πολιτικοῦ γάμου/Συμφώνου Έλεύθερης Συμβίωσης), άποτελεΐ μία άκόμα παράμετρο πού πρέπει νά προσμετρήσεται ή ποιμαΐνουσα Έκκλησία στήν όργάνωση τής λειτουργικῆς άγωγῆς τοῦ Γάμου. Οί νομικές αυτές μορφές νομιμοποιήσεως τής συμβιώσεως δημιουργοῦν ἕναν προβληματισμό –μεταξύ τών μελλόντων νά νυμφευτοῦν– ὡς πρός τά πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματά της σέ σχέση μέ τό Μυστήριο τοῦ Γάμου⁵.

4. Πέρι τής τάσεως αὐτῆς καί τών προβλημάτων πού δημιουργεΐ στήν ὀρθή μυστηριακή προσέγγιση τοῦ Γάμου, βλ. Πρωτοπρ. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, «Ίερότητα καί κοσμικότητα στήν τέλεση τής Άκολουθίας τοῦ Γάμου», *Ό Γάμος στήν Όρθόδοξη Έκκλησία* (Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2004, σσ. 25-39.

5. Βλ. περισσότερο περί τών προβληματισμῶν αὐτῶν στά άκόλουθα ἔργα: ΑΝΕΣΤΗ Α., «Η άσκηση τής οίκονομίας στά Μυστήρια μέ ειδικότερη αναφορά στόν πολιτικό γάμο», *Έφημέριος* 1-15 Σεπτ. 1994, σσ. 288 έξ./ ΛΕΚΚΟΥ Ε., *Θρησκευτικός ή πολιτικός γάμος*, Ἀθήνα 1986/ ΜΠΟΥΜΗ Π. Ι., *Η έλλειψις βεβαιότητας κατά τήν σύναψιν γάμου (αὐτόματον διαζύγιον-πολιτικός γάμος)*, Ἀθήνα 1980/ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σχέση πολιτικοῦ καί θρησκευτικοῦ γάμου», *Θεολογία* ΕΓ΄ (1992), σσ. 694-709/ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (Άρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), *Έκκλησία*

γ. Ἕνα ἀκόμα σοβαρό πρόβλημα (τό ὁποῖο πιθανόν θά κληθεῖ νά ἀντιμετωπίσει ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου) εἶναι αὐτό τῶν μικτῶν Γάμων. Καί τοῦτο διότι ἡ ἐν λόγῳ ἀγωγή θά πρέπει, προφανῶς, νά προσαρμόζεται στά δεδομένα ἑνός μικτοῦ Γάμου, δηλαδή νά ἀνταποκρίνεται στίς ἰδιάζουσες ἀνάγκες του⁶.

δ. Ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου, ὁμως, εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἀντιμετωπίσει καί παραμέτρους πού προέρχονται ἀπό τήν οἰκονομική κρίση: αὐτήν πού ὑπαγορεύει σιούς νέους τό ἐάν θά νυμφευθοῦν σύντομα ἢ ὄχι (μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐμφάνιση τοῦ σοβαροῦ προβλήματος τῶν προγαμιαίων σχέσεων), ἀλλά καί τόν ἀριθμό τῶν τέκνων, σέ συνάφεια μέ τόν ἐπαχθῆ οἰκογενειακό προϋπολογισμό.

Παρομοίως ὑποχρεωμένη εἶναι νά ἀντιμετωπίσει τίς μεταβολές τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων (σέ σχέση μέ τό παρελθόν) σχετικῶς μέ τήν ἰσότητα τῶν δύο φύλων ἢ τό ρόλο τῶν γονέων στή ζωή τῆς συζυγίας τῶν μελλονύμφων. Ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν θέματα, στά ὁποῖα καλεῖται νά τοποθετηθεῖ ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου καί τά ὁποῖα σαφῶς ἐπιδροῦν στή διατύπωση τῶν θέσεων τῆς ἐν λόγῳ ἀγωγῆς.

καί πολιτικός γάμος (Εἰσήγησις ἐνώπιον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), Ἀθῆναι 1982/ ΦΕΙΔΑ Β., «Ἐκκλησία καί πολιτικός γάμος», *Ἐκκλησία*, 15 Μαρτίου 1980, σσ. 113 ἐξ. Περὶ τῶν πλεονεκτιμάτων τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου, βλ. τή μελέτη τοῦ Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Θεώρηση καί πλεονεκτίματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γάμου*, Ἀθήνα 2002.

6. Γιά τό θέμα αὐτό θεωροῦμε χρήσιμο τό ἄρθρο τοῦ ΙΕΖΕΚΙΗΛ (Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος), [«Ἡ ἱερολογία εἰς τοὺς μικτοὺς γάμους», *Ἐκκλησία* 10 (1932), σσ. 290-294], καθὼς καί τό ἔργο τοῦ Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ, *Γάμοι μικτοί*, Ἀθῆναι 1938. Βλ. ἐπίσης: ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Π. (Πρωτοπρ.), *Τό ἱερό Μυστήριον τοῦ γάμου, οἱ μικτοὶ γάμοι*, Ἀθήνα 1990.

2. Ὁ τόπος πραγματοποιήσεως καί οἱ στόχοι (θεματολογία) τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου

I. Ὁ τόπος πραγματοποιήσεως τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου εἶναι, προφανῶς, ὁ Ναός· καί τοῦτο, διότι στόν χώρο τοῦ Ναοῦ ὁ ποιμένας ἔχει τήν εὐκαιρία νά γνωρίσει καί νά συναναστραφεῖ τοὺς μελλονύμφους πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τελέσεως τοῦ Μυστηρίου. Οἱ ἐπιβεβλημένες ἀπὸ τὸ νόμο διαδικασίες πρὸ τοῦ Γάμου, ὑποχρεώνουν τοὺς μελλονύμφους νά προσέλθουν στό Ναό πολύ νωρίτερα (σέ ἀρκετές περιπτώσεις) ἀπὸ τὸν χρόνο ἐπιτελέσεως τοῦ Γάμου.

Ὁ ἱερέας ἔχει, λοιπόν, τὴν εὐκαιρία νά ὀργανώσει τὴ λειτουργικὴ ἀγωγή προετοιμασίας γιὰ τὸ Μυστήριον, ἀποφεύγοντας βεβαίως γιὰ λόγους παιδαγωγικούς νά προσκαλέσει τοὺς μελλονύμφους σέ μία ταχύρρυθμη θεολογικὴ κατάρτιση. Πρέπει, δηλαδή, νά ἀποφύγει τίς διδακτικὲς ἐξαγγελίες καί νά ὀργανώσει τὴν ὅλη προσπάθεια τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς κατὰ τρόπο αὐθόρμητο, ὡς τμῆμα τῆς ὅλης γνωριμίας του μέ τοὺς μελλονύμφους.

Στὴ σύγχρονη πραγματικότητα τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν Ἰ. Μητροπόλεις, οἱ ὁποῖες ὀργανώνουν τὴ λειτουργικὴ ἀγωγή τοῦ Γάμου σέ εἰδικούς χώρους καί μέσα σέ συγκεκριμένο διδακτικὸ πλαίσιο. Παρόμοιες προσπάθειες (ὅπως πραγματοποιοῦνται –ἐξ ὅσων γνωρίζω– στὴν φιλοξενοῦσα τὸ παρόν Συμπόσιο Ἱερά Μητρόπολη Δημητριάδος) εἶναι ὄχι μόνο ἀξιέπαινες καί οὐσιαστικὰ ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ζωὴ τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποτελοῦν τὰ πρότυπα γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀντίστοιχου ἔργου λειτουργικῆς ἀγωγῆς σέ ἄλλες Ἰ. Μητροπόλεις.

II. Τόσο μέσα ἀπὸ τὰ δύο μεγάλα λειτουργικὰ συνέδρια πού πραγματοποιήθηκαν μέ θεματολογία τὸ Μυστήριον τοῦ

Γάμου⁷, ὅσο καί μέσα ἀπό τήν ὑπάρχουσα περί τοῦ θέματος βιβλιογραφία⁸, διαμορφώνονται κάποια βασικά θέματα, τά ὁποῖα πρέπει νά διδάξει ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία στους προσερχόμενους καί συμμετέχοντες στό Μυστήριον τοῦ Γάμου. Τά θέματα αὐτά ἀποτελοῦν τούς στόχους τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς στό συγκεκριμένο Μυστήριον. Καταγράφουμε τά θέματα αὐτά στίς γενικές τους γραμμές:

α. Νά καταστῆ σαφῆς ἡ ἔννοια τοῦ «Μυστηρίου», σέ ἀντιδιαστολή μέ τίς ὑπάρχουσες νομικές μορφές νομιμοποιήσεως τῆς συμβιώσεως ἀνδρός καί γυναικός. Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή θά πρέπει νά προβληθῆ ἡ θεολογία τῆς πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολῆς τοῦ ἀπ. Παύλου, σύμφωνα μέ τήν ὁποῖα ὁ σύνδεσμος τῶν νυμφευομένων τίθεται κατ' ἀναλογία τοῦ συνδέσμου Χριστοῦ καί Ἐκκλησίας⁹. Πρέ-

7. Στήν Ἱερά Μητρόπολη Δράμας τό 1997 καί στό Δ' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο (2002).

8. Ἡ θεματολογία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου πηγάζει καί ἀπό κάποια σημαντικά δοκίμια περί τῆς θεολογίας τοῦ Μυστηρίου. Παραθέτουμε ἐδῶ τό μοναδικό ἀναλυτικό πατερικό ὑπόμνημα περί τῆς ἱερολογίας τοῦ Γάμου, αὐτό τοῦ ἁγ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ μέ τίτλο *Περί τοῦ τιμίου νομίμου Γάμου (Διάλογος, PG 155, 504-516)*.

9. Ἀπό τήν πλούσια περί Γάμου θεολογική βιβλιογραφία ἐπιλέγουμε τά ἀκόλουθα, ὡς βοηθήματα γιά τή γενική θεματολογία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου: ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Σημειώσεις γιά τή θεολογία τῆς ἱεροτελεστίας τοῦ γάμου», *Ὁράματα καί Πράγματα*, Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 1991, σσ. 288 ἐξ./ ΒΑΝΤΣΟΥ Χ., «Ἐννοια καί σκοπός τοῦ γάμου», *Ἀπόστολος Βαρνάβας ΜΕ'* (1984), σσ. 114-124/ ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ Π., *Μυστήριον τῆς Ἀγάπης*, μτφρ. Ἄρχ. Σ. Ὁρφανοῦ, Ἀθήνα 1067/ ΖΑΝΝΗ Τ., «Το μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστίν. Σχόλιο στήν ἱερολογία τοῦ Γάμου», στό συλλογικό ἔργο τῶν Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ - Τ. ΖΑΝΝΗ - Δ. Γ. ΚΟΥΡΤΣΗ, *Ἔρως καί Γάμος*, Ἀθήνα 1972, σσ. 9-40/ ΖΗΣΗ Θ., *Μεγαλύνθητι Νυμφίε... Ἡ ἱερολογία τοῦ θρησκευτικοῦ ὀρθοδόξου γάμου*, Ἀθήνα, Ἀποστολική Διακονία, 1992/ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁ γάμος ὡς μέσον σωτηρίας*, Θεσσαλονί-

πει, δηλαδή, νά τονιστεῖ ὅτι ὁ Γάμος καθίσταται Μυστήριο μόνο ὅταν θεωρηθεῖ ὡς εὐλογία γιά μία ζωή θυσιαστικῆς ἀγάπης¹⁰, καί ὄχι ὡς νομική καί κοινωνική πράξη ὑλικοῦ

κπ 1965/ ΖΙΑ Ν., «Τό νόημα τοῦ Γάμου σήμερα», στό *Γάμος, μυστήριο ἀγάπης*, Ἀθήναι 1973, σσ. 35-43/ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ Β., «Γάμος καί Οικογένεια ὑπό τό φῶς τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», [στόν τόμο *Γάμος καί Οικογένεια, διαπιστώσεις καί προοπτικές*, (Πρακτικά τῆς Β΄ Διεπιστημονικῆς Συσκέψεως), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2008, σσ. 181-197/ ΜΑΥΕΝΔΟΡΦ J., *Γάμος, μία ὀρθόδοξη προοπτική*, Ἀθήνα, 1983/ ΜΑΥΡΟΜΑΘΗ Γ. Β., *Τό Μυστήριο τῆς ἀγάπης*, Κατερίνη, Τέρτιος, 1988/ Ι. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΧΑΛΚΙΔΟΣ, *Γάμος, Μυστήριο ἀγάπης*, Ἀθήναι 1973/ ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ Ν. Θ., *Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία γιά τό σκοπό τοῦ γάμου*, Ἀθήνα, Ἐπίταλφος, 1989/ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χ., *Ὁ γάμος ὡς θεσμός καί μυστήριο*, Θεσσαλονίκη 1983/ ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., *Ὁ γάμος στή θεολογία καί στή ζωή*, Ἀθήνα 19833/ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θεολογία καί ἐμπειρία τοῦ γάμου*, Ἀθήνα 1992/ ΣΕΡΡΑΡΝΤ Φ., *Ἄνδρας καί γυναίκα, ἡ μυσταγωγία τους, μία ἐρμηνεία στό φῶς τῆς Ὁρθοδοξίας*, μτφρ. Α. Μυροζίνη, Ἀθήνα 1987/ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Μυστήριο ἀγάπης-Ἐκκλησία μικρά. Ὁ γάμος εἰς τήν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν», *Κοινωνία* 18 (1975), σσ. 112-119/ ΦΑΡΟΥ Φ. - ΚΟΦΙΝΑ Σ., *Γάμος*, Ἀθήνα 1984/ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Συζυγία*, Ἀθήνα 1987/ ΦΩΤΙΟΥ Σ., *Ὁ γάμος ὡς μυστήριο ἀγάπης κατά τήν Καινὴν Διαθήκην*, Ἀθήνα, Ἄρμος, 1994/ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εἰς σάρκα μίαν», *Σύναξη* 77 (2001), σσ. 5-12. Ὡς βοήθημα (περί τοῦ θέματος αὐτοῦ) στό πλαίσιο μίας λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου προτείνουμε τό ἄρθρο τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτου Σισανίου καί Σιατίστis Α. ΚΟΜΠΟΥ, «Οἱ σύζυγοι ὀφείλουσι νά ἀγαπῶσι τὰς συζύγους των, ὡς καί ὁ Χριστός ἠγάπησεν τήν Ἐκκλησίαν», Ἀθήναι 1983 (ἀνάτυπο ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησία*).

10. Σημαντικά, ἐπί τοῦ θέματος αὐτοῦ, εἶναι τά ἀκόλουθα: Πρωτοπρ. Μ. ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ, *Ἀγάπη καί Γάμος*, Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 1981/ Π. Γ. ΚΑΨΑΝΗ (Καθηγουμένου τῆς Ἱ. Μ. Γρηγορίου), «Ὁ γάμος ὡς μυστήριο ἀγάπης», στό βιβλίον τοῦ *Θέματα Ἐκκλησιολογίας καί Ποιμαντικῆς*, Θεσσαλονίκη 1975/ ΛΕΚΚΟΥ Ε., *Γάμος, μυστήριο ἀγάπης*, Ἀθήνα, Ἀποστολική Διακονία, 1986/ ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., «Ἀγάπη καί Γάμος», *Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Δοκίμιο Πατερικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1986², σσ. 495-497 (*Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη* 5).

συμφεροντολογικοῦ καί συμβατικοῦ περιεχομένου¹¹.

β. Νά ἐξαρθεῖ ὅτι πλὴν τοῦ βασικοῦ στόχου τοῦ Γάμου (νά ζήσουν, δηλαδή, οἱ νυμφευόμενοι μία ζωή θυσιαστικῆς ἀγάπης), ὑφίστανται καί κάποιοι ἄλλοι παραπλήσιοι στόχοι, ὅπως ἡ ἠθική καί πνευματική τελείωση τῶν νυμφευομένων¹² καί ἡ ἔνωσή τους «εἰς σάρκα μίαν», ὄχι ὑπό τὴν ἔννοια τῆς ἀπώλειας τῶν δύο προσώπων, ἀλλὰ ὑπό τὴν ἔννοια τῆς ἀλληλοπεριχωρήσεως χωρὶς νά καταλύεται ἡ προσωπική τους ἑτερότητα¹³.

γ. Νά διδαχθεῖ ἡ μεγάλη ἀλήθεια σχετικῶς μέ τὴν τεκνογονία: ὅτι αὐτὴ δέν περιλαμβάνεται μεταξύ τῶν ἀποκλειστικῶν σκοπῶν τοῦ Γάμου καί ὅτι ἡ ἀτεκνία (πού ἀποτελεῖ μία ἐπώδυνη δοκιμασία) δέν ἀναιρεῖ τὸν ὕψιστο σκοπὸ τοῦ Γάμου¹⁴.

δ. Νά ἐξαρθεῖ ἡ ἀλήθεια ὅτι ὁ Γάμος ἀποτελεῖ Μυστήριον ὁλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας καί ὄχι ἀγιαστικὴ πράξη ἀτομικοῦ χαρακτήρα (ὅτι, δηλαδή, δέν συνιστᾷ μία ἀφορμὴ ἐορ-

11. Βλ. σχετικῶς: ΚΥΘΡΑΙΩΤΗ Γ., «Γάμος ἢ συμβόλαιον», *Ἐκκλησιαστικός Κήρυκας, Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου*, τόμ. Β/, Λάρινα 1990, σσ. 70-76.

12. Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ σημαντικό εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ Ι. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, «Ὁ χριστιανικὸς γάμος μυστήριον προαγωγικόν εἰς τὴν τελείωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβούσκον*, τόμ. Δ', Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν - Ἐμπορικὸς Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 587-613.

13. Βλ. τίς ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπισημάνσεις τοῦ Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἀμοιβαιότητα στίς σχέσεις καί ὑποχρεώσεις τῶν συζύγων (σχόλιο στό Ἐφεσ. 5, 33)», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 69 (1986), σσ. 288-292.

14. Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, χρήσιμα εἶναι τὰ ἀκόλουθα βοήθημα-τα: ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ Ν. Θ., *Ἡ ρύθμιση τῆς τεκνογονίας. Ὁρθόδοξη καί Ἑλληνικὴ ἀποψη*, Ἀθήνα 1994/ *Συζυγία καί Τεκνογονία* (Πρακτικὰ τῆς Α' Διεπιστημονικῆς Σύσκεψης), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2008.

ταστικῆς συναθροίσεως τοῦ οἰκογενειακοῦ καί φιλικοῦ περιβάλλοντος, ἀλλά ὀλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας). Γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ στόχου αὐτοῦ τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς θά πρέπει νά προβληθεῖ καί νά συνειδητοποιηθεῖ τό γεγονός ὅτι τό Μυστήριον τοῦ Γάμου ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας¹⁵. Σημαντικό ἐπίτευγμα τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου θά ἦταν νά τελεστεῖ ὁ Γάμος ἐντός τῆς Θ. Λειτουργίας, ἀφοῦ ὁμως ἔχει προηγηθεῖ ἡ κατάλληλη προετοιμασία τῶν μελλονύμφων.

3. Τά μέσα πραγματοποιήσεως τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου

Τά μέσα γιά νά ἐπιτευχθοῦν ὅλοι οἱ στόχοι τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου εἶναι ποικίλα:

α. Ἡ παρουσίαση καί ἐρμηνεία τῶν συμβολισμῶν καί λειτουργικῶν στοιχείων τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Γάμου, μέ ἔμφαση στό νά καταδειχθεῖ ὁ ἀναγωγικός χαρακτήρας τους καί οἱ στόχοι τῆς βαθύτερης παιδαγωγίας τους. Γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ συγκεκριμένου στόχου, ὁ ποιμένας ἢ ὁ οἰοσδήποτε πού εἶναι ἐπιφορτισμένος μέ τή λειτουργική ἀγωγή,

15. Χρήσιμα μελετήματα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ Γάμου εἶναι: ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ Ι., «Τό μυστήριον τοῦ γάμου εἰς συνάρτησιν πρὸς τό ζήτημα τῆς ἀριθμήσεως τῶν ἱερῶν Μυστηρίων εἰς ἐπίτα», *Κληρονομία* 23 (1991), σσ. 235-263/ ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ Ν. Σ., *Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας - Ἡ σύνδεσις τῶν Μυστηρίων μετὰ τῆς Θ. Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 1995/ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Κ., *Αἱ ἀκολουθίαι τοῦ ἀρραβῶνος καί τοῦ γάμου μετὰ τῆς θείας λειτουργίας*, Θεσσαλονίκη 1978/ ΣΚΑΛΤΣΗ Π. Ι., *Γάμος καί θεία Λειτουργία (Συμβολή σπὴν ἱστορία καί θεολογία τῆς Λατρείας)*, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1998.

πρέπει νά εἶναι κατηρτισμένος μέσα ἀπό τή μελέτη εἰδικῶν θεολογικῶν πονημάτων¹⁶.

Ἐπιγραμματικῶς ἐπισημαίνουμε ὅτι οἱ συμβολισμοί τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάμου ἀφοροῦν στά ἀκόλουθα θέματα: τά Δακτυλίδια, τίς λαμπάδες, τήν ἄρμωση τῶν χειρῶν, τά στέφανα, τό πέπλο, τό κοινό ποτήριον, τόν ἱερό χορό, καθῶς καί τήν ἔπαρση καί λύση τῶν σιεφάνων. Σχετικῶς μέ τοὺς συμβολισμούς πού πηγάζουν ἀπό ὅλα αὐτά τά θέματα, ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου καλεῖται νά διευκρινήσῃ τήν ἔννοια καί νά προβάλῃ τή διαχρονικότητα καί τόν ἀναγωγικό τους χαρακτήρα. Καλεῖται, ἐπίσης, νά ἀναλύσῃ τή θεολογία τῶν συμβολισμῶν αὐτῶν, δηλαδή τή βιβλική, μυστηριακή καί θεομνηστική τυπολογία τους.

β. Ἡ νοηματική ἀνάλυση τῶν εὐχῶν καί τῶν ὀλίγων ψαλλομένων τμημάτων τοῦ Γάμου¹⁷. Τήν ἀνάλυση αὐτή ὁ ποιμένας θά πρέπει νά πραγματοποιήσῃ μέσα ἀπό τή συνολική παρουσίαση τοῦ κειμένου τῆς Ἀκολουθίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἱερέας καλεῖται νά παρέχει στοὺς μελλονύμφους τό κείμενο τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάμου, συνοδευόμενο

16. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικῶς τά ἀκόλουθα: ΣΚΑΛΤΗ Π., «Οἱ Συμβολισμοί στήν ἀκολουθία τοῦ Γάμου», *Τό Ἱερόν Μυστήριον τοῦ Γάμου* (Ἱερατικό Συνέδριον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας), Δράμα 1997, σσ. 51-97/ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ τῶν συμβόλων ἀλήθεια (φαινομενολογική καί θεολογική προσέγγιση)*, Ἀνάτυπο ἀπό τόν τόμο *Σύμβολα καί συμβολισμοί τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Δράμα 1991/ ΣΑΚΚΟΥ Σ.Ν., «Συμβολισμοί τῆς Ἐκκλησίας στήν Καινή Διαθήκη. Ἡ Ἐκκλησία ὡς νύμφη», στό *Πρακτικά ἸΔ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου Ἱ. Μ. Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 499-510.

17. Σημαντικό βοήθημα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή εἶναι τό βιβλίον τῶν ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χ. Κ. - ΣΚΑΛΤΗ Π. Ι., *Ὁ γάμος*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Ο.Χ.Α. Λυδία, 1996 (*Θεία Λατρεία καί Παιδεία 3*).

από μία όρθή μετάφραση. Ἐπί τῆ βάσει τοῦ κειμένου καί τῆς μεταφράσεως, ὁ ποιμένας θά δομήσει τήν ἀπαραίτητη νοηματική ἀνάλυση· καί οἱ εὐχές τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου παρέχουν ἓνα πλῆθος ἀφορμῶν γιά σχολιασμό ζωτικῶν θεμάτων σχετικῶς μέ τή ζωή τῆς συζυγίας (ὅπως τό τί σημαίνει «ἀγάπη εἰρηνική καί τελεία», «διαφύλαξη ἐν ὁμοιοῖα καί βεβαίᾳ πίστει», «ἄμεπτος βιοτή καί πολιτεία», «τίμιος γάμος καί ἀμίαντος κοίτη», «ἀκηλίδωτος συμβίωσις», «ἀμαράντινος στέφανος τῆς δόξης»).

Ἡ ἀνάλυση αὐτή δέν ἐξαντλεῖται (καί δέν πρέπει νά ἐξαντλεῖται) στήν πρό τοῦ Γάμου λειτουργική ἀγωγή, ἀλλά πρέπει νά προεκτείνεται στή σωστή τελετουργική ἐπιτέλεση τοῦ Γάμου ἀπό τόν ἱερέα. Εἶναι τμήμα τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς ἡ όρθή τελεσιουργία τοῦ Μυστηρίου: ἡ καθαρῆ καί νοηματική ἀπόδοση κατά τήν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, ἀλλά καί ἡ ἱεροπρέπεια κατά τήν ἐπιτέλεση τῆς ἱερολογίας.

γ. Ἡ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν ἐσχατολογία τοῦ Γάμου, μέσα ἀπό τήν ἔρμηνεῖα τῶν στεφάνων καί τήν ἐμβάθυνση στήν εὐχή τῆς λύσεως (ἐπάρσεως) τῶν στεφάνων¹⁸. Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου θά καλεῖται νά μυήσει τοὺς νεονύμφους στήν ἀλήθεια τοῦ ἀκολουθοῦ αἰτήματος τῆς εὐχῆς: «Ἀνάλαβε τοὺς στεφάνους αὐτῶν ἐν τῆ βασιλείᾳ Σου, ἀσπίλους καί ἀώμους καί ἀνεπιβουλεύ-

18. Παραθέτουμε ὀρισμένα ἔργα ἀπό τήν περί τοῦ θέματος βιβλιογραφία: ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ - ΡΕΤΣΙΛΑ Ε., *Τά στέφανα τοῦ γάμου στή νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1980/ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Κ., «Ἡ χριστιανική διδασκαλία περί τοῦ ἀδιαλύτου τοῦ γάμου», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 32 (1912), σσ. 85-86, 118-120, 128-130, 145-148, 172-173, 182-183, 205-207, 231-232/ Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς ὀγδόης ἡμέρας στή Λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα, Γρηγόρης, 2001, σσ. 111-153.

τους, διατηρῶν αὐτούς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Καλεῖται, ὁμως, ἐπίσης νά ἐξάρει τήν ἐσχατολογική ἀναφορά στό Χριστό ὡς Νυμφίο, ἡ ὁποία (ἀναφορά) καταχωρίζεται στήν ἀρχή τῆς ἐν λόγῳ εὐχῆς¹⁹.

δ. Ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου καλεῖται, τέλος, νά ἀξιοποιήσει διδακτικῶς ὅλο τόν σχετικό μέ τό Μυστήριό τοῦ Γάμου πλοῦτο τῆς πατερικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Δέν καλεῖται, βεβαίως, νά διδάξει τή θεολογία τῶν Πατέρων στοὺς μελλονύμφους, ἀλλά νά προβάλλει τίς πλέον βασικές καί οὐσιαστικές θέσεις τῆς θεολογίας αὐτῆς, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἀπόσταγμα τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας τῶν ἁγίων συγγραφέων καί, ἐπομένως, ὁδοδείκτη γιά τήν πορεία τῶν νυμφευομένων. Μία καλά ὀργανωμένη λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου θά πρέπει νά ἔχει κωδικοποιήσει τίς σημαντικότερες θεολογικές θέσεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας περί τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου καί νά τίς ἔχει ἐπεξεργαστεῖ κατά τρόπο συστηματικό, ὥστε νά τύχουν τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς ἀξιοποιήσεως ἀπό τοὺς μέλλοντες νά νυμφευθοῦν.

Β) Λειτουργική ἀγωγή τῶν λοιπῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν

Ἐπῆρξε ἐπιλογή μας νά ἀφιερῶσουμε τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς εἰσηγήσεως στή λειτουργική ἀγωγή τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου. Καί τοῦτο, διότι μέσα ἀπό τοὺς ἄξονες

19. Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας καί τόν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας. Περὶ τῆς ἐσχατολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ θαύματος στήν Κανᾷ, βλ. ΚΑΡΑΚΟΛΗ Χ., *Ἡ θεολογική σημασία τῶν θαυμάτων στό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1997, σσ. 95-118.

αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς μποροῦν νά στοιχειοθετηθοῦν οἱ ἄξονες μίας ἀντίστοιχης γιά τό Μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου καί γιά κάποιες ἀγαστικές ἀκολουθίες. Ἀναφερόμαστε, δηλαδή, σέ μυστηριακές ἀγαστικές πράξεις τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦν προετοιμασία τῶν συμμετεχόντων, ἐπειδή ἔλλοχεύει ὁ κίνδυνος παρανοήσεων ἀπό πλευρᾶς των.

Εἶναι, λοιπόν, ἐπιβεβλημένο νά ὀργανωθεῖ ἀπό τόν ἱερέα κατάλληλη λειτουργική ἀγωγή σχετικῶς μέ τό Μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου. Ἡ ἀγωγή αὐτή μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν ἀφορμή τῆς προσκλήσεως τοῦ ἱερέα γιά τήν τέλεση τοῦ Εὐχελαίου καί πρέπει, πρωτίστως, νά στοχεύει στή διευκρίνιση τοῦ βαθύτερου σκοποῦ τοῦ Μυστηρίου. Εἶναι κοινό μυστικό ὅτι πολλά μέλη τῆς Ἐκκλησίας δέν γνωρίζουν τοὺς λόγους τελέσεως τοῦ Εὐχελαίου, μέ ἀποτέλεσμα νά θεωροῦν τό Μυστήριον ὡς μία λειτουργική πράξη παραπλήσια τοῦ Ἀγιασμοῦ ἢ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ ἐργασιακοῦ τους χώρου.

Ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Εὐχελαίου θά πρέπει, πρωτίστως, νά εἰσαγάγει τόν πιστό στήν μεγάλη ἀλήθεια περί τοῦ ἀνθρώπου ὡς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας· νά τοῦ ἐνσταλάξει, δηλαδή, τήν ἀντίληψη ὅτι τόσο τό σῶμα, ὅσο καί ἡ ψυχὴ του ἀποτελοῦν δύο ἀλληλένδετες πραγματικότητες. Μέσα ἀπό τήν ἐν λόγω ἀγωγή ὁ πιστός καλεῖται νά συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ πιθανή ἀσθένεια τοῦ σώματός του εὐρίσκεται σέ συνάφεια μέ τήν ἀσθένεια τῆς ψυχῆς του, μέσα δέ ἀπό αὐτή τή συνειδητοποίηση νά προσεγγίσει τήν οὐσία τοῦ Μυστηρίου τοῦ Εὐχελαίου («eis ἴασιν ψυχῆς τέ καί σώματος»).

Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή θά συμβάλει ἡ ἔρμηνεία ἀπό τόν ἱερέα τῶν τελουμένων, τῶν ὑλικῶν στοιχείων καί τοῦ περιεχομένου τῶν εὐχῶν τοῦ Μυστηρίου τοῦ Εὐχελαίου. Ἡ ἴδια ἔρμηνεία ἀπαιτεῖται καί γιά τίς διάφορες ἀγαστικές

πράξεις (κυρίως τόν Μικρό Ἀγιασμό), στίς ὁποῖες οἱ συμμετέχοντες πιστοί κινδυνεύουν (ἐάν δέν ὑπάρχει κατάλληλη λειτουργική ἀγωγή) νά θεωρήσουν τήν παρουσία τους ὡς ἐπιταγή μίας ἀπλῆς θρησκευτικῆς καθηκοντολογίας καί ὄχι ὡς πνευματική εὐκαιρία ἐνός ἐσωτερικοῦ ἀναβαπτισμού.

Ἐπιλεγόμενα

Ἡ Ἐκκλησία δέν κατενόησε ποτέ τά Μυστήρια κατά ἓνα χρηστικό καί ὠφελιμιστικό τρόπο, ἀλλ' ὡς ὁδὸ κοινωνίας μέ τόν Θεό καί τρόπο πραγματώσεως τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Ὁ πιστός, ὡς μέλος τῆς Ἐκκλησίας, πορευόμενος διά τῶν ἱερῶν Μυστηρίων κοινωνεῖ μέ τόν Χριστό, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Χριστός συνεχίζει διά τῶν Μυστηρίων τήν ἱστορική του παρουσία μέσα στήν Ἐκκλησία.

Ἐχοντας συνείδηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία συνέστησε τάξεις κατηχουμένων καί προέβη στή συστηματοποίηση τοῦ κατηχητικοῦ αὐτοῦ ὕλικου, δημιουργώντας (κατ' οὐσίαν) μία θαυμαστή ὑποδομή λειτουργικῆς ἀγωγῆς τόσο τῶν κατηχουμένων, ὅσο καί τῶν βαπτισμένων πιστῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, μέσα ἀπό τήν ἐρμηνεία καί ἐπεξήγηση τῶν συμβολισμῶν πού συνοδεύουν τίς εὐχές καί τίς διάφορες τελετουργικές πράξεις κατά τήν τέλεση τῶν Μυστηρίων καί Ἀκολουθιῶν, χειραγώγησε τοὺς πιστοὺς στήν χριστοποίηση τῆς ζωῆς, προβάλλοντας αὐτή τή ζωή ὡς ἀπαρχή εἴτε τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε τῆς αἰώνιας καταδίκης του.

Σήμερα συνειδητοποιοῦμε ὅτι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος πού ἀπειλεῖ τά Μυστήρια καί τίς ἰ. Ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ ἔκπιωση ἀπό τή σωτηριολογική τους σημασία

στό επίπεδο μίας ιδιωτικῆς-κοινωνικῆς τελετῆς²⁰. Τό Μυστήριο τοῦ Γάμου, μέ τά λαϊκά ἔθιμα καί τήν κοσμικότητα πού προσέλαβε, ἀπό Μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ ἐνώσεως τῶν μελλονύμφων κινδυνεύει νά καταντήσει κοινωνική τελετή. Ἀλλά καί τό Μυστήριο τοῦ Εὐχελαίου, ἀπό ἱερό Μυστήριο ἀποκαταστάσεως τῆς ψυχοσωματικῆς ὑγείας τοῦ ἀνθρώπου, τελούμενο –σέ ὀρισμένες περιπτώσεις– χωρίς ἀποχρώντα λόγο, ἐκφυλίζεται σέ μία ἐκκλησιαστική προσευχή μέ μετέωρα αἰτήματα, ὅπως ἐπίλυση οἰκογενειακῶν καί ἐπαγγελματικῶν προβλημάτων.

Ἡ ἐπιβεβλημένη λειτουργική ἀγωγή γιά τά Μυστήρια τοῦ Γάμου, τοῦ Εὐχελαίου, καθώς καί γιά τίς λοιπές ἀγιαστικές τελετές, θά συμβάλει ὥστε οἱ πιστοί νά γευτοῦν ἄμεσα καί ἐμπειρικά τούς καρπούς τῆς ἐν σαρκί ἐπιδημίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί νά προσανατολιστοῦν μέ μία σαφῆ ὑπαρξιακή βεβαιότητα πρὸς συνάντηση τοῦ ἐρχομένου Κυρίου.

20. Βλ. τίς σχετικές ἐπισημάνσεις στό: *Τό ἐνοριακό ποιμαντικό ἔργο στή σύγχρονη κοινωνία (Ἐγχειρίδιο ὀργάνωσης καί δράσης)*, Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2007, σ. 46.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΡΙΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(20.10.2009)

Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη,
Ἐπικ. Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Ἡ διά μέσου τῆς Θείας Λατρείας παιδεία θανάτου τῶν πιστῶν

1. Εἰσαγωγικά τινά

Στόν τίτλο τοῦ θέματος ὑπάρχουν τρεῖς βασικές ἔννοιες-λέξεις κλειδιά, ὅπως ἡ *λατρεία*, ἡ *παιδεία* καί ὁ *θάνατος*. Μάλιστα σέ συσχετισμό μέ τόν ὅλο προσανατολισμό τοῦ ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου, πού εἶναι ἡ *λειτουργική ἀγωγή*, καθίσταται σαφές ὅτι καλοῦμαι νά ἀναπτύξω τό πῶς καί γιά *ποιοῦ λόγο* πραγματοποιεῖται μέσα στή θεία λατρεία ἀγωγή τοῦ θανάτου καί πῶς τελικά οἱ πιστοί γίνονται μέτοχοι αὐτῆς τῆς τόσο ὠφέλιμης πνευματικά παιδείας θανάτου.

Εὐθύς ἐξαρχῆς θά πρέπει νά διευκρινιστεῖ ὅτι στήν περίπτωση μας τό ἐννοιολογικό βάρος στόν ὄρο παιδεία δέν πέφτει στή γνωσιολογική πλευρά της, ἀλλά στή σημασία της ὡς καλλιέργειας ὁλόκληρου τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, πράγμα τό ὁποῖο ὁδηγεῖ σέ ἀνάλογο τρόπο ζωῆς καί συμπεριφορᾶς.

Τελευταία διάβασα ένα από τα μεταφρασμένα στα ελληνικά βιβλία του άμερικανού, παγκόσμια γνωστού και στην Ελλάδα ιδιαίτερα αποδεκτού, ψυχοθεραπευτή Irvin D. Yalom με τίτλο: «*Στόν κῆπο τοῦ ἐπίκουρου*» και ὑπότιτλο: «*Ἀφήνοντας πίσω τόν τρόμο τοῦ θανάτου*». Μάλιστα ὁ συγγραφέας μέ τήν εὐκαιρία τῆς κυκλοφορίας τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ἤλθε στήν Ἀθήνα, μίλησε στό Μέγαρο Μουσικῆς σέ ένα ἀκροατήριο πάνω ἀπό τρεῖς χιλιάδες, ὅπως ἀναφέρθηκε στόν Τύπο, μέ θέμα πάλι τό θάνατο. Τό σημαντικό τοῦ πράγματος βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ὁ σπουδαῖος αὐτός ψυχίατρος μιλάει και γράφει γιά τό θάνατο μέ στόχο τήν ἐπιδίωξη τῆς ψυχικῆς ὑγείας. Μάλιστα, σέ ἀντίθεση μέ τήν κυριαρχοῦσα ἄποψη και στάση ζωῆς στό δυτικό κόσμο, ὅπου ἡ λέξη θάνατος και ὁ,τι σχετίζεται μ' αὐτόν εἶναι κάτι σάν ταμποῦ, ἀπαγορευμένο, πού ἀπωθεῖται συστηματικά στό ὑποσυνείδητο τοῦ ἀνθρώπου, ὁ I. Yalom σ' αὐτό τό βιβλίο του, κινούμενος πάντα μέσα στα ἔνδοκοσμικά πλαίσια, καθοδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλά και τοὺς ψυχοθεραπευτές στό πῶς νά ἀντιμετωπίσουν τό γεγονός τοῦ θανάτου ρεαλιστικά και ἐπ' ὠφελεία τῆς ψυχικῆς ὑγείας τους. Ἐπομένως, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, μέσα πάντα στα ἔνδοκοσμικά πλαίσια, προτείνεται και ἀσκεῖται μία παιδεία θανάτου. Αὐτή ἡ σύγχρονη ψυχιατρική στάση ὡς πρὸς τήν παιδεία θανάτου δέν μπορεῖ κατ' οὐδένα τρόπο νά ὑποκαταστήσει τόν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας και τήν ἀσκούμενη ἀπό αὐτήν «παιδεία θανάτου», ὅπως θά δοῦμε στή λατρεία της. Ὅμως δέν εἶναι σκόπιμο νά μᾶς ἀφήνει ἀδιάφορους. Καί τοῦτο, γιατί αὐτός ὁ μὴ ἐκκλησιαστικός δρόμος ἔρχεται νά ὑπερασπιστεῖ αὐτό

1. Μετάφρ. Εὐαγγελίας Ἀνδριτσάνου - Γιάννη Ζέρβα, ἐκδ. Ἔγγρα, Ἀθήνα 2008.

πού ἀρχαίοθεν πράττει ἡ Ἐκκλησία ἢ νά ἐπιβεβαιώσῃ, ἀκόμη καί διά τῆς θύραθεν ὁδοῦ, αὐτό πού εἶναι συνεχῆς πρότασις ζωῆς καί βίωμα τῆς Ἐκκλησίας μέσα στή λατρεία τῆς.

Στή συνέχεια θά μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά δοῦμε τό πῶς ἡ Ἐκκλησία ἐκπαιδεύει τά τέκνα τῆς καί προσανατολίζει συνεχῶς τήν ἐκκλησιαστική κοινότητα στό νά βιώσῃ τό θάνατο καί τήν ὑπέρβασή του μέσα στή λατρεία τῆς. Ὡστε, κατά τό παράδειγμα τοῦ Κυρίου, πού ὁ θάνατός Του ἔγινε ζωοποιός, νά ἀσκηθοῦν καί τά τέκνα τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπό τήν «παιδεία» αὐτή στήν ἐν Χριστῷ ὑπέρβαση τοῦ θανάτου².

2. Ἁγία Γραφή καί παιδεία θανάτου

α) Παλαιά Διαθήκη

Στήν Παλαιά Διαθήκη μέ πολλές ἀναφορές καταγράφεται καί ὀρισμένες φορές περιγράφεται ἡ ἐμπειρία τοῦ θανάτου. Εἶναι πολύ χαρακτηριστική ἡ περιγραφή, στό 49ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῆς Γένεσης, τῆς ἐπιθανάτιας συμπεριφορᾶς τοῦ Ἰακώβ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ εὐλόγησε καθένα ξεχωριστά τά δώδεκα παιδιά του, πού στή συνέχεια ἀπέτελεσαν τίς δώδεκα φυλές τοῦ Ἰσραήλ, καί προφῆτευσε τό μέλλον τοῦ καθενός ἀπό αὐτά, μάζεψε τά πόδια του στό κρεβάτι καί ξεψύχησε πηγαίνοντας ἐκεῖ πού πῆγαν οἱ πρὶν ἀπ' αὐτόν νεκροί τοῦ λαοῦ του. Παρατηροῦμε μάλιστα στή συμπεριφορά τοῦ Ἰακώβ μπροστά στόν ἐπικείμενο θάνατό του νά διακατέχεται ἀπό ἠρεμία καί σιγουριά, χωρίς ἄγχος καί ταραχή.

Βέβαια στήν Παλαιά Διαθήκη καταγράφεται καί ἡ περίπτωσις τοῦ βασιλιᾶ Ἐζεκία, πού λυπήθηκε πάρα πολύ μέ τήν ἀναγγελία τοῦ θανάτου του ἀπό τόν προφήτη Ἡσαΐα

2. Πρβλ. *Ἰωάν.* 5, 21-24 κ.έξ.

καί γι' αὐτό παρακάλεσε τὸ Θεὸ νά τόν γιαιτρέψει ἀπὸ τὴ σοβαρὴ ἀσθένειά του. Ὁ Θεὸς τόν θεράπευσε καί τοῦ χάρισε ἀκόμη δεκαπέντε χρόνια ζωῆς³. Στούς ψαλμούς τοῦ Δαυίδ, οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν δομικὸ στοιχεῖο, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς λατρείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλὰ καί τῆς Ἐκκλησίας, δίδεται μία πλήρης εἰκόνα τοῦ πῶς αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος διαχρονικά ἐνώπιον τοῦ θανάτου. Ἔτσι, κατὰ τὸ Δαυίδ, ὁ θάνατος εἶναι ἀναπόφευκτος γιὰ κάθε ἄνθρωπο: *«τίς ἐστὶν ἄνθρωπος, ὃς ζῆσεται, καὶ οὐκ ὄψεται θάνατον; ρύσεται τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ χειρὸς ἄδου;»*⁴. Ὁ θάνατος εἶναι τραγικὸς ὡς γεγονὸς πού πλήττει τὸν ἀνθρώπινο βίο καί τὰ μετὰ τὸ θάνατο εἶναι ἀκόμη λυπηρότερα: *«μὴ διηγῆσεται τις ἐν τῷ τάφῳ τὸ ἔλεός σου καὶ τὴν ἀλήθειάν σου ἐν τῇ ἀπωλείᾳ;»*⁵. Ἡ ζωὴ, ὅταν ἀναμετρηθεῖ μέ τὸ θάνατο, φαντάζει ἀνίσχυρη, ὡς κάτι εὐθραυστο, ἔνα παροδικὸ ἀγαθό: *«γνώρισόν μοι, Κύριε, τὸ πέρασ μου καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἡμερῶν μου, τίς ἐστὶν, ἵνα γνῶ τί ὑστερῶ ἐγώ. ἰδοὺ παλαισιὰς ἔθου τὰς ἡμέρας μου, καὶ ἡ ὑπόστασίς μου ὡσεὶ οὐθέν ἐνώπιόν σου· πλὴν τὰ σύμπαντα ματαιότης, πᾶς ἄνθρωπος ζῶν»*⁶. Ἀλλὰ καί ὁ θάνατος πού ἔχει αἰτία τὴν ἁμαρτία καί τὴν ἀσέβεια ἀπέναντι σιὸ νόμο τοῦ Θεοῦ⁷ θά ἀντιμετωπιστεῖ μέ τὴν προσφυγὴ σιὴ θεία βοήθεια καί ἀντίληψη: *«ἐπίστρεψον, Κύριε, ρῦσαι τὴν ψυχὴν μου, σῶσον μέ ἔνεκεν τοῦ ἐλέους σου»*⁸,

3. Δ' Βασ. 20, 2-6.

4. Ψαλμ. 88, 49.

5. Ψαλμ. 87, 12. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ψαλμὸς 87 συγκαταλέγεται μετὰ ξὺ τῶν ψαλμῶν τοῦ ἐξαψάλλμου.

6. Ψαλμ. 38, 5-6.

7. Γεν. 2, 17· 3, 19· Ἰώβ. 18, 5-21· Σοφ. Σολ. 1, 12· 2, 23-25· πρβλ. Λευιτ. 20, 8-21.

8. Ψαλμ. 6, 5.

«ἐπίβλεψον, εἰσάκουσόν μου, Κύριε ὁ Θεός μου· φώτισον τοὺς ὀφθαλμούς μου, μήποτε ὑπνώσω εἰς θάνατον»⁹. Γι' αὐτό καί οἱ προφῆτες εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νά διδάσκουν τὴ μετάνοια, τὴν ἐπιστροφή στὴν τήρηση τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ¹⁰. Ὁ Ἡσαΐας εἶναι σίγουρος ὅτι ὁ θάνατος θά ξεπεραστεῖ ἐσχατολογικά μέ τὴν ἐγκατάσταση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ¹¹. Παρόμοια αἰσιοδοξία ἐκφράζει καί τὸ Ἡσ. 35, 1-10, τὸ ὁποῖο διαβάζεται ὡς ἀνάγνωσμα στὴν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ τῶν Θεοφανίων, γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὰ προφητευθέντα βρῆκαν τὴν ἐπαλήθευσή τους στό πρόσωπο τοῦ ἐν Ἰορδάνῃ ἐπιφανέντος Σωτῆρος Χριστοῦ. Βέβαια ἡ Παλαιὰ Διαθήκη θά ὀλοκληρώσει τὴν παιδεία τοῦ θανάτου μέ τὴν ἀναγγελία τῶν Παθῶν τοῦ Δούλου τοῦ Γιαχβέ, τοῦ Δικαίου πού θυσιάστηκε ὑπὲρ τοῦ λαοῦ του καί ἡ θυσία του χάρισε τὴ λύτρωση καί τὴ σωτηρία τοῦ λαοῦ του¹². Σημειωτέον ὅτι τοὺς στίχους 7 καί 8 τοῦ Ἡσαΐα, κεφάλαιο 53, τοὺς ὁποίους ἐρμηνεύουμε χριστολογικά, τοὺς χρησιμοποιοῦμε ὡς συνοδευτικούς στίχους στὴν ἱερὴ προσκομιδὴ κατὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ ἄμνου καί τὴν τοποθέτησή του ἐπὶ τοῦ δισκαρίου.

β) Καινὴ Διαθήκη

Ὁ Κύριος κατ' ἀρχάς μέ τὴ στάση Του ἀπέναντι στό θάνατο, σὶς περιπτώσεις τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας τῆς Ναϊν¹³, τῆς κόρης τοῦ Ἰαείρου¹⁴ καί τοῦ φίλου Του Λαζάρου¹⁵, δείχνει

9. *Ψαλμ.* 12, 4.

10. *Ἰεζ.* 3, 18-21.

11. *Ἡσ.* 25, 8· 26, 19· πρβλ. *Δαν.* 12, 2.

12. Πρβλ. *Ἡσ.* κεφ. 53 καί ἰδιαίτερα οἱ στίχοι 8-12.

13. *Λουκ.* 7, 11-17.

14. *Ματθ.* 9, 18-26· *Μαρκ.* 5, 21-43· *Λουκ.* 8, 40-56.

15. *Ἰωάν.* 11, 1-44.

ὅτι ἦλθε νά ἀντιμετωπίσει εὐθέως τό χειρότερο ἐχθρό τοῦ ἀνθρώπου, τό θάνατο. Ὅμως μέ τή θυσία Του ἐπί τοῦ Σταυροῦ, μέ τό δικό Του θάνατο καί τήν τριήμερη Ἀνάστασή Του βάζει τά πράγματα σέ μία νέα ὄντολογική καί ἀνθρωπολογική βάση μέ συνέπειες αἰώνιες γιά ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα. Ὁ Κύριος ἐν τῇ ἰδίᾳ Αὐτοῦ σαρκί ὄχι ἀπλά νίκησε καί κατήσχυε τό διάβολο, ἀλλά κατάργησε τό θάνατο¹⁶ καί τόν ἴδιο τό διαβολο¹⁷. Ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ὡς μοναδικός διδάσκαλος, προκειμένου ὄχι μόνο νά προστατεύσει τοὺς μαθητές Του ἀπό τό νά σκανδαλιστοῦν βλέποντάς Τον στό Σταυρό, ἀλλά γιά νά ἀσκήσει πάνω στίς ψυχές καί τό φρόνημά τους ἀληθινή παιδεία θανάτου, τοὺς μίλησε γιά τόν ἐπικείμενο θάνατό Του¹⁸. Ἐκανε αὐτό πού ἀναφέρεται ὑπαινικτικά στόν ὑπότιτλο τοῦ Συμποσίου μας¹⁹.

Μπορεῖ ὁ Κύριος νά ἐκφράζει κάποια ταραχή, λύπη μπροστά στό θάνατο: *«Νῦν ἡ ψυχὴ μου τετάρακται»*²⁰ καί νά παρακαλεῖ τόν Πατέρα Του νά Τόν ἀπαλλάξει ἀπό τό θάνατο: *«Πάτερ, εἰ βούλει παρενεγκεῖν τοῦτο τό ποτήριον ἀπ' ἐμοῦ»*²¹, ἀλλά ἀμέσως συμπληρώνει στήν προσευχή πρὸς τόν Πατέρα Του: *«πλὴν μή τό θέλημά μου, ἀλλά τό σόν γενέσθω»*²². Τελικά, μιλάει μέ τή βεβαιότητα ὅτι ὁ ἴδιος θά

16. Πρβλ. *Ρωμ.* 6, 9: *«εἰδότες ὅτι Χριστός ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν οὐκέτι ἀποθνήσκει, θάνατος αὐτοῦ οὐκέτι κυριεύει»*.

17. Πρβλ. *Ἐβρ.* 2, 14: *«ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τόν τό κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τοῦτέστι τόν διάβολον»*.

18. *Ματθ.* 20, 18-19· *Μάρκ.* 8, 31· 9, 31· 10, 33-34· *Ἰωάν.* 12, 27-36.

19. *«Μυσταγωγῶν σου Κύριε τοὺς Μαθητάς, ἐδίδασκας λέγων», Ἰδιόμelo Ἀκολουθίας Ὁρθρου Μ. Πέμπτης.*

20. *Ἰωάν.* 12, 27.

21. *Λουκ.* 22, 42.

22. Ὁ.π.

πιεῖ τό πικρό ποτήριο τοῦ θανάτου Του, πού τό ὀνομάζει βάπτισμα, καί μάλιστα προλέγει ὅτι καί οἱ μαθητές θά ἔχουν παρόμοιο θάνατο²³. Ὁ Κύριος στήν πορεία τῶν μαθητῶν πρὸς Ἐμμαοῦς, ὅταν αὐτοί τοῦ διηγοῦνται τά περί τοῦ Πάθους Του, τοὺς ἀπευθύνει ἕνα ἐρώτημα βάσει καί τῶν προφητειῶν γιά τήν ἀναγκαιότητα τοῦ θανάτου Του, ἀλλά καί προσθέτει ὅτι τό Πάθος, ὁ θάνατός Του εἶναι ἡ ὁδός τῆς δόξας Του²⁴, ἀφοῦ ἔτσι μέ τήν Ἀνάστασή Του ὁδήγησε στήν αἰώνια δόξα τήν ἀνθρώπινη φύση. Χωρίς ἀμφιβολία ὁ Κύριος μέ τή διδασκαλία Του, ἀλλά κυρίως μέ τό θάνατο καί τήν τριήμερη Ἀνάστασή Του, ἄσκησε τήν ἰδανικότερη παιδεία θανάτου, ἀφοῦ τελικά μέ τόν θάνατό Του κατανικήθηκε ὁ ἴδιος ὁ θάνατος. Αὐτό ψάλλουμε θριαμβευτικά στόν ἀναστάσιμο παιάνα τῆς ἑορτῆς: *«Χριστός ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, θανάτῳ θάνατον πατήσας καί τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωῆν χαρισάμενος»*.

3. Τά ἱερά μυστήρια ὡς παιδεία θανάτου

Ὅλα αὐτά τά βιβλικά δεδομένα ὡς διδασκαλία καί πραγματικότητα καί ἰδιαίτερα τά Πάθη τοῦ Κυρίου, ἡ Ἀνάστασή Του καί ἡ ἀπό μέρους τῶν μαθητῶν καί τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἐμπειρία τῆς κοινωνίας μέ τόν Ἀναστάντα Κύριο στόν πρῶτο χῶρο τῆς χριστιανικῆς λατρείας, πού ἦταν τό ὑπερῶο τῆς Ἱερουσαλήμ²⁵, συνιστοῦν τά θεολογικά καί πνευ-

23. *Μάρκ.* 10, 38-39.

24. *Λουκ.* 24, 26.

25. *Ἰωάν.* 20, 19 καί 20, 26· *Πράξ.* 1, 13-14 καί 2, 1-2· Περισσότερα γιά τό ὑπερῶο τῆς Ἱερουσαλήμ βλ. Καραϊσαρίδη Κ., *Ὁ Χριστιανικός Ναός*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2007, σ. 101-103.

ματικά πλαίσια διαμόρφωσης τῆς διδασκαλίας τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί ὀδήγησαν στίς ἀνάλογες ἱεουργικές καί λειτουργικές πράξεις καί συμβολισμούς μέ στόχο εὐδιάκριτο τήν παιδεία θανάτου τῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας.

α) Βάπτισμα

Ἄκόμη καί στίς προβαπτισματικές τελετές, ὅπως εἶναι ἡ ἀπόταξη τοῦ σατανᾶ καί ἡ σύνταξη μέ τό Χριστό, ἀναζητεῖται ὁ συσχετισμός μέ τόν ἐπί τοῦ σταυροῦ θάνατο τοῦ Χριστοῦ τῆ Μ. Παρασκευή κατά τήν ἐνάτη ὥρα²⁶. Μάλιστα ὁ ἱερός Χρυσόστομος συσχετίζει αὐτή τή λειτουργική πράξη μέ τήν ὥρα πού ὁ Χριστός παρέδωσε τό πνεῦμα καί σύμφωνα μέ τήν εὐαγγελική μαρτυρία²⁷ γιά λίγο χρονικό διάστημα, ἀπό ἕκτης ἕως ἐνάτης ὥρας, ἐπικράτησε σκοτάδι. Αὐτόν τό συσχετισμό τόν ἀπευθύνει ὁ ἱερός πατήρ καί ὡς πνευματική συμβουλή πρὸς τόν κατηχούμενο γιά δική του πνευματική ὠφέλεια²⁸. Κατά τό κριτικό κείμενο καί μέ βάση συνδυαστικές πληροφορίες τῆς β' χρυσοστομικῆς κατήχησης τῆς ἔκδοσός του, ὅταν οἱ ὑποψήφιοι γιά τό βάπτισμα ἦταν πολλοί, οἱ προβαπτισματικές τελετές ἄρχιζαν τῆ Μ. Παρασκευή τό ἑσπέρας καί συνεχίζονταν μέχρι τό Μ. Σάββατο τό ἑσπέρας, ὥστε νά ὀλοκληρωθοῦν λίγο πρὶν τό βάπτισμα καί νά βρίσκονται σέ συμβολική συστοιχία μέ τό θάνατο τοῦ Κυρίου ἐπί τοῦ Σταυροῦ καί τῆ σωτηρία τοῦ

26. Ἰ. Χρυσόστομου, *Κατήχηση Γ'*, ἔκδοση Auguste Predagnel, Jean Chrysostome, trois Catecheses baptismale, Sources Chretiennes 366, Paris 1990, σ. 226-228.

27. Πρβλ. *Λουκ.* 23, 44.

28. Α. Predagnel, ὁ.π., σ. 228.

εὐγνώμονος ληστοῦ²⁹. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἀκολουθεῖ πιστά τόν Ἀπόστολο Παῦλο³⁰ σχετικά μέ τό διπλό συμβολισμό τοῦ βαπτίσματος, τοῦ τάφου καί τῆς Ἀναστάσεως, τοῦ θανάτου τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου τῆς ἁμαρτίας καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ νέου ἐν Χριστῷ ἀνθρώπου, τῆς ἀπεκδύσεως τῶν ἐνδυμάτων τῶν παθῶν καί τῶν ἁμαρτημάτων καί τῆς ἐνδύσεως τῶν νέων φωτεινῶν ἐνδυμάτων τοῦ χριστιανικοῦ βίου, τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ³¹. Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων μιλώντας στους ἤδη βαπτισμένους, ἀπευθύνεται σέ ἀναστημένους καί ἔχει τή βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεός θά δώσει τή δύναμη καί τή χάρη νά ζήσουν τή νέα ἐν Χριστῷ ζωή³². Ὅπως ἀναφέρει καί ὁ συνάδελφος καθηγητής Π. Σκαλιτσῆς, στή σχετική Πατερική Γραμματεία συναντᾶμε γιά τό βάπτισμα ὀρισμένους χαρακτηρισμούς πού εἶναι φορισμένοι μέ τό ὡς ἄνω ἐννοιολογικό καί συμβολικό περιεχόμενο³³,

29. Antoine Wenger, Jean Chrysostome, Huit Catecheses baptismales inédits, Sources Chrétiennes 50bis, Paris 1970, Εἰσαγωγή, σ. 20.

30. Πρβλ. Κολ. 2, 12-13· 3, 9-10· Γαλ. 3, 27.

31 Α. Predagnel, *Κατήχ. Β΄*, ὁ.π., σ. 178-188· Α. Wenger, *Κατήχ. Δ΄*, ὁ.π., σ. 189, 192, 193-196 καί *Κατήχ. Β΄*, σ. 139 («καί γάρ τάφος ἐστί καί ἀνάστασις τό βάπτισμα... ἀποδυόμεθα καί ἐνδυόμεθα. Ἀποδυόμεθα μέν τό παλαιόν ἱμάτιον τό ὑπό τοῦ πλήθους τῶν ἁμαρτημάτων καταρρυπωθέν, ἐνδυόμεθα δέ τό καινόν καί πάσης κηλίδος ἀππλλαγμένον. Τί δέ λέγειν; Αὐτόν τόν Χριστόν ἐνδυόμεθα»).

32. *Κατήχησις Μυσταγωγική Β΄*, ἔκδ. «Ἐτοιμασία» Ἱερῶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου, Καρέας 1999, σ. 606 («Δυνατός δε ἐστίν ὁ Θεός, ὁ παραστήσας ὑμᾶς ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντας, δοῦναι ὑμῖν ἐν καινότητι ζωῆς περιπατεῖν»).

33. Γιά ὄλους αὐτούς τοὺς χαρακτηρισμούς καί τίς ἀντίστοιχες πατερικές παραπομπές βλ. Σκαλιτσῆ Π., «Οἱ συμβολισμοί στήν ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος», *Λειτουργικές Μελέτες Ι*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 56 καί ἀντίστοιχες ὑποσημειώσεις.

ὅπως: «ἀναγέννησις», «λουτρόν σωτηρίας», «λουτρόν παλιγγενεσίας», «φῶτισμα» (Ἰω. Χρυσόστομος), «υἰοθεσία», «ἀχειροποίητος περιτομή» (Μ. Βασίλειος), «ἀθανατοποιός σφραγίδα» (Εὐσέβιος Καισαρείας), «θεομιμῆσις», «τελετὴ θεογενεσίας» (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης), «πρῶτη ἀνάστασις» (Γρηγόριος Παλαμᾶς). Στό ἴδιο μῆκος κύματος κινεῖται καί ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος μέ τή γνωστή ποιητικότητα τοῦ λόγου του μιλάει γιά τό βάπτισμα ὡς ἐξῆς: «Τό φῶτισμα λαμπρότης ἐστί ψυχῶν, βίου μετάθεσις, ἐπερώτημα τῆς εἰς Θεόν συνειδήσεως· τό φῶτισμα βοήθεια τῆς ἀσθενείας τῆς ἡμετέρας· τό φῶτισμα σαρκός ἀπόθεσις, Πνεύματος ἀκολούθησις, Λόγου κοινωνία, πλάσματος ἐπανόρθωσις, κατακλυσμός ἀμαρτίας, φωτός μετουσία, σκότους κατάδυσις· τό φῶτισμα, ὄχημα πρὸς Θεόν, συνεκδημία Χριστοῦ, ἔρεισμα πίστεως, νοῦ τελείωσις, κλειῖς οὐρανῶν βασιλείας, ζωῆς ἄμειψις, δουλείας ἀναίρεισις, δεσμῶν ἔκλυσις, συνθέσεως μεταποίησις· τό φῶτισμα τῶν τοῦ Θεοῦ δώρων τό κάλλιστον καί μεγαλοπρεπέστατον»³⁴. Ὅμως, ἐπειδή ὑπάρχει πάντα ὁ φόβος νά ἐκλάβουμε ὅλες αὐτές τίς ἐκφράσεις ὡς πλοῦτο συμβολισμῶν, ὡς κάτι πού λέγεται ποιητικῆ ἀδεία, πρέπει νά γίνουμε πιό σαφεῖς γιά τό πῶς καί τό γιατί πραγματικά, ὑπαρξιακά, ὄχι μόνο διδακτικά, τό βάπτισμα εἶναι θάνατος καί ἀνάσταση, μετάβαση σέ ἓνα νέο πλέον ἐπίπεδο ζωῆς, εἶναι ἀληθινά μία νέα γέννηση πνευματικῆ μετά τήν πρώτη μας φυσική γέννηση, εἶναι σύναψη μίας νέας σχέσης - κοινωνίας μέ τό Θεό³⁵.

Καί ἄρχάς πρέπει νά λεχθεῖ ὅτι τό ὕδωρ τῆς βαπτίσεως μέ τόν ἁγιασμό του ὑφίσταται μεταβολή λόγῳ τῆς καθόδου

34. Λόγος 40, 3, PG 36, 361.

35. Σκουτέρη Κ., *Συνέπειαι τῆς πώσεως καί λουτρόν παλιγγενεσίας*, Ἀθῆναι 1973, σ. 160.

ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Παναγίου Πνεύματος. Δέν εἶναι πιά τό κοινό νερό ἢ ἓνα ἔστω εὐλογημένο νερό, ἀλλά μέ τήν κάθοδο τοῦ Παναγίου Πνεύματος καθαγιάζεται καί ἀποκτᾶ, ἐπομένως, μεταποιοτική δύναμη. Ἡ σημερινή καθαγιαστική ἐπίκληση τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος: «*Αὐτός οὖν, φιλόανθρωπε Βασιλεῦ, πάρεσο καί νῦν διά τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος καί ἀγίασον τό ὕδωρ τοῦτο*» βρίσκεται σέ πλήρη συστοιχία μέ τίς ἀνάλογες ἐπικλήσεις στή θεία λειτουργία, τό ἱερό εὐχέλαιο κ.ἄ. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ἐνῶ δέν ἀναφέρεται καθαρά στή διδασκαλία ἀγιασμοῦ τοῦ ὕδατος καί οὔτε μνημονεύει καί τήν ἀνάλογη λειτουργική ἔκφραση, ὅμως ὁ τρόπος πού περιγράφει τά τελούμενα, δίνει τή δέουσα ἀπάντηση γιά τόν ἀγιασμό τοῦ ὕδατος: «*Ἴν' ὅταν ἴδῃς τῶν ὑδάτων τήν κολυμβήθραν καί τήν χεῖρα τοῦ ἱερέως ἐφαπτομένην σου τῆς κεφαλῆς, μήτε ἐκεῖνο ἀπλῶς ὕδωρ μόνον εἶναι νομίσης μήτε τήν χεῖρα μόνην τοῦ ἀρχιερέως ἐπικεῖσθαί σου τῇ κεφαλῇ. Οὐδέ γάρ ἄνθρωπος ἐστίν ὁ ἐργαζόμενος τά τελούμενα, ἀλλ' ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις ἐστί ἡ τῶν ὑδάτων τήν φύσιν ἀγιάζουσα καί μετά τῆς χειρός τοῦ ἱερέως ἐφαπτομένου σου τῆς κεφαλῆς*»³⁶. Γι' αὐτό καί ὁ ἴδιος ἱερός πατήρ ὀνομάζει ἀδιαφόρως τά ὕδατα «ἅγια» πρίν τή βάπτισι³⁷, ἀλλά καί μετά τή βάπτισι χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «*ἱερά νάματα*»³⁸. Ἡ βάπτισι τώρα ἔρχεται νά δώσει στόν ἄνθρωπο αὐτό πού ἔχασε μέ τήν παράβασι τῶν πρωτοπλάστων, τή θεία ζωή, τήν πραγματική κοινωνία μέ τόν Χριστό. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ

36. Wenger A., *Κατήχ. Β'*, ὁ.π., σ. 138-139.

37. Predagnel A., *Κατήχ. Γ'*, ὁ.π., σ. 236 («...ἐπί τήν κολυμβήθραν τῶν ἁγίων ὑδάτων λείπεται ἐλθεῖν»).

38. Wenger A., ὁ.π., σ. 148.

Νύσσης: «ὁ δὲ καθαρθεὶς ἐν μετουσίᾳ τῆς καθαρότητος ἔσται, τὸ δὲ ἀληθῶς καθαρὸν ἢ θεότης ἐστίν»³⁹. Ὁ Θεός, ἀναφέρει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀπλὰ πίστη καὶ χρειάζεται στὴ βάπτισμα ἁγιασμένο νερό, ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ «οἰκειότητα πρὸς τὸ θεῖο»⁴⁰. Ὡπως ὁ Χριστὸς ὀντολογικὰ μέσα στὴν ἴδια Του τὴν ὑπαρξη, μὲ τὸ θάνατο καὶ τὴν Ἀνάστασή Του, νίκησε τὸ θάνατο γιὰ χάρη μας, ἔτσι καὶ οἱ πιστοὶ μὲ τὸ νὰ βαπτίζονται μέσα στοῦ ἁγιασμένο νερό, οἰκειώνονται τὴν ἀναστημένη ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ βαπτιζόμενοι στοῦ ὄνομα τῆς Παναγίας Τριάδος ἀπολαμβάνουν τὴ μία καὶ μοναδική ζωὴ, ἡ ὁποία πάλι κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης εἶναι ἡ «ἐκ μὲν Θεοῦ τῶν ὄλων πηγάζουσα, διὰ δὲ τοῦ Υἱοῦ προϋοῦσα, ἐν δὲ τῷ ἁγίῳ πνεύματι ἐνεργουμένη»⁴¹.

β) Θεία Εὐχαριστία

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἐκφράζεται μὲ ἕναν τρόπο ἀπόλυτο ὅτι μοναδικὸς δρόμος γιὰ τὴν ὁδὸ τῆς ἀφθαρσίας καὶ τῆς ἀθανασίας εἶναι ἡ μετοχή μας στοῦ ἀναστημένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας: «Μόνον δὲ τοῦ θεοδόχου σώματος ἐκείνου ταύτην δεξαμένου τὴν χάριν, ἄλλως δὲ δειχθέντος μὴ εἶναι δυνατὸν ἐν ἀθανασίᾳ γενέσθαι τὸ ἡμέτερον σῶμα, εἰ μὴ διὰ τῆς πρὸς τὸ ἀθάνατον κοινωνίας ἐν μετουσίᾳ τῆς ἀφθαρσίας γενομένου»⁴².

39. Λόγος Κατηχητικός, PG 45, 92D.

40. Ὁ.π., 92D-93A («... ὁρᾶς ὅπως μικρὸν τι τὸ κατὰ τὴν ἀρχὴν ἐστὶ καὶ εὐκατόρθωτον, πίστις καὶ ὕδωρ· ἡ μὲν ἐντὸς τῆς προαιρέσεως ἡμῶν ἀποκειμένη· τὸ δὲ σύντροφον τῇ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ. Ἀλλὰ τὸ ἐκ τούτων ἀναφυόμενον ἀγαθὸν ὅσον καὶ οἶον, ὡς πρὸς τὸ θεῖον ἔχει τὴν οἰκειότητα»).

41. Ἐπιστολή V, PG 46, 1032C.

42. Κατηχητικός Λόγος, PG 45, 93C.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐκφράζει τὴ βεβαιότητα ὅτι μὲ τὸ βάπτισμα καὶ μόνο ὁ ἄνθρωπος γίνεται ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀναπαράγοντας ἀσφαλῶς τὴ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου⁴³. Γι αὐτὸ καὶ ἐρμηνεύει ἀνάλογα τὸν εὐχαριστιακὸ ἀσπασμὸ τῆς ἀγάπης, πού δινόταν μέσα σέ ἓνα κλίμα πνευματικοῦ ἐνθουσιασμοῦ στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ὡς ἐξῆς: «*ναοὺς ἡμᾶς ἐποίησε τοῦ Χριστοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Φιλοῦντες ἀλλήλων τὰ στόματα, τὰ πρόθυρα τοῦ ναοῦ καταφιλοῦμεν*»⁴⁴.

Στὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη βλέπουμε ὅτι ὁ Κύριος θεωρεῖ ἐντελῶς ἀπαραίτητο, γιὰ νὰ ἔχουμε ζωὴ, τὴ θεία μετάληψιν⁴⁵. Καὶ ἀκόμη, αὐτὴ μᾶς εἰσάγει στὴν ὑπέρβαση τοῦ θανάτου, πού εἶναι ἡ εἴσοδος μας στὴν αἰώνια ζωὴ⁴⁶. Ὁλητὴ ἢ προσευχητικὴ διαδικασία πρό καὶ μετὰ τὴ θεία εὐχαριστία ἀναφέρεται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπέρβαση τοῦ θανάτου καὶ τὴ μέθεξη στὴν αἰώνια ζωὴ.

Ὁ Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος σέ διδασκαλία του μὲ ἀφορμὴ τὸ Πάσχα, σχολιάζοντας τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ἀναλύει τὸ πῶς πραγματοποιεῖται ἡ ἀνάσταση τοῦ πιστοῦ καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο βιώνεται πραγματικά ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου. Καὶ τότε βέβαια ἔχουν πλήρη ἀνταπόκριση πρὸς τὴν πραγματικότητα τὰ λόγια τοῦ τροπαρίου: «*Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...*» κ.ἐξ.⁴⁷. Ὁ ἴδιος πατέ-

43. Κολ. 2, 6 κ. ἐξ.· Καραϊσαρίδης Κ., ὁ.π., σ. 79-81.

44. Predagnel A., *Κατήχ. Γ'*, ὁ.π., σ. 242.

45. Ἰωάν. 6, 53 («*εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐάν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίετε αὐτοῦ τὸ αἶμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς*»).

46. Ἰωάν. 6, 54 («*ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ*»).

47. *Κατηχητικὸς Λόγος 1γ'*, ΕΠΕ Φιλοκαλία τῶν νηπτικῶν καὶ ἀσκητικῶν, τόμ. 19Δ, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 108 κ.ἐξ.

ρας τῆς Ἐκκλησίας μας αὐτὴν τὴ θεοπτικὴ ἐμπειρία τῆς κοινωνίας μας μὲ τὸ Χριστό, πού εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀθανασία, τὴ διατυπώνει μὲ τὰ ἐκφραστικὰ λόγια: *«Μέλν Χριστοῦ γινόμεθα, μέλν Χριστός ἡμῶν δέ, καί χεῖρ Χριστός καί ποῦς Χριστός ἐμοῦ τοῦ παναθλίου, καί χεῖρ Χριστοῦ καί ποῦς Χριστοῦ ὁ ἄθλιος ἐγώ δέ. Κινῶ τὴν χεῖρα, καί Χριστός ἡ χεῖρ μου ἐστίν. ... Κινῶ τὸν πόδα καί, ἰδού, ἀστράπτει ὡς ἐκεῖνος· ... Εἰ γάρ καί σύ θελήσεις, μέλος αὐτοῦ γενήσῃ, καί οὕτω μέλν ἅπαντα ἐνός ἡμῶν ἐκάστου μέλν Χριστοῦ γενήσονται, καί Χριστός ἡμῶν μέλν ...»*⁴⁸.

γ) *Στοιχεῖα παιδείας θανάτου* στά ὑπόλοιπα ἱερά μυστήρια, στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου καί τίς ἄλλες περιστατικές εὐχές καί ἀκολουθίες.

Στό ἱερό εὐχέλαιο καί εἰδικά στήν εὐχή: *«Ἄναρχε, ἀδιάδοχε, Ἅγιε ἀγίων, ὁ τόν Μονογενῆ Σου Υἱόν ἐξαποστείλας...»* καί μάλιστα στό μέρος αὐτῆς, πού συνήθως παραλείπεται, ἀναφέρεται ὅτι συναντᾶται στό ἁγιασμένο ἔλαιο ὁ τύπος τοῦ σταυροῦ (*«ἄλλ' ἐν ἐλαίῳ ἀγίῳ ἔδωκε τόν τύπον τοῦ Σταυροῦ Αὐτοῦ...»*⁴⁹). Στή συνέχεια τῆς ἴδιας εὐχῆς καί ἐνῶ ὁ λόγος περιστρέφεται στήν ἱερατικὴ αὐτοσυνειδησία τῶν ἱερέων ὡς *«διακόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης»*, τό αἰτούμενο γιά τόν ἱερέα καί τόν ἀσθενῆ πλέον εἶναι: *«...ἵνα, ἀποδυσάμενοι τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας, ἀποθάνωμεν τῇ ἁμαρτίᾳ καί ζήσωμεν τῇ δικαιοσύνῃ, ἐνδυσάμενοι τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, διὰ τῆς χρίσεως τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ μέλλοντος Ἐλαίου ἐπάγεσθαι. Γένοιτο, Κύριε, τό Ἐλαιον*

48. Ὁ.π., τόμ. 19Ε, σ. 154-156.

49. *Μικρόν Εὐχολόγιον*, ἐκδ. 1οί', Ἀποστ. Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2004, σ. 182-183.

τοῦτο, ἔλαιον ἀγαλλιίσεως, ἔλαιον ἀγιασμοῦ, ἔνδυμα βασιλικόν, θώραξ δυνάμεως, πάσης διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποτρόπαιον, σφραγίς ἀνεπιβούλευτος, ἀγαλλίαμα καρδίας, εὐφροσύνη αἰώνιος ἵνα καί ἐν τούτῳ οἱ χριόμενοι, τῷ τῆς ἀναγεννήσεως ἐλαίῳ, φοβεροί ὡσι τοῖς ὑπεναντίοις καί λάμπωσιν ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν Ἀγίων Σου, μὴ ἔχοντες σπῖλον, ἢ ρυτίδα, καί εἰσδεχθῶσιν εἰς τὰς αἰωνίους Σου ἀναπαύσεις, καί δέξωνται τό βραβεῖον τῆς ἄνω κλήσεως»⁵⁰. Μποροῦμε ἐπιπροσθέτως νά παρατηρήσουμε ὅτι τό θεολογικό καί πνευματικό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς εὐχῆς ἔχει πλήρη ταύτιση μέ τά ἀνάλογα τοῦ βαπτίσματος καί τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὅπως καί στά προαναφερθέντα μυστήρια, ὁ στόχος δέν πρέπει νά εἶναι χρηστικός, δηλαδή περιορισμός τῆς δράσεως τοῦ ἱεροῦ μυστηρίου στά πλαίσια τῆς σωματικῆς θεραπείας, ἀλλά εὐρύτερα πνευματικός μέ τήν ἔννοια τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς μετάβασης τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή φθορά στήν ἀληθινή ἐν Χριστῷ ζωή καί ἀφθαρσία. Ἀκολουθῶς, στήν εὐχή τῆς κρίσεως: «Πάτερ, Ἄγιε, ἰατρέ τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων,...»⁵¹ γίνεται ὑπενθύμιση ὅτι ὁ Χριστός εἶναι «ὁ πᾶσαν νόσον ἰώμενος καί ἐκ θανάτου λυτρούμενος» καί ζητεῖται ἡ διά Χριστοῦ «ζωοποίησις» τοῦ ἀσθενοῦς⁵².

Αὐτά συνιστοῦν σαφέστατη ἀγωγή, παιδεία θανάτου. Γι' αὐτό καί στήν τελευταία εὐχή τοῦ εὐχελαίου, πού ἔχει συχωρητικό χαρακτήρα, ὑπενθυμίζεται εἰσαγωγικά γιά τό Χριστό ὅτι εἶναι «ὁ μὴ θέλων τόν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὡς τό ἐπιστρέψαι καί ζῆν αὐτόν»⁵³.

50. Ὁ.π., σ. 183.

51. Ὁ.π., σ. 184.

52. Ὁ.π.

53. Ὁ.π., σ. 213.

Στήν ἀκολουθία τῆς *μοναχικῆς κουρᾶς* ὁ τρόπος πού παραδίδεται τό Μεγάλο καί Ἄγγελικό σχῆμα καί ἀφιερώνεται ὁ ὑποψήφιος μοναχός διά βίου στό Θεό παραπέμπει ἔντονα στό ἱερό Βάπτισμα. Καί ἄρχάς τό πρῶτο ἐνδεικτικό τροπάριο «*Ἀγκάλας πατρικάς...*» ἀλλά καί τό τελευταῖο ἰδιόμοελο ψαλλόμενο κατά τόν ἀσπασμό τοῦ νεοκαρέντος ἀδελφοῦ: «*ἐπιγνῶντες ἀδελφοί...*» παραπέμπουν ἄμεσα στήν παραβολή τοῦ ἀσώτου υἱοῦ⁵⁴. Γιά τόν ὁποῖο ὁ εὐσπλαχνος πατέρας ἀπευθυνόμενος πρὸς τό διαμαρτυρούμενο πρεσβύτερο υἱό λέγει: «*... ὅτι ὁ ἀδερφός σου οὗτος νεκρός ἦν καί ἀνέζησε, καί ἀπολωλός ἦν καί εὐρέθη*». Μάλιστα δέ ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνυπόδητου καί ἄρχάς καί κατόπιν ἐνδεδυμένου μέ τά μοναχικά ἐνδύματα μοναχοῦ μέ ὄλους τούς συνεπαγόμενους συμβολισμούς παραπέμπει εὐθέως στό ἱερό Βάπτισμα, ὅπου ἔχουμε γύμνωσι τοῦ κατηχουμένου καί ἔνδυσι κατόπιν, ὥστε νά δηλωθεῖ ἐμφαντικά ἡ ἀποξένωσι ἀπό τά ἔργα τῆς ἁμαρτίας καί ἡ ἔνδυσι μέ τά ἔργα τοῦ φωτός. Ὁ καθαρὸς συσχετισμὸς τῆς μοναχικῆς κουρᾶς μέ τό Βάπτισμα, ὡς δεῦτερο Βάπτισμα μετανοίας, φαίνεται καί σέ ἄλλα ὑμνολογικά μέρη αὐτῆς τῆς ἀκολουθίας⁵⁵. Ὑπενθυμίζεται

54. Λουκ. 15, 11-32.

55. Πρβλ. ἐνδεικτικά στήν Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σχήματος, ὡδή ε', τρόπ. Γ', Εὐχολόγιον τό Μέγα, ἐπιμ. Σ. Ζερβοῦ, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1992, σ. 201: «*Ὁ διά πίστεως, παλιντοκίας τε λουτροῦ πλύνας με, προγονικῆς ἀρᾶς, νῦν δακρύων ἀπόπλυνον πηγαῖς, καταρρυπωθέντα δεινοῖς παραπτώμασι*», καθὼς καί ὁ.π., ὡδή ν', τροπ. β', σ. 203: «*ἔδωκας ἡμῖν, τό δύνασθαι τὴν χάριν, ἀνανεοῦσθαι τοῦ Βαπτίσματος, δι' ἐξαγορεύσεως, διά βίου καθαρότητος, διά δακρύων χύσεως, καί διά μετανοίας γηνησιωτίας φιλόανθρωπε*» καί τόν ὀρισμὸ τῆς μετανοίας ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τῆς Κλίμακος ὡς «*ἀνακλήσεως τοῦ βαπτίσματος*» (βλ. Κλίμαξ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, Λόγος Ε' Περὶ μετανοίας..., ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήνα 1970, σ. 51).

ὅτι ὁ Χριστός κυριαρχεῖ πάνω στό θάνατο μέ τό νά ἀναστήσει τό φίλο Του Λάζαρο⁵⁶. Ὅλα τά αἰτούμενα στούς ὕμνους γιά τόν ὑποψήφιο μοναχό θά πραγματοποιηθοῦν, διότι ὑπάρχει ἐγγυητής ὁ Χριστός «ὁ δι' ἡμᾶς σάρκα φορέσας καί θάνατον ὑπέρ ἡμῶν ὡς εὐσπλαχνος καταδεξάμενος»⁵⁷. Στά καθαρῶς ἱεροτελεστικά μέρη τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς σέ σχέση μέ τό βάπτισμα βλέπουμε ὅτι ὑπάρχει τό στοιχεῖο τῆς κατήκησης, τῆς ἀποταγῆς ἀπό τόν κόσμο, ὡς παράλληλο τῆς ἀποταγῆς ἀπό τό Σατανᾶ καί τά ἔργα του στό βάπτισμα, τῆς ἔνταξης στήν ἐν Χριστῷ μοναχική ἀδελφότητα, ὡς παράλληλο τῆς σύνταξης μέ τό Χριστό καί τῆς ἔνταξης στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας διά τοῦ Βαπτίσματος. Ἡ ἐπίδοση τῆς λαμπάδας, πού ὑπάρχει καί στίς δύο ἀκολουθίες, τονίζει τή νέα μέσα στό φῶς τοῦ Χριστοῦ καί τήν καθαρότητα τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς πολιτεία καί τοῦ νεοβαπτισθέντος καί τοῦ νεοκαρέντος μοναχοῦ. Μόλις πού εἶναι ἄξιο ἐδῶ νά γίνει ἡ ὑπόμνηση ὅτι ὅλα αὐτά τά λόγια καί οἱ ἱεροτελεστικές πράξεις πού περιλαμβάνονται στήν ἀκολουθία τῆς μοναχικῆς κουρᾶς ἐγγράφονται στή συνείδηση τοῦ νεοκεκαρμένου μοναχοῦ, δημιουργοῦν στόν ἴδιο τήν ἐμπειρία τῆς διά τῆς χαρισματικῆς καθιερώσεως ἔναρξης τῆς νέας ζωῆς, συντελοῦσης στό σημεῖο αὐτό καί τῆς ἀλλαγῆς τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος, καί παράλληλα ἐνεργοῦν καί ὡς ἓνα μάθημα, μία παιδεία θανάτου τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου τῆς ἁμαρτίας καί μία παιδεία νέας ἀθανάτου καί ἀφθάρτου ἐν Χριστῷ ζωῆς γιά τοὺς παρισταμένους ἄλλους μοναχοὺς καί πιστοὺς.

Στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου πέρα ἀπό τοὺς συμβολισμοὺς πού ἐκφράζονται, γιά παράδειγμα μέ τήν ἐπίδοση καί εὐλο-

56. Ὁ.π., ὠδή δ', τροπ. Γ', σ. 201: «ὁ ἐγείρας τόν Λάζαρον ἐκ τῶν νεκρῶν· καμέ τόν νεκρωθέντα, ἁμαρτίας κέντρῳ ζῶωσον Δέσποτα».

57. Ὁ.π., ὠδή α', τροπ. δ', σ. 200.

γία τῶν δακτυλιδιῶν, ὡς συμβόλων τελειότητας καί προετοιμασίας γιά τό γάμο τῆς Βασιλείας⁵⁸, μέ τή στέψη διά τῶν στεφάνων, ὡς συμβόλων τοῦ ἀληθινοῦ καί αἰσίου ἀγῶνος τῶν νεονύμφων κατά μίμηση τῶν «στεφανιτῶν» ἀγίων⁵⁹, σαφέστατη παιδαγωγία θανάτου γίνεται μέ τήν ὑπενθύμιση τῶν ὄντολογικῶν δεδομένων τοῦ γάμου, ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ἐξῆλθε ὡς ἱερό καί ἅγιο ζεῦγος ἀπό τά χέρια τοῦ δημιουργοῦ, καί μέ τήν προτροπή οἱ μελλόνυμφοι νά ἔχουν μπροστά τους πρός μίμηση τά μνημονευόμενα ἀγιασμένα ζεύγη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁶⁰. Τό ἀποστολικό ἀνάγνωσμα⁶¹ στή συνέχεια ἔρχεται νά θέσει ὡς ἀρχέτυπο καί παράδειγμα τῆς γαμικῆς σχέσης αὐτή τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ, τό αἷμα Του χάρη τῆς Ἐκκλησίας Του, ἔγινε ὁ ἄρρηκτος δεσμός Χριστοῦ καί Ἐκκλησίας. Ἡ ἴδια θυσιαστική στάση πρέπει νά διέπει τίς σχέσεις τῶν συζύγων. Γι' αὐτό καί στόν ἱερό χορό ὁ πνευματικός θυσιαστικός ἀγῶνας τῶν νεονύμφων συσχείζεται μέ τόν ἀγῶνα καί τή στέψη τῶν ἀγίων μαρτύρων⁶². Ἔτσι, στίς δύο τελευταῖες εὐχές τοῦ γάμου τά αἰτούμενα εἶναι πλέον τά βραβεῖα τῆς νίκης, ἡ ἔσχατολογική δικαίωση καί ὀλοκλήρωση τῆς κατά Θεόν ἑγγαμῆς ζωῆς καί κοινωνίας⁶³.

58. Σκαλιτσῆ Π., «Οἱ συμβολισμοί στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου», ὁ.π., σ. 106.

59. Ὁ.π., σ. 109 κ.ἐξ.

60. Πρβλ. τίς δύο εὐχές: «Ὁ Θεός ὁ ἄχραντος...», «Εὐλογητός εἶ Κύριε...», Μικρόν Εὐχολόγιον, ὁ.π., σ. 108-112.

61. Ἐφεσ. 20, 33.

62. «Ἅγιοι Μάρτυρες, οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καί στεφανωθέντες...».

63. Πρβλ. στήν προτελευταία εὐχή: «...ἀνάλαβε τούς στεφάνους αὐτῶν ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου, ἀσπίλους καί ἀμώμους καί ἀνεπιβουλεύτους διατηρῶν εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰῶνων» καί στήν τελευταία εὐχή: «...ἀξιῶσαι δέ ὑμᾶς καί τῶν ἐπιγγελημένων ἀγαθῶν τῆς ἀπολαύσεως».

Στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου παρατηροῦμε ὅτι στόν ἑσπερινό σέ σχέση μέ τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας γίνεται σύνδεση μέ τό Μυστικό Δεῖπνο καί τόν ἐπί Σταυροῦ θάνατο τοῦ Κυρίου⁶⁴. Ἀλλά καί πνευματικά ὁ ἱερέας καί ὁ πιστός καλοῦνται νά ἐνθυμοῦνται τή θνητότητα τους καί νά ἀγωνίζονται γιά τήν ἐν Χριστῷ σωτηρία τους. Τόν ἱερέα τόν βοηθοῦν ἐνδεικτικά τά λόγια τῶν εὐχῶν τοῦ λυχνικοῦ καί ἰδιαίτερα ἡ τελευταία εὐχή, πού τοῦ ὑπενθυμίζει τό ἐνδεχόμενο τοῦ ἀπροσδόκητου θανάτου κατά τήν ἐπερχομένη νύκτα, γι' αὐτό καί δέεται μυστικά γιά τόν ἑαυτό του καί ὀλόκληρη τήν κοινότητα: *«παράσχου δέ ἡμῖν τήν παροῦσαν ἑσπέραν καί τήν ἐπιούσαν νύκτα εἰρηνικήν... ἵνα, ... ἐν ἀγαλλιάσει ψυχῆς διανασιῶμεν πρός δοξολογίαν τῆς σῆς ἀγαθότητος»*⁶⁵. Οἱ πιστοί πού ἀκούνε μέ προσοχή τόν προοιμιακό ψαλμό⁶⁶ πού ἀναφέρεται στή δημιουργία πού ἐξῆλθε ἀπό τά χέρια τοῦ πλάστη *«καλή λίαν»*⁶⁷, μποροῦν νά ἀναλογιστοῦν ἀκούοντας τά λόγια τοῦ ψαλμοῦ, τόν ἀγώνα πού ἔχουν γιά τήν ἐπιβεβαίωση τῆς δημιουργίας στήν προπρωτική κατάσταση.

Στήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ καί τοῦ μεγάλου *ἀποδείπνου*, μέ τήν ὁποία κλείνει ὁ ἑσπερινός κύκλος τήν προσευχή τοῦ νυχθημέρου, ὑπενθυμίζεται ἡ κάθοδος τοῦ Σωτήρα στόν Ἄδην, μετά τό σωματικό του θάνατο, προκειμένου νά ἐλευθερώσει ἀπό τό θάνατο τίς ψυχές τῶν δικαίων⁶⁸.

64. Πρβλ. *Branişte Ene, Liturgică Specială*, Βουκουρέστι 1980, σ. 39.

65. Ἱερατικό, ἔκδ. Δ', Ἀποστ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2002, σ. 16-17.

66. *Ψαλμ.* 103.

67. *Γεν.* 1, 31.

68. *Branişte Ene*, ὁ.π., σ. 90.

Γι' αυτό καί υπάρχει έντονο τό στοιχείο τῆς ἀνησυχίας ἐν ὄψει τοῦ βραδινοῦ ὕπνου, ὁ ὁποῖος, στό μέτρο πού ὁ ἀνθρώπινος βίος συνοψίζεται ὡς μία ἡμέρα, εἰκονίζει τό τέλος τοῦ ἀνθρώπινου βίου καί τήν ἔναρξη τῆς μελλούσης ζωῆς.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ *μεσονυκτικοῦ*, ἡ ὁποία στό πρῶτο μέρος της ἔχει έντονο δοξολογικό χαρακτήρα, ἐνῶ στό δεύτερο χαρακτήρα μεσιτείας γιά τοὺς κεκοιμημένους, σέ σχέση μέ τή ζωή τοῦ Χριστοῦ καί τήν ἱστορία τῆς θείας οικονομίας, συμβολικά μᾶς ὑπενθυμίζει τήν ἔναρξη τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου, ἰδιαίτερα τήν ἐκτενῆ προσευχή στόν κῆπο τῆς Γεθσημανῆ καί τή σύλληψη καί παρουσίαση ἐνώπιον τοῦ ἀρχιερέα Ἄννα. Παράλληλα τό μεσονυκτικό μᾶς ὑπενθυμίζει καί τήν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου, πού ἔλαβε χώρα στό δεύτερο μέρος τῆς νύκτας πρὸς τό πρωί. Ἡ δέ ἔγερσή μας ἐκ τοῦ ὕπνου γιά προσευχή εἶναι σύμβολο καί προεικόνιση τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως μας, ὁδηγεῖ τή σκέψη μας στή Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καί στή μέλλουσα κρίση κατά τήν ὁποία θά ἔλθει ὁ Κύριος ὡς «*Νυμφίος ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός*»⁶⁹.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ *ὄρθρου*, πού συμπίπτει μέ τήν ἔναρξη τῆς καινούργιας ἡμέρας, στοχεύει στό νά βοηθήσει τόν ἄνθρωπο νά κατανοήσει ὅτι αὐτή ἡ καινούργια ἡμέρα εἶναι ἄλλη μία δυνατότητα ἀγώνα γιά τή σωτηρία του, ἄλλη μία εὐκαιρία ἀναστάσεως ἀπό τή ζωή τοῦ πνευματικοῦ θανάτου τῆς ἁμαρτίας. Στόν ὄρθρο θά συναντήσουμε πάλι στιγμές ἀπό τή ζωή τοῦ Κυρίου, τά Πάθη καί μάλιστα ὅσα συνέβησαν ἀπό τό μεσονύκτιο ἕως τήν ἡμέρα, δηλαδή τήν προσαγωγή ἀπό τόν Ἄννα στόν Καϊάφα, τοὺς ἐμπυσμους, τίς μάστιγες, τοὺς κολαφισμούς. Ἀκόμη, ὁ ὄρθρος μέ τό ἐν γένει

69. Τροπάριο τοῦ Μεσονυκτικοῦ· πρβλ. *Μαθ.* 25, 6.

ψαλμικό, εὐχολογικό, ὕμνολογικό καί τελετουργικό περιεχόμενό του μᾶς θυμίζει επίσης δύο μεγάλα γεγονότα-σταθμούς ἀπό τῆ ζωῆ τοῦ Κυρίου, πού ἔγιναν πρὸς τό πρῶν, τῆ Γέννηση καί τὴν Ἀνάστασή Του⁷⁰. Θά ἦταν περιττό νά τονιστεῖ καί πάλι ὅτι τὰ συμβολιζόμενα στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου θά πρέπει νά λειτουργοῦν ὡς πρόταση ζωῆς.

Στὶς ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν τό περιεχόμενό τους προσδιορίστηκε εἴτε ἀπὸ τό χρόνο τελέσεώς τους εἴτε ἀπὸ τό σύνδεσμό τους μέ τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου, ιδιαίτερα τὰ Πάθη Του⁷¹. Ἡ Α΄ ὥρα, πού συνήθως συνάπτεται μέ τὸν ὄρθρο, ἐπιμένει στὸν τονισμό τῆς ἔλευσης τοῦ φωτός, πού χαρακτηρίζει τὴν εἴσοδο στὴν καινούργια ἡμέρα καί ὁδηγεῖ στὴν ἀναγωγή στό ἀληθινὸ φῶς, πού εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος καί ἡ σωτηρία πού μᾶς προσέφερε⁷², πράγμα τό ὁποῖο μᾶς προσκαλεῖ σέ ἀνάλογα ἔργα φωτός⁷³. Ἡ Γ΄ ὥρα συνδέεται μέ τὴ σταύρωση τοῦ Χριστοῦ⁷⁴ καθὼς καί μέ τὴν ἔλευση τοῦ Παναγίου Πνεύματος⁷⁵. Ἐνῶ ἡ ΣΤ΄ ὥρα ἀναφέρεται στὰ Πάθη τοῦ Κυρίου⁷⁶. Ἡ Θ΄ ὥρα, πού εἰσάγει στὸν

70. Γιά περισσότερα καί πιό συγκεκριμένα βλ. Καραϊσαρίδη Κ., «Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου», *Ἀναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ἐκδ. Ἄθως, Ἄθῆνα 2008, σ. 206 κ. ἐξ.

71. Πρβλ. Braniste Ene, ὁ.π., σ. 147 κ. ἐξ. Σκαλιτῆ Π., «Ἡ θεολογία τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου», *Οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου*, Ἱερά Μητρόπολη Δράμας, Δράμα 1994, σ. 80.

72. *Ἰωάν.* 1, 9· 8, 12.

73. Πρβλ. τό τέλος τῆς εὐχῆς «*Χριστέ τό φῶς τό ἀληθινόν...*» τῆς Α΄ ὥρας: «*...καί κατεύθυνον τά διαβήματα ἡμῶν πρὸς ἐργασίαν τῶν ἐντολῶν σου...*».

74. *Μάρκ.* 15, 25.

75. *Πράξ.* 2, 15· πρβλ. τροπάριο Γ΄ ὥρας: «*Κύριε, τό πανάγιόν σου Πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς ἀποστόλοις σου καταπέμφας...*».

76. *Ἰωάν.* 19, 14.

έσπερινό κύκλο τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, ἀφοῦ συνάπτεται μέ τόν έσπερινό, ἀναφέρεται στό Πάθη τοῦ Κυρίου καί ιδιαίτερα στό σταυρική Του θυσία. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ μετάβαση ἀπό τή σταυρική θυσία, τό θάνατο τοῦ Χριστοῦ, στό νέκρωση τῶν παθῶν: «ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς σαρκί τοῦ θανάτου γευσάμενος νέκρωσον τῆς σαρκός ἡμῶν τό φρόνημα, Χριστέ ὁ Θεός καί σῶσον ἡμᾶς»⁷⁷. Ἡ δέ εὐχή τῆς Θ' ὥρας, ἐκτός ἀπό τή νέκρωση, τό θάνατο τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος, ἐπικαλεῖται τήν ἔνδυση μέ τό νέο ἄνθρωπο «ἴνα... καί σοί ζήσωμεν τῷ ἡμετέρῳ Δεσπότῃ καί κηδεμόνι καί οὕτω... eis τήν αἰώνιον ἀνάπαυσιν καταντήσωμεν, ἔνθα πάντων ἐστί τῶν εὐφραινομένων ἡ κατοικία».

Γιά τίς λοιπές περιστατικές εὐχές καί ἀκολουθίες ἰσχύει γενικά ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, ἐμφορούμενη ἀπό τό δόγμα τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως μέ ὅλες τίς ἀνθρωπολογικές καί κοσμολογικές του συνέπειες, μή πραγματοποιώντας ἕναν ἀδιαπέραστο διαχωρισμό φθαρτοῦ καί ἀφθάρτου, ἐπιγείων καί ἐπουρανίων, ἀφοῦ ὁ Χριστός «ἤνωσε τά τό πρίν διεστῶτα»⁷⁸ μέ τή θεία ἐνανθρώπησή Του, ἔχει προσλάβει μία «ὕλικότητα» στό λατρεία της, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέεται κατά τή λειτουργική προσευχή, ὄχι μόνο γιά τόν ἄνθρωπο ἀλλά καί γιά τά περί τόν ἄνθρωπο, δηλαδή τίς ἀνθρώπινες ἐνασχολήσεις, τόν περιβάλλοντα κῶρο, ὀλόκληρο τό φυσικό καί ζωικό βασίλειο. Ἔχει ἕναν ἔντονα κοσμικό χαρακτήρα μέ τήν ἔννοια τῆς πρόσληψης καί μεταποίησης τοῦ κόσμου ἀπό τό κῶρο τῆς φθορᾶς τοῦ θανάτου στόν κατάσταση τῆς ἀναφορᾶς, τῆς εὐχαριστίας πρὸς τό Θεό. Σέ μία εἰδική μελέτη μας, γιά τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς, καί προκειμένου νά τονίσουμε

77. Τροπάριο Θ' ὥρας.

78. Πρβλ. γ' ὠδή, γ' τροπάριο κανόνος Μ. Σαββάτου.

αὐτὴν τὴν κοσμικὴ διάστασή της⁷⁹, χρησιμοποιήσαμε ὡς παράδειγμα μία φαινομενικὰ ἄσχετη ἀκολουθία, αὐτὴν «ἐπὶ εὐλογίῃσι νέου ὀχήματος»⁸⁰. Στὸ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα καταγράφεται ὁ συσχετισμὸς τοῦ νέου ὀχήματος μὲ τὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα προσδιορίζεται καὶ τὸ «δρομολόγιο»: «...ὄγκον ἀποθέμενοι πάντα καὶ τὴν εὐπερίστατον ἁμαρτίαν δι' ὑπομονῆς τρέχωμεν τὸν προκειμένον ἡμῖν ἀγῶνα, ἀφορῶντες εἰς τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν Ἰησοῦν»⁸¹. Ὑπάρχει ἐπίσης ἓνας σαφὴς ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ αἰφνίδιο καὶ τὸ ἀπροσδόκητο τοῦ θανάτου στὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα: «...περιπατεῖτε ἕως τὸ φῶς ἔχετε»⁸². Καί, τέλος, δίδεται καὶ ἡ νουθεσία γιὰ λυσιτελεῖν πνευματικὸ ἀγῶνα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φύλακα ἀγγέλου καὶ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ: «...διόπερ δεόμεθά Σου, δὸς ἡμῖν Ἄγγελον φωτεινόν, ἵνα πορεύηται ἔμπροσθεν ἡμῶν, ρυόμενος ἡμᾶς, ἢ ἐν νυκτὶ ἢ ἐν ἡμέρᾳ, ἀπὸ παντός κακοῦ καὶ ἵνα, πνεύματι Θεοῦ ἀγόμενοι, τρέχωμεν καλῶς καὶ μὴ εἰς κενὸν κοπιῶμεν»⁸³.

Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια θὰ ἔπρεπε ἀσφαλῶς νὰ γίνεαι λόγος γιὰ τὰ νεκρώσιμα, ὅλες αὐτές τὶς ἀκολουθίες καὶ προσευχές τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τοὺς κεκοιμημένους διαμέσου τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσευχὴ καὶ τὴ μεσιτεία τῆς χάριτος τοῦ κεκοιμημένου, οὐσιαστικὰ κάνει παιδεία θανάτου γιὰ τοὺς ζῶντες καὶ γιὰ τοὺς «περιλειπομένους»⁸⁴.

79. Καραϊσαρίδη Κ., «Ἡ ἐθνικὴ βαπτολογία καὶ ἡ λειτουργικὴ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας», *Ἀναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2008, σ. 189 κ. ἐξ.

80. *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, ὁ.π., σ. 466-472.

81. Ἐβρ. 12, 1-2.

82. Ἰωάν. 12, 35.

83. *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, ὁ.π., σ. 472.

84. Α' Θεσ. δ', 13-18.

Όμως, επειδή τό προηγούμενο Λειτουργικό Συμπόσιο είχε ακριβώς ως θέμα: «Τό μυστήριον τοῦ θανάτου εἰς τήν λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας»⁸⁵, δέ θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ στό ὄλο πλέγμα τῶν προσευχῶν καί τῶν ἀκολουθιῶν γιά τοὺς κοιμημένους. Θά ἤθελα μόνο νά τονίσω ὅτι στή δική μου συμβολή στό προαναφερθέν Λειτουργικό Συμπόσιο, ὅπου παρουσίασα τό θέμα: «Ὁ ἐπικήδειος καί ἐπιμνημόσυνος λόγος»⁸⁶, κατέδειξα ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία, παρότι ἐρμηνεύει τό θέμα τοῦ θανάτου καί κάνει νύξεις γιά τόν προκείμενο νεκρό, στοχεύει τελικά στήν οἰκοδομή, τή διαπαιδαγώγηση τῶν ζώντων, τῶν παρισταμένων τέκνων τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό καί ἡ κηρυγματική δεοντολογία εἴτε ἀναφέρεται στό μυστήριον τοῦ θανάτου εἴτε στόν προκείμενο νεκρό, ἐφόσον τό ἰδιαίτερο πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ ἐκλιπόντος καί ἡ ἰδιαίτερη σχέση μέ τόν ὀμιλοῦντα τό ἐπιτρέπουν, συντείνει πάντα στήν οἰκοδομή τῶν πιστῶν, στή διδασχά τους ὡς πρός τό νά ζήσουν πνευματικά ἀναλογιζόμενοι τό δικό τους θάνατο, τίς δικές τους πνευματικές εὐθύνες ἐνώπιον τοῦ δικαιοκρίτου Θεοῦ. Καί, βέβαια, ὅλα αὐτά λειτουργοῦν ὡς παιδεία θανάτου⁸⁷. Μάλιστα στήν κατακλείδα τῆς ὡς ἄνω παρουσίαςῆς μας γράφαμε: «... ὁ ἐπικήδειος καί ἐπιμνημόσυνος λόγος πρέπει νά ἔχει ὡς βασικό μήνυμα τήν πίστη τῆς Ἐκκλησίας στήν πραγματικότητα τῆς ἄλλης ζωῆς, στήν ἐν Χριστῷ ἀνάστασις καί αἰῶνια μακαριότητα τῶν πιστῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας ἀλλά καί τή στή-

85. Γιά κατατοπιστική ἐνημέρωση ἐπί τοῦ θέματος βλ. *Τό μυστήριον τοῦ θανάτου εἰς τήν λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας*, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Βόλος 2007.

86. Ὁ.π., σ. 263-293.

87. Ὁ.π., σ. 280 κ. ἔξ.

ριξη τῆς ἀγωνιστικότητάς τους στόν ἐπίγειο βίον, ὥστε νά ἐκπληρωθοῦν γιά τόν καθένα αὐτά πού ἡ Ἐκκλησία εὐχεται ἀδιαλείπτως: «Χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά καί καλήν ἀπολογίαν τήν ἐπί τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ»⁸⁸. Στόν ἴδιο αἰσιόδοξο τόνο τῆς ὑπέρβασης τοῦ θανάτου, πού θά πρέπει νά διέπει τήν κηρυγματική δεοντολογία, κινεῖται καί ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Ἰωάννης Φουντούλης γράφοντας σχετικά: «Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία καί τὰ μνημόσυνα, ἄν κατάλληλα βοηθηθοῦν ἀπό τοὺς ἐπικήδειους ἢ ἐπιμνημόσυνους λόγους, μεταβάλλονται σέ σταθμούς παρηγορίας καί ἐλπίδας καί σέ ἀληθινὰ σταυροαναστάσιμες τελετές. Τέλος, κωμικοτραγικές ἀποσιροφές πρός τοὺς νεκρούς, μέσα στοὺς θρήνους καί τοὺς κοπιετοὺς τῶν ἐπιζώντων, ὑποβιβάζουν τό κήρυγμα σέ ἀπαράδεκτο βαθμό καί τό μειώνουν στά μάτια τῶν σοβαρότερων ἀκροατῶν»⁸⁹.

4. Ὁ ἐσχατολογικός χαρακτήρας τῆς λατρείας

Σ' αὐτό τό τελευταῖο μέρος τῆς πραγματεύσεως τοῦ θέματος δέ θά ἀναφερθοῦμε στήν ἐσχατολογία ὡς παιδεία θανάτου στή λατρεία μέ τή νοοτροπία τῶν παλαιότερων, ὅτι γιά κάθε θέμα χρειάζεται καί ὀλίγη ἐσχατολογία, εἶναι δηλαδή ἀπαραίτητο κλείσιμο μιᾶς ὁποιασδήποτε πραγματεύσεως ἑνός θέματος. Ἡ ἐσχατολογία στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δομικό στοιχεῖο, εἶναι μία ἀπό τίς κυριότερες μορφές της, ἀποτυπώνεται ὡς ἓνα ἀπό τὰ ἐντονότερα χαρακτηριστικά της καί εἶναι, τελικά, ἡ κατάληξή της, ἀφοῦ ἀπό

88. Ὁ.π., σ. 293.

89. Φουντούλη Ἰ., Ὁμιλική, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 156-157.

αυτή τή λατρεία θά μετατεθοῦμε μετά τή Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου στήν οὐράνια λατρεία τοῦ Θεοῦ. Ἡ χριστιανική λατρεία ἀπό τά πρώτα βήματά της μέσα στίς πρώτες λατρευτικές κοινότητες στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ βίωνε τήν ιστορικότητα τῶν ἐσχάτων. Δηλαδή οἱ πρώτες χριστιανικές συνάξεις προέκυψαν ἀπό τήν ἀνάγκη νά συναντήσουν οἱ πιστοί τήν Κυριακή, ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, τόν ἴδιο τόν Κύριο⁹⁰. Ἡ τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας, πέρα ἀπό τό χαρακτήρα της ὡς ἰλαστικῆς θυσίας, ἦταν καί εἶναι μία δυνατότητα συνάντησης μαζί Του. Ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στό μυστικό δεῖπνο, στή θεία εὐχαριστία, πολύ πρόωγα παρέπεμπε στό δεῖπνο τῆς βασιλείας, στό ὁποῖο καλοῦνται νά συμμετάσχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι⁹¹. Βλέπουμε ἀκόμη καί ἀπό τόν τρόπο ἔναρξης τῆς θείας λειτουργίας, πού εἶναι τά λόγια: «*Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*», ὄχι μόνο τή δοξολογία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἀλλά καί τό στόχο αὐτῆς τῆς πορείας⁹², πού εἶναι ἡ εἴσοδος στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Σέ κάθε κατάληξη τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας, στίς γνωστές ἐκφωνήσεις, ὑπάρχει ἡ ἐπαναλαμβανόμενη φράση: «*...νῦν καί ἀεί καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*». Αὐτή ἡ ἀκροτελεύτια ἔκφραση τῶν εὐχῶν δέν εἶναι ἀπλά ἓνα στερεότυπο εὐχολογικό μοτίβο ἀλλά, ἄν θέλουμε νά ἀνακαλύψουμε τό θεολογικό βάθος της, εἶναι μία ὑπενθύμιση καί ταυτόχρονα διακήρυξη ὅτι αὐτό πού ἐνεργεῖται τώρα λειτουργικά μέσα στίς διαστάσεις τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου ἰσχύει τώρα καί πάντοτε

90. Ἰωάν. 20, 19, 26.

91. Πρβλ. Πατρώνου Γ., Θεολογία καί Κοινωνία, ἐκδ. Ἁπ. Διακο-
νίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2007, σ. 84-85.

92. Σμέμαν Ἀ., *Γιά νά ζήσῃ ὁ κόσμος*, Πρόλογος καί Μετάφραση Ζ.
Λορεντζάτου, Ἀθήνα 1970, σ. 40-41.

καί στούς αἰῶνες τῶν αἰώνων, δηλαδή ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τώρα καί γιά πάντοτε ἀλλά καί ἔχει ἤδη ἔσχατολογική διάσταση καί δέν μπορεῖ νά γίνει ἀλλιῶς, ἀφοῦ στήν εὐχαριστία τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἐμπλοκή ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Μέ τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινότητα καθίσταται ἐπίκαιρη, ἱστορικά παροῦσα κάθε φορά ἡ θυσία τοῦ Κυρίου ὑπέρ τοῦ κόσμου πρός τόν Πατέρα Του. Ἔτσι, μέσα στήν ἐκκλησιαστική εὐχαριστιακή κοινότητα, ἐνῶ ἡ εὐχαριστία προσφέρεται «eis ἀνάμνησιν»⁹³ τοῦ Κυρίου, ὁ ἴδιος ὁ Κύριος εἶναι ὁ «προσφέρων καί προσφερόμενος καί προσδεχόμενος». Καί, βέβαια, αὐτό πραγματοποιεῖται, γιατί ὁ Χριστός ἔχει ἀνεξίτηλη στήν ὑπαρξή Του τή θυσία καί τήν Ἀνάστασή Του⁹⁴. Τό τελευταῖο δίδει τή δυνατότητα καί σ' ἐμᾶς νά ζήσουμε τήν κατάσταση τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ὡς κατάσταση θυσίας δικῆς μας καί γι' αὐτό καί ὡς κατάσταση, πραγματικότητα ἀναστάσεως ἐπίσης δικῆς μας. Ὁ βιβλικός ἐπιστήμονας Γεώργιος Πατρῶνος κάνει λόγο γιά «λειτουργική ἔσχατολογία», σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀπό τήν ἀγγλοσαξονική σχολή ὑποστηριζόμενη «πραγματοποιηθεῖσα ἔσχατολογία» («Realized Eschatology»)⁹⁵ καθώς καί τήν ἄκρατη μελλοντολογία τῆς γερμανικῆς σχολῆς τῆς «συνεποῦς» καί «μελλοντικῆς ἔσχατολογίας» («Futuristic Eschatology» - «Konsequente Eschatologie»), - πού σημαίνει ὅτι τό «ἔσχατο» λειτουργεῖ διά τῶν μυστηρίων καί στό παρόν.

93. Λουκ. 22, 20· Α΄ Κορ. 11, 25.

94 Πρβλ. Α΄ Κορ. 11, 26: «ὁσάκις γάρ ἄν ἐσθίητε τόν ἄρτον τοῦτον καί τό ποτήριον τοῦτο πίνετε, τόν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἄν ἔλθῃ». Σ' αὐτό τό χωρίο ἔχουμε καί τό πρῶτο ἐρμηνευτικό σχόλιο γιά τήν εὐχαριστιακή θυσία ὡς ἐπικαιροποίηση τῆς ἐπί τοῦ Σταυροῦ θυσίας τοῦ Κυρίου.

95. Ὁ.π., σ. 49 κ. ἐξ.

5. Ἀντί Ἐπιλόγου

Μέσα στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καί μέ βάση τίς ὑπαρξιακές καί πνευματικές δυνατότητες πού προσφέρει ὁ λειτουργικός χρόνος καί ἰδιαίτερα μέσα ἀπό τή βιωματική δυνατότητα, πού προσφέρουν τά ἱερά μυστήρια καί ἰδιαίτερα ἡ θεία εὐχαριστία τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, καί εἰδικά ἡ θυσία Του, εἶναι τό «*χθές*», τό «*σήμερον*» καί τό «*εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων*» τῆς χριστιανικῆς λατρείας⁹⁶. Στό βιβλίο τῆς Ἀποκαλύψεως, κατά ἓναν ὅλως ἰδιαίτερο τρόπο, παρουσιάζεται ἡ ἐπουράνια λατρεία τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐπουράνιος Ναός καί ὁ θρόνος τοῦ ἐσφαγμένου ἀρνίου, γύρω ἀπό τόν ὁποῖο τελεῖται ἡ οὐράνια λατρεία, μέ στόχο νά πέσει τό φῶς τῶν ἐσχάτων στά ἐπί γῆς τελούμενα, ὥστε αὐτά νά βρίσκονται ἐν συσχετισμῷ μέ τά ἐπουράνια⁹⁷. «*Τά ἐπίγεια πρέπει νά εἰκονίζουσι τά οὐράνια, νά γίνουσι πρόγευση τῆς οὐρανίας λατρείας καί νά ὀδηγοῦν αὐτά μαζί καί μέ ὅλες τίς ἄλλες πτυχές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου στήν ἐσχατολογική ὀλοκλήρωση τῆς ἱερῆς ἱστορίας, πού ἄρχισε ἤδη μέ τήν ἐν Χριστῷ σωτηρία*»⁹⁸ καί βιώνεται ἀπό τώρα μέσα στή θεία λατρεία. Αὐτή ἡ βαθειά ἐσχατολογική θεώρηση τῆς λατρείας ὀδήγησε τίς πρῶτες χριστιανικές κοινότητες στό νά ζοῦν μέσα στή λατρεία μέ ἐνθουσιασμό τήν ἔλευση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, «*τό ἐπιεικές ὑμῶν γνωσθήτω πᾶσιν ἀνθρώποις. ὁ Κύριος ἐγγύς. μηδέν μεριμνᾶτε, ἀλλ' ἐν παντί τῇ προσευχῇ καί τῇ δεήσει μετὰ εὐχαριστίας τά αἰτήματα*

96. Πρβλ. Ἐβρ. 13, 8· Καραϊσαρίδη Κ., Ὁ Χριστιανικός Ναός, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2007, ὁ.π., σ. 228 κ. ἐξ.

97. Ὁ.π., σ. 232 κ. ἐξ.

98. Ὁ.π., σ. 243.

ὕμῶν γνωριζέσθω πρὸς τὸν Θεόν»⁹⁹. Στὸ ἴδιο μῆκος κύματος μέ τὴν ἔννοια λειτουργικῆς ἐμπειρίας τῶν ἐσχάτων καὶ ζεύξεως τῶν ἐπὶ γῆς τελουμένων μέ τὰ ἐπουράνια συνοδευόμενα ἀπὸ αἰσθήματα ἐκπλήξεως καὶ θαυμασμοῦ μαζί μέ θεομπτορική ἀναφορά κινεῖται τὸ γνωστό ἀπολυτικιο τοῦ ὀρθρου τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς: «*Ἐν τῷ Ναῶ ἐστῶτες τῆς δόξης σου ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν, Θεοτόκε, πύλη ἐπουράνιε...*». Τὰ ἴδια βιώματα ἔρχεται νά ἀποκαλύψει τὸ ἐπίσης γνωστό τροπάριο: «*Οὐρανός πολύφωτος ἡ Ἐκκλησία, ἀνεδείχθη ἅπαντας, φωταγωγοῦσα τοὺς πιστοὺς...*»¹⁰⁰. Τέλος, ἡ Ἐκκλησία μέ τὸ νά ὑμνεῖ ἰδιαίτερα τοὺς ὁσίους πατέρες καὶ ἄσκητές ὡς «*ἐπίγειους ἀγγέλους καὶ οὐράνιους ἀνθρώπους*»¹⁰¹ δείχνει αὐτοὺς πού πραγματικά ἀφομοίωσαν τὴν παιδεία θανάτου πού ἡ ἴδια προσφέρει, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς παιδείας πού εἶναι καὶ ἡ ὑπερβαση τοῦ θανάτου ἀπὸ τώρα στὴν παροῦσα ζωὴ κατὰ μίμηση τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων.

99. Φιλίπ. 4, 5-6.

100. Κοντάκιο ἦχος δ', Ἀκολουθία Ἐγκαινίων Ἱεροῦ Ναοῦ Ἀναστάσεως (ἰγ' Σεπτεμβρίου). Σημειωτέον ὅτι αὐτὸ τὸ τροπάριο λέγεται στὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας, ὅταν διαβάζεται ἡ εὐχαριστία τῆς θείας μεταλήψεως, δηλαδή ὡς μία ἐπιβεβαίωση αὐτῶν πού ἀναφέρει τὸ τροπάριο ἀλλὰ πού πραγματοποιήθηκαν στὴν προλαβοῦσα θεία λειτουργία.

101. Πρβλ. Στιχηρὸ ἰδιόμελο λιτῆς Μ. Ἑσπερινοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ ἦχος α': «*οὗτος γάρ ἐν σώματι ἄγγελος, καὶ ἄσαρκος ἄνθρωπος*» στιχ. Προσόμοιο ἑσπερινοῦ Προφήτου Μαλαχίου: «*Ἄγγελος, ἀγγελομιμήτω σου βίω, ἐπὶ τῆς γῆς ἐχρημάτισας*» στιχ. ἰδιόμελο λιτῆς Μ. Ἑσπερινοῦ ἁγ. Σάββα ἦχος β': «*Τὸν ἐπὶ γῆς Ἄγγελον, καὶ ἐν οὐρανοῖς ἄνθρωπον Θεοῦ*» Δοξαστικὸ ἦχος β' Μικροῦ Ἑσπερινοῦ ἁγ. Ἀντωνίου: «*Τὸν ἐπὶ γῆς Ἄγγελον, καὶ ἐν οὐρανοῖς ἄνθρωπον Θεοῦ*» Κάθισμα β' στιχολογίας ὀρθρου Μ. Εὐθυμίου: «*καὶ Ἀγγέλων τὸν βίον ἀναλαβόμενος*».

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΕΤΑΡΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(20.10.2009)

Πρωτοπρ. Δημητρίου Β. Τζέρπου,
Ἀναπλ. Καθηγητοῦ Τμήματος Θεολογίας Παν/μίου Ἀθηνῶν

Ἀπό τή Λειτουργική
στήν Περιβαλλοντική Ἀγωγή
Σπουδή στίς Περιστατικές Εὐχές καί Ἀκολουθίες
τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου·

Εἶναι γνωστή ἡ κατηγορία τήν ὁποία εἶχαν προσάψει παλαιότερα ὀρισμένοι ἀπό τοὺς ἑτεροδόξους ἐναντίον τῆς Ἁγίας Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας, ὅτι εἶναι μόνον «κοινωνία λατρείας». Προφανῶς μιά τέτοια ἐντύπωση ἐδίδετο ἰδιαίτερα ἀπό τήν ἑλληνόφωνη ὀρθοδοξία κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν ἐξαιτίας τῶν ἐξωτερικῶν δυσκολιῶν, ὀλόκληρος ὁ πνευματικός βίος τῆς Ἐκκλησίας μας, τό δόγμα καί τό ἦθος, τό δίκαιο καί ἡ ποιμαντική πράξη, τό κήρυγμα καί τά ἔργα τῆς ἀγάπης ἐξεφράζοντο κυρίως διαμέσου τῆς θείας λατρείας, ἡ ὁποία ἀποδείχτηκε ἔτσι ἓνας ἀπό τοὺς πλέον ἀνθεκτικούς καί ἀποτελεσματικούς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς διαμέσου τῶν αἰῶνων. Ἀντίθετα, σήμερα ὄλοι ὁμιλοῦν μέ θαυμασμό γιά τόν πνευματικό θησαυρό τῆς ὀρθόδοξης λατρείας καί γιά τήν Ὁρθόδοξη Ἐκ-

κλποσία, ὡς τὴν κατεξοχὴν «λειτουργική Ἐκκλησία», ἀφοῦ ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ λατρεία εἶναι ὁ προνομιοῦχος ἐκείνος τρόπος διαμέσου τοῦ ὁποίου φανερώνεται καὶ πραγματώνεται ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ τὸ θεοπρεπὲς γεγονός τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τοῦ κόσμου.

Μέ τὴν ἔννοια αὐτὴ καὶ ἡ λειτουργικὴ μὀρφωση καὶ ἀγωγή τῶν πιστῶν, νοούμενη γενικά ὡς ἡ εἰδικὴ παιδευτικὴ προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν συνειδητὴ καὶ ἐνεργὸ συμμετοχὴ κλήρου καὶ λαοῦ κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λατρείας, κατέχει ἀνέκαθεν κεντρικὴ θέση μέσα στοῦ εὐρύτερο διδασκτικὸ τοῦ ἔργου. Ἀδιάψευστους περὶ αὐτοῦ μάρτυρες ἀποτελοῦν: (α) οἱ μυσταγωγικὲς κατηχήσεις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας μέ τίς ὁποῖες ἐμμοῦντο οἱ νεοφῶτιστοι στοῦ μυστήριου τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ γενικά στή λειτουργικὴ ζωὴ, β) τὰ βυζαντινὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα στή θεία λατρεία, τὰ ὁποῖα ἀπέτελεσαν τὴ βάση γιὰ τὴ λειτουργικὴ κατήχηση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν καθιέρωση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, γ) οἱ προτασσόμενες τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν λειτουργικὲς κατηχήσεις πού ἀπαντοῦν στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα λειτουργικὰ βιβλία, πρὸς διευκόλυνση τῶν λειτουργῶν κληρικῶν, δ) τὸ λειτουργικὸ κήρυγμα, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ σύγχρονη θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ρητορικῆς ἀποτελεῖ τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερο εἶδος ὀρθοδόξου κηρύγματος, καὶ ε) τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὰ σχολεῖα, τὸ ὁποῖο μετὰ τῶν ἄλλων βοηθᾷ τοὺς μαθητὲς στήν κατανόηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας, τουλάχιστον ὡς βασικοῦ στοιχείου τῆς ἐλληνοχριστιανικῆς μας παράδοσης.

1. Μετὰ τῶν ἐπιμέρους λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν, μιὰ ἰδιαίτερη θέση κατέχουν ἀναμφισβήτητα οἱ λεγόμενες περιστατικὲς εὐχὲς καὶ ἀκολουθίες, πού περιέχονται στοῦ Μέγα Εὐχολόγιο, ὅπου καὶ καθ' ἕλην κυρίως ἀνήκουν.

Πρόκειται στήν πλειονότητά τους γιά μεμονωμένες εὐχές, μέ τίς ὁποῖες ἡ Ἐκκλησία εὐλογεῖ ὄλα τά θεάρεστα καθημερινά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι οἱ ἀγιαστικές εὐχές σέ διάφορα κτίσματα, χωράφια, κήπους, ἀμπελῶνες καί καρπούς, σέ πλοῖα, δίκτυα καί ὀχήματα, σέ διάφορες ἀσθένειες ἀνθρώπων καί ζώων, σέ περιπτώσεις κινδύνων καί συμφορῶν τοῦ λαοῦ, καί σέ πλείστες ἄλλες περιστάσεις. Στήν Ἁγία Γραφή τό ρῆμα «εὐλογῶ» σημαίνει γενικά εὐχαριστῶ καί δοξολογῶ τό Θεό γιά τά δῶρα πού μᾶς χαρίζει. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ἤδη στή λατρεία τῆς Π. Διαθήκης ἀπαντοῦν διάφορες τέτοιου εἴδους εὐλογητικές εὐχές, ὅπως αὐτές τοῦ φαγητοῦ καί τοῦ ποτηρίου κατά τά δεῖπνα καί μάλιστα τό πασχάλιο, τοῦ ἀνάμματος τῆς λυχνίας, τῆς εὐλογίας τῶν τέκνων ἀπό τοὺς γονεῖς, τοῦ λαοῦ ἀπό τοὺς ἱερεῖς κ.ἄ. Ἄλλ' αὐτή καθαυτή ἡ ἔννοια τῆς «εὐλογίας» βρῖσκει τό πλήρωμά της στήν Καινή Διαθήκη, ἀφοῦ ἡ κατεξοχὴν δωρεά τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἐνανθρωπήσας Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ, «ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας» (Ρωμ. 9,5) καί τά χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος μέ τά ὁποῖα γινόμαστε υἱοὶ Θεοῦ (Ἐφ. 1, 3,5,14).

Πράγματι πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἐκτός ἀπό τόν ἄρτο καί τόν οἶνο τοῦ μυστικοῦ δεῖπνου (Ματθ. 26,17-30 / Μάρκ. 14,12-26 / Λουκ. 22,7-23) εὐλόγησε τά μικρά παιδιά (Μάρκ. 10,16), τοὺς ἀσθενεῖς (Ματθ. 8,16) καί τοὺς ἀποστόλους (Λουκ. 24,50). Κατά τό πρότυπο αὐτό τοῦ Κυρίου διαμορφώνεται στή συνέχεια μιὰ ὀλόκληρη σχετικὴ λειτουργικὴ παράδοση στήν ἀρχαία Ἐκκλησία μέ πρῶτο μάρτυρα τήν *Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου*, στήν ὁποία μετὰ τήν ἐμπεριεχόμενη σ' αὐτὴν εὐχαριστιακὴ ἀναφορά καί πρὶν ἀπὸ τὴ θεία κοινωνία προβλέπεται εὐλογία ἐλαίου γιά τοὺς ἀσθενεῖς, τυροῦ καί ἐλαιῶν. Κατά δέ τήν

ἡμέρα τοῦ βαπτίσματος ὁ ἐπίσκοπος εὐλογεῖ γάλα, μέλι καὶ ὕδωρ πού θά πίνουν οἱ νεοφώτιστοι μετὰ τῆς θεῆς κοινωνίας. Ἐπίσης κατὰ τὰ δεῖπνα τῶν ἀγαπῶν ὁ ἐπίσκοπος διανέμει ὡς «εὐλογία» τεμάχιο ἄρτου διαφορετικῆς τῆς εὐχαριστίας, ἐνῶ προβλέπεται εἰδική εὐχαριστήρια εὐχή καί γιὰ τὸ ἄναμμα τοῦ φωτός ὅταν ἔρχεται τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας, ἢ κατὰ τὴν προσφορά νέων καρπῶν. Παρόμοιες εὐχές γιὰ τὴν εὐλογία ἀσθενῶν, ἐλαίου, ὕδατος καί ἄρτου καί καρποφορίας περιέχει καί τὸ περίφημο *Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος*, ὅπως καί οἱ *Ἀποστολικές Διαταγές*. Κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες ὁ ἀριθμὸς καί τὸ εἶδος τῶν εὐχῶν αὐτῶν ἀυξάνεται προοδευτικὰ τόσο στὴν Ἀνατολή ὅσο καί στὴ Δύση, σέ τέτοιο μάλιστα βαθμῶ, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν τελικὰ ἓνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο τῶν ἀντίστοιχων λειτουργικῶν βιβλίων κάθε παραδόσεως, ἥτοι τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου καί τοῦ *Rituale Romanum*. Σ' ὅ,τι δέ ἀφορᾷ ἰδιαίτερα στὴ διαμόρφωση τῶν περιστατικῶν εὐχῶν καί ἀκολουθιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου, ἐδῶ θά μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς κύριες φάσεις: (α) τὴ χειρόγραφη παράδοση ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. καί ἐξῆς, (β) τίς παλαιές ἐντυπες ἐκδόσεις τοῦ Εὐχολογίου (Βενετίας κ.λπ.) καί (γ) τὴν ἀναθεώρηση καί συμπλήρωση τῶν εὐχῶν αὐτῶν γιὰ σύγχρονη χρήση μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γενομένη ἐκδοση τοῦ Μικροῦ Εὐχολογίου καί ἄλλες παρόμοιες χροστικές ἐκδόσεις.

Ὅλες αὐτές οἱ εὐχές ἐξυπηρετοῦν κατ' ἀρχὴν διδακτικούς σκοποὺς, ἀφοῦ ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος εὐχολογικοῦ κηρύγματος, τὸ ὁποῖο τίς περισσότερες φορές ἐκφωνεῖται ἐκ τῶν πραγμάτων ἐκτὸς τοῦ ναοῦ. Ἀλλ' ἐπειδὴ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὁμιλοῦμε σέ κάθε περίπτωση περὶ ἱερουργίας τοῦ θεοῦ λόγου, καθιερώθηκε νὰ συνδυάζονται οἱ σπουδαιότερες ἀπ' αὐτές μετὰ τὴν τέλεση τοῦ Μικροῦ Ἀγια-

σμοῦ, αὐτῆς, δηλαδή, τῆς ἐπιτομῆς τῆς μεγαλειώδους ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ, διαμέσου τῆς ὁποίας καί ἐκφράζεται κατὰ ἓνα μοναδικό τρόπο ὅλη ἡ ὀρθόδοξη θεολογία περί τοῦ ἐκκλησιασμοῦ τοῦ κόσμου καί τῆς ἀπελευθέρωσής του ἀπό τίς δαιμονικές δυνάμεις: «Ὡπου σταυρός ἐπιφοιτᾷ, οὐκ ἰσχύει δύναμις τοῦ Σατανᾶ» (*Λαυσαϊκή Ἱστορία*, PG 34, 1011D-1012A). Ἀνάλογη παιδαγωγική λειτουργικότητα ἔχουν καί τά ἐναλλασσόμενα ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα τῆς ἐκάστοτε ἀκολουθίας, ὥστε τά μνημονευόμενα σ' αὐτά θαυμαστά γεγονότα τῆς ἱερῆς ἱστορίας, ἧ θάύματα καί λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ νά σχετίζονται νοηματικά μέ τήν κάθε περίπτωση καί νά συντελοῦν ἔτσι στήν πνευματική οἰκοδομή τῶν πιστῶν. Μέ αὐτό δέ καθαυτό τό περιεχόμενο τῶν ἐν λόγῳ περιστατικῶν εὐχῶν ἐπικαιροποιεῖται ὁ διδακτικός λόγος τῆς Ἐκκλησίας καί ἀναδεικνύεται τό Εὐχολόγιο στό κατ' ἔξοχὴν «ἀνοικτό λειτουργικό βιβλίο», στό ὁποῖο ἡ Ὄρθοδόξη Ἐκκλησία μπορεῖ κατὰ περίσταση νά προσθαφαιρεῖ εὐχές καί ἀκολουθίες, ἀναποκρινόμενη στίς ἐκάστοτε δημιουργούμενες νέες ἀνάγκες καί καταστάσεις τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

2. Ὡς ἓνα ἄκρως ἀντιπροσωπευτικό παράδειγμα αὐτῆς τῆς καθολικότητας τοῦ σωτηριολογικοῦ λόγου τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τίς ἐκάστοτε καί ἐκασταχοῦ ἀνάγκες τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι καί οἱ σχετικές μέ τήν ὑλική κτίση καί γενικά τό φυσικό περιβάλλον περιστατικές εὐχές τοῦ βυζαντινοῦ Εὐχολογίου. Πρόκειται γιά τίς εὐχές ἐκεῖνες πού προσλαμβάνουν σήμερα μιά ἰδιαίτερη ἐπικαιρότητα ἐξαιτίας τῆς ὀξύτητας τήν ὁποία προσέλαβε τά τελευταῖα χρόνια τό λεγόμενο οἰκολογικό πρόβλημα. Ἡ γῆ, δηλαδή, καί γενικά ὁ σύμπας κόσμος εἶναι ὁ «κοινός οἶκος» μέσα στόν ὁποῖο κατοκοῦν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, καί θέματα, ὅπως ἡ μόλυνση τοῦ ἐδάφους, τῶν ὑδάτων καί τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρα, ἡ

ἐξάντληση τῶν πόρων τῆς γῆς καί ἡ ἄδικη μεταξύ τῶν λαῶν κατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, δημιουργοῦν προβλήματα πού ἀφοροῦν ἀδιακρίτως ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀφοῦ ἀγίζουν πλέον τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς ἐπιβίωσής τους. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ οἰκολογικὴ κρίση βρίσκεται καθημερινὰ στὴν ἀτζέντα τῶν μεγάλων προβλημάτων πού συζητοῦν οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες, ἡ ἐπιστῆμη καλεῖται νὰ δώσει καί ἐδῶ λύσεις καί τὰ λεγόμενα οἰκολογικὰ κινήματα τείνουν νὰ λάβουν μεσσιανικὸ χαρακτῆρα ἐνώπιον τῆς διαγραφόμενης ἀπειλῆς. Ὡστόσο τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ δέν θεωρεῖται πανάκεια, ἀφοῦ ἀπὸ ἐγκριτότατες φωνές ἡ οἰκολογικὴ κρίση χαρακτηρίζεται στὴ ρίζα τῆς ὡς θεολογικὸ πρόβλημα, καί μόνο ἀνάλογη μπορεῖ νὰ εἶναι καί ἡ ἀντιμετώπισή της.

Πράγματι, καί σέ ἀντίθεση μὲ τὸν δυτικὸ χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος εὐθύνεται ὡς ἓνα σημεῖο γιὰ τὴν ἔξαρση πού προσέλαβε σήμερα τὸ οἰκολογικὸ πρόβλημα, ἀφοῦ ὁ εὐδαιμονισμός, ἡ ὑπερκατανάλωση ὑλικῶν ἀγαθῶν καί ἡ παντοειδῆς «κατακυρίευση» τῆς γῆς εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἀπόρροια τοῦ δυαλισμοῦ μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου πού κυριαρχεῖ στό δόγμα αὐτό, ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ, ὅπως γράφτηκε προσφυῶς, τὴν «οἰκολογικὴ ἔκδοση», τοῦ χριστιανισμοῦ. Φαίνεται δέ αὐτὸ ἰδιαίτερα στὴν κεντρικὴ θέση τὴν ὁποία κατέχει μέσα στὴν πνευματικὴ τῆς ζωῆς ἡ θεία λειτουργία, τῆς ὁποίας ἰδιαίτερα τὸ κύριο τμῆμα, ἡ ἁγία ἀναφορά, ἐμπεριέχει τοὺς βασικοὺς ἄξονες μιᾶς σύγχρονης ὀρθόδοξης οἰκολογικῆς θεολογίας. Ὅτι, δηλαδή, ὁ κόσμος εἶναι δῶρο τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, ἔργο δέ τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι νὰ καταδυναστεύει τὸν κόσμο, «ἀλλ' ἐργάζεσθαι καί φυλάσσειν αὐτόν», καί νὰ τὸν ἀντιπροσφέρει ὡς θυσία πνευματικὴ πρὸς τὴν ἀγαθότητα τοῦ «δοτῆρος παντός ἀγαθοῦ». Αὐτὴ ἡ ὄντολογικὴ κλήση τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἱερέα ὅλου τοῦ σύμπαντος πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ σχετι-

κή βιβλική καί πατερική θεολογία περί τῆς ἐν Χριστῷ προσλήψεως καί μεταμορφώσεως ὄλου τοῦ κόσμου, διαπνέει κατά ἓνα ξεχωριστό τρόπο καί τίς σχετικές μέ τό περιβάλλον εὐχές τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου, τίς ὁποῖες διακρίνουμε σέ τρεῖς βασικές ὁμάδες:

3. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτές θά μπορούσε νά στεγάζεται κάτω ἀπό τόν γενικό τίτλο «*Εὐχαὶ εἰς ἀπαρχὰς πρωτογεννημάτων*», καί περιλαμβάνει εὐχές, ὅπως «*Εὐχὴ ἐπὶ προσφερόντων ἀπαρχὰς ὀπωρῶν*», «*Εὐχὴ ἐπὶ προσφερόντων καρπὸς νέους, ἥτοι σταφυλὰς, σῦκα, ρόας, ἐλαίας, κ.ἄ.*», «*Εὐχὴ ὑπὲρ τῶν καρποφορούντων*», «*Εὐχὴ εἰς ἀρχὴν σπορίμων*», «*Εὐχὴ εἰς ἀπαρχὴν σπόρου*», «*Εὐχὴ ἐπὶ εὐλογίσει ἄλωνος*», «*Εὐχὴ ἐπὶ θέρους*», «*Εὐχὴ ἐπὶ τρυγούντων*» κ.λπ. Ἀναφέρεται, δηλαδή, στήν ἀπ' αἰῶνων εὐλαβικὴ συνήθεια τῶν καλλιεργητῶν τῆς γῆς νά προσφέρουν τίς «ἀπαρχές» κάθε καινούργιας σοδειᾶς στό Θεό, συνήθεια τὴν ὁποία υἱοθέτησαν καί οἱ χριστιανοί, προσφέροντας τὰ πρωτογεννήματά τους στήν Ἐκκλησία γιά νά τὰ εὐλογίσει ὁ ἱερέας καί νά ἀγιασθεῖ ἔτσι ὁ κόπος τῆς ζωῆς τους. Γι' αὐτό «καὶ λίγοντες καὶ ἀρχόμενοι» τῶν σχετικῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν, ἀναφέρονται πρὸς τόν δημιουργό Θεό, ἀπό τὴν «ἄχραντον καὶ πάμπλουτον παλάμην» τοῦ ὁποίου προέρχεται κάθε ἀγαθό. Καί στή μὲν περίπτωση τῆς σπορᾶς τῶν σπόρων ὁμολογοῦν ὅτι «οὐκ ἐθαρρήσαμεν τοῖς ἀψύχοις τῆς γῆς κόλποις ἐγκαθεῖρξαι ταῦτα, εἰ μὴ ἀφορῶμεν εἰς τὸ πρόσταγμα τῆς σῆς μεγαλειότητος, τὸ κελεῦσαν ἐκτεκεῖν καὶ βλαστῆσαι τὴν γῆν καὶ δοῦναι σπέρμα τῷ σπεύροντι καὶ ἄριον εἰς βρῶσιν» («*Εὐχὴ ἐπὶ εὐλογίσει σπόρου*», *Ἀγιασματάριον*, Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ⁸1988, σ. 287). Ὄταν δέ ἔρχεται ἡ ὥρα τῆς συγκομιδῆς ἀναπέμπουν εὐχαριστήριες προσευχές ὅπως ἡ ἀκόλουθη: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν προσφέρειν σοι κατὰ πρόθεσιν ἐκάστῳ κελεύ-

σας καὶ τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν τὴν ἀντάμειψιν ἡμῖν ἐπαγγελιάμενος,... πρόσδεξαι καὶ τὰ νῦν προσκομισθέντα σοι παρὰ τοῦ δούλου σου τοῦδε καὶ τοῖς αἰωνίοις σου θησαυροῖς ἐναποθέσθαι ταῦτα καταξίωσον» (μν. ἔργ., σ. 291).

Τῆ δεύτερη ομάδα ἀποτελοῦν εὐχές οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στήν κατά τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίωση τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς ὑλικῆς κτίσεως, ἰδιαίτερα μέ τὴν ἔννοια τῶν φυσικῶν καταστροφῶν, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἀνομβρία, ἡ δυσκρασία τῶν ἀνέμων, ὁ κλύδωνας τῆς θαλάσσης, οἱ σεισμοί, ἡ ἐπιδρομή ἀκρίδων κ.λπ. Κατὰ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας ὅλα αὐτὰ τὰ φυσικὰ κακὰ ἀποτελοῦν ἐπιμέρους ἐκφράσεις τῆς ἐξ αἰτίας τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος διαταραχῆς τῆς ἀρμονικῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν δημιουργό Θεό καί τῆς διαφθορᾶς τῆς προπρωτικῆς καλότητος τοῦ κόσμου, πού προσέλαβε στή συνέχεια συμπαντικές διαστάσεις. Ὡς ἀπόηχος τοῦ τραγικοῦ αὐτοῦ γεγονότος θά πρέπει νά κατανοηθεῖ καί ὁ γνωστός ἀρχαιοελληνικός μῦθος τοῦ Προμηθέα, πού ἀποκαλύπτει στόν ἄνθρωπο φυσικές δυνάμεις γνωστές μόνο σιούς θεούς γιά νά κυριαρχήσει στό φυσικό κόσμο, καί τῆς Νεμέσεως ὡς προσωποποίησης τῆς θείας τιμωρίας γιά τὴν κατά τῶν θεῶν ἀποτολμηθεῖσα ὕβρη καί τὴ διατάραξη τῆς κοσμικῆς ἀρμονίας. Ἔτσι ἡ κατά τοῦ Θεοῦ ἀνταρσία τοῦ ἀνθρώπου συνεπέφερε τὴν κατά τοῦ ἀνθρώπου ἐξέγερση τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ὡς ὀργή τοῦ Θεοῦ (θεομηνία=μῆνις, ὀργή Θεοῦ) γιά τὴν παραβίαση τῆς περὶ τῆς φύσεως θείας βουλῆς του. Γιαυτό καί στήν προμνημονευθεῖσα «Εὐχὴ ἐπὶ δυσκρασίας ἀέρων καί κλύδωνα θαλάσσης» διατυπώνεται πρὸς τόν δημιουργό καί νομοθέτη τοῦ κόσμου τριαδικό Θεό ἡ δέση νά ἐπαναφέρει «τὴν κτίσιν πρὸς τὴν φυσικὴν ἀρμονίαν καί τάξιν εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἐλεεινῶς ἐκτραπέσαν, διὰ τὴν παρὰ φύσιν ἀταξίαν καὶ ἀκοσμίαν τῆς ἀθέ-

σμου καὶ φαύλης πολιτείας ἡμῶν» (*Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Ἔκδοσις Ἀστέρος, Ἀθῆναι 1970, σσ. 559-561).

Στὴν παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ὥστε αὐτὰ νὰ λειτουργοῦν ἐπ' ὄφελός του, ἀναφέρεται μιά τρίτη κατηγορία εὐχῶν, οἱ ὁποῖες προϋποθέτουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας, ἀπὸ τίς ἀπλούστερες ἀρχικὲς τους μορφές, ὡς τίς τελειότερες καὶ πρὸ ἐξειλιγμένες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἔτσι στό *Εὐχολόγιο* ὑπάρχουν εὐχές «ἐπὶ ὀρύξει φρέατος καὶ εὐρέσει ὕδατος», «εὐχὴ εἰς τὸ εὐλογῆσαι δύκτια», «εὐχὴ εἰς τὴν κατασκευὴν πλοίου», ἀλλὰ καὶ «ἀκολουθία ἐπὶ εὐλογῆσει νέου ὀχήματος», «ἐπὶ ἐγκαινίοις ἀρδευτικῶν ἔργων» καὶ γενικὰ «ἐπὶ τῇ ἐνάρξει παντὸς κοινωφελοῦς ἔργου» ἢ καὶ «ἰδιωτικοῦ ἔργου». Σ' ὅλες αὐτές τίς εὐχές γίνεται λόγος γιὰ «εἰρηνικὰ ἔργα», ὡς σκοπὸς δὲ καὶ ταυτόχρονα ὄριο τῆς μὲ αὐτὰ παρέμβασης τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσεως ὀρίζεται «ἡ ὠφέλεια τῶν χριστιανῶν», καὶ ἡ «εὐημερία τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ», τὰ ὁποῖα διασφαλίζουν «ἡ ἀγάπη, ἡ ὁμόνοια καὶ ἡ δικαιοσύνη». Ὅπως λέγεται χαρακτηριστικὰ στὴν ἀκολουθία «ἐπὶ ἐγκαινίοις ἀρδευτικῶν ἔργων», ἡ ὁποία δημιουργήθηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐγκαινίων τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ φράγματος τοῦ Λάδωνα τὸ 1950 ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος, «ὕδατα μὲν εἰς ἀπώλειαν ἄχρι τῆς σήμερον ἐγένοντο, ὕδατα δὲ εἰς εὐημερίαν τοῦ λαοῦ σου εἰς τὸν ἐπίοντα χρόνον ἔσονται... καὶ ἀγαλλιάσονται οἱ πτωχοὶ καὶ οἱ ἐνδεεῖς καὶ συστήσουσι πόλεις κατοικεσίας καὶ σπεροῦσιν ἀγροὺς καὶ φυτεύσουσιν ἀμπελῶνας καὶ ἔσται τοῦ ἐλέους σου, Κύριε, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ» (*Ἀγιασματάριον*, Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ⁸1988, σσ. 366-367).

4. Στὶς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσες περιστατικὲς εὐχές καὶ ἀκολουθίες θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ μερικές ἄλλες, οἱ ὁποῖες μπορεῖ μὲν νὰ μὴν εἰσῆλθαν στό ἐπίσημο *Εὐχολό-*

γιο, ἐνέχουν ὁμως μιά ιδιαίτερη γιά τό θέμα μας σημασία, ἐπειδή ἀποδεικνύουν τήν κατά τά τελευταῖα χρόνια πρωτοποριακή μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος. Ἀπό τίς πρωτοβουλίες αὐτές ὡς πλέον ἀξιωματικόν θεωροῦμε γιά τόν τόπο μας τήν ἐπιδειχθεῖσα ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εὐαισθησία γιά τήν προστασία τῶν δασῶν ἀπό τίς πυρκαϊές. Ἦδη ἀπό τό 1845 καί ἐξῆς ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ ἐπαγγελματικές ἐγκυκλίους τῆς ἔφτασε ὡς τό σημεῖο νά ἐπιβάλλει τήν ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ «κατά τῶν καιόντων καί καταστρεφόντων τὸ δάσος». Μετά δέ τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἡ Ἐκκλησία ἤλθε καί πάλι ἀρωγός στή γενικώτερη προσπάθεια τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας γιά τήν ἀναδάσωση τῆς ὑπαίθρου. Ἔτσι μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀπό τό Ὑπουργεῖο Γεωργίας διοργάνωσης ἑβδομάδας Ἑλληνικοῦ Δάσους (6 Ἰουλίου 1958), ὁ μακαριστός μητροπολίτης Σερβίων καί Κοζάνης Διονύσιος (Ψαριανός) συνέθεσε μοναδικῶς κάλλους εἰδικούς γιά τήν περίσταση ὕμνους (βλ. *Οἰκοδομή καί μαρτυρία. Ἐκφρασεις ἀγάπης καί τιμῆς εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Σερβίων καί Κοζάνης Κύριον Διονύσιον*, τόμ. Α΄, Ἐν Κοζάνῃ 1991, σ. 290). Μέ ἀφορμὴ δέ τῆς λαίλαπα τῶν πυρκαϊῶν πού μαστίζει τὰ τελευταῖα χρόνια τόν τόπο μας, ὁ μακαριστός Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κυρός Χριστόδουλος συνέθεσε εἰδική γιά τήν κατάπαυσή τους εὐχή (*Ἐφημέριος* 8 (2007), σ. 3), ὅπως ἴδρυσε καί τήν «Εἰδική Συνοδική Ἐπιτροπὴ Θείας καί Πολιτικῆς Οἰκονομίας καί Οἰκολογίας» (2000), ἡ ὁποία μεταξὺ τῶν ἄλλων δραστηριοτήτων τῆς διοργάνωσε καί εἰδική ἔκθεση (6-15 Ἰουνίου 2001) μέ τίτλο «Ἐκκλησία καί Περιβάλλον/Ἐδαφος-Νερό-Ἀέρας», ὡς συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στήν Παγκόσμια Ἡμέρα Περιβάλλοντος (5 Ἰουνίου 2001).

Μέ τήν προστασία τῶν δασῶν συνέδεσε τό ὄνομά του καί ὁ νῦν οἰκουμενικός πατριάρχης μέ τήν εἰδική «Εὐχή εἰς τὸ φυτεῦσαι δένδρον» πού συνέθεσε καί ἐκφώνησε κατά τόν ἀγιασμό ἐπί τῆ ἐνάρξει τῆς ἀναδασώσεως τοῦ περιαιστικοῦ δάσους Θεσσαλονίκης τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1997 (Βλ. *Εὐχολόγιον Α΄, Ἀγιασματάριον*, Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, Ἅγιον Ὅρος 2001, σσ. 54-55). Κυρίως ὅμως τόν τίτλο τοῦ πράσινου πατριάρχου προσέλαβε ὁ κ. Βαρθολομαῖος ἀπό τίς διεθνεῖς πρωτοβουλίες του γιά τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος, ὅπως εἶναι κυρίως τὰ ὀκτώ ὡς σήμερα διοργανωθέντα σχετικά διεθνή συμπόσια, καί τὰ κατ' ἔτος ἐκδιδόμενα μηνύματα μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀπό τό 1989 καθιέρωσης τῆς 1ης Σεπτεμβρίου, ἀρχῆς τῆς Ἰνδίκτου καί ἐνάρξεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, ὡς ἡμέρας προσευχῆς γιά τό περιβάλλον. Κατά τήν ἡμέρα αὐτή ψάλλεται καί ἡ μέ πρόνοια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ποιηθεῖσα εἰδική ἐπί τοῦτο περιστατική ἀκολουθία ἀπό τόν μακαριστό μοναχό Γεράσιμο Μικραγιαννανίτη, Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Στό σχετικό δέ γιά τήν καθιέρωση τῆς ἡμέρας αὐτῆς μήνυμά του ὁ τότε οἰκουμενικός πατριάρχης Δημήτριος ἔγραφε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Ἀτυχῶς εἰς τὰς ἡμέρας μας ὁ ἄνθρωπος, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐνὸς ἀκράιου ὀρθολογισμοῦ καὶ εὐδαιμονισμοῦ, ἔχει χάσει τὴν αἴσθησιν τῆς ἱερότητος τῆς δημιουργίας καὶ ἐνεργεῖ ὡς αὐθαίρετος ἐξουσιαστὴς καὶ βάνουσος καταπατητὴς τῆς. Ἀντὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ καὶ ἀσκητικοῦ πνεύματος, μὲ τὸ ὅποῖον ἐγαλόυχησε ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τὰ τέκνα τῆς ἐπὶ αἰῶνας, παρατηρεῖται σήμερον ἕνας βίαιος τῆς φύσεως πρὸς ἱκανοποίησιν ἀξανομένης σειρᾶς ὀρέξεων καὶ ἐπιθυμιῶν, τὰς ὁποίας ἐνθαρρύνει ἡ ἐπικρατοῦσα φιλοσοφία τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας. Ἄλλ' ἢ κτίσις "συστενάζει καὶ συνωδίνει" (Ρωμ. 8,22), ἀρχίζει δὲ ἤδη νὰ

διαμαρτύρεται διὰ τὴν μεταχείρσιν τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος ἐπ' ἄπειρον καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν νὰ ἐκμεταλλεύεται τὰς πηγὰς τῆς φυσικῆς ἐνέργειας. Τὸ τμήμα τῆς ἀλαζονείας τοῦ θὰ εἶναι ἡ αὐτοκαταστροφὴ του, ἐὰν συνεχισθῆ ἡ παροῦσα κατάστασις».

5. Γιά τὴν διαμορφωθεῖσα σήμερα κατάστασις κατηγορεῖται ἰδιαίτερα ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας, ἡ ὁποία μὲ τίς δυνατότητες πού διαθέτει πολλαπλασιάζει καὶ διευρύνει τίς ἐπὶ τῆς κτίσεως ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς βάρβαρης αὐτῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Κανείς βεβαίως δέν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κατ' ἀρχὴν τὴ συμβολὴ τῆς τεχνολογίας στὴν ἐπίλυση βασικῶν προβλημάτων καὶ τὴν βελτίωση γενικὰ τῶν ὄρων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπως εἶναι οἱ συνθῆκες ἐργασίας, ἡ διατροφή, ἡ ὑγεία κ.λπ. Μακροπρόθεσμα ὁμως ἡ ἀνεξέλεγκτη καὶ ἀπροϋπόθετη χρῆση τῆς ἀναδεικνύεται σὲ μιά πρώτου μεγέθους καταστροφικὴ δύναμη, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ καὶ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου σ' ὁλόκληρο τὸν πλανήτη. Ὅπως προαναφέραμε, τέτοια παγκόσμια ἐμβέλειαι καταστροφικὰ φαινόμενα, θεωροῦνται σήμερα ἰδιαίτερα (α) ἡ ἀπὸ πλείστους ὄσους παράγοντες ρύπανση τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρα, τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ νεροῦ, (β) ἡ ἐξαιτίας τῆς περίφημης τρύπας τοῦ ὄζοντος αὔξησις τῆς θερμοκρασίας τοῦ πλανήτη, μὲ συνέπεια τὴν ἀφύσικη ἀλλαγὴ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν καὶ ὅσα αὐτὸ ἐπάγεται γιὰ τὴν ἐπιβίωση ὁλόκληρων οἰκοσυστημάτων (φαινόμενο τοῦ θερμοκηπίου-θερμικὸς θάνατος), (γ) ἡ στά πλαίσια τῆς γρήγορης οικονομικῆς ἀνάπτυξης ὑπερεκμετάλλευση τῶν φυσικῶν πόρων καὶ πηγῶν ἐνέργειας μὲ ἀποτελεσματὴν τὴν κατασπατάληση ἢ καὶ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐξάντλησὴ τους, καὶ δ) οἱ θανάσιμοι κίνδυνοι ἀπὸ τὴν ἀνεξέλεγκτη χρῆση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας καὶ ἄλλων μορφῶν ἐπικίνδυνης ὑψηλῆς τεχνολογίας.

Μέ βάση ὅλα τά ἀνωτέρω εἶναι προφανές ἡ εὐθύνη τήν ὁποία φέρει αὐτός καθεαυτόν ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀπό νομέας καί οἰκονόμος τῆς φύσεως μεταλλάχτηκε σέ βιασθή καί δυνάστη τῆς. Ἡ συνομολογία δέ μαζί μέ τόν ἱερό ὕμνο-γράφο ὅτι μέ τή συμπεριφορά του ἔγινε «μολυσμὸς ἀέρος καί γῆς καί ὑδάτων» (*Παρακλητική*, ἦχος βαρύς, β΄ σιχηρὸ ἐσπερινοῦ Δευτέρας) ἀποτελεῖ τό πρῶτο βῆμα στήν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς στάσεως του ἔναντι τῆς κτίσεως, ἡ ὁποία καί προσδιορίζει τήν αὐθεντικότητα τοῦ ἀνθρώπινου ἥθους. Διότι ὅπως σοφά τονίζει ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής «ἐκ γὰρ τοῦ εὐλόγως ἢ παραλόγως τοῖς πράγμασι χρῆσασθαι ἢ ἐνάρετοι ἢ φαῦλοι» (*Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* 1, 92 Α). Ὁμιλοῦμε, δηλαδή, οὐσιαστικά γιὰ μετάνοια ἀπὸ ἓνα νέο καί ταυτόχρονα παλαιὸ εἶδος ἀμαρτήματος, ἡ διόρθωση τοῦ ὁποίου προϋποθέτει πλέον μιὰ διὰ βίου ἀνάλογη περιβαλλοντολογικὴ παιδεία καί ἀγωγή μέ ἀπώτερο σκοπὸ αὐτὸ πού στήν ὁρολογία τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης τῆς Οἰκολογίας ὀνομάζεται οἰκολογικὴ ἠθικὴ. Ἄλλ' ἐπειδὴ κάτω ἀπὸ τόν μανδῦα τῆς σύγχρονης Οἰκολογίας κρύπτονται ἐνίστε διάφορες «βιοαιρέσεις» καί ἀντίστοιχες αἰρετικές «βιοσηθικές», εἶναι ἀνάγκη αὐτὴ ἡ κοσμοφιλικὴ ἠθικὴ νὰ ἐδράζεται σέ στέρεες βάσεις, τίς ὁποῖες γιὰ μᾶς τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς ἐγγυᾶται μόνο τό ὀρθόδοξο λειτουργικὸ ἦθος, ἀφοῦ, ὅπως εὐστοχα γράφει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Ἱ. Φουντούλης, «ἡ θεία λατρεία εἶναι τό κοινὸ κτῆμα καί τό κοινὸ ἔδαφος συναντήσεως ὄλων τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, σοφῶν καί ἀσοφῶν, νέων καί γερόντων, παλαιότερων καί μελλουσῶν γεννεῶν, λαῶν, φυλῶν καί γλωσσῶν». Κι ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι τό πεδίο συναντήσεως καί συνεπικουρίας λειτουργικῆς καί περιβαλλοντικῆς ἀγωγῆς, σὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε ἀντιπροσωπευτικὰ τρία κομβικὰ σημεῖα:

α) Στή σύγχρονη Οικολογία ως μία από τίς προτάσεις προστασίας του περιβάλλοντος προβάλλεται ή άρχή τής «άειφόρου», ή καλλίτερα τής «άειώου» ή «άειούστατης» ζωής καί ανάπτυξης, πού σημαίνει μία λελογισμένη χρήση καί κατανάλωση τών ύλικών άγαθών, πού μās παρέχει ή κτίση, ώστε νά διασφαλίζεται ή κάλυψη τών πραγματικών αναγκών επιβίωσης όχι μόνο τής παρούσας γενεάς, αλλά καί αυτών πού έρχονται. Τό άμάρτημα του σύγχρονου έκκοσμηκευμένου άνθρώπου συνίσταται άκριβώς στό ότι έχει αναπτύξει μία σχέση κτητική πρós τόν κόσμο, πού τόν όδηγεϊ σέ μία άπληστη καί έξαντλητική κατανάλωση τών άγαθών πού του παρέχει. Ξεπερνώντας έτσι τίς άντοχές τής φύσεως ό άνθρωπος άποδεικνύεται άλογώτερος καί από τά άλλα ζώα, τά όποια βόσκουν όπου βρεθούν για νά διατηρηθούν στή ζωή, χωρίς ποτέ νά έξαντλούν τά βοσκήματα ή νά ιδιοποιούνται τούς βοσκοτόπους. Σ' αυτήν άκριβώς τήν άμετρη καί τελικά καταστροφική καί για τόν ίδιο σχέση του άνθρώπου πρós τήν ύλική κτίση ή Όρθόδοξη Έκκλησία έρχεται νά άντιπροτείνει τήν άσκηση, ως ένα πνεύμα λιτότητας, όλιγάρκειας καί περιορισμού τής άκαλίνωτης έλευθερίας του, πού προσδιορίζεται από τήν άγάπη πρós τόν πλησίον καί τόν κόσμο καί τήν ύποταγή του στήν πρόνοια του Θεού (Ματθ. 6,34). Έσχατη έκφραση αυτής τής κατά Χριστόν «άπεριττότητας» του βίου (Κλήμης Άλεξανδρείας, *Παιδαγωγός* Α,12,98,3. ΒΕΠΕΣ 7,147) είναι άφ' ενός μέν ό θεσμός τής νηστείας ως άριστο παιδαγωγικό μέσο χαλιναγώγησης τών παθών του άνθρώπου, άφ' έτέρου δέ καί κυρίως αυτή καθαυτή ή εύχαριστιακή πρόσληψη του κόσμου από τόν άνθρωπο, τόν όποιο όφείλει νά διαχειρίζεται όπως ό δωρεοδότης Θεός όρίζει.

β) Η δεοντολογία τής σύγχρονης οικολογικής άγωγής ύπαγορεύει επίσης τήν προώθηση ενός μετοχικού προτύ-

που σχέσης ἀνθρώπου καί φύσης, ἀντί τοῦ κυριαρχήσαντος κτητικοῦ, δηλαδή, τήν ἀνάπτυξη ἑνός πολιτισμοῦ πού θά ἐξασφαλίζει δίκαιη κατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν σ' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους. Ἐάν σκεφθεῖ κανεῖς ὅτι σήμερα τό ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς ὑποσιτίζεται, τήν ἴδια στιγμή πού μέ τά ἀπορρίματα τῶν εὐημερουσῶν καταναλωτικῶν κοινωνιῶν τῆς Δύσεως θά μπορούσε νά ὑπερκαλυφθεῖ ἡ ἀνάγκη αὐτή, τότε ἕνας ἀπό τοὺς μεγαλύτερους ἐχθρούς τοῦ περιβάλλοντος ἀποδεικνύεται τελικά ἡ κοινωνική ἀδίκια καί τά παράγωγά της. Καί σ' αὐτήν τήν ἀνεπάρκεια τοῦ δίκαιου τοῦ νόμου ἡ Ἐκκλησία ἀντιπροτείνει καί πάλι τό δίκαιο τῆς χάριτος, δηλαδή, τή χριστιανική ἀγάπη πρὸς τόν πλησίον, ὅπως αὐτή ἐκφράζεται στή συγκεκριμένη περίπτωση μέ τήν ἀκολουθία τῆς τραπέζης : «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ ἐλεῶν καὶ τρέφων ἡμᾶς ἐκ νεότητος ἡμῶν, ὁ διδοὺς τροφήν πάσῃ σαρκὶ πλήρωσον χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ἡμῶν, ἵνα πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες περισσεύομεν εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν καὶ σοὶ εὐάρεστον» (*Μ. Ὁρολόγιον*, Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ¹⁴2001, σ. 131). Εὐστοχα παρατηρεῖ καί πάλι ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας, ὅτι ἡ φύση εἶναι ἀνεξάντλητη πηγὴ ἀγαθῶν πού ἐπαρκοῦν γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅταν διανέμονται φιλόνητα, γιατί μοιάζει μέ τό πηγᾶδι τοῦ ὁποῖου τό νερό ἀνανεώνεται ὅσο περισσότερο ἀντλεῖται πρὸς ἀναψυχὴ τῶν διψῶντων (*Παιδαγωγός* Α,12,98,3.ΒΕΠΕΣ 7,147).

γ) Ἡ ὅλη σύγχρονη εὐαισθητοποίηση πρὸς τά περιβαλλοντολογικά προβλήματα ἐκφράζεται τελικά μέ τή διαμόρφωση ἑνός νέου τύπου ἀνθρώπου, τοῦ «οἰκολογικοῦ ἀνθρώπου», ἔστω καί ἂν τὸν ὄρο αὐτό δέν τὸν χρησιμοποιοῦν ὅλοι μέ τήν ἴδια σημασία. Γι' αὐτό καί γιὰ ἐμᾶς τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς «οἰκολογικός ἄνθρωπος» εἶναι κατεξοχὴν ὁ «δοξολογικός ἄνθρωπος», ἀφοῦ κατὰ τὸν ἅγιο

Γρηγόριο Νύσσης ἔσχατος σκοπός τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά ἀποτελεῖ «ὄργανον ἐπιτήδειον τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ» (PG 44,280). Εἶναι μοναδικός ἐπ’ αὐτοῦ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ ἅγιος Ἰσαάκ ὁ Σύρος, μέσα ἀπό τή λειτουργική θέαση καί χρήση τοῦ κόσμου, ἀναδεικνύει τήν ποιότητα καί τό μέτρο αὐτῆς τῆς νέας οἰκολογικῆς συνείδησης πού ἔχει ἀνάγκη ὁ σύγχρονος κόσμος: «Τί ἐστὶ καρδιά ἐλεήμων, λέγει; Εἶναι ἀνάλωση καί πόνος τῆς καρδιάς γιά ὀλόκληρη τήν κτίση, γιά τοὺς ἀνθρώπους, γιά τὰ πουλιά, γιά τὰ ζῶα, γιά τὰ φυτά, γιά ὅλα τὰ κτίσματα τοῦ Θεοῦ. Μέ τήν ἀνάμνηση καί τή θέα τους τρέχουν ἀπό τὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου δάκρυα. Ἀπό τήν πολλή καί σφοδρή ἀγάπη πού συνέχει τήν καρδιά του, δέν μπορεῖ νά ἀνεχθεῖ ἢ νά ἀκούσει ἢ νά δεῖ κάποια καταστροφή, ἢ παραμικρή λύπη νά γίνεται μέσα στήν κτίση. Γι’ αὐτό καί γιά τὰ ἄλογα ζῶα καί τοὺς ἐχθρούς τῆς ἀλήθειας καί γι’ αὐτούς πού τόν βλάπτουν καί γιά τὰ ἐρπετά προσφέρει κάθε στιγμή προσευχή μέ δάκρυα, γιά νά διαφυλάξει καί νά ἐλεήσει ὅλα τὰ κτίσματα ὁ Θεός». (Ἅγιος Ἰσαάκ ὁ Σύρος, *Ἄπαντα τὰ εὐρεθέντα ἀσκητικά*, Λόγος 81, Ἔκδ. Σπανοῦ Ἀθήνα 1896, σ. 306).

Θά ἤθελα νά κατακλείσω τήν παρούσα εἰσήγηση μέ μιὰ ἀνέκδοτη ὡς σήμερα «οἰκολογική» περιστατική εὐχή λεγομένη «ἐπ’ ἀνθεστηρίοις», τήν ὁποία συνέθεσε μέ περισσή φιλοκαλική διάθεση ὁ προμνημονευθεὶς μακαριστὸς Μητροπολίτης Σερβίων καί Κοζάνης Διονύσιος Ψαριανός, δεικνώντας μέ τόν τρόπο αὐτό ὅτι «ἡ Ἐκκλησία εἶναι ζῶσα καὶ ὅτι ἔχει τὴν δύναμιν καὶ τὸ δικαίωμα, καρπομένη τοὺς ἀκενώτους θησαυροὺς τῆς παραδόσεώς της, ζῶσα καὶ νοοῦσα τὴν παράδοσιν ὡς δημιουργικὴν ἐν ἑαυτῇ δύναμιν νά ποιῇ καὶ νά συνθέτῃ λειτουργικὰ κείμενα, κατὰ τὰς νέας ἀνάγκας τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἐπευλογοῦσα τὰς τέχνas καὶ τὰ καλὰ αὐτῶν ἔργα» (*Ἀκολουθίαι Περιστατικά*, Ἔκ-

δοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1962, σσ. 3-4). Στό πρῶτο καί ἐκτενέστερο μέρος τῆς ὁ ποιητικώτατος γέροντας ἐρανίζεται καί μορφοποιεῖ σέ εὐχολογικό λόγο ἐκλεκτά χωρία τῆς πατερικῆς γραμματείας, μέ τά ὅποια μᾶς ὑπενθυμίζει τόσο τήν πανσοφία τοῦ παντεχνίτου δημιουργοῦ, ὅσο καί τήν ἀναγκαιότητα ἀπελευθέρωσης τοῦ κόσμου ἀπό τίς δαιμονικές δυνάμεις καί ἐπαναφορᾶς του στήν τελειότητα τοῦ πρωτόκτιστου κάλλους. Καί στό δεύτερο μέρος ἡ εὐχή καταλήγει: «Ὅθεν καί ἡμεῖς, μετὰ τῶν κτισμάτων σου πάντων βοῶμεν καί λέγομεν· Κύριε ὁ Κύριος ἡμῶν, ὡς θαυμαστόν τὸ ὄνομά σου ἐν πάσῃ τῇ γῆ! Γεννηθίτω ἡ ἡμετέρα αὐτῆ γῆ τε καί μήτηρ ἡ τεκοῦσα καί τρέφουσα ἡμᾶς, ὡς γῆ αὔξουσα τὸ ἄνθος αὐτῆς καί ὡς κῆπος τὰ σπέρματα αὐτοῦ· οὕτως ἀνατελεῖ ἐν αὐτῇ δικαιοσύνη καί ἀγαλλίαμα ἐνώπιον πάντων τῶν ἐθνῶν. Γενοῦ ἡμῖν, Κύριε ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὡς δρόσος, ἵνα βλαστήσωμεν ὡς ρόδον φυόμενον παρὰ πηγὴν ὕδατος, ἵνα ἀνθήσωμεν ἄνθος ὡς κρίνον, καί εὐωδιάσωμεν καί διαδῶμεν ὄσμην ζωῆς, καί αἰνέσωμεν ᾄσμα καί εὐλογήσωμεν κατὰ πάντα καί διὰ πάντα, εὐχαριστοῦντές σοι τῷ Πατρὶ καί τῷ Υἱῷ καί τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

Κωνσταντίνου Δελκωσταντῆ,
Καθηγητοῦ τοῦ Τμήματος Θεολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν παιδιῶν
διὰ μέσου
τοῦ μαθήματος τῶν Ἐρπσκευτικῶν

Τό μάθημα τῶν Ἐρπσκευτικῶν ἀποτελεῖ γιά τό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα κατάκτηση, τήν ὁποία εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ὀργανώσουμε μέ βάση τά νέα παιδαγωγικά δεδομένα καί τίς ἀπαιτήσεις τοῦ σύγχρονου σχολείου¹. Ὁ-

1. Γιά τή λειτουργία τοῦ μαθήματος τῶν Ἐρπσκευτικῶν ὡς μίας σύγχρονης ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμβολή τῆς Παιδαγωγικῆς, ἡ ὁποία ἔχει σημειώσει σημαντικές προόδους στό θέμα τῆς ὀργάνωσης τοῦ σχολείου καί τῶν μέσων διδασκαλίας καί στήν ὁποία τώρα ἀνοίγονται νέες δυνατότητες μέ τήν εἴσοδο τῶν νέων τεχνολογιῶν στήν ἐκπαίδευση. Ὅμως, μέχρι σήμερα, ἡ στάση τῆς Παιδαγωγικῆς ἀπέναντι στό μάθημα τῶν Ἐρπσκευτικῶν χαρακτηρίζεται ἀπό ἐπιφυλακτικότητα καί ἀπό ἰδεολογικές προκαταλήψεις. Χωρίς ἴχνη κατανόησης γιά τίς σημαντικότητες λειτουργίες τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, κάποιοι παιδαγωγοί ἐξακολουθοῦν νά τό θεωροῦν πεδίο ἰδεολογικοῦ διαποτισμοῦ καί ἀσυμβίβαστο μέ τούς στόχους τοῦ σύγχρονου σχολείου.

φείλουμε νά προβάλλουμε τήν ιδιαίτερη φυσιογνωμία τοῦ μαθήματος ὡς παιδείας ἐλευθερίας καί ὡς χώρου διάσωσης τοῦ «πολιτισμοῦ τοῦ προσώπου», νά ἀναδεικνύουμε τίς πολλαπλές παιδευτικές του λειτουργίες, τήν ὑπαρξιακή, μορφωτική, κοινωνική, πολιτιστική του διάσταση, τή συμβολή του στή διαμόρφωση τῆς ταυτότητας τῆς νέας γενιᾶς καί στόν ἀξιολογικό προσανατολισμό της μέσα στόν πλουραλιστικό κόσμο μας κ.ἄ. Ἐναμφίβολα ἡ σχολική θρησκευτική ἀγωγή συμβάλλει στούς γενικότερους ἀνθρωπιστικούς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης καί ἐνισχύει τόν παιδαγωγικό προσανατολισμό τοῦ σχολείου. «Ὅποιος συζητᾷ γιά τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν, αὐτός ἀναφέρεται στήν παιδαγωγική ἀποστολή τοῦ σχολείου», σημειώνει ἡ Annette Schavan².

Τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν καλεῖται σήμερα νά ἐπιτελέσει τό δύσκολο ἀλλά καθοριστικῆς σημασίας ἔργο του μέσα σέ ἓνα πολυδιάστατο παιδαγωγικό καί ἐκπαιδευτικό περιβάλλον καί σέ μία ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ θρησκεία φαίνεται νά ἀναβιώνει ὡς δύναμη ζωῆς καί νά προβάλλονται οἱ ἀναντικατάστατες ἀνθρωπολογικές, πνευματικές, πολιτισμικές καί κοινωνικές λειτουργίες της. Εἶναι σαφές ὅτι τίς τελευταῖες δεκαετίες τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ἄλλαξε ὄψη. Ἐχει ἀποβάλει σημαντικά τόν κατηχητικό του χαρακτήρα, δέν εἶναι μονοφωνικό ἢ στενά ὁμολογιακό, δέν εἶναι ἄχωρος μύησης σέ μία κλειστή θρησκευτική παράδοση. Εἶναι μάθημα παιδαγωγικό, γνωσιακό, μάθημα πού ἀποβλέπει στό θρησκευτικό ἐγγραμματισμό τῶν μαθητῶν

2. A. Schavan, "Wozu brauchen wir noch einen Religionsunterricht?", *Lebendige Katechese*, Νοέμβριος 2002, τεῦχος 2, σσ. 65-67, ἐδῶ σσ. 65-66.

καί τῶν μαθητριῶν στή βάση τῶν κεντρικῶν ἀλθειῶν τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης, ἀγωγή ἀνοικτοσύνης πρὸς τό διαφορετικό, μία, ἔστω σύντομη, περιήγηση στό πολύχρωμο παγκόσμιο θρησκευτικό τοπίο. Προφανῶς τά θρησκευτικά δέν εἶναι ἓνα νεκρό, ἀπολιθωμένο κομμάτι τῆς σχολικῆς πραγματικότητας³.

Τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν σήμερα, ὅταν ὀργανώνεται καί διδάσκεται σωστά, καθιστᾷ δυνατή τήν πρόσβαση στό πανανθρώπινο φαινόμενο θρησκεία καί μία κριτική ἀξιολόγησή του, εὐαισθητοποιεῖ τοὺς νέους γιά τά μεγάλα κοινωνικά προβλήματα καί τή θρησκευτική τους διάσταση, βοηθᾷ τά παιδιά νά ἀποκτήσουν αἰσθητήριο γιά τά οὐσιώδη τῆς ζωῆς, δίνει ἀπαντήσεις στά μεγάλα ὑπαρξιακά προβλήματα μέσα ἀπό τή χριστιανική παράδοση, προβάλλει τό ρόλο τῆς θρησκείας γιά τή διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ καί εἰδικότερα τῆς Ὁρθοδοξίας γιά τόν ἑλληνικό πολιτισμό ἀλλά καί γιά τόν εὐρωπαϊκό καί τόν «πολιτισμό τῆς ἀνθρωπότητας», καλλιεργεῖ τό πνεῦμα τῆς εἰρήνης μεταξύ τῶν θρησκειῶν καί τονίζει τή συμβολή τους στό σεβασμό τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, στήν κοινωνική ἀλληλεγγύη κ.ἄ.

Ἀναφορικά μέ τό εἰδικότερο ἐρώτημα γιά τή συμβολή τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στή λειτουργική ἀγωγή τῶν παιδιῶν ἐπιθυμῶ νά σημειώσω τά ἑξῆς: Τά θρησκευτικά στή χώρα μας ὑπηρετοῦν, μαζί μέ ὅλα τά ἄλλα μαθήματα, τό γενικό σκοπό τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως αὐτός καθορίζεται ἀπό τό Σύνταγμα καί τοὺς σχετικούς νόμους. Εἰδικότερα, σύμφωνα μέ τό Διαθεματικό Ἐνιαῖο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδῶν θρησκευτικῶν γιά τήν ὑποχρεωτική

3. Βλ. Κ. Δελγκωσαντιῆ, *Ἡ σχολική θρησκευτική ἀγωγή μεταξύ Παιδαγωγικῆς καί Θεολογίας*, ἐκδ. Ἑννοια, Ἀθήνα 2009.

έκπαίδευση καί τά Ἐκκλησιαστικά Προγράμματα Σπουδῶν Ἐκκλησιαστικῶν Δημοτικῶν καί Γυμνασίου, ἡ σχολική Ἐκκλησιαστική ἀγωγή συμβάλλει, μεταξύ ἄλλων α) στήν προβολή τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας ὡς ἀτομικοῦ καί συλλογικοῦ βιώματος, β) στήν κατανόηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὡς μέσου νοηματοδότησης τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, γ) στό νά γνωρίσουν οἱ μαθητές καί οἱ μαθήτριες βασικές παραστάσεις, ἔννοιες καί σύμβολα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καί ζωῆς, δ) στό νά κατανοήσουν τί σημαίνει νά εἶναι κάποιος ἐνεργό μέλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, ε) στό νά γνωρίσουν ἰδιαίτερα τόν Χριστιανισμό, κατεξοχῆν τήν Ὀρθοδοξία, μέσα ἀπό τήν Ἁγία Γραφή, τοὺς Πατέρες καί τή ζωντανή Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Μεταξύ τῶν σκοπῶν τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν Ἐκκλησιαστικῶν στό Ἐνιαῖο Λύκειο ἀναφέρονται τά ἑξῆς: α) Οἱ μαθητές νά γνωρίσουν καί νά κατανοήσουν τό σύνολο καί τίς ἐπιμέρους πτυχές βασικῶν θεμάτων τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, ὅπως αὐτά ἀποτυπώνονται καί στίς εὐχές καί τοὺς ἕμνους τῆς χριστιανικῆς λατρείας, β) νά γνωρίσουν ὅλα τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα σχετικά μέ τή γένεση, τήν ἐξέλιξη καί τό βαθύτερο νόημα τῆς χριστιανικῆς λατρείας (Μυστήρια, ἀκολουθίες, ἑορτολογικός κύκλος), γ) νά συνειδητοποιήσουν τή δική τους ἰδιαιτερότητα ὡς μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, πού συνίσταται στήν ἐνεργό συμμετοχή τους στή λατρεία, καθῶς καί στή συνευθύνη τους γιά μία λειτουργική ἀνανέωση, δ) νά μελετήσουν κατά τρόπο συστηματικό, καί πάντοτε σέ σχέση μέ τά ὅποια ὑπαρξιακά καί κοινωνικά προβλήματα τους, τά καίρια καί οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἰδιαίτερα τῆς Ὀρθοδοξίας καί νά ἐμβαθύνουν στό δυναμικό, ἀπελευθερωτικό καί μεταμορφωτικό της χαρακτήρα, ε) νά κατανοήσουν τήν ὀρθόδοξη χριστιανική ἠθική ὡς ἀπαύγασμα τῆς ἐν Χριστῷ λυτρωτικῆς ἐμπει-

ρίας τῆς Ἐκκλησίας καί ὄχι ὡς συστηματική ἀνάλυση νομικῶν κανόνων Ἠθικῆς.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι καί τὰ σχολικά ἐγχειρίδια τῶν Θρησκευτικῶν, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν τὰ ἐν λόγῳ Ἀναλυτικά Προγράμματα, περιέχουν σημαντικά στοιχεῖα γιά τή χριστιανική λατρεία, γιά τό νόημα καί τήν ἐξέλιξή της, γιά τὰ θεολογικά της χαρακτηριστικά, γιά τοὺς λατρευτικούς χώρους, γιά τίς ἐορτές, τὰ μυστήρια, τίς τελετές, γιά τὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς λατρευτικῆς καί λειτουργικῆς ζωῆς, γιά τή θέση τῶν λαϊκῶν στή λατρεία καί ἄλλα πολλά. Ἰδίως τό σχολικό βιβλίο Θρησκευτικῶν τῆς Α΄ τάξης τοῦ Ἐνιαίου Λυκείου εἶναι, παρά τὰ ὅποια προβλήματά του, ἓνα ἐγχειρίδιο θεολογίας τῆς λατρείας καί λειτουργικῆς ἀγωγῆς. Ὑπενθυμίζω ἀπλῶς τοὺς χαρακτηριστικούς τίτλους τῶν ἐνοτήτων (31-34) τοῦ Γ΄ κεφαλαίου τοῦ βιβλίου: «Σύγχρονοι λειτουργικοί προβληματισμοί»: α) Προβληματισμοί γιά τή λειτουργική γλώσσα καί μουσική, β) Ἡ θέση τῶν λαϊκῶν στή σύγχρονη λατρεία: ἐπισημάνσεις καί προβληματισμοί, γ) Ἡ γυναίκα στή λατρεία, δ) Ἐκκλησιασμός: Ἀνάγκη ἢ συνήθεια⁴;

Ὅπως, ὀρθῶς, σημειώνει ὁ π. Δημήτριος Τζέρπος, «ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας δέν ἔπαυσε ποτέ ν' ἀποτελεῖ τήν πεμπουσία τῆς πνευματικῆς της ζωῆς, ἀφοῦ διαμέσου αὐτῆς τρέφεται μέ τόν Ἄρτο τόν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάντα (Ἰωάν. 6, 41) καί ἀφθαρτίζεται σύνολη ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Μέ τήν ἔννοια αὐτή θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία, πού ἀρχίζει μέ τή δοξολόγηση τῆς “Βασιλείας τοῦ

4. Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων / Παιδαγωγικό Ἰνστιτούτο, *Ὁρθόδοξη Πίστη καί Λατρεία*, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 2000, σσ. 171-186.

Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος”, δέν τελιώνει μέ τό “Δι’ εὐχῶν”, ἀλλά συνεχίζεται ἀδιάκοπα μέ τήν ἱεραποστολική δραστηριοποίηση τοῦ καθενός μας μέσα στήν καθημερινότητα τοῦ κόσμου πού ζοῦμε»⁵. Ἡ Εὐχαριστία ὡς πυρῆνας τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τρέφεται ἀπό τή «λειτουργία πρὶν τή λειτουργία» καί τροφοδοτεῖ τή «λειτουργία μετὰ τή λειτουργία».

Ὅφειλουμε νά βοηθήσουμε τά παιδιά καί τοὺς νέους νά κατανοήσουν ὅτι ἡ λειτουργική ζωή ὄχι μόνον δέν μᾶς ἀποκόπει ἀπό τόν κόσμο καί τή διακονία τοῦ πλησίον, ἀλλά ὅτι ἐμψυχώνει καί ἐνδυναμώνει τήν παρουσία καί τή μαρτυρία μας. «Ἡ ἀπώθηση τῆς λειτουργίας ἀπό τό χῶρο τῆς καθημερινῆς ζωῆς στοὺς ναοὺς, ἡ διάσπαση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σέ μία θρησκευτική καί μία κοσμική περιοχὴ, οἱ ὁποῖες βρίσκονται ὡς δύο αὐτόνομα μεγέθη τό ἓνα πλᾶι στό ἄλλο καί ἔναντι τοῦ ἄλλου, ὑποβαθμίζει τή λειτουργία σέ ἓνα συναισθηματικό καθῆκον τῆς Κυριακῆς, πού δέν εἶναι σέ θέση νά ἀγγίξει τόν κόσμο καί ἔχει καταστρεπτικές συνέπειες γιὰ τήν Ἐκκλησία»⁶.

Δέν εἶναι λοιπόν τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ὁ Χρῆστος Γιανναρᾶς θεωρεῖ τήν ἀνακάλυψη καί τήν ἀνάδειξη τοῦ νοήματος τῆς λατρείας καθοριστικὴ γιὰ τήν πορεία τοῦ πολιτισμοῦ μας. «Μόνο σωστή λατρεία, τίποτε ἄλλο, θά ἦταν ἔκρηξη πολιτιστική... Σίγουρα, μοιάζει παλαβὸς ρομαντισμὸς γιὰ τοὺς πολλοὺς, νά ἐπενδύεις στήν ἐκκλησιαστικὴ λατρεία τίς ἐλπίδες πολιτιστικῆς ἀφύπνισης τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅμως

5. π. Δ. Τζέρπος, «Ἡ χριστιανικὴ λατρεία καί ὁ ἁγιασμὸς τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν», στό ἔργο: *Ἁγιότητα. Ἐνα λησμονημένο ὄραμα*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2001, σσ. 94-100, ἐδῶ σσ. 99-100.

6. A. Kallis, *Orthodoxie. Was ist das?*, Matthias - Grünewald Verlag, Mainz 1979, σ. 64.

ἐκεῖ εἶναι ἡ πράξις, ἡ χειροπιαστή διάσωση τῆς ἐπίκαιρης σήμερα κληρονομιάς. Κορυφαῖα ποιητικά μορφώματα τῆς γλώσσας πού “αἱ γενεαὶ πᾶσαι” τῶν Ἑλλήνων τὰ μέλπουν καί τὰ λειτουργοῦν. Ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, διάκοσμος, δραματολογία, μεταποιοῦν σέ πρόταση ζωῆς πάλη αἰῶνων φιλοσοφίας καί δημιουργικῆς ἔμπνευσης, πρόταση ζωῆς γιά κάθε ἄνθρωπο, ὅπουδήποτε τῆς γῆς»⁷. Πρέπει, κατά ταῦτα, νά θεωρηθεῖ ὡς καίριας σημασίας ἡ προσπάθεια νά βοηθηθοῦν οἱ νέοι μας νά ἀγαπήσουν τή λατρευτική ζωή τῆς Ἐκκλησίας, νά βιώνουν καί νά κατανοοῦν ὅλο καί πιό βαθιά τό φωτεινό μεγαλεῖο της. Φαίνεται ὅτι, δυστυχῶς, στή χώρα μας πολλά παιδιά δέν ἔχουν τήν εὐκαιρία νά γνωρίσουν μέσα στήν οἰκογένειά τους βιωμένη Ὁρθοδοξία καί γι’ αὐτό μεγαλώνουν χωρίς ὀρθόδοξες λατρευτικές ἐμπειρίες. Σέ πολλές ἀπό τίς περιπτώσεις ὅπου υπάρχουν τέτοιες ἐμπειρίες, αὐτές ἔχουν τά χαρακτηριστικά τοῦ «θρησκευτικοποιημένου» Χριστιανισμοῦ καί τῆς «ἀτομικῆς θρησκευτικότητας».

Εἶναι φυσικό, ἡ ἔλλειψη λατρευτικῶν ἐμπειριῶν καί ἡ ἀλλοτριωμένη θρησκευτικότητα, σέ συνδυασμό μέ τό ἐκκοσμικευμένο σύγχρονο περιβάλλον, νά ἔχουν ἀρνητικές ἐπιπτώσεις στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς ὡς διάστασης τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Ὁρθῶς σημειώνει ὁ Ἰωάννης Κογκούλης: «Τό σύγχρονο σχολεῖο προσφέρει, σέ θεωρητικό κυρίως ἐπίπεδο, μέ τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τά βασικά γύρω ἀπό τήν ὀρθόδοξη πίστη καί ζωή μορφωτικά ἀγαθά. Ἡ ἀποτελεσματικότητα

7. Χ. Γιανναρᾶς, *Ἀόριστη Ἑλλάδα. Κοντσέρτο γιά δύο ἀποδημίες*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1994, σσ. 30-31.

ὁμως αὐτῆς τῆς προσφορᾶς αὐξάνει μέ τήν παράλληλη σύνδεση τῶν μαθητῶν μέ τίς λατρευτικές συνάξεις, τόν ἐκκλησιασμό τους καί γενικότερα τή συμμετοχή τους στή λατρευτική ζωή τῆς Ἐκκλησίας»⁸.

Ἡ μετοχή στή λατρευτική ζωή βοηθᾷ τά παιδιά καί τοὺς νέους νά ἀνακαλύψουν τό νόημα τῆς λατρείας, τήν ἀλήθεια τοῦ σταυραναστάσιμου τρόπου τοῦ βίου, τή γλώσσα τῆς εἰκόνας καί τῶν ἱερῶν συμβόλων, τό νόημα τοῦ «Οὐκ ἐπ' ἄρτι μόνῳ ζῆσεται ἄνθρωπος» (Μτθ. 4, 4), τό κοινοτικό πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας, τήν ἐκκλησιοδιάστατη ὀρθόδοξη πνευματικότητα καί τόν «ἐκκλησιασμό τῆς ζωῆς», τήν ἐλευθερία ὡς χάρη καί δῶρο, πού τρέφεται ἀπό τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ νέοι μας μποροῦν νά βιώσουν καί νά ἐσωτερικεύσουν τήν ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἰδιοκτίτης καί κυρίαρχος ἀλλά «ιερεὺς τῆς δημιουργίας», ὅτι δέν εἶναι ὁ μαστροχαλαστής τοῦ κόσμου ἀλλά ὁ οἰκονόμος καί φύλακας του, αὐτός πού ἔχει εὐχαριστιακή σχέση μέ τήν κτίση. Μποροῦν νά συνειδητοποιήσουν ὅτι μέ τό λειτουργικό καί εὐχαριστιακό χαρακτήρα τοῦ ὀρθοδόξου ἥθους εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα ἡ ἀσκητική του διάσταση. Ἄσκησις εἶναι μία ἀπό τίς θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας καί ἐκφράζει ὀλόκληρη τήν ἀλήθεια τῆς ὀρθῆς στάσης τοῦ χριστιανοῦ ἀπέναντι στόν ἑαυτό του, τόν συνάνθρωπο καί τήν κτίση.

Πέρα ἀπό τήν ἄμεση συμβολή του στή λειτουργική ἀγωγή τῶν παιδιῶν, τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μέ τήν εὐρύτερη στοχοθεσία του ὡς ἀνθρωπιστικό μάθημα, ὡς

8. Ἰ. Κογκούλνς, *Ὁ ἐκκλησιασμός τῶν μαθητῶν. Συμβολή στή λατρευτική ἀγωγή*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 22.

ἀγωγή εἰρήνης καί σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὡς παιδεία ἀλληλεγγύης καί κοινωνικῆς εὐαισθητοποίησης, σεβασμοῦ τοῦ προσώπου τοῦ «ἄλλου», τοῦ διαφορετικοῦ κ.λπ., μπορεῖ νά προσφέρει σημαντική στήριξη στήν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς ταυτότητας τῶν μαθητῶν καί τῶν μαθητριῶν. Οὕτως ἢ ἄλλως «λειτουργία» εἶναι ὅλη ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Εἶναι σαφές, ὅτι δύσκολα μπορούμε νά ἀγνοήσουμε τίς ἀλλαγές στή σύγχρονη ἑλληνική κοινωνία: τίς ἰδιαίτερες εὐαισθησίες τῶν πολιτῶν γιά τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί γιά τά «προσωπικά δεδομένα», τό εὐρωπαϊκό κεκτημένο, τήν προϊοῦσα πολυπολιτισμική σύνθεση τοῦ μαθητικοῦ πληθυσμοῦ κ.ἄ. Σύμφωνα μέ πρόσφατα στατιστικά στοιχεία, οἱ ἀλλοδαποί μαθητές στήν Ἑλλάδα, πού πρὶν δέκα χρόνια ἀποτελοῦσαν μόλις τό 0,6% τοῦ μαθητικοῦ πληθυσμοῦ, σήμερα ἀνέρχονται περίπου στό 10%. Τό νέο Διαθεματικό Ἐνιαῖο Πλαῖσιο Σπουδῶν ὀρίζει ὅτι «τό σχολεῖο πρέπει νά ἀποτελεῖ χῶρο ὑποδειγματικῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅπως εἶναι ὁ σεβασμός στόν ἄλλο, ἡ διασφάλιση τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ κάθε ἀτόμου, ἡ ἐλευθερία ἀπό κάθε μορφῆς διάκριση, ἡ ἐλευθερία σκέψης κι ἔκφρασης, ἡ συμμετοχή καί ἡ συνεργασία. Ἡ ἐκπαιδευτική διαδικασία σέ ὅλο της τό φάσμα πρέπει νά συνιστᾷ ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρου 1 τῆς Διεθνοῦς Σύμβασης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Παιδιοῦ πού ὀρίζει ὅτι πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη καί νά διασφαλίζεται τό “καλύτερο πρὸς τό συμφέρον τοῦ παιδιοῦ”».

Στή συνεχιζόμενη συζήτηση γιά τά θέματα αὐτά διατυπώνονται ἐνδιαφέρουσες θεωρήσεις. Στά τρία κυρίαρχα μοντέλα ὀργάνωσης ἐνός σύγχρονου θρησκευτικοῦ μαθήματος: τό ὁμολογιακό, τό θρησκευτολογικό καί τό πολιτιστικό, ἤλθε νά προστεθεῖ ἀπό τήν “Ὁμάδα πρωτοβουλίας πανε-

πιστημιακῶν καθηγητῶν”⁹ ἡ πρόταση γιά ἓνα μάθημα «Ὁρθόδοξης χριστιανικῆς κληρονομιάς». Αὐτή ἡ κληρονομιά, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τά ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί ἀνήκει στό Γένος τῶν Ὁρθοδόξων, «ἀποτελεῖ τόν ἀντίποδα κάθε μι-σαλλοδοξίας καί σκοταδισμοῦ· εἶναι ὅ,τι πῶς οἰκουμενικό ἀνθρωπιστικό μήνυμα μπορεῖ νά δοθεῖ στούς μαθητές τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καί δέν προσβάλλει τίς ὁποιοσδήποτε πεποιθήσεις γονέων». Οἱ καθηγητές σημειώνουν, ὀρθῶς, ὅτι «τὴν δική του παράδοση μπορεῖ καλύτερα νά συνειδητοποιήσει κανεὶς ὅταν γνωρίζει καί ἄλλες παραδόσεις καί ἀντίστροφα, μόνο ὅταν γνωρίζει κανεὶς καλά τὴν ἰδιοπροσωπία τῆς χώρας του θά μπορεῖ καλύτερα νά καταλάβει ξένες θρησκευτικὲς καί πολιτιστικὲς παραδόσεις καί νά τίς παραβάσει μέ τίς δικές του. Ἡ γνώση ἐπομένως τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς κληρονομιάς ὄχι μόνο δέν ἀντιτίθεται στίς ἀπαιτήσεις τοῦ πλουραλισμοῦ, τῆς πολυφωνίας καί τῆς πολυπολιτισμικότητας ἀλλ’ ἀκριβῶς τίς θεμελιώνει. Γι’ αὐτό καί ὁ ὑποχρεωτικός χαρακτήρας του ὄχι μόνο δέν ἀναιρεῖ, ἀλλά ἐπισφραγίζει τὸ σεβασμὸ τῶν ὁποίωνδήποτε διαφορετικῶν πεποιθήσεων». Θεωρῶ σημαντικό ὅτι μέ τὴν πρόταση αὐτή προβάλλεται τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ὡς ὑποχρεωτικό, κάτι πού δέν φαίνεται νά ἐξασφαλίζεται οὔτε μέ τὸ θρησκευτολογικὸ μοντέλο. «Στοιχεῖο συστατικὸ τῆς ἰδιοπροσωπίας τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ κληρονομιά καί ἐπομένως αὐτὴ ὡς μάθημα θά πρέπει νά εἶναι στοιχεῖο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ὅπως στό

9. Ὁμάδα πρωτοβουλίας πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, Ὑπόμνημα πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων: *Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν (τὸ πρόβλημα καί ἡ λύση του)*, 3-6-2009, <http://www.dide.ach.sch.gr/thriskoftika/news/Panepisthmiakoi.htm>.

μάθημα τῆς ἱστορίας δίδεται προτεραιότητα στήν ἑλληνική ἱστορία, κατά τόν ἴδιο τρόπο καί γιά τόν ἴδιο λόγο θά διδάσκεται ἡ ὀρθόδοξη χριστιανική κληρονομιά ὡς τέτοια».

Προφανῶς ἡ ἀπάντηση στό γεγονός ὅτι «τελείωσε ὁ κόσμος τῆς ὁμοιομορφίας»¹⁰ δέν εἶναι ἡ ὁμολογιακή στενότητα, «ἡ πολυμερισμένη κατήχηση μέ τή διαίρεση τῶν μαθητῶν σέ ὁμάδες κατά τήν προσωπική τους ἐπιλογή ἢ τῶν γονέων τους»¹¹ καί ἡ «θρησκευτική ὁμοσπονδοποίηση» τοῦ σχολείου, οὔτε ὅμως ἡ θρησκευτολογική ἀχρωμία, ἡ ὁποία ἐρμηνεύει τήν ποικιλία ὡς ἄνευρο πλουραλισμό ταυτοτήτων, οὔτε ἡ μινιμαλιστική παρουσίαση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῶν θρησκείων. Πάντως γιά τήν ἀντιμέτωπιση τῶν προκλήσεων τῶν καιρῶν δέν ὑπάρχει πρὸς τό παρόν ἀνάγκη νά ἀλλάξει τό γενικό θεσμικό πλαίσιο τοῦ μαθήματος.

Αὐτό πού μπορεῖ νά γίνει στήν ὑπάρχουσα κατάσταση εἶναι τό ἐξῆς: Τό μάθημα πρέπει νά ἐμπλουτίζεται συνεχῶς, λαμβάνοντας ὑπόψη τά νέα πολιτισμικά καί κοινωνικά δεδομένα, μέ θρησκευτολογική ὕλη, μέ φιλοσοφικές θεωρήσεις στίς μεγάλες τάξεις, μέ ἀναφορές στή συμβολή τῆς θρησκείας καί ἰδιαίτερα τῆς Ὁρθοδοξίας στόν πολιτισμό, στόν ἀνθρωπισμό, στήν ὑπόθεση τῆς δικαιοσύνης καί τῆς εἰρήνης, στήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος κ.ἄ. Ἀπό τοὺς θεολόγους καθηγητές ζητεῖται σήμερα νά ἀναδεικνύονται ἐκφραστῆς τοῦ σχεσιακοῦ “πολιτισμοῦ τοῦ προσώπου” στό σύγχρονο σχολεῖο. Εἶναι προφανές ὅτι μέσα σέ σχεσιακή ἀτμόσφαιρα μέ πρωτοστάτη ἕναν θεολόγο μέ τό ἦθος τοῦ

10. Ἰ. Πέτρου, *Πολυπολιτισμικότητα καί θρησκευτική ἐλευθερία*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 267.

11. Ὡ.π., σ. 265.

δασκάλου», τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν λειτουργεῖ ὡς μάθημα ἀντίστασης στίς ἀξίες τοῦ ἔχειν, στόν εὐδαιμονισμό καί στήν ἱκανοποίηση τεχνιτῶν καί συνεχῶς διογκούμενων ἀναγκῶν, στό γενικότερο ἐκδιονυσιασμό τῆς ζωῆς, στόν κίνδυνο ἢ ἐλευθερία μας νά καταποθεῖ ἀπό τίς εὐδαιμονιστικές ἐλευθερίες μας. Τά Θρησκευτικά λειτουργοῦν ὁμως καί ὡς ἀντίσταση στό ἔχειν τοῦ εἶναι μας, στήν ἀποθέωση τοῦ ἑαυτοῦ μας, στό στενόκαρδο δικαιωματισμό. Ἡ ὑψιστή ἐλευθερία τοῦ χριστιανοῦ εἶναι ἡ παραίτηση ἀπό τά δικαιώματά του γιά χάρη τῆς ἀγάπης, εἶναι «τό τέλος τοῦ δικαιώματος». Γιά νά εἶναι ἀποτελεσματικό, τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν δέν πρέπει νά μετατρέπεται σέ χῶρο ὀρθόδοξου φονταμενταλισμοῦ, ἀκράιου συντηρητισμοῦ καί ἀπόρριψης τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν, ἠθικισμοῦ ἢ δογματισμοῦ, οὔτε ὁμως καί σέ φόρουμ ἀμέτοχης θρησκευολογικῆς πληροφόρησης καί συγκρητισμοῦ.

Μεγάλη σημασία γιά τήν ἀναβάθμιση τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος θά εἶχε ὁ διορισμός θεολόγων ὡς δασκάλων εἰδικότητας στό Δημοτικό Σχολεῖο. Δυστυχῶς ἡ μεγάλη μερίδα τῆς νέας γενιάς τῶν δασκάλων, ἰδίως ἐπειδή στή διάρκεια τῶν σπουδῶν στά Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης δέν ἤλθε σέ ἐπαφή μέ τό γνωστικό πεδίο τῆς θεολογίας καί τῆς Διδακτικῆς τῶν Θρησκευτικῶν, δέν φαίνεται νά εἶναι σέ θέση νά συμβάλει θετικά στήν πολυδιάστατη σχολική θρησκευτική ἀγωγή.

Ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, στό νέο ἐκπαιδευτικό τοπίο πού διαμορφώνεται στή χώρα μας, ἡ λογική τοῦ ὅλα ἢ τίποτα γιά τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ὀδηγεῖ σέ ἀδιέξοδα, ἀκυρῶνει τίς προόδους πού ἔχουν συντελεσθεῖ καί μπορεῖ νά παρασύρει τό μάθημα σέ νέες περιπέτειες. Ὅρθως σημειώνει ὁ Ἰωάννης Πέτρου: «Οἱ ἀκράϊες ἀπαιτήσεις θά ὀδηγήσουν βαθμιαία στήν περιθωριοποίηση τοῦ

μαθήματος. Γι' αὐτό καί δέν μπορεῖ νά γίνουν δεκτές οἱ ἀκραῖες ἀπόψεις. Πρέπει κάποτε νά γίνει κατανοητό ὅτι ὅποιος θέλει τά πολλά χάνει καί τά λίγα. Θά εἶναι τρομακτικό λάθος ἐξαιτίας τῶν ἀκραιῶν ἀπαιτήσεων νά χαθεῖ ἀπό τήν ἐκπαίδευση ἡ δυνατότητα νά γνωρίσουν οἱ μαθητές βασικές ἀξίες τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί γενικότερα τῆς θρησκευτικῆς κουλτούρας»¹². Εἶναι βέβαιο ὅτι χωρίς τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν πολλοί στή Ἑλλάδα θά ἀγνοοῦσαν πλήρως τήν ὀρθόδοξη παράδοσή μας.

Ἐπίλογος

Ἡ μελέτη τῆς Ὀρθόδοξης παράδοσης ἀποκαλύπτει ἕναν ἀδαπάνητο θησαυρό, μία ἀνεξάντλητη πηγή κεντρικῶν ἀληθειῶν γιά τόν ἄνθρωπο καί τήν ἐλευθερία του. Μᾶς ἀνοίγει τά μάτια νά δοῦμε τήν ὁμορφιά καί τό βάθος τῶν ὄντων καί παράλληλα μᾶς κινητοποιεῖ νά ἀντιστεκόμαστε στή χρησιμοθηρία, στόν ἀκόρεστο εὐδαιμονισμό, στήν ἰδέα μιᾶς ἀποκλειστικά τεχνικῆς προόδου, στήν ἐκμετάλλευση τῆς φύσης καί τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ Ὀρθοδοξία ἀπνεχεῖ ἀναζητήσεις μιᾶς μοναδικῆς ποιότητας ζωῆς καί πνευματικότητας, οἱ ὁποῖες, σέ μία ἐποχή μεγάλων ἀνθρωπολογικῶν καί ἠθικῶν διλημμάτων ὅπως ἡ δική μας, ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη βαρύτητα.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ὀρθόδοξη χριστιανική ἀγωγή καλεῖται νά ἐπιτελέσει σήμερα σπουδαῖο ἀλλά καί δύσκολο ἔργο. Στό πλαίσιο τῆς τῶν παιδιῶν καί οἱ νέοι μας θά διδάσκονται τό λόγο τοῦ σταυροῦ καί τῆς ἀναστάσεως, φιλοκαλία καί φιλανθρωπία, δικαιοσύνη καί εἰρήνη, ἐλευθερία

12. Ὁ.π., σ. 268.

καί αγάπη, πολιτισμό καί ἥθος, δημιουργικότητα καί αντίσταση στίς συρρικνώσεις τοῦ ἀνθρώπου, τίς ἀλήθειες πού συγκλόνησαν τόν Ἀπόστολο Παῦλο, τόν Μέγα Βασίλειο, τόν Ἱερό Φώτιο, τόν Ντισογιέφσκι, τόν Παπαδιαμάντη, βασιλεῖς καί ἰσχυρούς, ποιητές, διανοούμενους, καλλιτέχνες καί ἐπιστήμονες, θά γνωρίσουν τό πνεῦμα πού δημιούργησε τήν Ἁγία-Σοφία, τήν ὀρθόδοξη εἰκόνα, τό θαῦμα τῆς ἀγιότητας, δηλαδή τήν πρόταση ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, τήν ἀντίληψη τῆς γιά τά μέγιστα καί τά πρωτεύοντα τοῦ βίου. Ὅλα αὐτά εἶναι ἐπίκαιρα, γεμάτα φῶς, γιατί εἶναι ἀληθινά. Ὅλοι ὅσοι ζητοῦν ἐκσυγχρονισμό τῶν ἀληθειῶν αὐτῶν μᾶλλον παραλογίζονται. Πῶς νά ἐκσυγχρονίσεις τό σταυρό; Πῶς νά προσαρμόσεις τό μήνυμα τοῦ σταυροῦ στίς ἀπαιτήσεις ἑνός μηδενιστικοῦ πλουραλισμοῦ; Ὁ σταυρός τοῦ Χριστοῦ εἶναι «ἡ κρίση τῆς κρίσεώς μας»¹³, ἡ ἀνυπέρβλητη ἀλήθεια τῆς ἐλευθερίας μας. Πόσο ἀντιπροοδευτικό εἶναι, τελικά, νά προσπαθοῦμε νά μεταδώσουμε στά παιδιά «παραδοσιακές» ἀξίες, ὅπως τό ἥθος τῆς ἀσκητικῆς ἐλευθερίας, ἡ προτεραιότητα τοῦ εἶναι ἀπέναντι στό ἔχειν, ὁ σεβασμός τῆς δημιουργίας καί ἡ εὐχαριστιακή σχέση μέ τήν κτίση, καί νά διδάσκουμε τήν ἀντίσταση στόν εὐδαιμονισμό, στόν καταναλωτισμό καί στήν ὑποταγή στή λογική τῶν ἀκόρεστων ἀναγκῶν; Γιατί θά ἔπρεπε νά ἐγκαταλείψουμε τό ἥθος τῆς αὐθυπέμβασης, τοῦ κοινοτισμοῦ, τῆς προτεραιότητας τῆς σχέσης ἀπέναντι στήν κτήση καί νά στηρίζουμε τή σύγχρονη ἀτομικιστική ἐκδοχή τῆς ἐλευθερίας, τόν ἀκοινωνήτο δικαιωματισμό, τήν ἀδιέξοδη ἰδεολογία τῆς αὐτοπραγμάτωσης; Πόσο «συντηρητικό» εἶναι νά μή θέλουμε νά μετατραπῆ τό

13. Βλ. π. Μ. Καρδαμάκη, «Ὁ Σταυρός, ἡ κρίση τῆς κρίσεώς μας», στό ἔργο: *Σταυρός καί Ἀνάσταση*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1982, σσ. 89-99.

σχολεῖο ἀποκλειστικά σέ κῶρο μετάδοσης πληροφοριῶν καί σέ «παράδεισο» ψηφιακῆς μονοκουλτούρας, σέ ἐκπαιδευτήριο μελλοντικῶν «παραγόντων», σέ ἓνα κῶρο κυριαρχίας τῶν μηχανῶν καί τῆς μηχανιστικῆς νοοτροπίας, καί νά ἀγωνιζόμαστε, ξεκινώντας ἀπό τήν ὀρθόδοξη χριστιανική ἰδέα τῆς παιδείας, γιά ἓνα σχολεῖο κιβωτό ἐνός πολιτισμοῦ τοῦ προσώπου, γιά ἓνα σχολεῖο ὡς κῶρο ἀντίστασης στό πνεῦμα τοῦ ἄκρατου οἰκονομισμοῦ;

Μέσα στό γενικότερο αἴτημα τῆς λειτουργίας τῆς ἀγωγῆς ὡς παιδείας ἀξιῶν, ἡ θρησκευτική ἀγωγή καλεῖται νά συμβάλει μέ τό δικό της ἰδιαίτερο τρόπο σ' αὐτήν τήν κατεύθυνση. Ἐάν ἡ ἀλήθεια τοῦ προσώπου εἶναι ἡ πεμπουσία τῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς ἀνθρωπολογίας, τότε τό δικό μας ὄραμα παιδείας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι καί σήμερα ἡ «παιδεία τοῦ προσώπου»¹⁴. Στήν οἰκογένεια, στήν ἐνορία καί στό σχολεῖο ἡ χριστιανική ἀγωγή καί παιδεία πρέπει νά λειτουργοῦν ὡς κῶρος πολιτισμοῦ τοῦ προσώπου καί προτεραιότητας τῆς σχέσης. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἔξοδος ἀπό τόν ἑαυτό μας, κοινωνία, ἀγάπη. Ἡ πιό ἄγονη ἔρημος εἶναι ἡ καρδιά τοῦ κλεισμένου στόν ἑαυτό του ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ τόν Ἀπόστολο Παῦλο, δέν ὑπάρχει ὡς ἄνθρωπος. «Ἐάν εἰδῶ... πᾶσαν τήν γνῶσιν... ἀγάπην δέ μή ἔχω οὐδέν εἰμι» (Α΄ Κόρ. 13, 2-3). Ἡ θύρα τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἐλευθερίας ἀνοίγει μόνον πρός τά ἔξω.

Ἡ σχολική θρησκευτική ἀγωγή βοηθώντας τά παιδιά νά βρίσκουν καίριες ἀπαντήσεις στίς ὑπαρξιακές ἀναζητήσεις τους μέσα ἀπό τήν ὀρθόδοξη παράδοση, τά φέρνει σέ ἐπαφή μέ τό νόημα τῆς πίστεως στόν Τριαδικό Θεό, μέ τό ζῆν ἐν

14. Βλ. Κ. Δελγκωσταντῆ, *Ἡ παιδεία ὡς πολιτισμός τοῦ προσώπου*, ἐκδ. Ἐννοια, Ἀθήνα 2009.

Χριστῶ καί κατά Χριστόν, μέ τήν ὀλόφωτη θεία λατρεία, μέ τήν ἐκκλησιαστική διάσταση τῆς χριστιανικῆς ἐλευθερίας πού εἶναι συνελευθερία, μέ τό μυστήριο τοῦ προσώπου ὡς ὑπέρβαση τοῦ ἀτομοκεντρισμοῦ, μέ τή σοφία τῆς ἄσκησης, μέ τό σεβασμό καί τήν προστασία τῆς δημιουργίας κ.ἄ. Διδάσκει παράλληλα καί τήν ἀνοιχτοσύνη, τήν εἰρήνη καί τή διαπολιτισμικότητα, τό σεβασμό στό πρόσωπο τοῦ συνανθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν πολιτισμό του. Ἡ ἀνοιχτοσύνη πρὸς τόν συνάνθρωπο εἶναι ἡ παιδαγωγική συνέπεια τοῦ χριστιανικοῦ Εὐαγγελίου.

Τό καίριο ἐρώτημα γιά ἐμᾶς τοὺς ὀρθοδόξους σήμερα εἶναι: Τί σημαίνει νά εἶσαι ὀρθόδοξος χριστιανός κάτω ἀπό τίς σύγχρονες συνθῆκες καί τά νέα δεδομένα, νά εἶσαι ἔμπρακτα ὀρθόδοξος, ὄχι μόνον ἰδεολογικά, χωρὶς ἀντίκρισμα στόν τρόπο τοῦ βίου σου; Ὁ ὀρθόδοξος πιστός ὡς ἐκκλησιαστική ὑπαρξη, ὡς μέλος τῆς εὐχαριστιακῆς καί ἔσχατολογικῆς «κοινωνίας τῶν σχέσεων», δέν μπορεῖ νά παραμένει κλεισμένος στήν αὐτάρκεια μίας ἀτομικῆς πίστεως καί βεβαιότητας, νά εἶναι ἐσωστρεφής, ἀδιάφορος καί ὑποτονικός, ἀλλά εἶναι φλεγόμενος ἄνθρωπος, ἀγαπητικός καί ἀσκητικός, οἰκουμενικός καί ἀνοιχτός, ἄνθρωπος μέ νεανική πνοή, μέ δυναμισμό καί δημιουργικότητα. Αὐτό τό οἰκουμενικό, εὐχαριστιακό, ἀσκητικό, ἀγαπητικό, προσωποκεντρικό καί κοινοτικό ὀρθόδοξο ἦθος ὀφείλει νά ἀποκαλύπτει στά παιδιά καί τοὺς νέους τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ ἴσως τό πῶς δύσκολο κομμάτι τῆς ἀγωγῆς καί τό μάθημα πού θέτει τίς μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις σέ διδάσκοντα καί μαθητή. Ἴσως ποτέ νά μὴν ἦταν τόσο ἀπαραίτητη ὅσο σήμερα ἡ παιδαγωγικῶς καί θεολογικῶς ὀρθή ὀργάνωση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ὡς παιδείας σχεσιακῆς ἐλευθερίας.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΠΕΜΠΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(21.10.2009)

Ἰωάννας Στουφῆ – Πουλημένου,
Ἐπίκ. Καθηγήτριας Τμήματος Θεολογίας
Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν

Οἱ λειτουργικὲς τέχνες
(ναοδομία, γλυπτική, ξυλογλυπτική,
μικροτεχνία κ.λπ.) σὴν ὑπηρεσία
τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς

Ἀπὸ τίς λεγόμενες «λειτουργικὲς τέχνες» ἀντικείμενο καὶ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς δικῆς μας εἰσήγησος θά ἀποτελέσουν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες, καθὼς, ἀσφαλῶς, ἡ ὕμνολογία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἐντάσσονται σέ ἄλλα ἐπιστημονικὰ πεδία. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ Ἐκκλησία, στή μακραίωνη ἱστορία της, υἱοθέτησε κάθε μορφὴ τέχνης στή Λατρεία καὶ αὐτὸ ἀποδεικνύει τὴ σημασία πού ἔδινε, καὶ ἀσφαλῶς θά πρέπει νά δίνει καὶ σήμερα, σὴν αἰσθητικὴ ἀγωγή τῶν πιστῶν, ὡς μέσο γιά τὴ λειτουργικὴ ἀγωγή τους.

Ἡ εὐρεῖα ἀποδοχὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, καὶ μάλιστα τῆς εἰκόνας, τῆς ἀπεικόνισος δηλαδή

τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἄλλων ἱερῶν προσώπων, μετὰ τὴν ἐπώδυνη καί γιὰ τὴν Ἐκκλησία καί γιὰ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, θά διακηρυχθεῖ ἐπίσημα καί θά συνδεθεῖ ἄρρηκτα μέ τό δόγμα τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως στόν Ὅρο τῆς Ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου: «Ἡ γοῦν ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, ὡς παρέλαβε παρά τῶν ἁγίων ἀποστόλων καί πατέρων, αὐτό τό εἶδος (ἐνν. τοῦ Κυρίου) ὄραθέν τοῖς ἀνθρώποις ἀναζωγραφεῖ»¹.

Παράλληλα, ἡ ἱστορία τῆς ναοδομίας δείχνει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς Λατρείας, ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν καί ἡ ἐν γένει Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας ἐπηρέασαν ἄμεσα τὴ δημιουργία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων καί μορφῶν καί ἄλλων κατασκευῶν μέσα ἢ γύρω ἀπό τό ναό². Θά πρέπει, κατ' ἀρχήν, νά τονισθεῖ ὅτι στόν χριστιανικό ναό δίνεται ἰδιαίτερη σημασία στό ἐσωτερικό, στή διαμόρφωση καί τόν διάκοσμό του, γιατί, σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἀρχαία ἑλληνική θρησκεία, αὐτό ἀποτελεῖ τόν κῶρο τῆς Λατρείας, τῆς Εὐχαριστιακῆς δηλαδή Συναξῆς.

Στὶς βασιλικές, μέ τὴ ρυθμικὴ ἐναλλαγὴ τῶν κίωνων στίς κιονοστοιχίες, (εἰκ. 1) δίνεται ἔμφαση σέ μία κίνηση, λειτουργικοῦ χαρακτήρα, πού ξεκινᾶ ἀπὸ τό νάρθηκα, διὰ μέσου του τριβήλου, καί καταλήγει ἀνατολικά στό ἱερό βῆμα. Αὐτὴ ἡ ἔμφαση στόν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ εἶναι ἰδανικὴ γιὰ νά ἐξυπηρετήσῃ τίς δύο πραγματικές, κατὰ τὴν πα-

1. Mansi, 13, 340D.

2. Βλ. ἐνδεικτικά, Allan Doig, *Liturgy and Architecture – From the Early Church to the Middle Ages*, Ashgate, London 2008, Ἰ. Στουφῆ-Πουλημένου, *Τό φράγμα τοῦ ἱεροῦ βήματος στὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, Μελέτη Ἀρχαιολογικὴ καί Λειτουργικὴ*, Ἀθῆναι 1999 (σοποραδικά).

λαιοχριστιανική περίοδο, εισόδους, πού ἐλάμβαναν χώρα ἀπό τό αἶθριο καί τό διακονικό (εἰκ. 2), πού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τό ναό, διά μέσου τοῦ νάρθηκα, πρὸς τό ἱερό βῆμα καί τὴν ἁγία τράπεζα: τὴν Πρώτη ἢ Μικρὴ Εἴσοδο καί τὴ Δεύτερη ἢ Μεγάλη Εἴσοδο³.

Μικρὴ Εἴσοδος, ὅπως εἶναι γνωστό, ὀνομάζεται ἡ πομπικὴ μεταφορὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τό σκευοφυλάκιο-διακονικό στό ἱερό βῆμα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς Θείας Λειτουργίας, πού στό βυζαντινὸ λειτουργικὸ τύπο συνοδευόταν ἀπὸ μία πομπικὴ ὁμαδικὴ εἴσοδο τοῦ πατριάρχου ἢ ἐπισκόπου, τοῦ ὑπόλοιπου κλήρου καί τοῦ λαοῦ στό ναό.

Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος⁴, ἡ λιτανευτικὴ δηλαδή μεταφορὰ τῶν Τιμίων Δώρων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναφορὰ, ἃν καί γνωρίζουμε ὅτι ἦταν γνωστὴ στὴ Συρία καί πιθανόν καί στό Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικό, ὅπου ἀνῆκε καί ὁ σημερινὸς ἑλλαδικὸς χώρος, ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα, διαμορφώθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, ἐπὶ πατριαρχείας Εὐτυχίου (552-563)⁵. Ὁ Εὐτύχιος μάλιστα ἦταν ἀντίθετος σὲ μία λιτανευτικὴν χαρακτῆρα μεταφορὰ τῶν Τιμίων Δώρων, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ ἀκόμη δέν εἶχαν καθαγιασθεῖ, προσαγορεύονται ὡς «βασιλεὺς τῆς δόξης»⁶.

3. Στουφῆ-Πουλημένου, *ὄπ.π.*, κυρίως 145 κ.ε.

4. Γιά τὴ Μεγάλη Εἴσοδο βλ. R. Taft, *The Great Entrance, Orientalia Christiana Analecta* 200, Roma 1978².

5. Κατὰ τὸν Κεδρηνό (PG 121, 748), ὁ Χερουβικός ὕμνος εἰσῆχθη ἐπὶ Ἰουστίνου Β΄, (565-578) ὁ ὁποῖος διέταξε νὰ συνοδεύεται ἡ Μεγάλη Εἴσοδος μὲ τὸν ὕμνο αὐτό. Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθῆναι 1935, 70-71.

6. «Ὡστε ματαιάζουσιν οἱ τὸν τῆς προθέσεως ἄρτον, καί τό κερασθὲν ἄρτίως ποτήριον, τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ προσάγειν μελλούσης τῆς λειτουργικῆς τάξεως, ὕμνον τινὰ ψαλμικόν λέγειν παραδεδωκότες τῷ

Ἡ ὄλη ἀρχιτεκτονική τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τουλάχιστον στό Ἀνατολικό Ἰλλυρικό, δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις γιά πομπικές-θριαμβευτικές εἰσόδους στό ναό καί μάλιστα στό ἱερό βῆμα, ἀνάλογες μ' αὐτές τῶν νικητῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων ἀπό τίς πύλες τῶν πόλεων. Ἰδιαίτερα στή Μεγάλη Εἴσοδο, στά Τίμια Δῶρα ἀποδίδονταν τιμές τοῦ Βασιλέως Χριστοῦ, ἐνῶ ἀκόμη δέν εἶχαν καθγιασθεῖ. Αὐτά μεταφέρονταν ἀπό τοὺς διακόνους θριαμβευτικά διά μέσου τῆς Ὁραίας Πύλης τοῦ φράγματος τοῦ ἱεροῦ βήματος, τοῦ μετέπειτα τέμπλου, στήν Ἀγία Τράπεζα γιά νά ἐπακολουθήσει ὁ καθγιασμός τους. Ἔχει μάλιστα ἐπισημανθεῖ ὅτι ἰδιαίτερες κατασκευές μπροστά ἢ πάνω ἀπό τήν Ὁραία Πύλη (εἰκ. 3α, β, γ), ὅπως τοξωτές πύλες καί προστώα, εἶχαν ὡς πρότυπα ρωμαϊκά θριαμβευτικά τόξα⁷.

Ὁ ἐσωτερικός χώρος τῆς βασιλικῆς εἶναι χώρος ἐνοποιημένος, ὅπου τά κλίτη, ἄν καί αὐτονομημένα, δέν διασποῦν τήν ἐσωτερική ἐνότητα τοῦ ναοῦ⁸. Παράλληλα, ἡ διάκριση τῶν ἐπιμέρους χώρων τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, ὅπως τοῦ αἱθρίου, τοῦ βαπτιστηρίου, τοῦ διακονικοῦ, τοῦ νάρθηκα, τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ ἱεροῦ βήματος⁹, δηλώνει τή

λαῶ τῶ γινομένῳ πράγματι πρόσφορον, ὡς νομίζουσι, βασιλέα δόξης προσφέρειν ἢ καί προσαγορεύειν τά εἰσφερόμενα καί μηδέπω τελειωθέντα, διά τῆς ἀρχιερατικῆς ἐπικλήσεως καί τῶν ἐν αὐτοῖς ἀναλάμποντος ἀγιασμοῦ», Εὐτύχιος Κωνσταντινουπόλεως, *Περί Πάσχα καί περὶ Θεῖας Εὐχαριστίας*, PG 86, 2401.

7. Στουφῆ-Πουλημένου, *ὄπ.π.*, 143-145.

8. Π. Μιχελῆς, *Αἰσθητικά θεωρήματα*, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1972, 133.

9. Γιά τά μέρη καί τίς λειτουργικές κατασκευές τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, βλ. Χ. Μπούρας, *Ἱστορία ἀρχιτεκτονικῆς*, Β', ἐκδ. «ΜΕΛΙΣΣΑ», Ἀθήνα 2001³, 40-45, 71-76, Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Ναοδομία (π. 200-600)*, Ἀθήνα 1998, 41-46, 69-78.

διαφορετικὴ λειτουργικὴ χρῆση καὶ τὸ ρόλο τους στὴ Λατρεία.

Αἰσθητικά, ὁ χώρος τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὴν εἴσοδο στοῦ νάρθηκα καὶ διὰ μέσου αὐτοῦ στὸν κυρίως ναό, δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιὰ πνευματικὴ προετοιμασία τῶν πιστῶν, προκειμένου νὰ δεχθοῦν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, γιὰ μία, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, λειτουργικὴ ἀγωγή. Στὸν κυρίως ναό, ὁ πιστὸς αἰσθάνεται ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν μένει στάσιμος, τὸ βλέμμα του μπορεῖ νὰ κινεῖται ἄνετα στοῦ χώρου, ἀκολουθώντας τὸν ρυθμὸ τῶν κιονοστοιχιῶν. Αὐτὴ ἡ κίνηση τὸν ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα πρὸς ἀνατολὰς, στοῦ τέρμα αὐτῆς τῆς ὀπτικῆς καὶ πνευματικῆς πορείας, στοῦ ἱεροῦ βῆμα. Καὶ πάλι ἡ κίνηση δέν σταματᾷ, γιατί τὸ βλέμμα δέν προσκρούει σὲ μία τερματικὴ εὐθεία, ἀλλὰ περιφέρεται στὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, πού τοῦ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση μίας ζεστῆς ἀγκαλιᾶς, ἔτοιμης νὰ τὸν δεχθεῖ, ὅπως ἡ ἄπειρη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ βλέμματος, παράλληλα, βοηθᾷ τὸν πιστὸ νὰ κατευθύνεται στοῦ κέντρο τοῦ νοπιτοῦ αὐτοῦ κύκλου, ὅπου βρίσκεται ἡ ἁγία τράπεζα, τὸ σημεῖο τέλεσης τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ, πού κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ εἶναι πολλὰ (εἰκ. 4), τὸ φῶς θὰ πλημμυρίσει τὸν χώρο, θὰ κάνει τὸν ψηφιδωτὸ διάκοσμο νὰ λαμπυρίσει καὶ θὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωση ἐνὸς ὑπερκόσμου φωτὸς πού καταγαύζει τὰ πάντα. Ἀνατολικά, ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ θὰ μπεῖ τὸ πρῶτο φῶς τῆς ἡμέρας, ἐνῶ ὁ φωταγωγὸς στοῦ ὑπερυψωμένο κεντρικὸ κλίτος μὲ τίς ἐναλλασσόμενες φωτεινὲς δέσμες θὰ φωτίσει ἅπλετα τὸν χώρο καὶ θὰ ἐνισχύσει τὴν ἐντύπωση τοῦ ρυθμοῦ πού προσφέρουν χαμηλότερα οἱ κιονοστοιχίες.

Οἱ βασιλικές μέ ἐγκάρσιο κλίτος, πού συχνά προεξέχει, ἢ τά σταυρόσχημα κτήρια (εἰκ. 5)¹⁰ προβάλλουν τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ, ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικοῦ συμβόλου, μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἀνάγεται ὁ πιστός στό Πάθος, τή Θυσία καί τήν Ἀνάστασι τοῦ Κυρίου, τῆς δυνατοῦτας δηλαδή σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἴδια ἐπιδίωξι, σέ διαφορετικούς ἀρχιτεκτονικούς τύπους καί μέ ἄλλες μορφές συναντᾶται ἀργότερα στοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς καί τοὺς σταυροπέσιτους¹¹.

Ἡ συμβολικὴ θεώρησι τοῦ ναοῦ ὡς μικρόκοσμου¹², ὅπου ὁ νάρθηκας καί τά κατώτερα μέρη τοῦ κυρίως ναοῦ συμβολίζουν τή γῆ καί τό ἱερό βῆμα καί οἱ θόλοι, κατ' ἀρχαίᾳ συνήθεια, τόν οὐρανό, ἐπέβαλε τήν υἰοθέτησι, κυρίως ἀπό τήν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ τρούλλου. Βέβαια, ἡ ἐφαρμογὴ μίας θολωτῆς κάλυψις τοῦ ναοῦ εἶχε ἤδη προηγηθεῖ στά περίκεντρα κτήρια (εἰκ. 6). Πρόκειται γιά ἀρχιτεκτονικό τύπο πού ἐφαρμόσθηκε παράλληλα μέ τίς βασιλικές στήν παλαιοχριστιανικὴ ναοδομία, κυρίως γιά βαπτιστήρια, μαρτύρια ἢ παρεκκλήσια ταφικοῦ χαρακτῆρα, χωρὶς νά ἀποκλείεται καί ἡ χρῆσι τοῦ σέ ἐνοριακοὺς ναοὺς (εἰκ. 7)¹³. Τώρα δύο στοιχεῖα τονίζονταν ἰδιαίτερα: Τό κέντρο καί ὁ καθ' ὕψος ἄξονας. Στό κέντρο βρισκόταν συχνά ὁ τάφος ἑνός μάρτυρα ἢ ἀγίου ἢ ἑνός ὁποιοῦδήποτε σημαντικοῦ προσώπου, ἐάν ἐπρόκειτο γιά ταφικό παρεκκλήσιον, ἢ ἡ κολυμβήθρα, στήν περίπτωσι τοῦ βαπτιστηρίου. Τό ἱε-

10. Μπούρας, *ὄπ.π.*, 45-48, 55.

11. Μπούρας, *ὄπ.π.*, 213-214, 415-418.

12. Γιά τό συμβολισμό τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ βλ. Γ. Προκοπίου, *Ὁ κοσμολογικὸς συμβολισμὸς στήν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ*, Ἀθῆναι 1981.

13. Γκιολές, *ὄπ.π.*, 47 κ.έ.

ρό βῆμα ὅμως, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις περίκεντρων ναῶν, βρισκόταν πάντα ἀνατολικά, μέ ἀποτελεσμα ὁ κατά μῆκος ἄξονας τοῦ ναοῦ καί ἡ κίνηση ἀπό τά δυτικά πρὸς τά ἀνατολικά νά μὴν καταργεῖται. Ὁ ἄξονας ὅμως πού κυριαρχοῦσε στά κτήρια αὐτά ἦταν ὁ κατακόρυφος, ὁ καθ' ὕψος ἄξονας τοῦ ναοῦ. Τό γεγονός αὐτό δημιουργοῦσε ἓνα ὀπτικό πεδίο διαφυγῆς πρὸς τά ἄνω, ἐκεῖ ὅπου εὐκόλα μία θολωτή κατασκευή μπορούσε νά πάρει τό συμβολισμό τοῦ οὐράνιου θόλου, μέ ἀποτελεσμα τήν ψυχική ἀνάταση τῶν πιστῶν.

Ἡ σκέψη αὐτή φαίνεται νά ἔγινε ἔμμονη ἰδέα στοὺς βυζαντινοὺς καί κατευθυντήριος μοχλὸς τῆς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὸ δείχνουν μνημεῖα προγενέστερα τῆς ἰουστινιάνειας Ἁγίας Σοφίας, ὅπως ὁ ἅγιος Πολύευκτος καί ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Σεργίου καί Βάκχου (εἰκ. 8α, β, γ)¹⁴. Ἡ ἀγωνία νομίζει κανεῖς ὅτι ἦταν νά συνταιριάξουν τίς δύο θεμελιώδεις ἀρχές τῆς παλαιοχριστιανικῆς ναοδομίας, τὸν κατά μῆκος ἄξονα τῆς δρομικῆς βασιλικῆς, πού ἐξασφάλιζε τὴ νοτιὰ πορεία τοῦ πιστοῦ πρὸς τὸ ἱερό βῆμα, καί τὸν καθ' ὕψος ἄξονα τῶν περίκεντρων ναῶν, πού ὀδηγοῦσε τὴν ψυχὴ πρὸς τά ἄνω, πρὸς τά οὐράνια. Καί αὐτὸ θά τὸ πετύχουν στὸ νέο ἀρχιτεκτονικό τύπο πού δημιουργεῖται τὴν περίοδο αὐτή, στὴν τρουλλαία βασιλική¹⁵. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ θόλος τοῦ τρουλλοῦ εἶναι ἡμισφαιρικός, τὸ βλέμμα ἐπιστρέφει πάλι στὴ γῆ καί τανάπαλιν, γιὰ νά αἰσθανθεῖ ὁ πιστὸς ὅτι μέσα στὸ ναό, στὴ Θεία Εὐχαριστία, γῆ καί οὐρανός, γῆ καί οὐράνια Θεία Λειτουργία, θριαμβεύουσα καί στρατευόμενη Ἐκκλησία,

14. Μπούρας, *ὄπ.π.*, 132-134, Γκιολές, *ὄ.π.*, 119-122.

15. Μπούρας, *ὄπ.π.*, 110 κ.έ., Γκιολές, *ὄ.π.*

Θεός καί ἄνθρωπος συναντῶνται σέ μία ἀδιάλειπτη κοινω-
νία. Ἐκεῖ στό θόλο τοῦ τρούλλου θά εἰκονογραφηθεῖ ἀρχι-
κά πιθανόν ἡ Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου καί κατόπιν, κυρίως
μετά τήν Εἰκονομαχία, ὁ Χριστός Παντοκράτωρ (εἰκ. 9)¹⁶.
Ὁ πιστός αισθάνεται ὅτι ἀνοίγει τό στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ
καί τοῦ ἀποκαλύπτεται στό πρόσωπο τοῦ Σαρκωθέντα Λό-
γου ὁ Τριαδικός Θεός.

Τώρα πλέον δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι, ὅπως καί ἀργότερα
στό βυζαντινὸ ναό, τά φερόμενα τμήματα τοῦ οἰκοδομήμα-
τος, θόλοι καί τρούλλοι, ὑπερτεροῦν σέ σχέση μέ τά φέρο-
ντα, τοὺς τοίχους¹⁷. Τά πάντα ὑποτάσσονται στόν τρούλλο, τό
σύμβολο τοῦ οὐρανοῦ καί τόν Παντοκράτορα, πού ἀπό
ἐκεῖ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἱερός Φώτιος, «εἶποις ἄν αὐτόν τήν
γῆν ἐφοράν καί τήν περί ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησίν
τε καί κυβέρνησιν»¹⁸ (εἰκ. 9).

Ἀσφαλῶς τό τελειότερο παράδειγμα τρουλλαίας βασι-
λικῆς ἀποτελεῖ ἡ Ἁγία Σοφία στήν Κωνσταντινούπολη (εἰκ.
10)¹⁹. Ἡ ἰουστινιάνεια Ἁγία Σοφία εἶναι ἕνας ναός σχεδόν
τετράγωνος σέ κάτοψη (71X77 μ.). Τέσσερις ὀγκῶδεις κτι-
στοί πεσοί, πού ὀρίζουν ἕνα εὐρύ κεντρικό τετράγωνο,
ὑψώνονται στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ καί φέρουν ἀνά δύο
τέσσερα τόξα (εἰκ. 11). Ἀνάμεσά τους στή βόρεια καί νότια
πλευρά διαμορφώνονται κιονοστοιχίες σέ δύο ὀρόφους,

16. Ν. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος καί τό εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα* (Μέσα 6^{ου}-1204), Ἀθήνα 1990, κυρίως 55 κ.έ., 161 κ.έ.

17. Μιχαήλ, *ὄπ.π.*, 135.

18. Β. Λαοῦρδας, *Φωτίου Ὁμιλίες. Ἐκδοση κειμένου, εἰσαγωγή καί σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1959 [Ἑλληνικά, Παράρτημα ἀρ. 12], 102.

19. Βλ. Θεοχ. Δετοράκης, *Ἁγία Σοφία. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας*, ἐκδ. Ἔφεσος, Ἀθήνα 2004, ὅπου καί ἡ βασικὴ βιβλιογραφία, ἑλληνικὴ καί ξενόγλωσσ.

πού στηρίζουν μεγάλα τύμπανα, διάτρητα από παράθυρα (εἰκ. 12α, β). Στὴν ἀνατολική καί δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ τὰ τόξα ἀποτελοῦν τὰ μέτωπα δύο μεγάλων κογχῶν, πού καλύπτονται μέ τεταρτοσφαίριο. Ὁ εὐρύς ἡμικύλινδρος τῶν κογχῶν αὐτῶν διασπᾶται σέ τρεῖς μικρότερες ἰσοῦψεῖς ἡμικυκλικές κόγχες, πού καλύπτονται καί αὐτές μέ τεταρτοσφαίρια. Ἡ κεντρική ἀνατολικά ἀποτελεῖ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος καί ἡ ἀντίστοιχη δυτικά τὴν κύρια εἴσοδο στό ναό.

Ὁ μέγας τροῦλλος τοῦ ναοῦ –διαμέτρου 32μ.– ἔχει τὴ μορφή ἡμισφαιρικοῦ θόλου, δέν ἔχει δηλαδή κυλινδρικό τύμπανο, καί ἐδράζεται σέ ὀριζόντια κυκλική βάση, πού ἐφάπτεται στὰ ἀνώτατα σημεῖα τῶν τεσσάρων τόξων. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ τόξα στὴ στεφάνη τοῦ τροῦλλου γίνεται μέσω τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων ἢ λοφίων, τριγώνων δηλαδή πού ἀποτελοῦν τμήματα σφαίρας.

Στὰ δυτικά ὑπάρχει νάρθηκας καί ἐξωνάρθηκας, ἐνῶ τὸ αἶθριο τοῦ ναοῦ δέν σώζεται σήμερα. Ἐκεῖ ὑπῆρχε καί ἡ κρήνη μέ τὴν περίφημη καρκινική ἐπιγραφή: ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ. Στὴ νοτιοδυτική γωνία τοῦ ναοῦ βρισκόταν τὸ βαπτιστήριο (ἓνα ἐγγεγραμμένο ὀκτάγωνο) καί στὴ βορειοανατολική τὸ κυκλικό σκευοφυλάκιο καί, πιθανόν, ἀρχικό διακονικό. Καί τὰ δύο προσκτίσματα δέν βρίσκονταν σέ ἐπικοινωνία μέ τὸ αἶθριο, ὅπως συνήθως συνέβαινε στους παλαιοχριστιανικούς ναούς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλά εἶχαν ἀμεσότερη πρόσβαση μέ τὸν κυρίως ναό.

Τὸ σύνθετο αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς Ἀγίας Σοφίας δέν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο καί τὸ μνημεῖο –σύμβολο γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καί τὴν Ὁρθοδοξία– παρέμεινε ἓνα *unicum* στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική.

Ὁ πελώριος τροῦλλος τῆς Ἀγίας Σοφίας εἶναι ἀπόλυτα ὀρατὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο καί ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο

στό ἀρχιτεκτόνημα. Ἐν τούτοις, τὰ σαράντα συνεχῆ παράθυρα στή βάση του δημιουργοῦν μία φωτεινὴ στεφάνη πού διαλύει τὴ μάζα καί ἔτσι ὁ τροῦλλος δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι αἰωρεῖται, ὅπως ὁ οὐράνιος θόλος, «κρεμασμένος ἀπὸ τὸν οὐρανό», σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικό Προκόπιο, «μέ χρυσή ἀλυσίδα»²⁰. Ἡ μάζα τῶν τοίχων στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ διαλύεται ἀπὸ τίς ἐπάλληλες κόγχες καί τὰ τόξα, καί τὰ μεγάλα τύμπανα τῶν πλευρικῶν τοίχων διατριπῶνται ἀπὸ ἐπάλληλα παράθυρα τοποθετημένα σέ ζῶνες, πού πλημμυρίζουν τὸν χώρο μὲ φῶς. Οἱ ἀρχιτέκτονες στήν Ἁγία Σοφία πέτυχαν κάτι μοναδικό: ἓνα οἰκοδόμημα βαρὺ καί μνημειῶδες ἐξαϋλώθηκε στό ἐσωτερικό του. Παράλληλα, ὅλα συντελοῦν ὥστε ὁ χώρος νά φαίνεται ἄπειρος. Τό βλέμμα γλυστρᾷ ἀπὸ ἐπίπεδο σέ ἐπίπεδο, ἀπὸ καμπύλη σέ καμπύλη, καί δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ἐνός ἄπειρου χώρου, ὑποταγμένου ὅμως σέ μία ἀπίστευτη ἐνότητα. Ἕνας φωτεινός θόλος συνέχει καί ἀγκαλιάζει τὰ πάντα, ὅπως ἡ ἀγάπη τοῦ φιλόανθρωπου Θεοῦ. Ὁ πιστός εἶναι ἔτοιμος νά δεχθεῖ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Μυστηρίου.

Θά πρέπει ἐπίσης νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ ἴδια ἀρχὴ τῆς ἐξαϋλώσεως ἰσχύει καί στὸν γλυπτό διάκοσμο τοῦ μνημείου (εἰκ. 13)²¹. Κιονόκρανα, ἐπιθήματα, ἐπιστύλια, κοσμηῖτες, ἔχουν ἐκτελεσθεῖ μὲ μία θαυμάσια διάτρητη τεχνικὴ μὲ τρυπάνι, πού ἀφαιρεῖ τὴ μάζα τοῦ μαρμάρου καί δίνει ἔργα λεπτοδουλεμένα καί ἀνάλαφρα.

Στὸν τομέα τῆς γλυπτικῆς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, ἐνδεικτικὴ τῆς ὑπηρεσίας τῆς μορφῆς καί τῆς τέχνης τῶν λειτουργικῶν κατασκευῶν τοῦ ναοῦ στή λειτουργικὴ ἀγωγή

20. Μιχαλῆς, *ὄπ.π.*, 136.

21. Μιχαλῆς, *ὄπ.π.*, 137.

τῶν πιστῶν, ἀποτελεῖ ἡ ἐξέλιξη τοῦ φράγματος τοῦ ἱεροῦ βήματος, τοῦ γνωστοῦ τέμπλου. Ἀρχικά ἦταν μία χαμηλή κατασκευή ἀπὸ ἀπλούς πεσσίσκους καὶ θωράκια (εἰκ. 14), πού ἐπέτρεπε τὴν ὀπτική ἐπαφή τῶν πιστῶν μέ τὸ ἱερό βῆμα καί τὰ τελούμενα σ' αὐτό. Ἀργότερα, ἀπὸ τὰ μέσα μᾶλλον τοῦ 5ου αἰώνα, οἱ χαμηλοὶ πεσσίσκοι ἀπέκτισαν συμφυεῖς κιονίσκους καί τὰ ψηλά αὐτὰ πλέον στηρίγματα ἔφεραν εὐθύγραμμο ἐπιστύλιο (εἰκ. 15, 16). Ἔχουμε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ὑπερύψωση αὐτῆ τοῦ φράγματος ἔγινε γιὰ νά τοποθετηθοῦν βῆλα²². Ὁ ρόλος τους ἦταν λειτουργικός. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν γραπτῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς καί τῆ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καταλήξαμε στό συμπέρασμα ὅτι τὰ βῆλα ἔκλειναν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν Τιμίων Δώρων στὴν Ἁγία Τράπεζα καί ἄνοιγαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναφορά. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Καί σύ τοῖνυν καί πρό τοῦ καιροῦ τοῦ φρικώδους, φρίξον ἐκεῖνον, διανάστηθι, καί πρὶν ἰδεῖν τὰ παραπετάσματα ἀναστελλόμενα καί τόν χορόν τῶν Ἀγγέλων προβαίνοντα, πρὸς αὐτόν ἀνάβαινε τόν οὐρανόν»²³. Συνεπῶς, ὁ ρόλος τῶν βῆλων ἦταν παιδαγωγικός. Ἐκλείναν γιὰ νά προετοιμαστοῦν οἱ πιστοὶ νά δεχθοῦν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μυστηρίου καί ἄνοιγαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναφορά γιὰ νά ἀποκαλύψουν τὸ μυστήριον. Ἡ Ἐκκλησία γιὰ ἄλλη μία φορά χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα ὑλικά καί εἰκαστικά γιὰ τὴ λειτουργικὴ ἀγωγή τῶν πιστῶν.

Ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰώνα καί ἐξῆς, σταδιακά, ὁ βυζαντινὸς ναὸς τετραγωνίζεται, ἐνῶ ὁ τροῦλλος θά παραμείνει σταθερὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο, χωρὶς νά σημαίνει ὅτι δέν κτίζονται

22. Στουφῆ-Πουλημένου, *ὄπ.π.*, 131 κ.έ.

23. Ὁμιλία ΛΣΤ' εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους, PG 61, 313.

πλέον καί βασιλικές, ξυλόστεγες ἢ θολοσκεπεῖς, κυρίως ὡς μητροπολιτικοί ναοί (εἰκ. 17). Ἡ μεταβολή αὐτή ἐξηγεῖται καί ἀπό μία λειτουργική ἐξέλιξη. Μετά τόν ἕκτο αἰῶνα, τό κυρίως ἱερό βῆμα πλαισιώνεται ἀπό τὰ λεγόμενα παραβήματα, τήν πρόθεση, δηλαδή, καί τό διακονικό. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ κινήσεις στίς δύο Εἰσόδους, τή Μικρή καί Μεγάλη Εἴσοδο, πού δέν εἶναι πλέον πραγματικές εἴσοδοι στό ναό, ἔχουν χάσει τό δρομικό χαρακτήρα τους, εἶναι κινήσεις σχεδόν κυκλικές. Τό γεγονός αὐτό δημιουργεῖ ἀναπόφευκτα ἕνα κέντρο λειτουργικοῦ χαρακτήρα μπροστά ἀπό τό ἱερό βῆμα. Οἱ δρομικοί ναοί πού ἐξυπηρετοῦσαν τίς πομπικές κινήσεις ἀπό τό ἐξωτερικό πρὸς τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ δέν εἶναι ἀπαραίτητοι καί ἡ ναοδομία στρέφεται πρὸς ἀρχιτεκτονικές λύσεις περισσότερο τετραγωνισμένες καί περιέκεντρες²⁴.

Κατά τή μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἡ ἐμφάνιση καί ἐπικράτηση τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ μέ τροῦλλο²⁵ ἔδινε ἔντονα Χριστολογικὴ διάσταση στήν Ὁρθόδοξη ναοδομία (εἰκ. 18, 19). Τὰ σταυρόσχημα οἰκοδομήματα, ἐλεύθερα ἢ ἐγγεγραμμένα, ἦταν γνωστά, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τήν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Ὅμως τώρα πρόκειται γιὰ νέο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο. Στό σημεῖο τομῆς τῶν δύο κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τοποθετεῖται ὁ τροῦλλος, πού δεσπάζει καί πάλι στό ναό, μικρότερος τώρα καί περισσότερο ἀνάλαφρος, στηρίζεται, μέσω τῶν καμαρῶν καί τῶν τόξων, σέ λεπτοὺς κίονες ἢ πεσσούς. Ὁ σταυρός θά προβάλλεται ἰδιαίτερα ἐξωτερικά, στή στέγαση, κάτω ἀπὸ τόν τροῦλλο. Ἡ αἰσθητὴ κλιμάκωση τῶν στεγῶν, μέ τή δημιουργία πολλῶν καμπύλων ἐπιφανειῶν στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καί

24. Μπούρας, *ὄπ.π.*, 148.

25. Βλ. σημ. 11.

πολλαπλῶν ἐπιπέδων στό ἐξωτερικό θά ἔχει ὡς ἀποτελεσμα καί πάλι τή διάσπαση τῆς συμπαγοῦς μάζας καί, συνεπῶς, τήν ἐλαφρότητα καί ἐξαῦλωση τῆς μορφῆς (εἰκ. 20).

Ὁ συμβολισμός τοῦ ναοῦ, μέ τή δεσπόζουσα παρουσία τοῦ τρούλλου, δηλαδή τοῦ οὐράνιου θόλου, καί τοῦ κατ' ἐξοχήν χριστιανικοῦ συμβόλου τοῦ σταυροῦ, συνταιριάζεται μέ ἐπιτυχία μέ τήν ἐπίλυση ἑνός στατικοῦ θέματος, τῆς ἀντιστήριξης τοῦ τρούλλου μέ τέσσερις κυλινδρικούς θόλους. Τό ἀποτέλεσμα; Ὁ πιστός αἰσθάνεται τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ ἀκριβῶς κάτω ἀπό τόν τρούλλο, σάν ἓνα ἀποκαλυπτικό ὄραμα, πού ἐμφανίζεται στόν οὐράνιο θόλο. Πρός τόν οὐρανό κινεῖται καί τό πνεῦμα του, μέσφ μίας ὀπτικῆς ἀνάβασης ἀπό τοὺς χαμηλότερους θόλους τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων μέχρι τήν κορύφωση τῆς στέγασης, τόν κυρίαρχο τρούλλο.

Παρόμοια καί στόν σταυρεπίστεγο ναό (εἰκ. 21), ἀρχιτεκτονικό τύπο πού δημιουργήθηκε στόν ἑλλαδικό χῶρο τόν 13ο αἰώνα κατά τήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας²⁶, ἔστω καί μέ φτωχότερα μέσα καί ἀπλούστερους κατασκευαστικούς τρόπους, τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ θά προβάλλει καί πάλι στή στέγη. Ὁ τρούλλος καταργεῖται καί μία ἐγκάρσια καμάρα ὑψώνεται τέμνοντας τήν κατά μῆκος καμάρα τοῦ ναοῦ.

Ἄλλα χαρακτηριστικά τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, πού θά πρέπει νά ὑπογραμισθοῦν, εἶναι ἡ ἰσορροπία τῶν ὀγκων, ἡ ἀρμονία τῶν σχημάτων καί ἡ τήρηση τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας. Ὁ πιστός ὅταν ἀντικρύζει μία βυζαντινή ἐκκλησία ἢ εἰσέρχεται σ' αὐτήν, δέν αἰσθάνεται ὅτι βρίσκεται σέ ἓνα χῶρο πού τόν τρομάζει, τόν ἐκμηδενίζει μέ τό μέγεθός του, τόν ἀρνεῖται, ὅπως συμβαίνει στοὺς μεγάλους γοθικούς

26. Ὅπ.π.

ναούς τῆς Δύσης. Ἀντίθετα, ὁ κῶρος γεννᾶ αἰσθήματα συμφιλωτικά μέ τοὺς ἀνθρώπους καί τό Θεό, αἰσθήματα ὑποδοχῆς καί ἀποδοχῆς τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου, ἐκεῖ ὅπου διαρκῶς δηλώνεται ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ, χωρίς ὁμως νά ἐκμηδενίζεται ὁ ἄνθρωπος²⁷.

Ὅσον ἀφορᾶ στήν εἰκονογραφία, ὡς μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν, θά πρέπει νά τονίσουμε τόν σημαντικό ρόλο πού αὐτή διαδραματίζει στή λειτουργική ἀγωγή καί τήν αισθητοποίηση τοῦ δόγματος καί τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας^{27α}. Ἦδη ἀπό τοὺς Μεγάλους Πατέρες τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων εἶχε ιδιαίτερα τονισθεῖ ὁ παιδαγωγικός ρόλος τῆς ζωγραφικῆς. Ἡ εἰκόνα, γιά τόν Μ. Βασίλειο, εἶναι ἀναγκαία, γιατί «Ἄ γάρ ὁ λόγος τῆς ἱστορίας διά τῆς ἀκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφική σιωπῶσα διά τῆς μιμήσεως δεικνυσιν»²⁸ καί ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ὁμολογεῖ ὅτι «οἶδε γάρ γραφή σιωπῶσα ἐν τοίχῳ λαλεῖν καί τά μέγιστα ὠφελεῖν»²⁹. Ὁ ἱερός Φώτιος στήν 17η Ὁμιλία του, πού ἐκφώνησε τό 867, κατά πᾶσα πιθανότητα, στήν ἐγκαίνια τῆς

27. Ἰ. Στουφῆ-Πουλημένου, «Οἱ περί τέχνης καί κάλλους ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Βασιλείου καί ἡ αισθητική τῆς βυζαντινῆς τέχνης», *ΕΕΘΣΠΑ ΔΗ'* (2003), 559-560 (ἐξῆς: Στουφῆ-Πουλημένου, Μ. Βασίλειος).

27α. Ἡ ἀναφορά μας στήν εἰκονογραφία θά εἶναι συνοπτική, γιατί γιά τό ρόλο τῆς στή λειτουργική ἀγωγή ὑπάρχει ἄλλη εἰσήγηση.

28. *Eis τοὺς Ἀγίους τεσσαράκοντα μάρτυρας* 2, PG 31, 509D. Μέ τή λέξη γραφική ἐννοεῖται ἡ ζωγραφική.

29. *Eis τόν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον*, PG 46, 737D. Βλ. καί Ἰ. Στουφῆ-Πουλημένου, «Ἀπό τό αισθητό στό νοητό κάλλος. Μία προσέγγιση στήν αισθητική τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης», *Στά βήματα τοῦ ἀποστόλου Βαρνάβα. Χαριστήριος τόμος πρός τιμὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Νέας Ἰουστινιανῆς καί πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσοστόμου Β'* γιά τά τριάντα χρόνια ἀρχιερατικῆς του διακονίας, Λευκωσία 2008, 683.

ψηφιδωτῆς παράστασης τῆς Βρεφοκρατούσας Παναγίας (εἰκ. 22) στήν ἀψίδα τῆς Ἀγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τῆς Παναγίας μέ τό μικρό Χριστό στήν ἀγκαλιά της εἶναι ἡ καλύτερη πιστοποιήση καί διακήρυξη τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως³⁰.

Παράλληλα, εἰκονογραφικά θέματα πού ἀντλοῦνται ἀπό τή Λατρεία καί τήν Ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων (εἰκ. 23), ἡ Ἀγγελική Λειτουργία, οἱ Συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καί ὁ Μελισμός (εἰκ. 24), ἡ ἀπεικόνιση ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, τοῦ Στιχηροῦ τῶν Χριστουγέννων «Τί Σοί προσε-νέγκωμεν Χριστέ...», τοῦ «Ἐπί σοί χαίρει...», τῶν «Αἴνων» κ.λπ., κατ' ἐξοχήν συντελοῦν στή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν. Ὁ πιστός βλέπει νά ἀπεικονίζονται ὅσα τελοῦνται ἢ ἀκούει νά ψάλλονται στή διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας καί τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν.

Καί μία τελευταία παρατήρηση: Στή λειτουργική ἀγωγή συντελεῖ καί ἡ αἰσθητική ἀξία τοῦ ἔργου τέχνης. Ὅχι ὅτι μία κακῆς τέχνης εἰκόνα δέν θά τήν προσκυνήσουμε ἢ ὅτι δέν μᾶς μεταδίδεται ἡ χάρις τοῦ εἰκονιζομένου ἱεροῦ προσώπου. Τό ὠραῖο ὅμως, στή φύση καί τήν τέχνη, βοηθᾷ τόν πιστό νά ἀναχθεῖ πρός τό ἀληθινά ὠραῖο, πού στήν πατερική παράδοση ταυτίζεται μέ τόν ἴδιο τόν Τριαδικό Θεό. Σύμφωνα μέ τή θεολογία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ αἰσθήσεις ἀποτελοῦν πρωταρχική πηγή γνώσης καί ἀποτίμησης τοῦ ὠραίου στή φύση καί τήν τέχνη. Μ' αὐτές, καί μάλιστα μέ τήν ὄραση, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἀποδεχθεῖ τό αἰσθητό κάλλος, νά τό ὀρίσει, νά τό θαυμάσει, νά τό περιγράψει. Ὅμως, ὅπως λέγει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης,

30. Λαούρδας, ὁ.π., 166-167, 170.

αὐτός πού ἔχει καθαρά τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του, ἀφοῦ παραμερίσει μέ χαρά τήν ὕλη πού ἔχει περιβληθεῖ τήν ἰδέα τοῦ ωραίου, θά χρησιμοποιοῦσῃ αὐτό πού βλέπει (δηλ. τό αἰσθητό κάλλος) σάν βάθρο γιά νά προχωρήσει πρὸς τή θεωρία τοῦ νοητοῦ κάλλους μέ τή μετοχή τοῦ ὁποίου καί τὰ ἄλλα (δηλ. τὰ κτιστά) γίνονται καί ὀνομάζονται ώραῖα³¹.

Ἰδιαίτερα τονίζεται ἀπό ὅλη τήν πατερική παράδοση ἡ αἰσθητική ἀξία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν πού ὑπηρετοῦν τή Λατρεία³². Ἀφετηρία γιά τήν ὁμιλία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, πού προαναφέραμε, ἀποτέλεσε, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, τό «ώραῖο θέαμα», ἡ ὁμορφιά τοῦ ἔργου τέχνης, πού ὅλοι οἱ πιστοί μέσα στήν ἐκκλησία ἐνατενίζουν. «Ἀπό αὐτό τό νοερό κομμάτι τῆς ψυχῆς μας ἀφοῦ ποτισθεῖ, διά μέσου τῶν σωματικῶν ὀφθαλμῶν, καί κάνει σαφῆ στοὺς ὀφθαλμούς τῆς διάνοις τήν ἄνοδο πρὸς τόν θεῖο ἔρωτα τῆς Ὁρθοδοξίας, προβάλλει τήν ἀκριβεστάτη θέα τοῦ ἀληθινοῦ...»³³.

Γι' αὐτό καί ἡ Ἐκκλησία, μέσα στή μακραίωνη παράδοσή της, καλοῦσε τοὺς καλλιτέχνες, ἀρχιτέκτονες, ζωγράφους, γλύπτες κ.ἄ., γιά νά οἰκοδομήσουν καί νά διακοσμήσουν τοὺς ναοὺς. Καί συνήθως ἀναζητοῦσε τοὺς καλύτερους.

Ἡ σύντομη αὐτή ἀναφορά στό ρόλο πού διαδραματίζουν οἱ λειτουργικές εἰκαστικές τέχνες, κατὰ τή μακραίωνη ὀρθόδοξη παράδοση, στή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν θέτει, κατὰ τή γνώμη μας, καί τὰ κριτήρια μίας σύγχρονης δημιουργίας: Γνώση τῆς παράδοσης, γνώση τῆς ἱστορίας τῆς

31. *Περὶ παρθενίας*, PG 46, 368C. Βλ. καί Στουφῆ-Πουλημένου, *ὄπ.π.*, 683.

32. Βλ. καί Στουφῆ-Πουλημένου, Μ. Βασίλειος, 539-569.

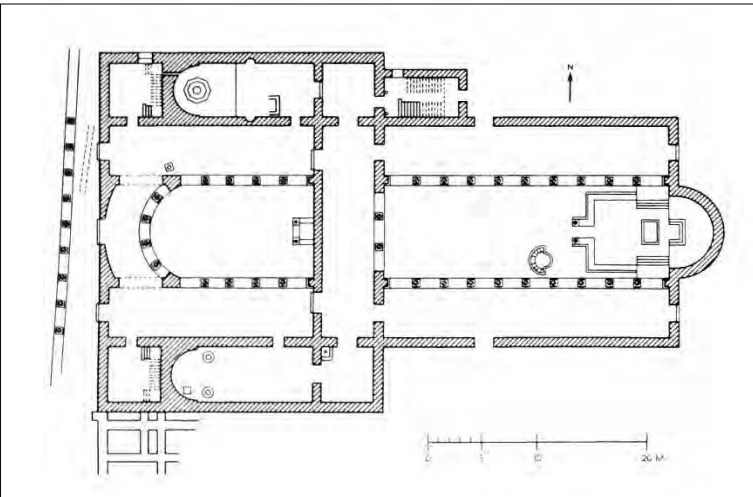
33. Λαούρδας, *ὄπ.π.*

ὀρθόδοξης ναοδομίας καί τῶν λειτουργικῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, γνώση τῆς Λατρείας καί τῆς Θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, ταλέντο καί ὄραμα τοῦ καλλιτέχνη καί παράλληλα ἐκκλησιαστικό βίωμα φαίνεται νά ἀποτελοῦν ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά μία σύγχρονη ὀρθόδοξη ναοδομία καί γνήσια καλλιέργεια τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν. Διαφορετικά ἢ θά καινοτομοῦμε ἄνευ νοήματος καί περιεχομένου ἢ θά ἀντιγράψουμε, ὅπως συνήθως γίνεται στίς μέρες μας, καί μάλιστα κακόγουστα.

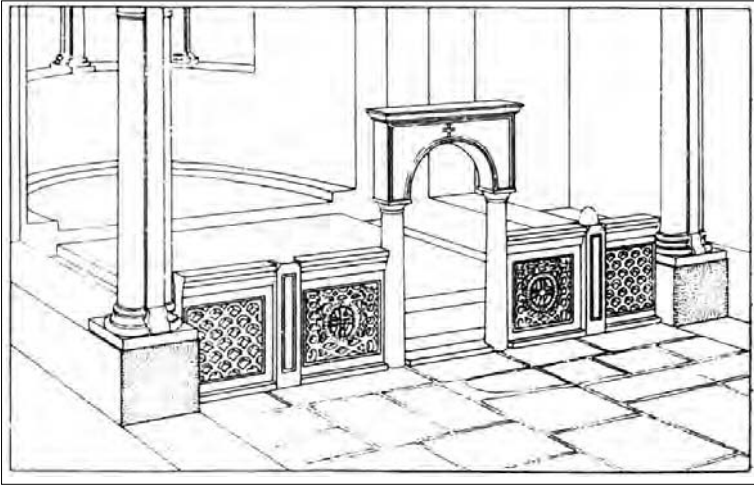

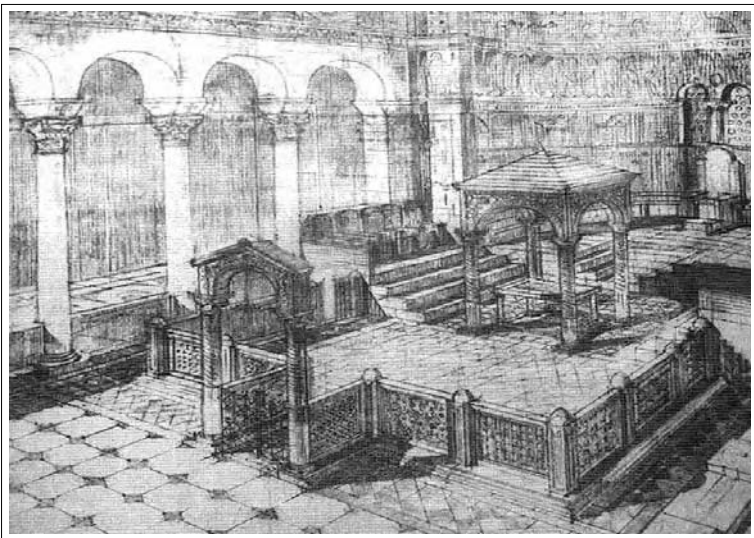
Εικ. 1: Θεσσαλονίκη, Παναγία Ἀχειροποιίτος.

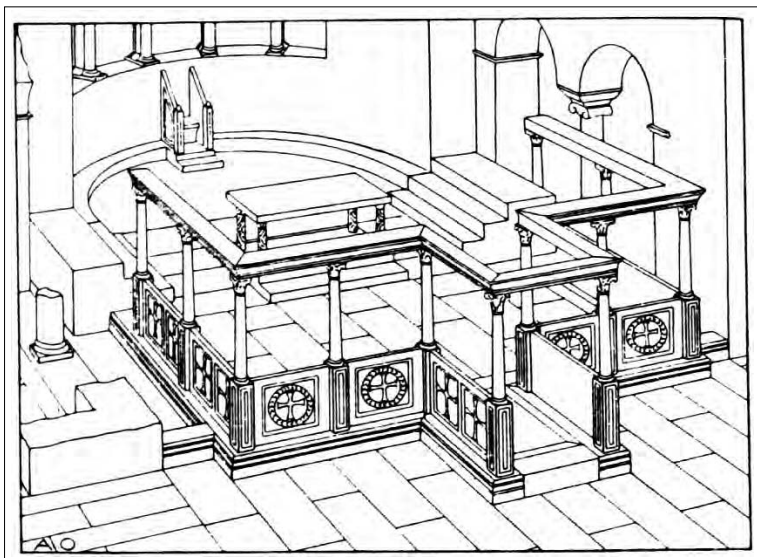
Εικ. 2: Φθιώτιδες Θῆβες (N. Ἀγχιάλος), βασιλική Α' (Ἀγ. Δημητρίου).

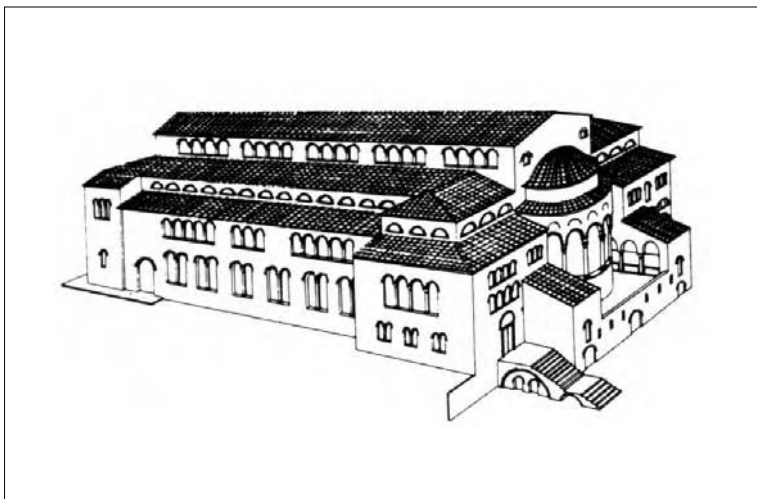
Εικ. 3α: Βασιλική Όλυμπίας (έργαστήριο Φειδία).

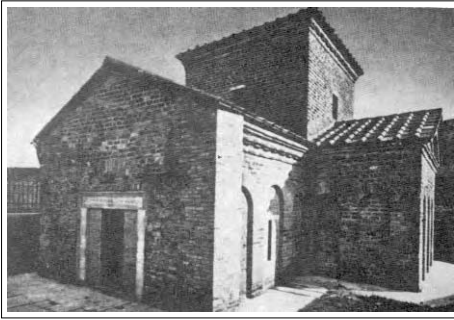
Εικ. 3β: Φθιώτιδες Θῆβες (Ν. Ἀγχιάλος), βασιλική Α΄.

Εικ. 3γ: Σταυρική βασιλική Θάσου. Τό ιερό βῆμα.

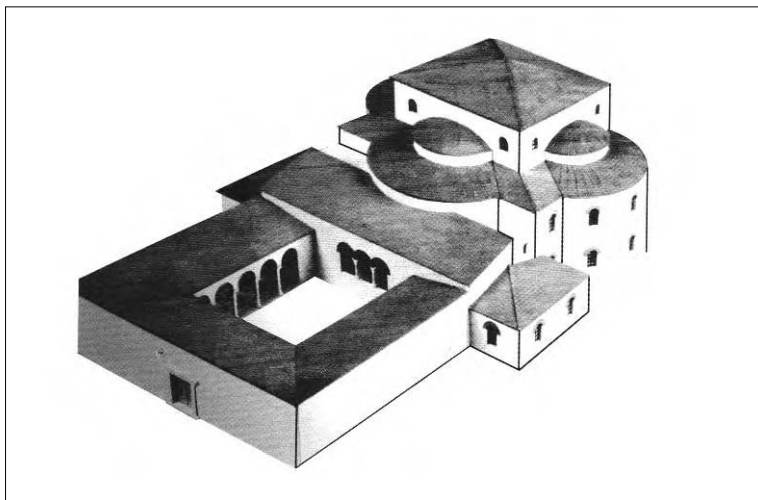
Εικ. 4: Θεσσαλονίκη. Ἁγιος Δημήτριος.

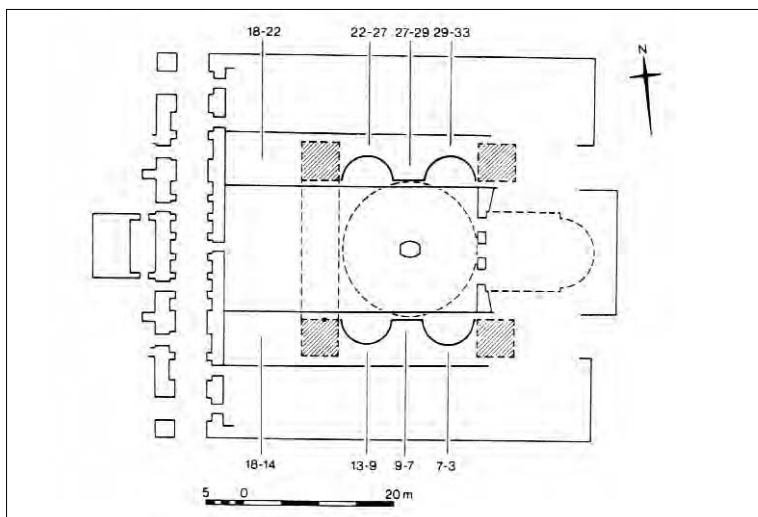
Εικ. 5:
Ραβέννα.
Μαυσωλεῖο
τῆς Galla Placidia.

Εικ. 6: Θεσσαλονίκη. Ἅγιος Γεώργιος (Ροτόντα).

Εἰκ. 7: Ἀθήνα. Τό τετράκογχο στήν αὐλή τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀνδριανοῦ. (ἀναπαράσταση).

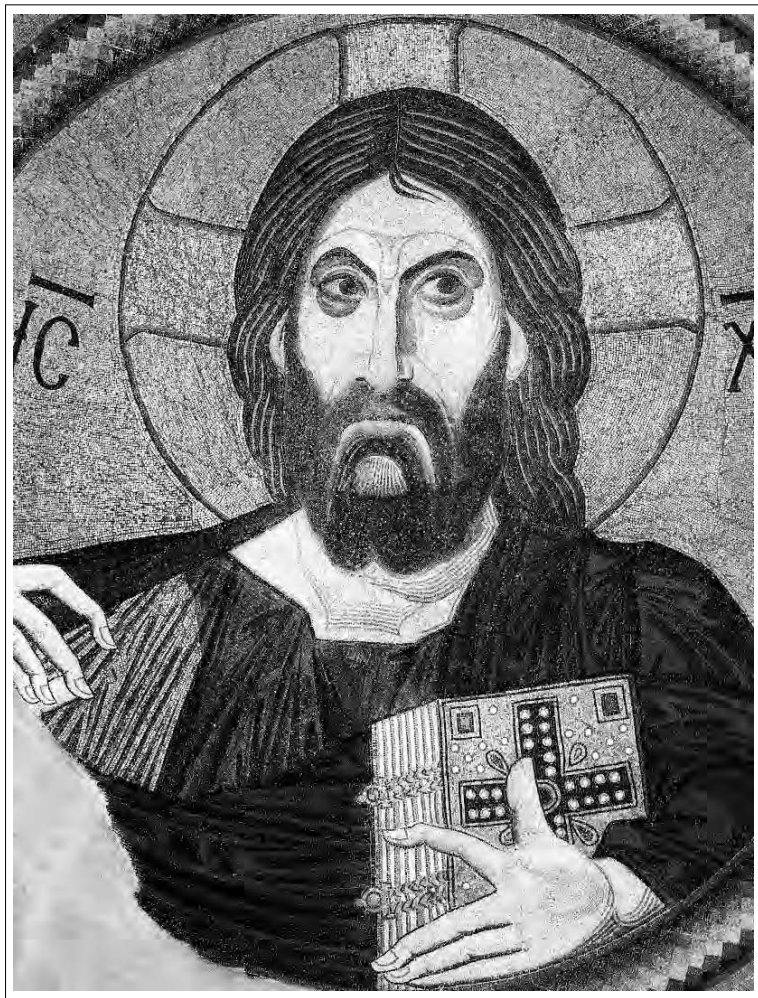
Εἰκ. 8α: Κωνσταντινούπολη. Ἅγιος Πολύευκτος.

Εικ. 8β: Κωνσταντινούπολη. Ἅγιος Σέργιος καί Βάχκος.

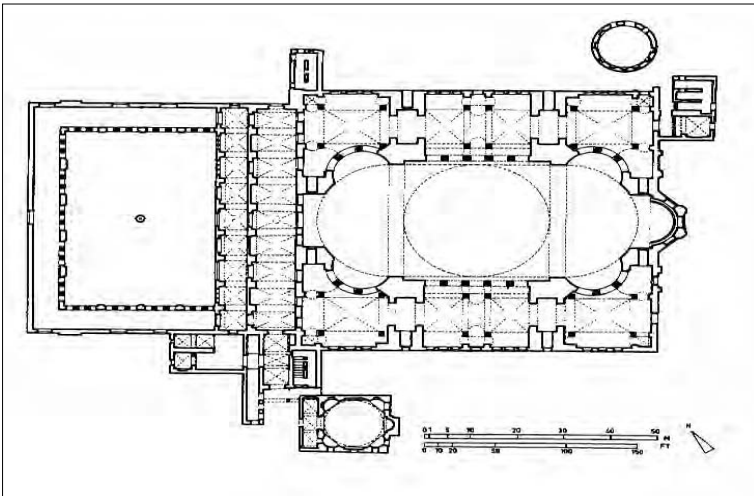
Εικ. 8γ: Κωνσταντινούπολη. Ἅγιος Σέργιος καί Βάχκος.

Εικ. 9: Μονή Δαφνίου. Καθολικό. Ὁ Παντοκράτωρ.

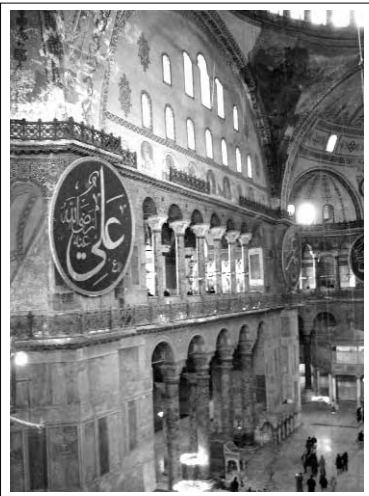
Εικ. 10: Κωνσταντινούπολη. Ἁγία Σοφία.

Εικ. 11: Κωνσταντινούπολη. Ἁγία Σοφία. Κάτοψη.

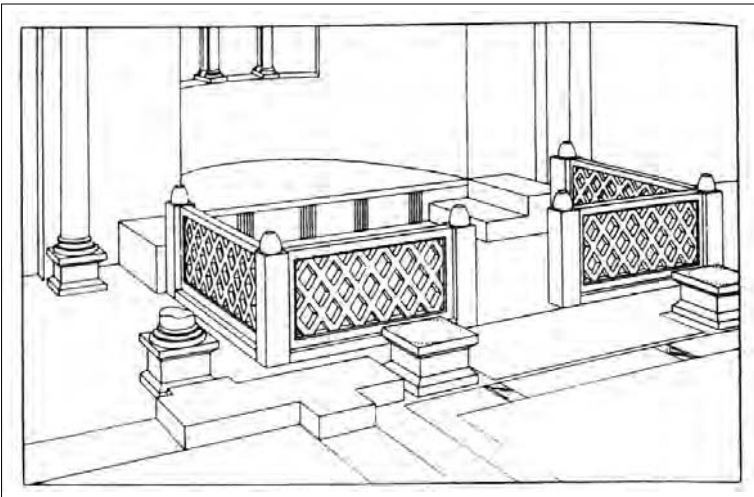
Εικ. 12α: Κωνσταντινούπολη. Ἁγία Σοφία. Πανοραμική ἄποψη τοῦ ἀνατολικότερου τμήματος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους μέ τήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

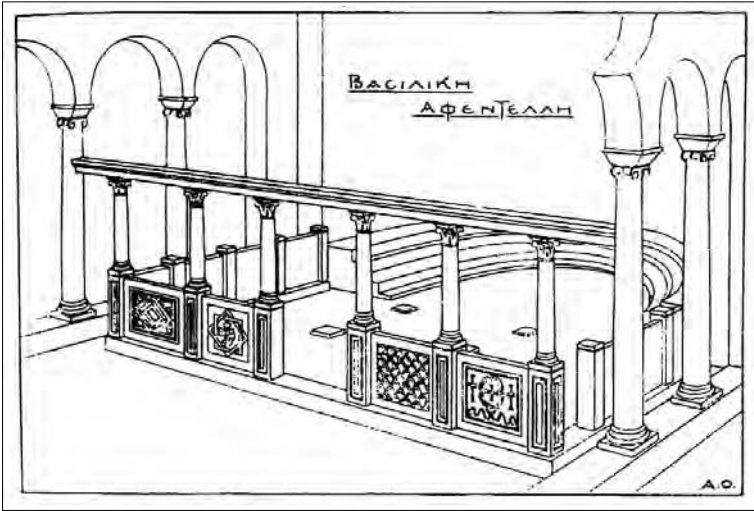
Εικ. 12β: Κωνσταντινούπολη. Ἁγία Σοφία. Βόρειο τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καί ὑπερῶο.

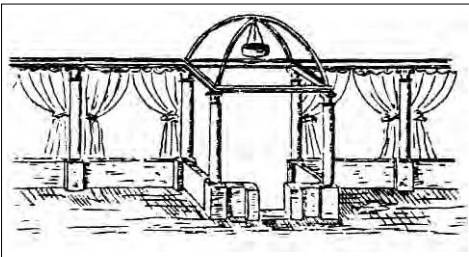
Εικ. 13: Κωνσταντινούπολη. Ἁγία Σοφία. Γλυπτός διάκοσμος.

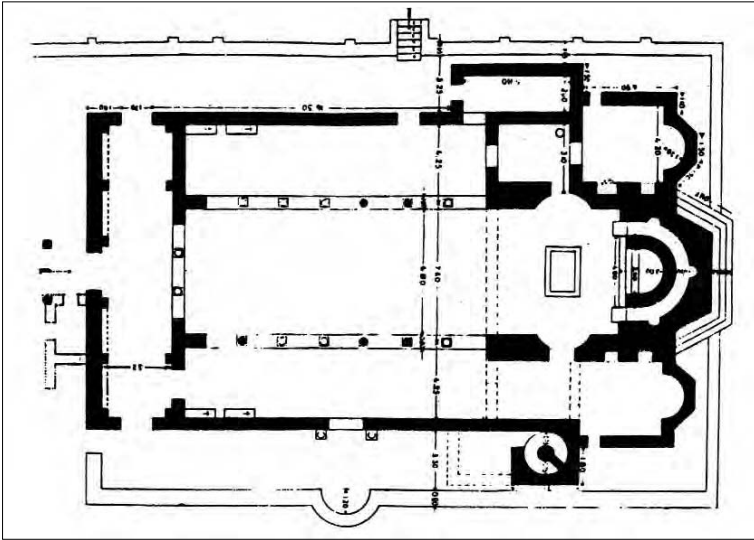
Εικ. 14: Βασιλική Δαφνουσίων Λοκρίδος. Τό φράγμα του Ἰ. Βήματος.

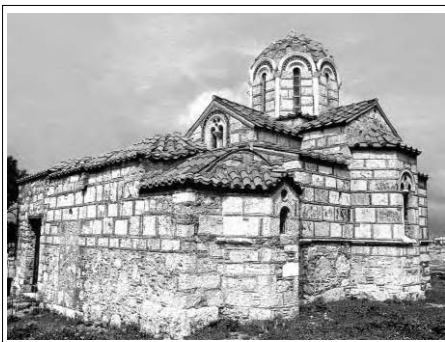
Εικ. 15: Βασιλική Ἀφεντέλλης Λέσβου. Τό Ἱερό Βῆμα.

Εικ. 16:
Φράγμα
Ἱεροῦ Βήματος
μέ βῆλα
(ἀναπαράσταση).

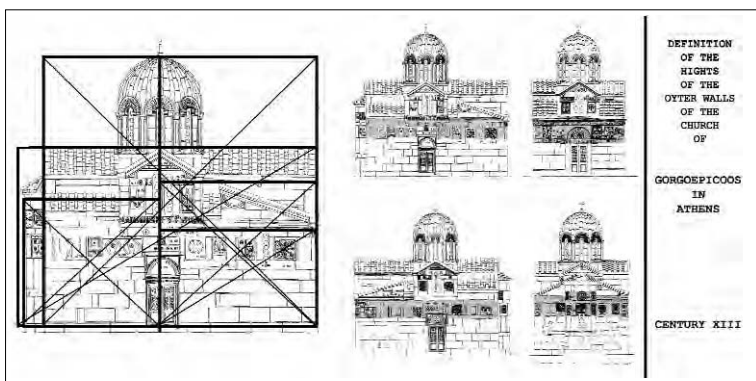
Εικ. 17: Σπάρτη, Βασιλική «όσιου Νίκωνος», 7ος αι. (κάτοψη).

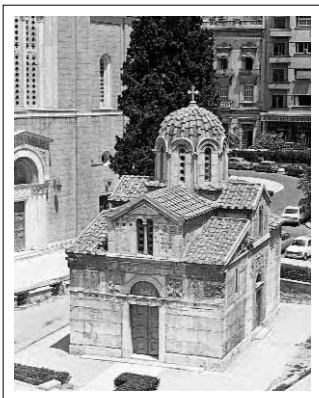
Εικ. 18:
'Αθήνα.
Η Όμορφοκκλησιά
(Άγιος Γεώργιος)
στό Γαλάτσι.

Εικ. 19:
 Ἀθήνα.
 Ἡ Καπνικαρέα.

Εικ. 20: Ἀθήνα. Παναγία
 Γοργοεπήκοος
 (μικρή Μητρόπολη).

Εικ. 21: Εύβοια. Ἁγία Θέκλα.

Εικ. 22:
Κωνσταντινούπολη.
Ἁγία Σοφία.

Εἰκ. 23: Κοινωνία
τῶν Ἀποστόλων
(λεπτομέρεια).
Ἄγια Σοφία Ἀχρίδος.

Εἰκ. 24: Σερ-
βία, Gracanica.
Ἀριστερά·
Ἄγγελικὴ Λει-
τουργία. Δεξιά·
Συλλειτουργ-
γοῦντες
ιεράρχες καὶ
Μελισμός.

Γεωργίου Κόρδη,
Ἐπίκ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ Εἰκονογραφία
ὡς μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν.
Ὁ Ὀρθόδοξος ιστορημένος ναός
καί ἡ ἐκκλησιολογική λειτουργία
τῶν εἰκόνων

Ἐπί σειρά ἐτῶν στό παρελθόν καί πιθανότατα γιά ἀπολογητικούς λόγους ἀποκατάστασης τοῦ κύρους τῶν ὀρθόδοξων εἰκόνων ἔναντι τῶν δυτικῶν νατουραλιστικῶν θρησκευτικῶν ἔργων τέχνης, ἡ ὀρθόδοξη εἰκονολογία ἐπικεντρώθηκε στή διερεύνηση τοῦ θεολογικοῦ νοήματος τῶν εἰκόνων καί τῆς σημασίας τους¹. Ἔτσι ἀναπτύχθηκε μιά

1. Βλ. Ἐνδεικτικά: Quenot M., *Ἡ Εἰκόνα ὁδηγός στή θεία Εὐχαριστία. Εἰκόνα, Λόγος καί Σάρκα τοῦ θεοῦ*, ἑλλ. Μτφρ. Ἀν. Παπαγιαννούλη, Ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη, 2004, Pere Simon Doolan, *La redécouverte de L Icone. La vie et loevre de Leonide Ouspensky*, Cerf,

υπερτροφική μελέτη τῆς θεολογικῆς σημαντικῆς τῶν εἰκόνων ἐνῶ ἄλλες ἐξίσου ἐνδιαφέρουσες πτυχές τῆς δέν διερευνήθηκαν ἢ μελετήθηκαν ἐλλειπῶς. Ὁ λόγος γιὰ τὴν εἰκόνα στηρίχτηκε στὴν ἀντίληψη ὅτι αὐτὴ εἶναι κατεξοχὴν φορητὸ ἔργο τέχνης, ἕνας πίνακας ὁ ὁποῖος ὑπάρχει αὐτόνομα ἢ σέ σχέση μέ τὴ Θεία Λατρεία ὄχι ὅμως ὡς ὀργανικό ἀπό τὴ φύση τοῦ τμήμα τοῦ ὀρθόδοξου ναοῦ.

Ἡ μεθοδολογικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἡ ὁποία δίνει προτεραιότητα στὴ φορητὴ εἰκόνα ἔναντι τῶν τοιχογραφιῶν δυστυχῶς δέν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὰ ζωγραφικὰ δεδομένα οὔτε ἀπὸ τίς πηγές τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς πειρόδου καί πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ ἀναθεωρηθεῖ καί μᾶλλον νὰ ἀντιστραφεῖ. Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ ὡς εἰκαστικό σύστημα καί ἡ εἰκονογραφία τῶν εἰκόνων στά βασικά τῆς σημεῖα ἀναπτύχθηκε ὡς ἀπόπειρα ἱστορήσης τοῦ ναοῦ. Προκειμένου συνεπῶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ λει-

Paris, 2001, Michel Quenot, *Ἡ εἰκόνα, Θέα τῆς Βασιλείας*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη, 1993, Σταμάτη Σκλήρη, *Ἐν ἐσόπτρῳ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα, 1991· J. Baggley, *Doors of Perception: Icons and their Spiritual Significance*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, 1988· π. Στ. Σκλήρη, «Ἀπὸ τὴν προσωπογραφία στὴν εἰκόνα», *Σύναξη* 24 (1987) 7-37, H. Nouwen, *Behold the beauty of the Lord: Praying with Icons*, Notre Dame, Indiana: Ave Maria press, 1987· G. Galavaris, *The Icon in the Life of the Church*, Leiden: Institute of Religious Iconography, 1981· E. Sendler, *L'Icone: Image de l' Invisible. Elements de Theologie, Esthetique et Technique*, Paris: Desceleve de Brouwer, 1981· Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας: θεολογία τῆς ὠραιότητας*, ἑλλν. Μτφρ. Κ. Χαραλαμπίδης, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 1980· L. Ouspensky, *Theology of the Icon*. Crestwood N.Y.: St. Vladimirs Press, 1978· J. Stuart, *Ikons*, London: Faber & Faber, 1975· Κ. Καλοκύρη, *Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 1972.

τουργία τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφικῆς τέχνης καί γιά νά τήν ἀξιολογήσουμε ὡς τμῆμα τῆς λατρευτικῆς πραγματικότητας τῆς Ἐκκλησίας, ὀφείλουμε νά στραφοῦμε πρωτίστως στήν τοιχογραφία καί ὄχι στήν φορητή εἰκόνα ἡ ὁποία παρά τή μεγάλη της σπουδαιότητα ἀποτελεῖ δευτερεύουσα ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς.

Ἀποτελεῖ, θεωροῦμε εὐτύχημα τό γεγονός ὅτι πλέον ἡ ἀνεξάρτητη καί ἀντικειμενική ἐπιστημονική ἔρευνα διερευνᾷ σέ βάθος τόν ιστορημένο ὀρθόδοξο ναό ὡς συνολική εἰκαστική ἐγκατάσταση (installation) μέ πολύπλευρη καί σύνθετη λειτουργία ὡς πρὸς τόν πιστό καί τήν ἐκκλησιαστική κοινότητα².

Μετά τήν μεθοδολογική αὐτή διαπίστωση ἐρχόμαστε στό θέμα μας προκειμένου νά διατυπώσουμε σκέψεις γιά τόν λόγο τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφικῆς τέχνης.

Ποιά λοιπόν ἡ λειτουργία τῆς εἰκόνας μέσα στόν ναό ὡς πρὸς τόν πιστό καί ποιά ἡ σημασία της γιά τήν χριστιανική λατρεία;

Προκειμένου νά κάνουμε λόγο γιά τή λειτουργία τῆς εἰκόνας στήν ὀρθόδοξη λατρεία θά στηριχτοῦμε κυρίως –σχεδόν ἀποκλειστικά– στά ἴδια τά ζωγραφικά δεδομένα καί ὄχι σέ γραπιές πηγές τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου μελετώντας τόν ἴδιο τόν λόγο τῶν μνημείων. Ἡ μεθοδολογική μας αὐτή ἐπιλογή στηρίζεται στά ἐξῆς δεδομένα:

Ἀπό τή βυζαντινή γραμματεία ἀπουσιάζει μιᾶ συστηματική μελέτη ἢ ἔστω ὀλοκληρωμένη ἀναφορά στή ζωγραφική καί στή λειτουργία της. Ἀκόμη καί στή διάρκεια τῆς

2. Βλ. σχετικά James L., «Senses and Sensibility in Byzantium» *Art History* 27:4 (2004) 523-537.

εικονομαχικῆς διαμάχης, παρότι ἴσως θά ἦταν ἀναμενόμενη, δέν διατυπώθηκε μιά θεωρία γιά τή ζωγραφική. Ὁ λόγος τῶν Πατέρων ἐπικεντρώθηκε, ὄχι τυχαῖα κατά τή γνώμη μας, στήν υπεράσπιση τῆς εἰκόνας του Χριστοῦ διότι μέ τόν τρόπο αὐτό βεβαιωνόταν ἡ πραγματικότητα τῆς Ἐνανθρωπήσεως καί ἄρα δέν ἐτίθετο ἐν ἀμφιβόλῳ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ εἰκόνα ὡς δογματικό γεγονός διασφαλίστηκε, δέν ἔγινε καθόλου λόγος γιά τήν τέχνη τῆς εἰκόνας καί τή λειτουργία της. Εἶναι μάλιστα ἐντυπωσιακό ὅτι οὔτε στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν τή διαμάχη γιά τίς εἰκόνες οἱ βυζαντινοί λόγιοι καί θεολόγοι ἀσχολήθηκαν μέ θεολογικές - θεωρητικές διατυπώσεις γιά τήν εἰκονογραφική τέχνη. Περιστασιακά μόνον σέ *Ἐπιστολές*, *Ὀμιλίες* καί πανηγυρικούς λόγους³ ἢ σέ ἐπιγράμματα θά συναντήσουμε ἀποσπασματικές γνώμες λογίων καί θεολόγων οἱ ὁποῖες ὁμως δύσκολα μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἀποτελοῦν συγκροτημένο, καθιερωμένο καί γενικῶς ἀποδεκτό σύστημα θεωρίας γιά τήν *εἰκονουργία*, τήν τέχνη τῆς εἰκόνας. Οἱ γνώμες αὐτές ἀποτελοῦν κυρίως ρητορικές ἐκφράσεις καί μελετῶνται σήμερα ἐπισταμένα ἀπό πολλούς ἱστορικούς τῆς βυζαντινῆς τέχνης γιά νά διαπιστωθεῖ πόσο ἐκφράζουν πραγματικές αἰσθητικές ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν ἢ ἀποτελοῦν ρητορικά δάνεια ἀπό σχετικά κείμενα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καί ἐπομένως ἀπλό τρόπο ἐπαίνου τῶν εἰκαστικῶν ἔργων χωρίς ἰδιαίτερη ἀξία γιά τήν ἱστορία καί αἰσθητική τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τέχνης⁴.

3. Βλ. Σχετικά Κόρδη Γ., *Ἱεροτύπος. Ἡ εἰκονολογία τοῦ ἱ. Φωτίου καί ἡ τέχνη τῆς μετεικονομαχικῆς περιόδου*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα, 2002. (στό ἐξῆς, Κόρδη, 2002).

4. Βλ. σχετική προβληματική στό Η. Maguire, «Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art», DOP 28(1974)113-140.

Ἄκόμη καί στήν περίφημη «*Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*»⁵ τοῦ ἐκ Φουρνᾶ Διονυσίου γραμμένη μεταξύ 1728-1733, σέ μιά μοναδική προσπάθεια καταγραφῆς τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς τέχνης τῶν εἰκόνων, ἀπουσιάζει μιά θεωρία γιά τή λειτουργία τῶν εἰκόνων. Οἱ ἐλάχιστες, συντομότες ἀναφορές δέν μποροῦν σέ καμμία περίπτωση νά καλύψουν τό θέμα μας⁶.

Σέ κάθε περίπτωση πάντως ἡ ἀπουσία μιᾶς συγκροτημένης θεωρίας γιά τήν τέχνη τῆς εἰκόνας ἀναγκάζει μεθοδολογικά νά κινηθοῦμε ρεαλιστικά ἐπιχειρώντας νά διαβάσουμε τά ἴδια τά μνημεῖα προκειμένου νά κατανοήσουμε πῶς ἡ Ἐκκλησία στή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου κατανόησε τή λειτουργία τῆς εἰκόνας μέσα στή λατρεία.

Σέ μεθοδολογικό πάντα επίπεδο ὀφείλουμε ἐπιπλέον νά σημειώσουμε τά ἑξῆς: Ἡ μελέτη μας θά στηριχτεῖ στά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορημένου ναοῦ καί ὄχι στίς διάφορες πεποικιλμένες παραλλαγές του οἱ ὁποῖες, ἐμπλουτίζοντας τό βασικό πυρήνα, δέν ἀλλάζουν ριζικά τήν ἀντίληψη γιά τή λειτουργία τῶν εἰκόνων μέσα στό ναό. Τό αὐτό ἰσχύει καί γιά τό ζωγραφικό σύστημα τό ὁποῖο παρά τήν ποικιλία τῶν στυλιστικῶν προτάσεων δέν ἄλλαξε ριζικά στή διάρκεια τῶν

5. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέα, Ἄ. Πετρούπολις, 1909. Σύγχρονη πρόσφατη ἔκδοση τοῦ κειμένου μέ γλωσσάρι καί χρήσιμες ἐπεξηγήσεις Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Ἑρμηνεία, Ἅγιον Ὅρος 2008.

6. Βλ. σχετικά στο Κόρδη Γ., *Ἡ ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Αἰσθητικά καί εἰκαστικά σχόλια*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2007.

αίωνων επιτρέποντας σήμερα να κάνουμε λόγο για μία ενιαία βυζαντινή εικαστική πραγματικότητα μέχρι τό τέλος τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου καί τήν αὐγή τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης τῶν ναζαρνῶν⁷ πού ἐκτόπισε τή βυζαντινή παραδοσιακή ζωγραφική.

Μετά τίς παραπάνω μεθοδολογικές παρατηρήσεις μας μέ τίς ὁποῖες ἐπιχειρήσαμε νά ὀριοθετήσουμε τό θέμα μας καί τόν τρόπο προσέγγισής του, ἄς ἐπιχειρήσουμε νά διακρίβώσουμε πῶς καί σέ ποιά ἐπίπεδα λειτουργεῖ ἡ εἰκονογραφική τέχνη καί τό προϊόν τῆς (εἰκόνισμα)⁸ μέσα στόν ἱστορημένο ναό καί πῶς συμβάλλει στή μὀρφωση τῆς συνείδησης τοῦ πιστοῦ καί ἄρα στό πῶς συμβάλλει στήν πνευματική του προκοπή καί πορεία.

Θέση μας εἶναι ὅτι ἡ λειτουργία αὐτή εἶναι δομική κι ὄχι διακοσμική. Ἡ εἰκόνα δηλαδή ἔχει δομικό ἐκκλησιολογικό λόγο καί λειτουργεῖ σέ πολλά ἐπίπεδα ὡς πρὸς τόν πιστό καί τίς αἰσθήσεις του μέ πολλαπλούς καί πολυσήματους στόχους οἱ ὁποῖοι ὀριοθετοῦνται ἀπό τήν ἴδια τή σύνθετη δομή τοῦ ὀρθόδοξου εἰκονίσματος. Ἔς προχωρήσουμε ἐπομένως σέ μία ἀνατομία τῆς ὀρθόδοξης τεχνητῆς εἰκό-

7. Γιά τή ναζαρνή ζωγραφική στόν ἐλλαδικό χῶρο βλ., Ευγγόπουλου Ἄ., *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τήν ἄλωση*, Ἀθῆναι, 1957, σσ. 357-359· Παπαστάμος Δ., *Ἡ ἐπίδραση τῆς Ναζαρνῆς σκέψης στή νεοελληνική ἐκκλησιαστική ζωγραφική*, Ἀθήνα 1997, Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε., *Θρησκευτικά θέματα στή νεοελληνική ζωγραφική (1900-1940)*, Θεσσαλονίκη, 1984· Ζία Ν., Ἡ νεοελληνική ἐκκλησιαστική ζωγραφική, *Σύναξη* 24(1987)46, καί Φριλίγκος Ἰ., *Ὁ ἀγιογράφος Κωνσταντῖνος Φανέλης καί τό ἔργο του*, Ἀθήνα, 2005, σσ. 54-63.

8. Γιά τόν ὄρο πού συναντᾶται σέ κείμενα τοῦ ἱ. Φωτίου βλ. Κόρδη, 2002, σ. 28.

νας προκειμένου νά διακρίνουμε τά συστατικά τῆς στοιχεῖα καί νά ἐξακριβώσουμε ἐπομένως τίς προδιαγραφές τῆς.

Τό εἰκόνισμα μέ βάση σχετικό μοναδικό ὄρισμό τοῦ ἱ. Φωτίου εἶναι σύνθετο ἀπό τή φύση του γεγονότος ἀποτελούμενο ἀπό τήν *ὑποστατική μορφή* τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου καί ἀπό τήν *τεχνοτροπία*, ἕναν εἰκαστικό δηλαδή τρόπο μέ τόν ὁποῖο παρουσιάζεται κατάλληλα ἡ μορφή, ἡ ὁποία συνιστᾷ καί τό οὐσιαστικό συστατικό στοιχεῖο⁹. Ἡ εἰκόνα (εἴτε εἶναι φορητή εἴτε τοιχογραφία) ἐπομένως ἀποτελεῖται ἀπό μία πραγματική ὑποστατική μορφή καί ἀπό μιά μορφολογία (εἰκαστικό στοιχεῖο) πού εἶναι δημιουργήμα τῶν ζωγράφων. Ἡ μορφολογία αὐτή ὡς τρόπος πρέπει νά εἶναι ἱεροπρεπῆς δηλαδή συμβατή μέ τό ἦθος τῶν εἰκονιζομένων προσώπων καί πραγμάτων.

Τό εἰκαστικό αὐτό ἔνδυμα τῶν μορφῶν-εἰκόνων (μορφολογία) μέ τή σειρά του συντίθεται ἀπό τρία στοιχεῖα τά ὁποῖα ὑπάρχουν σέ θαυμαστή ἀλληλοπεριχώρηση καί συνεπῶς ἀδιαίρετη ἐνότητα. α) *τίς μορφικές παρεμβάσεις* (στοιχεῖα εἰκονογραφικά τά ὁποῖα τό ἐκκλησιαστικό σῶμα διά χειρός ἀγιογράφου παρεμβάλλει στίς ὑποστατικές ἱστορικές μορφές προκειμένου νά θεολογήσει μέ αὐτά. Τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ὡς ἐπί τό πλεῖστον φορεῖς θεολογικοῦ νοήματος. β) *Τό ζωγραφικό σύστημα*. Σειρά εἰκαστικῶν λύσεων μέ τίς ὁποῖες ὁ ζωγράφος δημιουργεῖ σχέση μεταξύ εἰκόνας καί θεατῆ καί γ) *τό ὕφος-σύλ* πού εἶναι ὁ ἰδιαιτερός τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ ζωγράφοι κάθε περιόδου διαχειρίζονται τό βυζαντινόν ζωγραφικό σύστημα¹⁰.

9. Βλ. σχετικά Κόρδη, 2002, σ. 28-30.

10. Για μιά ἀναλυτική παρουσίαση τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς εἰκόνας βλ. Κόρδη Γ., «Τό ὀρθόδοξο εἰκόνισμα. Ἀλήθεια καί εἰκαστική γλώσσα», *Σύναξη* 67 (1998) 56-70.

Μέ βάση τήν παραπάνω ἀνατομία ἄς ἐπιχειρήσουμε τώρα νά διακριβώσουμε τή λειτουργία τῆς εἰκόνας μέσα στόν ναό καί ἄρα τή θέση τῶν εἰκόνων στή λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Μορφή.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἡ μορφή εἶναι τό οὐσιαστικό συστατικό τῶν εἰκόνων. Γιά τήν ὀρθόδοξη παράδοση ἡ εἰκόνα δέν εἶναι δημιούργημα τῶν ζωγράφων τῶν ὁποίων τό ἔργο περιορίζεται στή δημιουργία τοῦ εἰκαστικοῦ τρόπου παρουσίας τῶν μορφῶν. Οἱ μορφές ἀνήκουν στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί ταυτίζονται μέ τίς πραγματικές ὑποστατικές μορφές τῶν εἰκονιζομένων προσώπων. Ἡ εἰκόνα δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἴδια τήν ἐξωτερική μορφή τῆς ὑποστάσεως ἑνός προσώπου ὅπως θά ὑποστηρίξει ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ὑπερασπιζόμενος τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἔναντι τῶν εἰκονομαχικῶν ἐπιχειρημάτων.

«Ἡ δέ τοῦ ἐνσωμάτου εἴδους, ἥτοι μορφῆς, φέρουσα τά ιδιώματα καί ὅσα ἄλλα τῶν ἔξω γνώριμα, μόνο τεχνητή εἰκὼν Χριστοῦ καί ἔστι καί λέγεται¹¹

Ἡ ταύτιση ὑποστατικῆς μορφῆς καί εἰκόνας παρέχει τή δυνατότητα ἐξεικονισμοῦ τοῦ προσώπου καί εἶναι αὐτή πού βεβαιώνει τήν πραγματικότητα τοῦ προσώπου. Εἶναι προφανές ὅτι ἂν ἕνα πρόσωπο δέν εἰκονίζεται μέ τήν ὑποστατική μορφή του δέν εἶναι πραγματικό ἀλλά φάντασμα. Μέ τά δεδομένα αὐτά ἡ ὀρθόδοξη εἰκονολογική σκέψη τῶν Πατέρων ὑπερασπίστηκε τόν ἐξεικονισμό τοῦ θεανδρικοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ μέ τήν ἱστορική ἐξωτερική ὑποστα-

11. Κεφάλαια κατά εἰκονομάχων, PG 99, 496B.

τική Του Μορφή. Ἐφόσον ὁ Λόγος ἐνανθρώπησε, προσέλαβε τὴν πλήρη ἀνθρώπινη φύση πλὴν ἁμαρτίας, ἔγινε ὁρατός, φανερώθηκε μετὰ τὴν μορφή του Ἰησοῦ τῆς Ναζαρέτ. Ἡ μορφή αὐτὴ δείχνει τὴν ὑπόστασή Του χωρὶς νὰ περιγράφει τὴ Θεία φύση Του καὶ συνεπῶς εἶναι ἡ εἰκόνα Του. Ὁ ἐξεικονισμὸς Του μετὰ τὴν ὑποστατικὴ Του μορφή βεβαιώνει ταυτόχρονα τὴν πλήρη ἀνθρωπότητά του καὶ φυσικὰ διασφαλίζει τὴν Ἀλήθεια τῆς Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴ δυνατότητα σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων.

Ἐφόσον λοιπὸν ἡ μορφή τῶν εἰκόνων δέν εἶναι δημιούργημα τῶν ζωγράφων ἀλλὰ ταυτίζεται μετὰ τίς πραγματικὲς ὑποστατικὲς μορφές δέν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει ἐπ' οὐδενὶ καὶ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλες μορφές προερχόμενες ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ φαντασία τῶν ζωγράφων. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στὴ μετεικονομαχικὴ περίοδο ὑπῆρξε μέριμνα γιὰ τὸ ἀμετάβλητο τῶν μορφῶν τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων γεγονός πού ὀδήγησε σὲ σταθερότητα τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν τὴν εἰκονομαχία καὶ μέχρι τὴν ἐπικράτηση τῶν ναζαρινῶν εἰκόνων στίς ὁποῖες συχνά παρατηρεῖται ἡ παραχάραξη τῶν καθιερωμένων μορφῶν τῶν ἁγίων καὶ ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ τίς μορφές ζωντανῶν ἀνθρώπων μοντέλων.

Μετὰ βία τὰ παραπάνω μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ πρώτη καὶ βασικὴ λειτουργία τῶν εἰκόνων εἶναι νὰ βεβαιώσουν μετὰ τίς μορφές τους τὴν πραγματικότητα τῶν εἰκονιζομένων προσώπων καὶ γεγονότων. Ὁ,τι εἰκονίζεται μετὰ τὸν Ὁρθόδοξο ναὸ δέν εἶναι εἰκαστικὸ δημιούργημα ἀλλὰ ἱστορία, εἶναι οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ –τοῦ Θεοῦ Λό-

γου πού εισήλθε στην ιστορία και ενώθηκε υποστατικά και αδιάσπαστα με την ανθρώπινη φύση— και τών αγίων του, πού είναι πρόσωπα υπαρκτά πού έζησαν και συνεχίζουν να ζοῦν μέσα στο σώμα Του. Ὁ βασικός επομένως στόχος τῆς εἰκονογραφικῆς τέχνης εἶναι νά ιστορήσει τόν ναό, νά καλύψει τούς τοίχους μέ τίς μορφές τῶν προσώπων τοῦ Χριστοῦ καί τῶν αγίων βεβαιώνοντας ἔτσι τήν πραγματικότητα τῆς Θείας Οἰκονομίας καί θέτοντας τίς βάσεις γιά τήν λατρευτική ζωή τῆς κοινότητας πού θεμελιώνεται στο κατεξοχήν μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Κι αὐτό διότι ὁ *Εὐχαριστικός ρεαλισμός*¹² τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας προϋποθέτει τήν πραγματικότητα τῆς Ἐνανθρωπήσεως καί τή θέωση τοῦ προσλήματος πού δίνει τή δυνατότητα στούς πιστούς νά γίνουν σύσσωμοι τοῦ Χριστοῦ καί νά ζοῦν ἐν Αὐτῷ.

Ὁ ιστορημένος ὀρθόδοξος ναός διακηρύσσει πρωτίστως στόν εἰσερχόμενο θεατή ὅτι ἡ Θεία Οἰκονομία εἶναι ιστορία καί ἄρα γεγονός καί ὅτι ὁ Χριστός καί οἱ ἅγιοι ἀποτελοῦν τό σώμα τῆς μιᾶς, αγίας, καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας στο ὁποῖο ἐνσωματώνονται ἄνθρωποι κάθε φυλῆς καί χρώματος μέ μόνον κριτήριο τήν ἀγάπη τους γιά τό Χριστό καί τή ζωή. Ὁ ὀρθόδοξος ναός εἶναι σιωπηλή διακήρυξη τῆς καθολικότητας τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ κι ὄχι ὡς συστήματος ἰδεῶν.

Μέ τή μορφή της λοιπόν ἡ εἰκόνα μέσα στο ναό γίνεται μάρτυρας τῆς Ἀλήθειας τῆς Πίστης καί ἄρα ἔχει θεολογική θά λέγαμε λειτουργία, ἀποτελεῖ δογματικό γεγονός ἰσόκυρο κατά τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μέ τό Εὐαγγέλιο.

Ὅμως ὁ ιστορημένος ναός, ὁ πλήρως κεκοσμημένος μέ τίς εἰκόνες τῶν αγίων καί τῶν γεγονότων τῆς Θείας Οἰκονομίας ἔχει πολλές ἄλλες σημαντικές λειτουργίες πού προέρχονται ἀπό τό τεχνολογικό του στοιχεῖο, τό ὁποῖο ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ εἶναι σύνθετο.

Μορφικές παρεμβάσεις

Μέ τά εἰκονογραφικά αὐτά στοιχεῖα ἡ Ἐκκλησία διά χειρὸς ἀγιογράφου ἐπιδιώκει νά ἐρμηνεύσει ὀρθόδοξα τά γεγονότα καί νά τοὺς δώσει τίς διαστάσεις πού ἐκείνη δέχεται. Μέ τόν τρόπο αὐτό συμβάλλει στήν ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου τῆς ἰδιωτικῆς παρερμηνείας πού πάντοτε ἐμφωλεύει καί καλλιεργεῖ ἐκκλησιαστική συνείδηση σιούς πιστούς. Στήν εἰκόνα τῆς Πεντηκοστῆς γιά παράδειγμα, ἀντίθετα πρός τήν ἱστορία, ἡ εἰκονογραφική τέχνη καθιέρωσε τόν ἐξεικονισμό τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μαζί μέ τοὺς ὑπολοίπους 11 Ἀποστόλους. Ἡ ἀκραία αὐτή ἐπιλογή-παρέμβαση στοχεύει σιό νά ἀναδείξει τίς θεολογικές διαστάσεις τοῦ γεγονότος τῆ Πεντηκοστῆς, γενεθλίου ἡμέρας τῆς Ἐκκλησίας μέ τόν ἐρχομό τοῦ ἀγίου Πνεύματος. Ὁ συμπερίληψη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἐκπροσώπου τῆς ἐξ Ἐθνῶν Ἐκκλησίας στήν εἰκόνα τῆς Πεντηκοστῆς, ἀναδεικνύει τόν καθολικό χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας ἡ ὁποία ἀγκαλιάζει ὅλη τήν ἀνθρωπότητα καί δέν περιορίζεται σέ μία φυλή ἢ ἓνα ἔθνος. Παρατηροῦμε ἐδῶ πῶς ἡ τέχνη τῆς εἰκονογραφίας μέ τίς μορφικές της παρεμβάσεις ἐρμηνεύει τά γεγονότα ἀναδεινύοντας τή θεολογική τους διάσταση καί τή δογματική τους βαρύτητα καί ἀπομακρύνεται ταυτόχρονα τῆ φτωχή ἀναπαραστατικότητα ἀπό τήν ὁποία χαρακτηρίζεται ἡ δυτική νατουραλιστική θρησκευτική τέχνη.

Τό ζωγραφικό σύστημα

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ τό ζωγραφικό σύστημα εἶναι ἓνα σύνολο εἰκαστικῶν ἐπιλογῶν μέ τίς ὁποῖες ὁ ζωγράφος πλάθει τή μορφή καί τήν παρουσιάζει σιόν Θεατή. Στήν πραγματικότητα ὁ ζωγράφος μέ τό ζωγραφικό σύστημα διαχειρίζεται τόν χῶρο καί τόν χρόνο τῆς εἰκόνας καί ἄρα τίς

μεταξύ τῶν ἐπιμέρους στοιχείων σχέσεις καθὼς καὶ τὴν σχέση ἐικόνας καὶ θεατῆ.

Τὸ ζωγραφικὸ σύστημα εἶναι, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε, ἐξαιρετικὰ σημαντικό στοιχεῖο τῆς εἰκόνας ἀφοῦ μὲ αὐτὸ τὰ εἰκονιζόμενα ἀποκτοῦν ἐκκλησιολογικὴ διάσταση καὶ λειτουργοῦν ὡς πρὸς τὸν πιστὸ μὲ ἄμεσο καὶ αἰσθητὸ τρόπο. Ἔσ γίνουμε σαφέστεροι σιὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ μιά σύνομπ ἀναφορά σιὴ δυτικὴ νατουραλιστικὴ ζωγραφικὴ ὅπου ὁ ζωγράφος σὲ ζωγραφικὸ ἐπίπεδο ἐπιδιώκει κατὰ κύριο λόγο νὰ ἀποστασιοποιήσῃ τὰ εἰκονιζόμενα ἀπὸ τὸ θεατῆ, νὰ δημιουργήσῃ ἕναν διακεκριμένο, αὐτόνομο ζωγραφικὸ-εἰκονικὸ χῶρο σιὸν ὁποῖο θὰ ζοῦν καὶ θὰ ὑπάρχουν αὐτά. Μέσα ἀπὸ τὴν εἰκαστικὴ αὐτὴ ἐπιδίωξη ὁ ζωγράφος ἐπιτυγχάνει νὰ δώσῃ αὐτονομία σιὴν εἰκόνα ὡς πρὸς τὸ θεατῆ καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἄλλος κόσμος ἀντικείμενος σιὴν πραγματικότητα μέσα σιὴν ὁποῖα ζεῖ ὁ θεατῆς. Τὸ εἰκαστικὸ αὐτὸ ἐπίτευγμα εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικό, μεγαλιῶδες καὶ σπουδαῖο, κρινόμενο ὁμως ἀπὸ ἐκκλησιολογικὴ ἄποψη ἐνέχει σοβαρὰ προβλήματα. Κι αὐτὸ διότι μὲ τὴ νατουραλιστικὴ ἀπεικόνιση τὰ εἰκονιζόμενα καταδικάζονται νὰ ὑπάρχουν σὲ ἕναν παγωμένο παρελθοντικὸ χρόνο καὶ ἐπομένως νὰ ζοῦν ἀποσπασμένα ἀπὸ τὸ παρόν τῶν πιστῶν θεατῶν τους. Αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μας εἶναι καὶ τὸ σοβαρότερο πρόβλημα τοῦ νατουραλισμοῦ. Ο κατακερματισμὸς τοῦ χρόνου καὶ συνεπῶς ἡ ἀδυναμία καταγραφῆς-αἰσθητοποίησης τοῦ γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἐνότητας δηλαδή του σώματος Χριστοῦ μέσα σιὸν χωρόχρονο τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν νατουραλιστικὴ αὐτὴ εἰκαστικὴ-ἐκκλησιολογικὴ λογικὴ ἡ Ἐκκλησία σιὴν Ἀνατολή ἐπέλεξε ἐξ ἀρχῆς νὰ παρουσιάσῃ τὰ εἰκονιζόμενα σὲ σχέση μὲ τὸ ἐκκλησίασμα κι ὄχι αὐτονομημένα καὶ ἀντικείμενα σὲ ἕναν

αὐτονομημένο χωρόχρονο. Ἡ λειτουργικὴ τέχνη τῆς εἰκονογραφίας μέσα ἀπὸ μιὰ ἀγωνιώδη διαδρομὴ αἰῶνων καὶ ἀκολουθώντας στὴν πραγματικότητα τῆ βιωμένη ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, κατέληξε σέ αὐτό πού γνωρίζουμε ὡς βυζαντινὴ τεχνοτροπία¹². Τό ζωγραφικὸ αὐτὸ σύστημα ἐπιδιώκει νά παρουσιάσει τὰ εἰκονιζόμενα σέ σχέση μέ τό θεατὴ, νά τὰ φέρει στό δικό του κῶρο καὶ χρόνο, νά τὰ παροντοποιήσει. Ἔτσι δέχεται ὅτι ἡ πραγματικότητα τῶν εἰκονιζομένων εἶναι ταυτόσημη μέ αὐτὴ τῶν θεατῶν. Ἡ παραδοχὴ αὐτὴ γίνεται ἡ βάση γιὰ τὴν ἐνοποίηση τοῦ χρόνου καὶ συνεπῶς του κῶρου. Τό παρελθόν, τό παρόν καὶ τό μέλλον, ἂν καὶ διακρίνονται, παύουν πλέον νά εἶναι χωρισμένα. Ὁ χρόνος ἐνοποιεῖται ἀφοῦ τό παρελθόν, προεκτείνεται στό παρόν καὶ τό μέλλον ἐκκινεῖ ἐπίσης ἀπὸ τό παρόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ κῶρος στὸν ὁποῖο κινοῦνται τὰ εἰκονιζόμενα δέν εἶναι αὐτόνομος, πίσω δηλαδὴ ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ ἀπουσία ζωγραφικοῦ βάθους ὑποχρεώνει τὰ εἰκονιζόμενα νά κινηθοῦν στὸν κῶρο τοῦ ναοῦ, στὸν ἴδιο δηλαδὴ τὸν κῶρο δράσης τῶν θεατῶν.

Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ διαχείριση τοῦ κῶρου καὶ τοῦ χρόνου ὀδηγεῖ στὴν παροντοποίηση τῶν εἰκονιζομένων καὶ εἶναι ἀνάλογη τῆς χρήσης τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία ὅπου ἐπίσης συχνὰ ἀπαντᾶ ἡ χρῆση παροντικοῦ χρόνου σέ περιγραφή γεγονότων του παρελθόντος¹³. Ἡ παροντοποίηση αὐτὴ ἡ ὁποία στὴ ζωγρα-

12. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ ζωγραφικοῦ συστήματος τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς βλ. Γ. Κόρδης, *Ἐν Ρυθμῷ. Τό ἦθος τῆς γραμμῆς στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2000.

13. Γιὰ τὸν λειτουργικὸ χρόνο βλ. σχετικά στὴν μονογραφία τοῦ Μαντζαρίδου Γ., *Χρόνος καὶ ἄνθρωπος*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 1992, σσ. 126-128 καὶ Μεταλλινός Γ., *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα, 1996, σσ. 112-127.

φική επιτυχάνεται με μία σειρά εικαστικῶν λύσεων στίς ὁποῖες δέν θά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ ἀναλυτικῶς, προσφέρει στήν εἰκόνα ἐκκλησιολογική διάσταση. Ἡ εἰκόνα δέν εἶναι πλέον ἀπλή ἀναπαράσταση μορφῶν πού ἔζησαν στό παρελθόν καί ἀποτελοῦν ἱστορία, ἀλλά γίνεται τρόπος καταγραφῆς τῆς Εὐχαριστιακῆς ἐνότητας τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ἐν Χριστῷ. Ὅλα ὅσα εἰκονίζονται στόν ἱστορημένο ὀρθόδοξο ναό ζοῦν στόν ἴδιο χωρόχρονο, συνιστοῦν ἐνότητα, σῶμα κι ὄχι κλάσματα ἀποστασιοποιημένα καί ἐγκλωβισμένα τό καθένα στίς μικρές του διαστάσεις. Οἱ εἰκονιζόμενοι ἅγιοι ζοῦν ἐδῶ καί τώρα, ἀποτελοῦν ζωντανές παρουσίες μέσα στόν χῶρο τοῦ ναοῦ καί ὁ πιστός θεατῆς αἰσθάνεται τήν παρουσία τους γιατί ἡ τέχνη τῆς εἰκονογραφίας φροντίζει μέ τίς εἰκαστικές λύσεις της νά ἐνεργοποιεῖ κατάλληλα τίς μορφές τους γιά νά ἀναφέρονται σέ αὐτόν καί νά ὑπάρχουν σέ διαρκῆ σχέση μαζί του.

Ἐτσι ὁ ἱστορημένος ὀρθόδοξος ναός γίνεται τόπος συνάντησης τῶν ἁγίων, γίνεται χωρόχρονος μετοχῆς στά εἰκονιζόμενα καί συνεπῶς πραγματική ἐκκλησιαστική ἐμπειρία κι ὄχι ἀπλῶς μία ἀντικειμενική ψυχρή ἀναπαράσταση μορφῶν φορτισμένων μέ θεολογικό περιεχόμενο καί ἀφηρημένες αἰσθητικές ἀξίες. Μέ τό βυζαντινό ζωγραφικό σύστημα, τό ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία ἐμπειρικά, ἴσως καί διαισθητικά, ἐπέλεξε, ὁ πιστός τελικῶς ἀποκτᾷ μέσω τῶν αἰσθήσεων του πραγματική ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ καί γεύση «τῆς τῶν πάντων ἐνότητας» τήν ὁποία ποθοῦμε καί γιά τήν ὁποία εὐχόμεθα στή Θεία Λειτουργία.

Παραλείποντας ἐδῶ τεχνικές λεπτομέρειες γιά τό πῶς οἱ τεχνίτες χειρίζονται τή γραμμή, τά χρώματα καί τίς μεταξύ τους σχέσεις προκειμένου νά πετύχουν τήν ἐκκλησιολογική

αὐτὴ λειτουργία τῆς εἰκόνας στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε¹⁴, θὰ περάσουμε σὲ μιὰ ἀκόμη πτυχή τῆς λειτουργίας τῆς εἰκόνας ἢ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ.

Ὁ τεχνίτης εἰκονογράφος προκειμένου νὰ ἀναφέρει τὴν εἰκόνα στὸν χωρόχρονο τῶν πιστῶν θεατῶν ὀφείλει πρωτίστως νὰ προχωρήσει μὲ μια σειρά ἐπεμβάσεων προκειμένου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐσωτερικὴ μὀρφωση τῶν εἰκόνων καὶ νὰ τίς καταστήσει ἱκανές νὰ ἐπιτελέσουν τὸν ἐκκλησιολογικὸ τους ρόλο. Βασικὴ του μέριμνα εἶναι ἡ κάθαρσός τους ἀπὸ τίς διασπάσεις καὶ συγκρούσεις πού χαρακτηρίζουν κάθε φυσικὴ μορφή, νὰ ἀπλοποιήσει τίς γραμμές καὶ νὰ ὀργανώσει δομικὰ τὰ χρώματα. Ἡ διαδικασία τῆς κάθαρσης τῶν μορφῶν ὀδηγεῖ σὲ μιὰ εἰκαστικὴ μορφή πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰδιαίτερη ἐσωτερικὴ ἐνότητα. Ὅλα μέσα στὴν εἰκαστικὴ αὐτὴ μορφή ἀλληλοπεριχωροῦνται καὶ συναντῶνται ἀγαπητικά. Ἡ διάσπαση, ἡ ταραχὴ, ἡ μάχη δίνουν τὴ θέση τους στὴ φιλότιτα, στὴν ἀγαπητικὴ συνάντηση καὶ στὴ συμφωνία, στὴ συλλειτουργία καὶ στὴν ἐνότητα. Μὲ τὴ διαχείριση αὐτὴ ἡ εἰκαστικὴ μορφή ἀποκτᾷ ἐσωτερικὴ καθαρότητα-ἐνότητα καὶ ἀποβαίνει σημεῖο σημαῖνον τὴ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, σημεῖο πού ἐκφαίνει τίς ποιότητες τῆς. Ὁ πιστὸς πού θεωρεῖ μιὰ τέτοια κεκαθαρμένη εἰκόνα καλλιεργεῖται ἐκκλησιαστικά καὶ προγεύεται τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀποκτᾷ μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀμυδρὴ ἐμπειρία τῶν ἐσχάτων μέσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα καὶ κυρίως μέσα ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο ἱστορημένο ναό, ὁ ὁποῖος ὡς συνολικὴ εἰκαστικὴ ἐγκατάσταση δημιουργεῖ μιὰ ὀλόκληρη ἀτμόσφαιρα στὴν ὁποία εἰσέρχεται ὁ πιστὸς καὶ μέσα στὴν ὁποία ἀναπνέει καλλιεργώντας

14. Βλ. σχετικὰ στοὺς Κόρδη Γ., *Ἐν ρυθμῷ. Τὸ ἦθος τῆς γραμμῆς στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2000.

καί καθαίροντας άσυνειδήτως ἴσως τίς αἰσθήσεις του. Ἡ νηπιική αὐτή λειτουργία τῶν εἰκόνων καί τοῦ ἱστορημένου ναοῦ εἶναι σημαντική καί κατά τή γνώμη μας πρέπει ἰδιαίτερώς νά μελετηθεῖ σήμερα στή μεταμοντέρνα ἐποχή τῶν σπασμένων εἰκόνων.

Κλείνοντας τή σύντομη αὐτή παρουσίαση τῆς ἐκκλησιολογικῆς λειτουργίας τῆς τεχνοτροπίας τῶν εἰκόνων μέσα στόν ναό θά κάνουμε σύντομη ἀναφορά στό μεγάλο κεφάλαιο τοῦ ὕφους τῶν εἰκόνων.

Τό στυλ - Ὕφος ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει εἶναι ὁ ἰδιαίτερος τρόπος χειρισμοῦ τοῦ ζωγραφικοῦ συστήματος ἀπό τοὺς ζωγράφους-εἰκονογράφους ὄλων τῶν ἐποχῶν. Τό ὕφος εἶναι τό στοιχεῖο τό ὁποῖο εὐθύνεται σέ μεγάλο θά λέγαμε βαθμό γιά τήν ἱστορία τῆς εἰκονογραφικῆς τέχνης. Τό ὕφος ποικίλει ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή καί ἀπό ζωγράφο σέ ζωγράφο ἀνάλογα μέ διάφορα δεδομένα (θεολογικά, κοινωνιολογικά, προσωπικά, τεχνολογικά). Ἔτσι διαμορφώθηκε μία μεγάλη ποικιλία τρόπων χειρισμοῦ τοῦ ἴδιου ζωγραφικοῦ συστήματος καί συστήθηκε αὐτό πού ὀνομάζεται βυζαντινή εἰκονογραφική παραγωγή. Τό ὕφος, τό ὁποῖο ἐπισήμως δέν φαίνεται νά εἶχε ποτέ φορτιστεῖ μέ θεολογικά σπαινόμενα¹⁵, ἐπιτρέπει στήν εἰκόνα νά μετέχει στήν ἱστορία τῶν εἰκαστικῶν μορφῶν καί συνεπῶς νά μένει πάντοτε μέγεθος σύγχρονο καί πολιτισμικά εὐρωστο καί ζωντανό. Ἡ πλαστικότητα ἐπίσης τοῦ ὕφους, ἡ δυνατότητά του νά ἀκο-

15. Αὐτό συνάγεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ὕφος ἄλλαζε διαρκῶς κατά τήν Βυζαντινή καί μεταβυζαντινῆς περίοδο καί μάλιστα χωρίς νά ὑπάρχουν καταγεγραμμένες ἀντιρρήσεις ἢ ἀντιδράσεις σέ μιά τέτοια τρεπίτητα ἡ ὁποία μάλιστα συχνά ὀδηγοῦσε καί σέ ἔξοδο ἀπό τό παραδοσιακό καί καθιερωμένο Βυζαντινό σύστημα.

λουθεῖ τὴν κίνηση τοῦ πολιτισμικοῦ γίγνεσθαι καθιστά τὴν εἰκόνα προσιότερο καί πιό οἰκεῖο στους πιστοὺς θεατὲς μέγεθος ἀπομακρύνοντας τὸν κίνδυνο δημιουργίας μιᾶς εἰκόνας φολκλωρικοῦ παραδοξολογήματος. Ἀπὸ τὸν κίνδυνο αὐτὸ δυστυχῶς κινδυνεύει τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ εἰκονογραφία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Κι αὐτὸ διότι ἄστοχα δόθηκε δογματικὸ κύρος στὸ ὕφος-σύλ τῶν εἰκόνων γεγονόσ πού ὀδήγησε σὴν φωτοτυπικὴ ἀναπαραγωγὴ εἰκαστικῶν λύσεων του παρελθόντος, πρακτικῆς πού δυστυχῶς δέν θεμελιώνεται σὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί δέν μπορεῖ νά βρεῖ ἔρισμα σὴν ἱστορία τῆς εἰκονογραφικῆς τέχνης. Οἱ συνέπειες τῆς στατικότητας αὐτῆς εἶναι πολὺ σοβαρὲς καί ὀφείλουμε κάποια στιγμή νά τίς ἀποτιμήσουμε.

Συμπερασματικὰ λοιπόν,

Ἡ ὀρθόδοξη εἰκόνα ἱστορώντας τὴ Θεία Οἰκονομία καὶ δημιουργώντας τὴν εἰκαστικὴ ἐγκατάσταση τοῦ ζωγραφισμένου ναοῦ συμβάλει τὰ μέγιστα σὴ διαμόρφωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης τοῦ πιστοῦ. Μὲ τίς μορφές της βεβαιώνει τὴν ἀλήθεια τῆς Θείας Οἰκονομίας ἐνῶ μὲ τὴν τεχνοτροπία της δημιουργεῖ μέσα στὸν χωρόχρονο τοῦ ναοῦ καί τῆς Εὐχαριστιακῆς Σύναξης τίς προϋποθέσεις ὥστε ὁ πιστός νά γευτεῖ τίς ποιότητες τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καί νά προκόψει πνευματικὰ πρὸς τὴν σωστικὴ κατεύθυνση. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ ὀρθόδοξος ναὸς δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι πλήρως ἱστορημένος ἀκολουθώντας τὴ σοφὴ καθιερωμένη διάταξη τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν μόνων πού ἔχοντας Πνεῦμα Θεοῦ καί ἐμπειρία τῆς Ἀληθείας μποροῦν νά ἐπιλέξουν σέ συνεργασία μὲ τοὺς ζωγράφους τίς κατάλληλες καί ἱεροπρεπεῖς εἰκονογραφικὲς λύσεις.

Ἄθανασίου Θ. Βουρλῆ,
Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν

Ἡ ἱερὰ ψαλμωδία,
ὡς μέσον τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς
τῶν πιστῶν

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Μία σύντομη ἐπεξήγησι τοῦ νοήματος καί τῆς σημασίας τῶν ὄρων καί τῶν φράσεων πού ἐμπεριέχονται στόν τίτλο τοῦ θέματός μας, διευκολύνει καί τόν σχεδιασμό τῆς εἰσηγήσεως καί τήν καλύτερη κατανόησί της.

Λέγοντας «ἱερὰ ψαλμωδία», ἐννοοῦμε τόν ποιητικομουσικορυθμικό τρόπο, τόν ὁποῖο, ὡς πιστοί, χρησιμοποιοῦμε κυρίως στή θεία Λατρεία, προκειμένου νά ἐκφράσωμε τήν ἀγάπη καί τόν σεβασμό μας, τήν δοξολογική κι' εὐχαριστιακή διάθεσί μας πρός τόν τριαδικό Θεό καί νά διδασθοῦμε καί νά διδάξωμε στούς πιστούς τό δόγμα, τό ἥθος καί τήν ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας.

Ἵνομάζομε τήν ψαλμωδία «ἱερὰ», ἐπειδή:

- α) ἀναφέρεται στόν πανάγιο Θεό καί τούς ἐξαγιαζομένους πιστούς,

- β) ὑφίσταται –ἀπό τούς προχριστιανικούς χρόνους–, ὡς χάρισμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,
 γ) διεμορφώθη ἀπό τούς Ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας μας,
 δ) ἔγινε διαχρονικός θεσμός καί ἀποτελεσματικό μέσον λατρείας τοῦ Θεοῦ καί πνευματικῆς οἰκοδομῆς τοῦ πιστοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, καί τέλος,
 ε) τήν προσδιορίζομε ὡς «ἱερά» πρὸς διάκρισί της, ἀπό τό κοσμικόν ἄσμα, τό ὁποῖον ὑπηρετεῖ ἄλλους σκοπούς στή ζωή μας.

Ὁ ὅρος «ψαλμωδία» προέκυψε ἀπό τήν σύνθεσι τῶν λέξεων «ψαλμός» καί «ῶδή». Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος σημειώνει: «Ψαλμὸς σὺν ῶδῃ γίνεται *ψαλμωδία*»¹. Ἡ δημιουργία τοῦ ὅρου εἶναι τῶν χριστιανῶν τοῦ β' αἰῶνος. Ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰουστῖνο τὸν φιλόσοφο καὶ Μάρτυρα. Μνημονεύεται ὁμως κι' ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα καὶ τὸν Ἰππόλυτο Ρώμης².

Στούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες μέ τὸν ὅρο «ψαλμωδία» ἔννοοῦσαν τέσσαρα διαφορετικά πράγματα:

- 1) τούς Ψαλμούς τοῦ Δαυῖδ,
- 2) τήν ἐκκλησιαστικὴ λειτουργικὴ Ἀκολουθία,
- 3) τήν ἐμμελῆ ἀνάγνωσι τῶν βιβλικῶν κειμένων, καὶ ἰδίως τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαυῖδ, ἀπὸ τούς μοναχοὺς (κατὰ τίς ἀτομικὲς ἢ κοινὲς προσευχὲς καὶ λειτουργικὲς συνάξεις ἢ παννυχίδες), καὶ τέλος,
- 4) τήν ἐκκλησιαστικὴ ψαλμωδία, ὅπως τήν ἔννοοῦμε σήμερα³.

1. Ἔπν Ἠθικά, Ὅροι παχυμερεῖς, ΛΔ'. ΕΠΕ 9,438¹⁴⁵ (PG 37,956A).

2. Πρβλ. Ἀθ. Θ. Βουρλή, *Δογματικοθητικαὶ ὄψεις τῆς Ὁρθοδόξου ψαλμωδίας* (Διδ. Διατριβή), Ἀθῆναι 1994², σσ. 20-23.

3. Πρβλ. Ἐνθ' ἀνωτέρω, σσ. 23-26.

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι διούνθετος⁴, κί ὁ Δημιουργός του τόν ἐπροίκισε μέ τίς αἰσθήσεις⁵, μέ τίς ὁποῖες προσλαμβάνει τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα, τίς ἐμπειρίες, τίς γνώσεις κ.λπ., συγχρόνως δέ, τόν ἐτίμησε μέ τό χάρισμα τοῦ λόγου⁶, μέ τήν παραγωγή φωνητικοῦ μέλους καί μέ τήν αἰσθησι τοῦ ρυθμοῦ, γι' αὐτό ὁ ἄνθρωπος ἀντιπροσφέρει πρὸς τόν Θεόν τήν εὐχαριστιακή, δοξολογική, ἱκετευτική καί αἰνετική ψαλμωδία του. Τά τρία, δηλαδή, στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τήν ψαλμωδία –ὁ λόγος, τό μέλος κί ὁ ρυθμός–, ἐνώνονται καί κατευθύνονται πρὸς στόν τριαδικό Θεό, ὡς λογική «θυσία αἰνέσεως»⁷. Ψαλμωδία, ἐπομένως, εἶναι ἡ θαυμαστή, αὐτόματα καί μυστηριώδης συνεκφορά

4. «...ἐπειδὴ γὰρ διπλοῖ ἐσμεν, ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος κατεσκευασμένοι...» (Ἰωάν. Δαμασκηνοῦ, *Λόγος, ἀπολογητικὸς πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας...* III, 12, ἐν· Β. Kotter, τ. III, σσ. 123²³-124³⁵. PG 94,1336A-B) «κόσμον δεῦτερον... ἄγγελον ἄλλον, προσκυνητὴν μικτόν, ... ἐπίγειον καὶ οὐράνιον, πρόσκαιρον καὶ ἀθάνατον, ὄρατόν καὶ νοούμενον... τὸν αὐτὸν πνεῦμα καὶ σάρκα· πνεῦμα διὰ τὴν χάριν, σάρκα διὰ τὴν ἔπαρσιν...» (Μεθοδίου Πατάρων, *Περὶ αὐτεξουσίου*, xxii. ΒΕΠΕΣ 18,110¹²⁻¹⁶).

5. Πρβλ.: Ἰωάν. Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων καὶ ἐνεργειῶν*, ιζ', ἐν· Β. Kotter, τ. iv, σσ. 199¹²-200 (PG 95,145B). Ἰωάν. Χρυσσοστόμου, *Εἰς τὴν Α' Κορινθίους*, Ὁμιλ. Δ', § 1. ΕΠΕ 18,88⁸⁻¹¹ (PG 61,29 ἐξ.). Τοῦ αὐτοῦ, *Πρὸς Στελέχιον καὶ περὶ κατανύξεως Β'*, § 1. ΕΠΕ 28,674²⁷ ἐξ. (PG 47,411).

6. «...αὐτῷ (τῷ ἀθρώπῳ) μόνῳ τῶν πάντων ἐχαρίσατο (ὁ Θεὸς τὸν λόγον) καὶ τῆς αὐτοῦ γνώσεως κατηξίωσε καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν ὁμιλίας ἀπολαύνειν ἔδωκεν...» (Ἰωάν. Χρυσσοστόμου, *Πρὸς Σταγείριον*, Λόγος Α', § 2. ΕΠΕ 29,24²⁵-26¹. PG 47,428). Πρβλ.: Μ. Βασιλείου, Ὁμιλ. *εἰς τό «πρόσεχε σεαυτῷ»*, § 2. ΕΠΕ 6,214⁵⁻⁹ (PG 31,197D).

7. Πρβλ. *Ψαλμ.* 49,14. 23. 115,8.

τῶν ὡς ἄνω πνευματωδῶν στοιχείων, λόγου, μέλους καί ρυθμοῦ.

Τὴν ὑμνητικὴ αὐτὴ διάθεσι τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἔχουν ὅλοι οἱ θεοσεβεῖς, ὄλων τῶν αἰώνων κι' ὄλων τῶν λαῶν⁸. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ φιλολογικὲς κι' ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Ἀναλόγως δέ τοῦ θρησκοῦματος καί τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀτόμου, ἢ τοῦ λαοῦ, προκύπτει καί τὸ ἐσωτερικὸ κι' ἐξωτερικὸ ποιὸν τῆς ἱερᾶς του ψαλμωδίας, ὡς προσευχῆς καί τέχνης.

Ἡ χρῆσι τῆς ψαλμωδίας δέν ἔχει μόνο δοξολογικὴ πρὸς τὸν Θεὸν ἀναφορὰ ἐνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς κοινότητος, ἀλλὰ γίνεται καί μέσον παιδαγωγίας, μαθήσεως καί ψυχαγωγίας ἀκροομένων καί ψαλλόντων. Ἡ διττὴ αὐτὴ διάστασι τῆς τὴν κατέστησε παγκόσμιον καί διαχρονικὸ μέσον θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν λαῶν.

Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ ἄμεσα, ὡς ἐνέργεια τῆς *θείας Ἀποκαλύψεως*. Ὁ Θεὸς δηλαδή, ἐμφυτεύει τὴν θρησκευτικότητα⁹ στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου καί συγχρό-

8. Πρβλ.: «Ἡ μὲν οὖν τοῦ δοξάζειν τὸν Θεὸν ἐπιθυμία πᾶσι τοῖς λογικοῖς κατὰ φύσιν ἐνέσπαρται... (Μ. Βασιλείου, *Ὅμιλ. περὶ πίστεως*, § 1. ΕΠΕ 7,28⁹⁻¹⁰. PG 31,464B). Κατὰ τὸν Πλούταρχο: «ὑμνεῖν γὰρ εὐσεβὲς καὶ προηγούμενον ἀνθρώποις τοὺς χαρισαμένους αὐτοῖς μόνοις τὴν ἔναρθρον φωνὴν θεοῦ· τοῦτο δὲ καὶ Ὅμηρος ἐπεσημάνητο ἐν οἷς λέγει· οἱ δὲ πανημέριοι μολπῇ θεὸν ἰλάσκοντο καλὸν αἰδίδοντες παιήονα, κοῦροι Ἀχαιῶν, μέλλοντες ἐκάεργον· οἱ δὲ φρένα τέρπει' ἀκούων» (*Ἠθικά, περὶ μουσικῆς* § 2,1131D-E, ἐν· G. Goold, *Loeb Classical Library, Plutarch's Moralia*, τ. XIV, Cambridge massachusetts Harvard University Press, London, 1967).

9. Πρβλ.: «...ἡ θρησκεία, ἀσκέτως τῶν διαφορῶν τρόπων τῆς ἐκδηλώσεώς της, προβάλλει ὡς γεγονός πανανθρώπινον καὶ διαιώνιον» (Λ. Φιλιππίδου, *Πρωτογόνων θρησκευτικὴ ζωὴ*, Ἀθῆναι 1964, σσ. 23 ἐξ.).

ως τὸν προικίζει μέ τὰ προαναφερθέντα τρία πνευματώδη χαρίσματα πού συνθέτουν τὴν ψαλμωδία¹⁰. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ψαλμωδία –ὅπως ἐμφανίζεται στὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης–, γίνεται, ἀφ' ἐνός μὲν, *τρόπος* δοξολογίας τοῦ Θεοῦ, ὥστε νά ἐκφράζεται καί νά ἐδραιώνεται ἡ πίστι στὴ μονοθεΐα, ἀφ' ἐτέρου δέ, μέσον *διδασκαλίας* καί *μαθήσεως* τοῦ ἀποκαλυπτομένου, μέσῳ τῶν Προφητῶν, δογματικοῦ θεοῦ λόγου¹¹.

Στὴν Π. Διαθήκη ἡ ψαλμωδία ἀναφέρεται ὡς θεοδίδακτη¹² καί ἀγγελοπαράδοτη¹³. Ὁ Μέγας *Μωυσῆς* κι' ὁ προφητάνης *Δαυῖδ*, ὀδηγούμενοι δι' ἀποκαλύψεων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὀργανώνουν τὴν θεία Λατρεία καί εἰσάγουν σ' αὐτὴ, ὁ μὲν *Μωυσῆς*¹⁴ τὴν θυσία καί τὰ πνευστὰ ὄργανα, ὁ δέ *Δαυῖδ*¹⁵, τὴν ἱερὴ ψαλμωδία γιὰ *δοξολογικὴ* πρὸς τὸν Θεὸν ἔκφρασι καί γιὰ *διδασκαλικὴ* θεολογικὴ ἀγωγή τοῦ Ἰσραήλ. Ἔτσι, ἐπιδιώκεται ἡ διατήρησι τῆς πίστεως στὸν ἕνα ἀληθινὸ Θεό, καλλιεργεῖται ἡ ἠθικοποίησι τοῦ ἀτόμου καί ἡ προσδοκία τοῦ Μεσσοῦ.

10. Πρβλ. Ἁθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοθηκὰ ὄψεις...*, σσ. 37-38.

11. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἐνθ' ἄνωγ.*, σσ. 81-84.

12. Πρβλ. *Δευτ.* 31,19.

13. Πρβλ. *Ἠσ.* 6,3. *Λουκ.* 2,13.

14. Πρβλ. Ἁριθ. 10,10: «καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς εὐφροσύνης ὑμῶν καὶ ἐν ταῖς ἑορταῖς ὑμῶν καὶ ἐν ταῖς νομνηνῆαις ὑμῶν σαλπείτε ταῖς σάλπιγξιν ἐπὶ τοῖς ὀλοκαυτώμασι καὶ ταῖς θυσίαις τῶν σωτηρίων ὑμῶν καὶ ἔσται ὑμῖν ἀνάμνησις ἔναντι τοῦ Θεοῦ ὑμῶν» Ὁμοίως· *Σοφ. Σειράχ* 45,1-17.

15. Ὁ *Δαυῖδ* «καινὸν τρόπον τὸν τῆς ψαλμωδίας πρῶτος Ἑβραίοις παρέδωκεν, δι' ἧς ἀναιρεῖ μὲν τὰ παρὰ Μωσῆ περι θυσιῶν νενομοθετημένα, καινὸν δὲ τὸν δι' ὕμνων καὶ ἀλαλαγμῶν τρόπον τῆς τοῦ Θεοῦ λατρείας εἰσάγει...» (Ἰππολύτου Ρώμης, Εἰσαγωγικὰ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς I. ΒΕΠΕΣ 6,159⁵⁻¹². PG 10,712). Πρβλ. Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. ΒΕΠΕΣ 21,17²²⁻³².

Τὴν ἱερά ψαλμωδία –κεκαθαρμένη ἀπὸ τὰ εἰδωλολατρικά στοιχεῖα καὶ τὶς ὑπερβολές τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας¹⁶–, προσλαμβάνει στὸ ἔξῃς ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ–, ὡς μέσον δοξολογίας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὡς ἔκφρασι τῆς ἀγάπης, πίστεως καὶ ἐλπίδος, τῆς εὐγνωμοσύνης (γιά τό σωτηριολογικό ἔργο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ Λόγου), τῆς χαρᾶς γιά τὴν προσδοκωμένη ἀνάστασι καὶ σωτηρία, κι' ἐπὶ πλεόν, ὡς ἀποδοτική μέθοδος διδασκαλίας τοῦ εὐαγγελίου, τῆς νέας ἐν Χριστῷ πίστεως καὶ πράξεως, δόγματος καὶ ἠθους.

Ἐσ σημειωθῆ ὅτι καὶ στήν νέα ἐν Χριστῷ ψαλμωδία, διατηρεῖται ὁ *ψυχαγωγικός* χαρακτήρας τῆς πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔνδυσι τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου μέ τὴν φωνητική μελωδία καὶ τόν, χωρὶς μουσικά ὄργανα, ἠθοπλαστικό ρυθμό.

Μέ ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω θεωρῶ ὅτι διευκρινίσθησαν οἱ ὅροι καὶ οἱ φράσεις τοῦ τίτλου τοῦ θέματος: «Ἡ ἱερά ψαλμωδία, ὡς μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν», κι' ἐπὶ πλεόν ἐδόθη περιληπτικό διάγραμμα τῆς ὑπὸ ἀνάπτυξιν εἰσηγήσεως, ἡ ὁποία ἔχει *βιβλικοῖστορική* διάταξι καὶ θεώρησι, ὥστε νά φανῆ ἡ διαχρονική παιδαγωγική χρῆσι καὶ ἀξία τῆς ψαλμωδίας.

16. Τὴν Ἰουδαϊκή λατρεία διέκρινε τότε ἡ θυσία, ἡ τυπολατρεία, ἡ νομολατρεία καὶ ἡ εὐρύτατη ὀργανοχρησία. Τό διαστρεβλωμένο ἰουδαϊκό λατρευτικό πνεῦμα κατακρίνεται πολλές φορές ἀπὸ τοὺς Προφῆτες. Ἔτσι, ὁ Ἀμώς λέγει: «διότι ἐὰν ἐνέγκπτε μοι ὀλοκαυτώματα καὶ θυσίας ὑμῶν οὐ προσδέξομαι αὐτά, ... μετὰστῃσον ἀπ' ἐμοῦ ἦχον ὧδῶν σου καὶ ψαλμῶν ὀργάνων σου οὐκ ἀκούσομαι» (Ἀμ. 5, 22-23) «καὶ μετατρέψω τὰς ἐορτὰς ὑμῶν εἰς πένθος καὶ πάσας τὰς ὧδὰς ὑμῶν εἰς θρῆνον...» (Ἀμ. 8,10). Πρβλ. Ἰωήλ 1,13. Ὁμοίως ὁ Μαλαχίας σημειώνει: «οὐκ ἔστι μου θέλημα ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος παντοκράτωρ, καὶ θυσίαν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν» (Μαλ. 1,10) Πρβλ. Ἠσ. 1, 11-15. Ἰεζ. 26,13.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ἡ ἹΕΡΑ ΨΑΛΜΩΔΙΑ ὩΣ ΜΕΣΟΝ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΙΟΥΔΑΪΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

1. Γιά μᾶς τούς χριστιανούς ἔχει ιδιαίτερη θεολογική, λειτουργική καί πρακτική σημασία τό γεγονός ὅτι ἡ ψαλμωδία καθιερώνεται, ὡς ἐξελισσόμενος λειτουργικός θεσμός, ὁ ὁποῖος, ὡς θεῖο δῶρο καί μέσον Θείας Ἀποκαλύψεως, δίδει σωτηριολογική προοπτική στόν κάθε πιστό καί τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Νέας Διαθήκης.

Οἱ δύο μεγάλοι προφῆτες *Μωυσῆς* καί *Δαυῖδ*, ἔθεσαν, ὡς προελέχθη, τά θεμέλια τῆς ιουδαϊκῆς λατρείας, στοιχεῖα τῆς ὁποίας ἀπέβησαν τύποι τῆς μετέπειτα χριστιανικῆς. Ὁ προφητάναξ *Δαυῖδ* ὑπῆρξε *συνεχιστής* μὲν τῶν λειτουργικῶν διατάξεων τοῦ *Μωυσέως*, ἀλλά καί *καινοτόμος*, ἐπειδή ἀντικατέστησε τίς πολλές *θυσίες* τῶν αἱμάτων, μέ πολλές καί *ποικίλες ψαλμωδίες*¹⁷.

Ὁ *Δαυῖδ*, γράφει ὁ ἅγιος *Ἰππόλυτος Ρώμης*, «*καινὸν τρόπον*, τὸν τῆς ψαλμωδίας *πρῶτος* Ἑβραίοις παρέδωκε· δι' ἧς *ἀναιρεῖ* μὲν τὰ *παρὰ Μωυσῆ* *περὶ θυσιῶν νενομοθετημένα*, *καινὸν δέ, τόν, δι' ὕμνων* καί *ἀλαλαγμῶν*, τρόπον τῆς τοῦ Θεοῦ λατρείας εἰσάγει»¹⁸.

Ὁ ἐρμηνευτὴς *Θεοδώρητος Κύρου* ἐπισημαίνει πρόσθετες *δαυῖτικὲς καινοτομίες*, ὅπως εἶναι:

α) ἡ δημιουργία τοῦ νέου ὕμνολογικοῦ εἴδους τῶν *Ψαλμῶν*, στοὺς ὁποίους καταγράφονται ἱστορίες τοῦ Ἰσραήλ, σέ σχέσι μέ τόν Θεόν, καί β) *προφητεῖες*, σέ σχέσι μέ τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ *Δαυῖδ*, σημειώνει ὁ Θεο-

17. Πρβλ. Ἁθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοθηκαὶ ὄψεις...*, σσ. 120-122.

18. *Εἰσαγωγικά εἰς τοὺς Ψαλμούς* I. ΒΕΠΕΣ 6,159⁵⁻¹³ (PG 12,712).

δώρητος, γράφει «*πρῶτος*» (μετά τόν Μωυσοῦν) «προφητείαν», μέ τήν ὁποία ὑπενθυμίζει στόν λαό τοῦ Ἰσραήλ «τά μακροῖς ὑστερον χρόνοις ἐσόμενα». «Οὐ μόνον δὲ *προαγορευτικοῖς* κέχρηται λόγοις, ἀλλά καί *παραινετικοῖς* καί *νομοθετικοῖς* καί νῦν μέν, *ἠθικὴν*, νῦν δὲ *δογματικὴν* προσφέρει διδασκαλίαν· καί ποτὲ μέν τὰς *Ἰουδαίων* ὀλοφύρεται *συμφοράς*, ποτὲ δὲ τὴν τῶν *ἔθνῶν σωτηρίαν* προάδει. Πολλαχοῦ δὲ τοῦ *Δεσπότου Χριστοῦ* καί τὸ *πάθος*, καί τὴν *ἀνάστασιν* προθεσπίζει· καί τῇ *ποικιλίᾳ τῆς προφητείας* πολλὴν τοῖς *προσέχειν ἐθέλουσι* προσφέρει τὴν ἡδονήν»¹⁹.

Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Δαυῖδ καί δημιουργεῖ *νέο ὑμνολογικὸ εἶδος* καί ποικίλει τό περιεχόμενό του, συνθέτοντας τὴν ἱστορία τοῦ παρελθόντος τοῦ Ἰσραήλ μέ τὴν ἱστορία τοῦ μέλλοντος, τόσο γιὰ τόν Ἰσραήλ, ὅσο καί γιὰ τὰ ἔθνη, μέ σωτηριολογικὴ πάντοτε προοπτικὴ· καί συγχρόνως διατυπώνει: *δογματικές, ἠθικές, νομοθετικές, παραινετικές* καί *παρηγορητικές* διδασκαλίες, σέ συνδυασμό μέ τίς περί Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητεῖες, Παθῶν καί Ἀναστάσεως, Ἐκκλησίας κι' ἑσχατολογίας.

Στοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαυῖδ, ἐπομένως, προδιαγράφονται πολλὰ στοιχεῖα τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καί, παραλλήλως, διευρύνεται ἡ ἐν γένει θεολογικὴ του θεματολογία²⁰. Ἔτσι, ἡ δαυϊτικὴ ὑμνογραφικὴ παραγωγή, ὡς ψαλμωδία, γίνεται τύπος τῆς χριστιανικῆς, στήν ὁποία ἐμπλουτίζονται ἀκόμη

19. *Eis tous Psalmoús*. PG 80,861-BC.

20. Πρβλ. «Ἐνταῦθα (=eis tous Psalmoús), ἐν θεολογία τελείᾳ· πρόρρησις τῆς διὰ σαρκὸς ἐπιδημίας Χριστοῦ· ἀπειλὴ κρίσεως· ἀναστάσεως ἐλπίς· φόβος κολάσεως· ἐπαγγελία δόξης· μυστηρίων ἀποκαλύψεως· πάντα, ὡπερ ἐν μεγάλῳ τινὶ καὶ κοινῷ ταμείῳ, τῇ βίβλῳ τῶν Ψαλμῶν τεθησαύρηται...» (Μ. Βασιλείου, Ὁμιλ. *Eis ton A' Psalmon* § 2. ΕΠΕ 5,16¹⁷⁻²⁷. PG 29,213B).

περισσότερο καί τὰ εἶδη τῆς καί τό περιεχόμενό τῆς, ὡς «ῥῆμα καινόν», κατά τό προφητικό καί ψαλμικό: «ῥσατε τῷ Κυρίῳ ῥῆμα καινόν»²¹.

Στούς Ψαλμούς τοῦ Δαυῖδ διατυπώνονται, ἐκτός τῶν ἀνωτέρω, πλεῖστες ἄλλες ἀρχές καί θέσεις περί ψαλμωδίας, οἱ ὁποῖες παραμένουν μέχρι σήμερα ἀμετάβλητες ἤ ἀνακαινισμένες καί προσηρμοσμένες στόν πνευματικώτερο χαρακτῆρα τῆς ἐν Χριστῷ λατρείας.

Ἐὰς ἀναφέρωμε λοιπόν, στή συνέχεια τίς βασικότερες καί διαιώνιες περί ψαλμωδίας τοποθετήσεις τοῦ Προφητάνακτος.

2. Ἡ ψαλμωδία τῆς Π. Διαθήκης προβάλλεται, ὡς μοναδικό μέσο ψυχοσωματικῆς ἀτομικῆς καί κοινοτικῆς ἐκφράσεως τῆς μετά τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, γι' αὐτό καί εἰσάγεται, ὡς οὐσιῶδες λατρευτικό στοιχεῖο τῆς ἰσραηλιτικῆς κοινότητος.

Ἡ ὕμνος τοῦ Θεοῦ πρέπει νά εἶναι καθολική²². Νά συμμετέχη σ' αὐτήν ὅλη ἡ ὄρατή καί ἀόρατη κτίσις· οἱ ἄγγελοι καί «*πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτοῦ*», ὁ «*ἥλιος καί ἡ σελήνη*», «*τὰ ἄστρα καί τὸ φῶς*», «*οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν καί τὸ ὕδωρ τὸ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν*», οἱ «*δράκοντες καὶ πᾶσαι ἄβυσσοι*», τὸ «*πῦρ*», ἡ «*χάλαζα*», ἡ «*χιών*», ἡ «*κρύσταλλος*» καί τὸ «*πνεῦμα καταγίδος*», «*τὰ ὄρη καὶ πάντες οἱ βουνοί, ξύλα καρποφόρα καὶ πᾶσαι κέδροι· τὰ θηρία καὶ πάντα τὰ κτήνη, ἔρπειά καὶ πετεινά πτερωτά*», οἱ «*βασιλεῖς τῆς γῆς καὶ πάντες λαοί, ἄρχοντες καὶ πάντες κριταὶ γῆς*», οἱ «*νεανίσκοι καὶ*

21. *Ψαλμ.* 32,3. 95, 1-2. 97,1. 149,1.

22. Πρβλ.: «*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον, πάντα τὰ ἔθνη, ἐπαινέσατε αὐτόν, πάντες οἱ λαοί*» (*Ψαλμ.* 117,1. Πρβλ. καί 107,4).

παρθένοι» οἱ «πρεσβύτεροι μετὰ νεωτέρων»²³, οἱ «ὄσιοι»²⁴ καὶ οἱ «δίκαιοι»²⁵, «πᾶσα πνοή»²⁶ καὶ πᾶσα κτίσις»²⁷.

Ὁ ἐσωτερικὸς ψυχικὸς κόσμος καὶ ὁ ἐξωθεν ὑλικός, ὡς προκλιτικὴ πρὸς ὑμνωδία τοῦ Θεοῦ, φυσικὴ Ἀποκάλυψις, εἶναι οἱ μόνιμοι προτροπεῖς καὶ διδάσκαλοι, καὶ τὰ αἰώνια κίνητρα δοξολογίας τοῦ Θεοῦ²⁸. Ἔτσι, ὁ ὕμνος καὶ ὁ αἶνος τοῦ Θεοῦ καταγράφονται ὡς ἄριστος συνδυασμὸς ἐσωτερικῆς-ψυχικῆς κινήσεως καὶ ἐξωτερικῆς προκλήσεως τῆς ὁρατῆς κτίσεως. Ἡ φυσικὴ δηλαδή, θεία Ἀποκάλυψις εἶναι τὸ αἰώνιο –γιά ὅλους μας–, κίνητρο ἀγαπητικῆς ἀναφορᾶς μας πρὸς τὸν Θεόν.

Ἐπισημαίνει ὅτι ἡ δοξολογικὴ διάθεσι τοῦ πιστοῦ εἶναι ἔκφρασι πίστεως, ἀγάπης καὶ ἐλπίδος πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ βίωσις αὐτῶν τῶν θεολογικῶν ἀρετῶν πλημμυρίζει τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ χαρὰ κι εὐφροσύνη,

23. Πρβλ. *Ψαλμ.* 148, 2-12.

24. *Ψαλμ.* 148,14: «ὕμνος πᾶσι τοῖς ὀσίοις αὐτοῦ». Ὁ ἱερός Χρυσόστομος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Δαυῖδ ἀπέκλεισε τὸν ἁμαρτωλὸ ἀπὸ τὸ δοξολογικὸ ἔργο πρὸς τὸν Θεόν (*Ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη*, § 1. ΕΠΕ 26,16¹²⁻¹⁸ PG 48,695).

25. *Ψαλμ.* 117,15. 139,13.

26. *Ψαλμ.* 150,6.

27. Πρβλ. *Τωβίτ* 8,5: «εὐλογοσάτωσάν σε οἱ οὐρανοὶ καὶ πᾶσαι αἱ κτίσεις». *Α΄ σιχηρὸ Αἰῶν β΄ ἤχου*, ἐν· *Παρακλητικὴ* (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἐν Ἀθήναις 1984², σ. 67B³.

28. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος σημειώνει σχετικῶς: «Ἐκαστον γὰρ τῶν ὀρωμένων ἱκανὸν εἰς εὐχαριστίαν τὸν θεατὴν παραπέμψαι, εἰς ὕμνον, εἰς εὐφημίαν, εἰς δοξολογίαν... πάντα τὰ ὀρώμενα τοῖς μετὰ ἀκριβείας αὐτὰ καταμανθάνουσιν ἱκανὰ καὶ δυνατὰ πρὸς εὐχαριστίαν διεγεῖραι» (*Ὁμιλ. εἰς τὸν ΠΙ΄ Ψαλμόν*, § 3. ΕΠΕ 6,396⁴⁻¹¹. PG 55,283).

γιατί ὁ πιστός, τῆς πρό Χριστοῦ ἐποχῆς, μόνο ἀπό τὴν μεσοσιανική προσδοκία θά ἤμποροῦσε νά νιώσῃ αὐτὴ τὴν χαρά.

Τονίζεται ὅτι ἡ ψαλμωδία πρὸς τὸν Θεόν πρέπει νά εἶναι συνεχῆς καί καθ' ὅλην τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι μόνο ἀτομικῶς, ἀλλὰ καί «ἐν Ἐκκλησίαις»²⁹. Καί τοῦτο, διότι ἡ ψαλμωδία εἶναι ὄχι μόνο μέσον ἐκφράσεως τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων, ἀλλὰ καί ἀποδοτικός τρόπος διδασκαλίας τοῦ δόγματος, τοῦ ἥθους καί τῆς ἱστορίας³⁰, πρὸς κάθε ἀκροατή.

3. Γιά τὴν ἐπιτυχία τοῦ σωτηριολογικοῦ ρόλου τοῦ θεοσμοῦ τῆς ψαλμωδίας, ὁ Δαυῖδ, μιγνύει θεολογικό λόγο, ἱεροπρεπῆ μελωδία καί σεμνὸ ρυθμὸ, ὥστε –ψυχαγωγικῶ τῷ τρόπῳ– νά ἀποτυπώνωνται στὴν ψυχὴ τοῦ πιστοῦ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καί ἡ προσδοκία τῶν μελλόντων ἀγαθῶν³¹.

29. *Ψαλμ.* 67,27. Πρβλ.: *Ψαλμ.* 21,22. 25,12. 34,18.

30. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀλήθεια αὐτὴ παρατηρεῖ: «ἄδειν... καὶ ψάλλειν παρακελεύεται καὶ αἰνεῖν» τὸν λαόν «ὅτι οἱ αἴνοι οἱ εἰς Θεὸν γινόμενοι καὶ εὐσεβείας ἦσαν ὑπόθεσις αὐτοῖς, τὰ παλαιὰ ἔχοντες διηγήματα, τὰ ἐν Αἰγύπτῳ, τὰ περὶ τοῦ νόμου, τὰ ἐν τῷ Σινῶ ὄρει, τὰ τῶν πολέμων· καὶ τὸ αὐτὸ ὁμοῦ τε εἰς τὸν Θεὸν εὐφημία ἐγίνετο, ὁμοῦ τε τοῖς ἄδουσι διδασκαλίας ὑπόθεσις, καὶ τὸν βίον ρυθμίζουσα, καὶ πρὸς δογμάτων ἀκρίβειαν χειραγωγούσα» (*Ὁμιλ. εἰς τὸν ΡΛΔ΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 7,128³⁹. PG 55,388). Πρβλ.: «ἡ τοῦ παναγίου Πνεύματος χάρις οὐ μόνον ἠθικὴν καὶ δογματικὴν διδασκαλίαν τοῖς ἀνθρώποις προσφέρει, ἀλλὰ καὶ ὅπως ὑμνεῖν προσήκει τὸν Ποιητὴν ἀκριβῶς ἐκπαιδεύει» (Θεοδωρήτου Κύρου, *εἰς τοὺς Ψαλμούς*, *Ψαλμ.* ΡΓ'. PG 80,1693C).

31. Πρβλ.: «Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον δυσάγωγον πρὸς ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπηρεπῆς τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελοῦντας ἡμᾶς τί ποιεῖ; τὸ τῆς μελωδίας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῷ προσπνεῖ καὶ λείψω

Γιὰ νὰ εἶναι ἡ ψαλμωδία πιό ἀποτελεσματική στό σκοπό της, ἐκτός ἀπό τὰ καλλωπιστικά μουσικά στοιχεῖα, χρησιμοποιοῦν καί τίς μαθησιακές καί παιδαγωγικές μεθόδους τῆς *ἐπαναλήψεως*³² τῶν διδασκομένων, τῆς *ποικιλίας* τῶν θεμάτων³³, τῆς *ἐναλλαγῆς* τῶν ἀπλῶν καί τῶν δυσνοήτων³⁴, τῆς χρήσεως *μικρῶν καί μεγάλων* Ψαλμῶν³⁵, τῶν διαλο-

τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξώμεθα» (Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 5,14¹⁶. PG 29,212B). Πρβλ. Ἰωάν. Χρυσσοστόμου, *Ὁμιλ. Εἰς τὸν ΜΑ΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 5,576⁹⁻¹⁴ (PG 55,156).

32. Πρβλ.: «Ὁρᾶς πῶς πανταχοῦ τοῦτο ποιεῖ (= ὁ Δαυΐδ) καὶ ἀπὸ ταύτης προοιμιάζεται τῆς ἀρχῆς, καὶ δεύτερον ἐνταῦθα «φωνῆ» καὶ «φωνῆ» λέγει; Ποιεῖ δὲ τοῦτο οὐκ ἀπλῶς, ἀλλ' ὥστε διδάξει ἡμᾶς δύο ταῦτα διὰ τοῦ διπλασιασμοῦ» (Ἰωάν. Χρυσσοστόμου, *Ὁμιλ. Εἰς τὸν ΡΜΑ΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 7,326¹. PG 55,442).

33. Πρβλ.: «Ἡ δὲ γε βίβλος τῶν Ψαλμῶν, ὡς παράδεισος τὰ πάντα ἐν αὐτῇ φέρουσα μελωδεῖ» (Μ. Ἀθανασίου, *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν ἔρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν*, § β΄. ΕΠΕ 5,14¹⁰. PG 27,12C). «Τινὲς μέντοι τῶν τὰς ὑποθέσεις τῶν Ψαλμῶν συγγεγραφότων ἠθικὴν τοῦτον ἔφασαν τὸν (Α΄) Ψαλμόν περιέχειν διδασκαλίαν· ἐμοὶ δὲ οὖν ἦπιν δογματικὸς ἢ ἠθικὸς ἔδοξεν εἶναι. Περιέχει γὰρ οὐκ ἀμαρτωλῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀσεβῶν κατηγορίαν, καὶ παραινεῖ τοῖς θεοῖς λόγοις προσέχειν διπνεκῶς, ἐξ ὧν οὐκ ἠθικὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ δογματικὴν ὠφέλειαν καρπούμεθα» (Θεοδωρήτου Κύρου, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς* (Α΄). PG 80,865C).

34. Πρβλ.: «... ὅτι οἱ αἰνοῖ, οἱ εἰς Θεὸν γινόμενοι... τὰ παλαιὰ ἔχοντες διηγήματα, τὰ ἐν Αἰγύπτῳ, τὰ περὶ τοῦ νόμου τὰ ἐν τῷ Σινῆ ὄρει, τὰ τῶν πολέμων...» (Ἰωάν. Χρυσσοστόμου, *Ὁμιλ. Εἰς τὸν ΡΛΔ΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 7,128⁴⁶. PG 55,388).

35. Πρβλ.: «Μακρὸς οὗτος Ψαλμός. Καὶ τοῦτο δὲ τῆς σοφίας τοῦ Πνεύματος. Οὔτε γὰρ πάντας βραχεῖς ἐποίησεν, οὔτε πάντας εἰς μῆκος ἐξήγαγεν, ἀλλ' ἐποίησε καὶ τῷ μέτρῳ τὸ βιβλίον, τῷ μὲν μήκει διεγείρων τὴν ῥαθυμίαν, τῇ δὲ βραχύτητι διαναπαύων τὸν κάματον» (Ἰωάν. Χρυσσοστόμου, *Ὁμιλ. Εἰς τὸν Θ΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 5,440⁹⁻¹³. PG 55,121).

γικῶν φωνητικῶν ψαλμωδιῶν τῶν χορῶν ἢ τῶν χορῶν καὶ τῶν μουσικῶν ὀργάνων³⁶.

Ὁ Δαυῖδ ἀντιλαμβάνομενος τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνανεώσεως καὶ τῆς προοδευτικῆς ἀποκαλύψεως τῶν μελλόντων, ὄχι μόνο συνθέτει ὁ ἴδιος νέους Ψαλμούς, ἀλλὰ προσλαμβάνει κι' ἄλλους ψαλμωδοῦς³⁷, οἱ ὅποιοι –μέ τὴν πνευματοκίνητη ἐποπτεία του–, ἀνανεώνουν καὶ αὐξάνουν τὸ ὑμνογραφικὸ του ὑλικό, πρὸς παιδαγωγία τοῦ λαοῦ του.

Πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀνυπέρβλητη παιδαγωγικὴ, μαθησιακὴ καὶ ψυχαγωγικὴ ἀξία τῆς ψαλμωδίας, ὀρίζει τὴν φυλὴ τοῦ Λευῖ, ὡς ὑπεύθυνη γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ³⁸. Οἱ 288 Λευῖτες ψάλτες³⁹, διηρημένοι σὲ 4(4) χορούς τῶν 72 ψαλτῶν, καθὼς καὶ «ψαλτωδοὺς ἄρχοντας ὠδῶν», ἀναλαμβάνουν τὴν ἐκτέλεσι τῆς ψαλμωδίας τῶν Ὑμνων, τῶν ὠδῶν καὶ τῶν Ψαλμῶν. Ἐπιδεικνύοντας δέ, συγκατάβασι, μπροστὰ στὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία⁴¹, σὶτό δυσάγωγο⁴² καὶ σὶτό

36. Βλ. Ἄθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοθηκαὶ ὄψεις...*, σσ. 115-116.

37. Πρβλ.: Β' Βασιλ. 16, 13-18. Α' Παραλ. Κεφ. 15-16. Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς*. ΒΕΠΕΣ 21,16¹⁵⁻³² (PG 23,73A-B). Διδύμου Ἀλεξανδρέως, *Ἐπίμνημα εἰς τοὺς Ψαλμούς* (ΜΑ'). ΒΕΠΕΣ 45,130⁶⁻¹⁴ καὶ 135²⁷⁻³² (PG 39,3348A καὶ 3357). Θεοδώρητου Κύρου, *Μέθοδος*. PG 64,24B καὶ 25B. Ἄθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοθηκαὶ ὄψεις...*, σσ. 133-138.

38. Πρβλ. Ἄριθ. 1, 49-50. 3,6. 39,45. 16, 9-10. Λευῖτ. Κεφ. Α'-Β'. Α' Παραλ. 6,64. 23, 3-32.

39. Πρβλ. Α' Παραλ. 25,7.

40. Βλ. Α' Παραλ. 15,22.

41. Πρβλ.: «... τὸ παχὺ τε καὶ φιλόσαρκον καὶ ὡς ὕλην ὄλως ἐπιρρεπὲς τοῦ Ἰσραηλῆτι λαοῦ, ἅμα δὲ καὶ» εἰς τὸ «ἀδιάκριτον αὐτοῦ» (Ἰωάν. Δαμασκνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ρς', ἐν: Β. Kotter, τ. II, σ. 224¹¹⁻¹⁷. PG 94,1201B).

42. Ἰωάν. Δαμασκνοῦ, *Λόγοι ἀπολογητικοὶ πρὸς τοὺς διαβάλ-*

σκληροτράχηλο⁴³ τοῦ λαοῦ, ὡς καί στό ἐπιρρεπές πρὸς τὴν εἰδωλολατρεία⁴⁴ (τῶν γειτονικῶν λαῶν), εἰσάγει στή λατρεία καί τὰ μουσικά ὄργανα⁴⁵. Μ' αὐτὴ τὴν παραχώρησι, ἐπινοία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁴⁶, κατορθώνει νά διασώσῃ τόν ἐξ Ἀποκαλύψεως θεῖο λόγο, ἔστω καί συνοδευόμενο ἀπὸ τόν θόρυβο τῶν μουσικῶν ὀργάνων, ἄν καί θεωρῆ τὴν φωνητικὴ ψαλμωδία ἀνώτερη. Ὡς σημειωθῆ ἐδῶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Προφητάναξ κρατῶντας τὸ δικό του ψαλτήριο σίς ἐπίσημες λατρευτικὲς συνάξεις κατύθυνε τίς προσευχὲς

λωντας τὰς ἀγίας εἰκόνας, ἐν· Β. Kotter, τ. III, σ. 152¹⁵. (PG 94,1268B). Μ. Βασιλείου, *Eis τὸν Α΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 5,14¹⁻¹¹ (PG 29,212B).

43. Πρβλ.: Ἐξ. 33,3. 5. 34,9. Δευτ. 9,6 13. 31. Πράξ. 7,51.

44. Πρβλ.: «παχύτεροι ἦσαν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οὐ πάντα εἰδωλολατρείας ἀπηλλαγμένοι, ἀλλὰ κεκνότες πρὸς τὰ εἰδωλα, καὶ λείψανα πολλὰ τῆς παρανομίας ἔχοντες...» (Ἰωάν. Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. *Eis τὸν ΜΘ΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 6,232¹⁵⁻¹⁸. PG 55,241). «Πολλῆς τοίνυν κατακρατῆσάσης εἰδωλολατρείας τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους, λήθην αὐτοῦς φασὶ πεποιῆσθαι τῶν πατρίων γραφῶν, ὡς μηδὲ τοῦ Μωυσέως νόμον βίβλον ἐπιφέρεισθαι, μηδὲ μῆμν τῆς τῶν πατέρων εὐσεβείας ἀποσώζειν» (Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς*. ΒΕΠΕΣ 21,17²⁻⁵. PG 23,73C).

45. «Καὶ τὰ ὄργανα... ἐπετέτραπτο τότε, διὰ τε τὴν ἀσθένειαν αὐτῶν, καὶ διὰ τὸ κερνᾶν αὐτοὺς εἰς ἀγάπην καὶ συμφωνίαν, καὶ ἐγείρειν αὐτῶν τὴν διάνοιαν μεθ' ἡδονῆς ποιεῖν τὰ πρὸς τὴν ὠφέλειαν παρεχόμεθα, καὶ εἰς πολλὴν βούλεσθαι αὐτοὺς ἄγειν σπουδὴν διὰ τῆς τοιαύτης ψυχαγωγίας. Τὸ γὰρ βάνασον αὐτῶν καὶ ράθυμον καὶ ἀναπεπτωκὸς σοφιζόμενος ὁ Θεός, ἀφυπνίζειν αὐτοὺς ταύτη μεθώδευσε τῆ σοφίᾳ ἀνακεράσας τῷ πόνῳ τῆς προσεδρίας τὸ ἡδὺ τῆς μελωδίας» (Ἰωάν. Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. *Eis τὸν ΠΝ΄ Ψαλμόν*. ΕΠΕ 7,532¹⁷⁻²⁵. PG 55,497-498).

46. Πρβλ.: «Τοῦτο τὸ Πνεῦμα (σοφώτατον... καὶ φιλανθρωπότατον), ἄν ποιμένα λάβῃ, ψάλτην ποιεῖ...» (Γρηγ. Θεολόγου, *Eis τὴν Πεντηκοστήν*, § 14. ΕΠΕ 5,142¹³⁻¹⁴ (PG 36,448B). Λεοντίου Νεαπόλεως, *Λόγος εἰς Συμεῶνα...*, Α΄. PG 93,156Α. Μάρκ. 12,36. Πράξ. 1,16.

τοῦ λαοῦ του καί διπύθυνε τοὺς χορούς τῶν ψαλτωδῶν, τῶν ψαλμωδῶν καί μουσικῶν ὀργάνων, δίδοντας ἔτσι, τό καλύτερο *παράδειγμα* ἀγάπης πρὸς τόν Θεόν καί τοὺς πιστοὺς ὑπηκόους του⁴⁷.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου σημειώνει ὅτι ὁ,τι ἔκανε ὁ Δαυῖδ, ἦταν πρὸς τό συμφέρον τοῦ λαοῦ του κι' ὄχι τοῦ ἑαυτοῦ του. «Ἐπειδὴ γὰρ χοροὺς συστησάμενος ὁ μέγας Δαυῖδ», γράφει, «τὴν ὑμνωδίαν προσέφερεν, οὐκ αὐτῷ *χρειάν τινά πληρῶν*, ἀλλὰ τῷ *λαῷ προξενῶν ὠφέλειαν...*»⁴⁸.

Ἡ ἀνωτέρω εἰκόνα θείας λατρείας πού μᾶς παρέδωσε «ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ»⁴⁹, Δαυῖδ, εἶναι ἀποκαλυπτικὴ *ἀποτύπωση* τοῦ δοξολογικοῦ ἔργου τῶν Ἁγγέλων στὸν οὐρανό, τό ὁποῖο ὀφείλουν νά μιμοῦνται οἱ ἄνθρωποι στή γῆ κι' ἐπὶ πλεόν, ἕξαγγελία τῆς χριστιανικῆς λατρευτικῆς μεγαλοπρεπείας, ἡ ὁποία πάλιν, εἶναι «*ἀντίτυπο καὶ ἀπομίμημα τῆς οὐρανίου λειτουργίας*»⁵⁰.

4. Οἱ μέχρι τώρα ἀναφερθεῖσες θεολογικές, ἀνθρωπολογικές, ἐκκλησιολογικές, λειτουργικές κι' ἐσχατολογικοῦ χαρακτῆρος προρρήσεις τοῦ, κατὰ σάρκα, προγόνου τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ, κατέστησαν διαχρονικές, ἀφοῦ οἱ Ψαλμοὶ του δέν ἔλειψαν ποτέ ἀπὸ τὰ στόματα τῶν Ἰουδαίων, ἀλλ' οὔτε κι' ἀπ' τὸ στόμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ⁵¹, τῶν Ἀποστόλων⁵² καί τῆς Ἐκκλησίας.

47. Πρβλ.: *Β' Βασιλ.* 6,5.14.

48. *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. PG 80,864C-D.

49. *Νεεμ.* 12,36.

50. Βλ. Ἰ. Καρμίρη, *Δογματικῆς τμῆμα Ε'*, Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Ἀθῆναι 1973, σ. 789. Πρβλ. Ἀποκ. 4, 4-14. 14, 1-5.

51. Πρβλ.: *Μάρκ.* 12,36. *Λουκ.* 24,44. Συμμεῶν Θεσσαλονίκης, *Περὶ θείας προσευχῆς*, Κεφ. Τ ιζ'. PG 155,576C.

52. Πρβλ.: *Λουκ.* 20,42. *Πράξ.* 1,16. 2,25. 34. *Ρωμ.* 4, 6-8. 11,9. *Ἐβρ.* 4,7. 11,32.

Μεγάλοι ἑρμηνευτές Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας –ἀναφερόμενοι στὸν ἐν Χριστῷ παιδαγωγικὸ χαρακτῆρα τοῦ ποικίλου θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν Ψαλμῶν–, γράφουν, μετὰ τὴν ἄλλων:

«Ὁ πρῶτος Ψαλμὸς ἠθικός ἐστι καὶ δογματικός· ἠθικός μὲν ὡς σεμνύνων τοὺς ἀγαθοὺς..., δογματικός δέ, διότι περὶ ἀναστάσεως διαγορεύει καὶ κρίσεως»⁵³.

«Ἐνταῦθα» δηλαδὴ τοὺς Ψαλμοὺς, «ἐνι θεολογία τελεία· πρόρρησις τῆς διὰ σαρκὸς ἐπιδημίας Χριστοῦ· ἀπειλὴ κρίσεως· ἀναστάσεως ἐλπίς· φόβος κολάσεως· ἐπαγγελία δόξης· μυστηρίων ἀποκαλύψεις· πάντα, ὡς περ ἐν μεγάλῳ τινὶ καὶ κοινῷ ταμείῳ τῆ βίβλῳ τῶν Ψαλμῶν τεθησαύρηται...»⁵⁴.

«Ἡ δέ γε βίβλος τῶν Ψαλμῶν, ὡς παράδεισος τὰ πάντα ἐν αὐτῇ φέρουσα μελωδεῖ»⁵⁵.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ τέλος, τὰ ὅσα γράφει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γιὰ τὴν θέσιν τῶν Ψαλμῶν στὴν καθημερινή μας λειτουργικὴ χρῆσις:

«Πάντες γὰρ αὐτὸν (= τὸν Δαυῖδ), ἀντὶ μύρου διὰ στόματος φέρομεν. Ἐν Ἐκκλησίᾳ παννυχίδες καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαυῖδ· ἐν ὀρθριναῖς ὑμνολογίαις καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαυῖδ· ἐν τοῖς σκηνώμασι τῶν νεκρῶν προπομπαί, καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τε-

53. Νικηφόρου Βλεμμίδου, *Ἐξήγησις τοῦ Ψαλτηρίου*. PG 142,1326D - 1327A. Πρβλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* (Α'). PG 80,865C.

54. Μ. Βασιλείου, *Ὅμιλ. Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, § 2. ΕΠΕ 5,16¹⁷⁻²⁷ (PG 29,213B).

55. Μ. Ἀθανασίου, *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν*, § β'. ΕΠΕ 5,14¹⁰ (PG 27,12C).

λευταῖος ὁ Δαυῖδ· ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν παρθένων ἰστουργαίαι, καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαυῖδ»⁵⁶.

Πράγματι, οἱ δαυϊτικοὶ Ψαλμοὶ καὶ κοσμοῦν τὴν χριστιανικὴ λατρεία⁵⁷ καὶ εὐφραίνουσι πνευματικῶς τοὺς πιστοὺς ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀναγνώσματα ἢ ψάλλματα, ἢ ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως τῆς χριστιανικῆς καὶ δὴ τῆς Ἑλληνοφώνου Ὑμνογραφίας⁵⁸.

Ἡ θεολογικὴ καὶ προφητικὴ φωνὴ τοῦ Δαυῖδ⁵⁹, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων Προφητῶν, ἀκούεται αἰῶνες τώρα σὺν λατρευτικῆς μας συνάξεως. Ὡς σημειωθῆ ἐδῶ, ἡ ἰδιαίτερη θέσι τοῦ *Ψαλτῆρος* σὴν ἀτομικὴ προσευχὴ καὶ τὴν ὅλην λατρευτικὴν ζωὴν τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἀσκητῶν⁶⁰.

Ἡ μοναδικὴ δὲ καὶ ἀνεπανάληπτη λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς χοραρχίας τοῦ Προφητάνακτος σὴν Σκηνὴν ἐν μέσῳ τοῦ λα-

56. *Περὶ μετανοίας, καὶ εἰς τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Δαυῖδ περὶ τῆς τοῦ Οὐρίου* (PG 64,12).

57. Ὁ Μ. Βασίλειος λέγει ὅτι ἡ ψαλμωδία τῶν Ψαλμῶν «τὰς ἐορτὰς φαιδρύνει» (*Ὁμιλ. εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, § 1. ΕΠΕ 5,16⁶. PG 30,213A).

58. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς περιπτώσεως εἶναι οἱ ὕμνοι τῶν «Ἀναβαθμῶν» τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (βλ. *Παρακλητικὴ* στοὺς Ὁρθροὺς τῶν Κυριακῶν τῶν ὀκτώ ἤχων), σσ. 12, 63, 109, 156-157, 205, 254, 302 καὶ 350.

59. Ὁ προφητάναξ Δαυῖδ «μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν παρουσίαν, ὡςπερ εἰσέτι καὶ νῦν ζῶν καὶ σὺν ἀνθρώποις πολιτευόμενος, διὰ τῶν ἑαυτοῦ γραφῶν, ᾠδῶν τε καὶ ὕμνων ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι ψάλλει τῷ Θεῷ τῶν ὄλων» (Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ΙΖ'. ΒΕΠΕΣ 21,77³²⁻³⁵. PG 23,185B-C). Πρβλ. Θεοδωρῆτου Κύρου, *εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ΙΖ'. PG 80,988D. Νικηφόρου Βλεμίδου, *Ἐξήγησις τοῦ Ψαλτηρίου*. PG 142,1419C. Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλ. εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, § 2. ΕΠΕ 5,16³ (PG 29,213A).

60. Περὶ τοῦ θέματος βλ. περισσότερα σὴν μνημονευθεῖσα ἐργασία μας: *Δογματικοθητικαὶ ὄψεις...*, σσ. 23-24.

οὔ του, ἐνέπνευσε βυζαντινούς αὐτοκράτορες, οἱ ὅποιοι προσεπάθησαν νά τόν μιμηθοῦν. Ἡ συνειδητή αὐτή ἐνέργεια σηματοδοτεῖ τό μέγεθος καί τήν δυναμική τῆς ἀγωγῆς μέσῳ τῆς λατρευτικῆς ψαλμωδίας καί τοῦ διδακτικοῦ παραδείγματος λειτουργικῆς συμμετοχῆς τῶν μεγάλων καί ἰσχυρῶν, πρός τοὺς μικροὺς καί ταπεινοὺς.

Ὁ Δαυῖδ, γιά τήν ἐκκλησιαστική μας ὑμνογραφία, εἶναι ὁ μεγαλύτερος καί ὁ κατ' ἐξοχήν «ψαλμωδός», «ψαλτωδός», «ὑμνοποιός», «ὑμνογράφος» «ὑμνωδός», «ῶδικός», «ὑμνολόγος», «ιεροψάλτης» καί «ψάλτης τῆς πρὸ Χριστοῦ ἐποχῆς»⁶¹ γιατί, ὡς προφήτης «οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐκ Πνεύματος Ἁγίου κινούμενος, τὰ τῆς μελωδίας (= τῆς ψαλμωδίας τῶν Ψαλμῶν), ἀπεφθέγγετο ῥήματα»⁶², ὅπως σημειώνει ὁ *Λεόντιος Νεαπόλεως* Κύπρου (7ος αἰών).

Ἐνα κείμενο ἀπό τήν ἀπόκρυφη Γραμματεία, ἐκφράζοντας τήν ἀντίληψι τῆς ἐποχῆς, γιά τό πρόσωπο τοῦ Δαυῖδ, τήν κορυφαία δηλαδή, θέσι του μεταξὺ ὄλων τῶν ὑμνογράφων ὄλων τῶν ἐποχῶν, τόν ὑποδειγματικό λειτουργιολογικό καί λειτουργικό του ρόλο καί προσδίδοντας ἐσχατολογική εἰκόνα καταξιώσεώς του, τόν φέρει ἄδοντα τό «ἀλληλουΐα» (τόν ὕμνο τῶν ἀγγέλων καί τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως)⁶³ καί κρατῶντα «ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ψαλτήριον καὶ κιθάραν». Ὁ ἄγνωστος συντάκτης τοῦ κειμένου, γράφει:

«... καὶ ἔβλεψα, καὶ εἶδον μέσον τῆς πόλεως θυσιαστήριον μέγα καὶ ὑψηλὸν σφόδρα καὶ ἦν τις ἐστὼς πλησίον τοῦ

61. Πρβλ. Ἀθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοθηκαὶ ὄψεις...*, σσ. 118-119.

62. *Λόγος εἰς Συμεῶνα...*, Α'. PG 93,1565A.

63. Πρβλ. Ἀποκ. 19,1. 3. 4. 6. Περισσότερα γιά τήν ἐβραϊκὴ λέξι «Halleluja» βλ. Ἀθ. Θ. Βουρλῆ, *Ἀλληλουϊάρια Κυριακῶν Εὐαγγελίων εἰς τοὺς ὀκτὼ Ἦχους* (Σύντομα καὶ Ἀργοῦντομα), Ἀθῆναι 2003, σσ. 9-13, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

θυσιαστηρίου, οὗ τὸ πρόσωπον ἔλαμπεν ὡς ὁ ἥλιος, καὶ κατεῖχεν ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ψαλτήριον καὶ κιθάραν καὶ ἔψαλλον *τερπνῶς* τὸ ἀλληλούϊα, καὶ ἡ φωνὴ αὐτοῦ ἐπλήρου πᾶσαν τὴν πόλιν καὶ πάντες ὁμοθυμαδὸν ὑπήκουον αὐτῷ, ὥστε σείεσθαι τὴν πόλιν ἐκ τῆς κραυγῆς αὐτῶν καὶ ἐπερώτησα τὸν ἄγγελον· τίς ἐστὶν οὗτος ὁ ψάλλων *τερπνῶς*, οὗτινος ὑπακούουσι πάντες; καὶ εἶπέ μοι· οὗτός ἐστιν ὁ *Δαυῖδ* ὁ προφήτης, αὕτη ἐστὶν ἡ ἐπουράνιος Ἱερουσαλήμ· ὅτε οὖν ἔλθῃ ὁ Χριστὸς ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ παρουσίᾳ αὐτὸς δὲ ὁ *Δαυῖδ* ἐξέρχεται σὺν πᾶσι τοῖς ἁγίοις»⁶⁴.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν παρουσίασι τοῦ προπαιδευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς ψαλμωδίας τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῶν ἀρχῶν συνθέσεως τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τῆς στοιχείων σωτηριολογικοῦ χαρακτῆρος θείας ἀγωγῆς, θά προχωρήσωμε στή χριστιανικὴ καὶ δὴ τὴν ἑλληνόφωνη καὶ ἑλληνορθόδοξη ἐξελικτικὴ τῆς συνέχεια, ἡ ὁποία καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως.

64. Βλ. C. Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae III. Apocalypsis Pauli*, Lipsiae 1866 (ἔκδ. Κ. Χ. Σπανοῦ ἄ.ἔ), σσ. 54-56.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΙΕΡΑ ΨΑΛΜΩΔΙΑ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

1. Οἱ εὐαγγελιστές Ματθαῖος καί Μάρκος μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Κύριος, μετὰ τήν παράδοσι τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, τηρῶντας πιθανόν τό ἰουδαϊκό ἔθος τῶν τραπεζῶν, ὕμνησε⁶⁵, μετὰ τῶν Μαθητῶν Του, ὡς ἄνθρωπος κι' ὄχι ὡς Θεός⁶⁶, τόν Θεόν Πατέρα, ἐκτελῶν τρόπον τινά τόν ρόλο τοῦ χοράρχου.

Τό γεγονός αὐτό φανερώνει ὅτι ὁ Κύριος σέβεται, ἀποδέχεται καί χρησιμοποιεῖ τήν παραδοσιακή ἰουδαϊκή ψαλμωδία ὡς τρόπον εὐχαριστίας, προσευχῆς καί ἀνθρωποκοινωνίας. Ἡ ψαλμωδία τῆς ἐσπέρας τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἐμφανίζει τά ἐξῆς χαρακτηριστικά:

- α) εἶναι ἡ ἰσχύουσα παραδοσιακή ἰουδαϊκή θρησκευτική ψαλμωδία, ὁ λόγος τῆς ὁποίας πρέπει νά ἦταν βιβλικός,
- β) εἶναι χορική, τό δέ μέλος κι' ὁ ρυθμός λειτουργικός.
- γ) εἶναι φωνητική καί
- δ) εἶναι δοξολογική, εὐχαριστιακή καί κυρίως θεοκεντρική.

Τά περισσότερα ἀπό τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα τῆς «Κυριακῆς» ψαλμωδίας εἶναι ὅμοια σχεδόν, μ' αὐτά πού ἀποκαλυπτικῶς ἐφανερώθησαν μέ τήν οὐράνιο ψαλμωδία τῶν Σεραφεῖμ στόν προφήτη Ἡσαΐα⁶⁷.

65. *Ματθ.* 26,30. *Μάρκ.* 14,26.

66. Πρβλ.: Ἰουστίνου Μάρτυρος, (ἀμφιβ.), *Ἐκθεσις ὀρθῆς ὁμολογίας*, § 4. ΒΕΠΕΣ 4,63¹¹⁻²¹ (PG 6,1212C-1213C). Θεοδωρήτου Κύρου, *Eis tous Psalmoús* (PMB'). PG 80,1988A.

67. *Ἡσ.* 6, 2-4.

Ἐπομένως, ὁ Κύριος ἀφίνει ὡς παρακαταθήκη στοὺς Μαθητῆς –καί δι' αὐτῶν στήν Ἐκκλησία Του–, τόν θεσμό τῆς ψαλμωδίας ἀπῆλλαγμένο ἀπό τὰ μουσικά ὄργανα, συνδεδεμένο μέ τό Μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας κι' ἐξαγιασμένο ἀπ' τό πανάγιο στόμα του. Ἐπί πλέον θεοκεντρικοποιεῖ τήν εὐχαριστιακή καί δοξολογική κίνησι καί ἀναφορά τοῦ πιστοῦ καί συγχρόνως τήν «καινοποιεῖ», κατά τό «ἰδοῦ γέγονε τὰ πάντα καινά»⁶⁸.

Στό ἐξῆς ἡ ψαλμωδία καθίσταται οὐσιῶδες λειτουργικό στοιχεῖο, τό ὁποῖο συνδέεται μέ τήν τέλεσι τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας, κι' ἀργότερα μέ ὅλες σχεδόν τίς ἐκκλησιαστικές Ἀκολουθίες.

Ἡ Κ. Διαθήκη μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ἀπόστολοι, μετά τήν Ἀνάληψι τοῦ Κυρίου, «ἦσαν διὰ παντός ἐν τῷ ἱερῷ *αἰνοῦντες* καί εὐλογοῦντες τόν Θεόν»⁶⁹, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι διά τῆς ψαλμωδίας δίδεται ἡ δυνατότης ἐκφράσεως τῶν εὐχαριστιακῶν συναισθημάτων πρὸς τόν Θεόν σέ ἐκκλησιολογική καί κοινωνιολογική διάστασι. Οἱ ὑμνοῦντες λειτουργοῦν ὡς μέλη τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

2. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος συνδέει τήν ψαλμωδία μέ τίς παιδαγωγικές, διδακτικές καί ψυχαγωγικές τῆς διαστάσεις, γι' αὐτό καί γράφει πρὸς τοὺς Ἐφεσίους: «λαλοῦντες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καί ὕμνοις καί ᾠδαῖς πνευματικαῖς...»⁷⁰. ἢ «*διδάσκοντες* καί *νουθειοῦντες* ἑαυτοὺς ψαλμοῖς καί ὕμνοις καί ᾠδαῖς πνευματικῆς»⁷¹. Σέ ἄλλα σημεία τονίζει: 1) τόν ἀγιοπνευματικό - χαρισματικό κι' ἐκκλησιολογικό χαρα-

68. *Β' Κορ.* 5,17.

69. *Λουκ.* 24,53.

70. *Ἐφ.* 5,19.

71. *Κολ.* 3,16.

κτῆρα της μέ τήν φράσι· «ἕκαστος ὑμῶν Ψαλμὸν ἔχει, δι-
δαχὴν ἔχει... κ.λπ.»⁷² καί 2) ὑποδεικνύει τὸν ὀρθὸ τρόπο μέ
τὸν ὁποῖο πρέπει νά γίνεται ἔσωθεν ἡ ψαλμωδία, γράφον-
τας: «ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῖ»⁷³, «ψάλλοντες
τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ»⁷⁴, «ἵνα ὁμοθυμαδὸν ἐν ἐνὶ στό-
ματι δοξάζητε τὸν Θεὸν καὶ πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰη-
σοῦ Χριστοῦ»⁷⁵. Τέλος, ὁ ἀδελφόθεος Ἰάκωβος, μέ τήν γνω-
στή φράσι του: «εὐθυμεῖ τις; ψαλλέτω»⁷⁶, ὑπογραμμίζει τὴν
δυνατότητα ἐκφράσεως τῶν συναισθημάτων τοῦ πιστοῦ
μέσω τῆς ψαλμωδίας, ὅταν μάλιστα εἶναι πλήρης χαρᾶς ἀπὸ
τὴν πίστι του στό Χριστό, στήν ἀνάστασι καὶ τὴν μέλλουσα
σωτηρία.

Ἡ ψαλμωδία, ἐνῶ εἰσῆχθη, χωρὶς ἀντιρρήσεις, στήν
πρωτοχριστιανικὴ λατρεία ἐνδεδυμένη μέ τὸν λευκὸ χιτῶνα
τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως της (καὶ σιὰ ἐσωτερικὰ καὶ σιὰ
ἐξωτερικὰ της στοιχεῖα), δέν εἶχε τὴν δυνατότητα ταχείας
ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως, λόγῳ τῶν διωγμῶν, τῶν Ἰουδαί-
ων, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν αἰρετικῶν. Ἀργότερα ὅμως, μέ
τὴν παῦσι τῶν διωγμῶν, τὴν ἐνοριακὴ καὶ μοναστικὴ ὀργά-
νωσι τῆς λατρείας, τὴν σύνδεσί της μέ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα,
μελωδία καὶ ρυθμοποιῖα, τὴν σταδιακὴ βελτίωσι τοῦ σημει-
ογραφικοῦ μουσικοῦ συστήματος, τὴν χρῆσι της γιὰ τὴν πο-
λεμικὴ κατὰ τῶν αἱρέσεων καὶ τὴν προστασία τῶν πιστῶν
ἀπ' αὐτές, τὴν παρουσία χαρισματικῶν ὑμνωδῶν καὶ τὴν θε-
σμοθέτησι ψαλτῶν καὶ χορῶν ψαλτῶν, ἡ ἐκκλησιαστικὴ
ψαλμωδία ἀπέκτησε σημαντικὸ λατρευτικὸ ρόλο.

72. Α΄ Κορ. 14,26.

73. Α΄ Κορ. 14,15.

74. Ἐφ. 5,19.

75. Ρωμ. 15,6.

76. Ἰακ. 5,13.

Οἱ ἀποστολικοί καί μεταποστολικοί Πατέρες ἀποκλείον-
τας ἀπό τὴν ψαλμωδία κάθε εἰδωλολατρικό καί ἰουδαϊκό
στοιχεῖο πού ἀντιβαίνει στό χριστιανικό πνεῦμα, ἔθεσαν τίς
βάσεις, τὰ ὄρια καί τὰ πλαίσια τῆς ἀναπτύξεως καί τῆς λει-
τουργικῆς τῆς ἀποστολῆς. Ἡ ψαλμωδία παραμένει στή λα-
τρεία μέ τὴν διπλῆ ἀποστολή τῆς. Τὴν δοξολογία, δηλαδή,
τοῦ *Τριαδικοῦ* Θεοῦ καί τὴν ἐν Χριστῷ ἀγωγή τῶν πιστῶν.

Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ, ἐκτός ἀπὸ τὰ βιβλικά κείμενα, γρά-
φονται σιγά-σιγά «καινά»⁷⁷ ᾄσματα. Νέοι, δηλαδή, ὕμνοι,
ἀπὸ χαρισματικά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων τὸ πε-
ριεχόμενο ἐκφράζει τὴν Νέα Διαθήκη τοῦ ἐνανθρωπήσα-
ντος Χριστοῦ.

Ἔτσι, ἐμφανίζονται ὕμνοι *τριαδολογικοῦ* περιεχομένου
μέ ἰδιαίτερη ἔμφασι στή Χριστολογία. Ἐπειδὴ, τὸ πρόσωπο
τοῦ Χριστοῦ ἐπολεμήθη ἀπὸ τοὺς αἰρετικούς, γι' αὐτὸ, σέ
συνδυασμὸ καί μέ ὅλο τὸ σωτηριολογικὸ ἔργο Του, ἡ ὕμνο-
γραφία, ὡς ψαλμωδία κι ἀγαπητικό ᾄσμα, ἀποκτᾷ χριστο-
κεντρικὴ περιστροφή δογματικοθητικοῦ περιεχομένου.

3. Ἡ *χριστοκεντρικὴ* λατρευτικὴ καί δοξολογικὴ ἀναφο-
ρὰ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἀποτυπώνεται σέ
πολλές μαρτυρίες ἀποστολικῶν Πατέρων. Ὁ *Ἰουστίνος* ὁ
Φιλόσοφος καί Μάρτυς (2ος αἰών), π.χ. προτιρέπει τοὺς πι-
στούς, γράφοντας τὰ ἑξῆς:

«... ἀνυμνήσωμεν, τὸν θεϊότατον Λόγον, τὸ φῶς τὸ ἀλη-
θινόν, τὸ φωτίζον πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κό-
σμον..., ᾧ καὶ *θύομεν διπνεκῶς θυσίαν αἰνέσεως*, καὶ
σπένδομεν ὡς Θεῷ *δεήσεις* εἰλικρινεῖς,... αὐτὸν ἐν πᾶσιν

77. Πρβλ.: «ᾄσατε τῷ Κυρίῳ ᾄσμα καινόν» (*Ψαλμ.* 95, 1-2. 97,1.
149,1 *Ἰουδ.* 16,1).

ὕμνουντες τὴν μακαρίαν ἐλπίδα καὶ χορηγὸν τῆς ἄνω βασιλείας»⁷⁸.

Ὅμοιως, ὁ πρεσβύτερος *Γάϊος ὁ Ρωμαῖος* (3ος αἰών) μᾶς πληροφορεῖ:

«Ψαλμοὶ δὲ ὅσοι καὶ ὧδαι ἀδελφῶν ἀπαρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσαι τὸν *Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστόν, ὑμνοῦσι θεολογοῦντες*»⁷⁹.

Τέλος, ὁ Παλλάδιος Ἐλενουπόλεως (4ος αἰών) ἀναφερόμενος στὴ χριστοκεντρικὴ λατρεία τῶν μοναχῶν τῆς ἐποχῆς του, σημειώνει:

«Καὶ ἐσπέρας καταλαβούσης ἐστὶν ἰστάναι καὶ ἀκούειν ἀφ' ἐκάστης μονῆς ὕμνους καὶ ψαλμοὺς τῷ Χριστῷ ἀδομέτους»⁸⁰.

4. Εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη ἡ ἀναφορά μας στὴ συμβολὴ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας στὴν ὅλη θεολογικὴ ἐδραίωσι καὶ πρακτικὴ ἀναμόρφωσι τῆς ψαλμωδίας. Ἦδη, στὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσηγήσεως ἔγινε λόγος γιὰ τὴν θέσι καὶ στάσι τους ἀπέναντι στὴ Δαυιδικὴ ψαλμωδία. Οἱ Πατέρες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς στά ἐρμηνευτικὰ κυρίως, ἀλλὰ καὶ στά ἄλλα συγγράμματά τους ἀναφέρονται πολλάκις στὶς θεολογικὲς ἀρχές της καὶ στὸν διδάσκαλο τῆς ψαλμωδίας, δηλαδὴ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα⁸¹, στὸν παιδαγωγικὸ, στὸν μαθησιακὸ, στὸν ψυχαγωγι-

78. *Ἐκθεοὶς ὀρθῆς ὁμολογίας* (ἀμφιβ.), § 8. ΒΕΠΕΣ 4,74²⁷ ἐξ. (PG 6,240C).

79. *Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ «Μικροῦ Λαβυρίνθου»* (I). ΒΕΠΕΣ 6,22¹⁶⁻¹⁷ (PG 10,28B).

80. *Λαυσαϊκόν*, § ζ'. PG 34,1020C.

81. Πρβλ. Μ. Βασιλείου, *Ὅμιλ. Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, § 2. ΒΕΠΕΣ 52,12²⁰⁻²² (PG 29,213A): «Ὡ τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου (=

κό, στόν ἠθοπλαστικό, στόν κοινωνιολογικό καί στόν λειτουργικό ρόλο τῆς ψαλμωδίας⁸². Ἄλλωστε πάλιν ὀμιλοῦν γιά τόν τρόπο ἐκτελέσεώς της⁸³ καί τήν ἐπίδρασί της σέ κάθε ἄνθρωπο καί κάθε ἡλικία. Στήν περί ψαλμωδίας διδασκαλία τους ἀξιοποιοῦν τήν προφητική περί ψαλμωδίας ἐμπειρία τῆς Π. Διαθήκης, τήν περί ἐπιδράσεων τῆς μουσικῆς διδασκαλία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁸⁴ φιλοσόφων, τήν ἀνακαινιστική ἀνάγκη τῆς ἐν Χριστῷ λατρείας καί τήν μέχρι τήν ἐποχή τους παράδοσι τῆς ψαλμωδίας, ὡς λειτουργικῆς τέχνης πού συμβάλλει στήν ἐν Χριστῷ ἀγωγή τῶν πιστῶν.

5. Μέ τήν πάροδο τῶν αἰώνων, καί μέχρι τήν νίκη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατά τῶν ποικιλονύμων αἱρέσεων, ἡ ἔλληνορθόδοξη ψαλμωδία ἐπλουτίσθη μέ χιλιάδες νέους ὕμνους καί νέες μελωδίες· ὑπηρετήθη ἀπό ἑκατοντάδες ἐπωνύμους κι' ἀνωνύμους μελωδοῦς, ὕμνογράφους καί μελοποιούς (κληρικούς καί λαϊκοῦς) κι' ἐκαλλωπίσθη ἀπό δεκάδες νέα ὕμνογραφικά εἶδη ἀφθάστου θεολογικοῦ, λογο-

τοῦ Ἁγίου Πνεύματος), ὁμοῦ τε ἄδειν ἡμᾶς καί τὰ λυσιτελῆ μαρθάνειν μηχανωμένου! Ὅθεν καί μᾶλλον πως ἐντυποῦται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα».

82. Λεπομέρειες γι' αὐτό τό θέμα βλ. Ἄθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοποθηκαὶ ὄψεις...*, σσ. 59-99. Τοῦ αὐτοῦ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως - ἐκφωνήσεως τῶν ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων*, Ἀθήναι 2004, σσ. 93-99. Ἄπ. Β. Νικολαΐδου, *Ἡ κοινωνιολογική δυναμική τῶν ἐορτῶν - Κοινωνική προσέγγισι τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ ἐορτολογίου*, Ἀθήνα 1998.

83. Πρβλ. Ἰωάν. Χρυσοστόμου, *Ἐπαινος (β') τῶν ἀπαντησάντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ...*, § 2. PG 56,99. *Οἱ κανόνα* τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου καί *ΙΕ'* τῆς ἐν Λαοδικείᾳ, ἐν Ἀλιβιζάντου Ἄμ. Σ., *Οἱ ἱεροὶ κανόνες...*, ἐν Ἀθήναις 1949, σσ. 107 καί 200 ἀντιστοίχως.

84. Πρβλ. Ἄθ. Θ. Βουρλῆ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως - ἐκφωνήσεως...*, σσ. 81-84.

τεχνικοῦ καί μελωδικοῦ κάλλους. Ἔτσι, μέ νέα δυναμική, προσφέρει τήν ἐν Χριστῷ παιδαγωγία μέ ὅλο τόν πλοῦτο τῶν ἐπιμέρους ἐσωτερικῶν κι' ἐξωτερικῶν γνωρισμάτων καί πτυχῶν της.

Οἱ διαμορφωθεῖσες Ἀκολουθίες τοῦ εἰκοσιετραώρου, τῆς ἐβδομάδος καί τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἐπλουτίσθησαν μέ ποικιλία «ψαλμῶν καί ὕμνων καί ᾠδῶν πνευματικῶν»⁸⁵, τόσο ὡς πρὸς τήν ἐπίκαιρη θεματολογία τους, ὅσον καί πρὸς τήν ἐξωτερική τους μορφολογική καί μελωδική δομή.

Ἄν θά ἤθελε κάποιος νά μελετήσῃ ὅλα τὰ λειτουργικά κείμενα μιᾶς ἑορτῆς ἢ μιᾶς ἄλλης Ἀκολουθίας, θά διεπίστωνε ὅτι ἡ ὅλη θεολογία της συνιστᾷ μιά δογματικοθηκική σύνοψη τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως καί πράξεως.

Πράγματι, μέσα ἀπ' τὰ κείμενα τῆς λειτουργικῆς μας παραδόσεως εἶναι δυνατόν –μέσω τοῦ τακτικοῦ ἐκκλησιασμοῦ καί τῆς ἀναγκαίας προσοχῆς– νά διδαχθῇ ὅλες τίς δογματικές καί ἠθικές ἀλήθειες τῆς πίστεως⁸⁶.

Ἡ ἱερή ψαλμωδία σαγηνεύει τήν ἀκοή κι' ἐνσταλάζει στό νοῦ καί τήν ψυχὴ τήν πίστι στό δόγμα: τήν τριαδολογία δηλαδή, τήν κοσμολογία, τήν χριστολογία, τήν ἐκκλησιολογία, τήν μυστηριολογία, τήν ἐσχατολογία, τήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν Ἀγίων της, τήν ὀρθόδοξο ἀπολογητική της, τήν ἐν γένει παράδοσί της καί τήν πάλη της κατά τοῦ διαβόλου.

Ἡ ψαλμωδία τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι τό *ἀποτύπωμα* τῶν πνευματικῶν ἀγώνων τῶν ἀγίων Πατέρων κι' Ἀσκητῶν καί ἡ *καταγραφή* τῶν βιωμάτων καί ἐμπειριῶν τους. Εἶναι ἡ

85. Πρβλ. Ἐφ. 5,19.

86. Πρβλ. Ἀθ. Θ. Βουρλή, *Θέματα Ὁρθοδόξου Χριστολογίας*, Ἀθῆναι 2003², σσ. 34-35, 95-97, 146-148, 235-237, 263-264 καί 305-307.

πένθιμη φωνή πού βγαίνει ἀπό τό *δάκρυ* τῆς μετανοίας κι' ὁ ἀλαλαγμός τῆς χαρᾶς καί τῆς ἐλπίδος. Εἶναι ἡ εἰκόνα καί ἡ ἔκφρασι τῆς ὀρθοδόξου χαρμολύπης.

Ἡ ψαλμωδία εἶναι τό σταθερό καθημερινό *κήρυγμα*, ἡ *ἐπίκαιρη* διδασκαλία, ἡ μελωδική κι' εὐπεπτη πνευματική εὐαγγελική *τροφή*, ἡ ἀνεξάντλητη *πηγή* κατηχήσεως καί θεολογικῆς σωτηριώδους καταρτίσεως τῶν πιστῶν, ἡ *χαρά* καί ἡ *ἀγαλλίασι* τῶν ἑορταζόντων, ἡ μουσική *συνάντησι* ἐπιγείων καί οὐρανίων, ἡ *μίμησι* τοῦ ἀγγελικοῦ δοξολογικοῦ ἔργου, ἡ ὁρατή ἔκφρασι καί *αἴσθησι* τῆς ἐσωτερικῆς κι' ἐξωτερικῆς *ἐνόητος* τῆς λατρευούσης Ἐκκλησίας καί ἄλλα πολλά⁸⁷.

Ἡ ψαλμωδία, ὡς *τέχνη* τοῦ ἐμμέτρου θεολογικοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τοῦ παραδοσιακοῦ ἑλληνορθοδόξου μέλους καί ρυθμοῦ –μέ τά πολύμορφα ἦθη–, συμπορεύεται καί συνεργάζεται μέ τίς ἄλλες λειτουργικές τέχνες –καί κυρίως μέ τήν ἀγιογραφία– ἐξαγιάζοντας ἔτσι, τίς αἰσθήσεις τῆς *ἀκοῆς* καί τῆς *ὀράσεως* καί μεταδίδοντας σέ κάθε πιστό τό μήνυμα καί τήν ἐλπίδα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας.

Ἡ *ἀπόλυτη ἰδιομορφία* τῆς, μεταξύ τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν τῆς ἀνθρωπότητος, τήν καθιστᾷ *μοναδική* σιόν κόσμου, ἀπολύτως ταιριαστή μέ τήν αὐθεντία τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς κι' Ἀποστολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, γι' αὐτό καί μένει διαιώνιο τό κῦρός τῆς καί *οἰκουμενικός* ὁ θαυμασμός τῆς.

Ὅμως, σήμερα ὑπάρχουν ἀρκετά προβλήματα, τά ὅποια ἔχουν σχέση μέ τήν ὅλη κατάστασι καί τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς λατρευτικῆς παρουσίας τῆς. Γι' αὐτό καί θά ἀναφερθοῦμε ἐπιγραμματικῶς στά κυριώτερα ἐξ αὐτῶν, γιά προβληματισμό καί συζήτησι.

87. Πρβλ. Ἁθ. Θ. Βουρλῆ, *Δογματικὸν καὶ ὄψεις...*, σσ. 32-36.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

1. Ὁ λειτουργικός κι' ἐκκλησιολογικός χαρακτήρας τοῦ θεσμοῦ τῆς ψαλμωδίας ἔχει διαταραχθῆ ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν υπάρχουν χοροί ψαλτῶν καί δέν συμμετέχει, ὁ πιστός ἐκκλησιαζόμενος λαός, στήν κοινή ὑμνωδία, ὅπως συνέβαινε στά πρωτοχριστιανικά χρόνια, κι' ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ λειτουργική μας παράδοσις. Ἐλάχιστοι ἱεροί Ναοί σήμερα –καί μόνον στίς μεγαλουπόλεις–, παρουσιάζουν ἕνα μικρό χορικό σχῆμα. Ἡ ἔλλειψις αὐτή παρατηρεῖται σέ μεγάλο βαθμό καί στά μοναστήρια.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος μᾶς περιγράφει παραστατικώτατα τήν λατρευτική εἰκόνα τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἐκκλησιασματος στήν ἐποχή του, ὡς ἐξῆς:

«Καί γάρ καί γυναῖκες καί ἄνδρες, καί πρεσβῦται καί νέοι διήρπται μὲν κατὰ τήν ἡλικίαν, οὐ διήρπται δὲ κατὰ τὸν τῆς ὑμνωδίας λόγον· τὴν γὰρ ἐκάστου φωνὴν τὸ πνεῦμα κερᾶσαν, μίαν ἐν ἅπασιν ἐργάζεται τὴν μελωδίαν»⁸⁸.

Ἡ ἑλληνορθόδοξη λειτουργική μας ζωὴ σπανίως μᾶς δίδει τέτοιες ἐμπειρίες. Μόνο σέ κάποιους πολὺ γνωστούς ὑμνους ἢ στίς Ἀκολουθίες τῶν Παρακλήσεων καί τοῦ Ἐπιταφίου συμμετέχει ὁ λαός⁸⁹. Τά αἴτια εἶναι πολλὰ καί ἡ διόρθωσις ἀρκετά δύσκολη.

88. Ἰωάν. Χρυσόστομος, *Eis tēn M. Ἑβδομάδα*, § 2. ΕΠΕ 35,528³² ἐξ. (PG 55,521).

89. Ἐσ σημειωθῆ ὅτι ὁ Δυτικός χριστιανισμός (κι' ἐν πολλοῖς ὁ Ὀρθόδοξος τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν) διατηρεῖ τήν πρωτοχριστιανική αὐτὴ ψαλμική παράδοσι τῆς συμψαλμωδίας τοῦ λαοῦ καί τὴν ὀργάνωσι μεγάλων χορῶν. Βεβαίως, εὐρίσκονται ἐκτός τῆς πρωτοχριστιαν

2. Ἡ ψαλμωδία μας σήμερα εἶναι ἐν πολλοῖς *ἀκατανόπη* ὡς πρὸς τὸν *λόγο* καὶ τὴν *θεολογικὴ σημασία*, *ὑπερβολικὴ* καὶ *προκλητικὴ* δέ, ὡς πρὸς τὸ *μέλος*, λόγῳ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν ψαλλόντων (κληρικῶν καὶ ἱεροψαλτῶν). Κι' ὁ μὲν λόγος τῆς εἶναι ἀκατανόπητος, γιατί λείπει ἡ ἔλληνομάθεια, ἡ δέ μελωδία ὑπερβολικὴ ἢ ἀπαράδεκτη, ἐπειδὴ λείπει ἡ χορικὴ ψαλμωδία, ἡ θεολογικὴ κατάρτισις, ἡ λειτουργικὴ ἀγωγή, ἡ καλλιφωνία καὶ ἡ μουσικὴ παιδεία.

3. Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ψάλτες *δέν ἐκφωνοῦν* τίς δεήσεις, τίς ἐκφωνήσεις καὶ τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα κατὰ τὸν *κατανυκτικὸ* σύντομο καὶ μεσόφωνο *τρόπο*, ἀλλὰ πολυμῶρως καὶ πολυτρόπως, δίδοντας πρωτεύοντα ρόλο στὴν μελωδία, στὴν καλλιφωνία καὶ στὴν καλλιτεχνία σέ βάρος τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ψαλμωδίας. Τὸ μέλος κι' ὁ ρυθμός, ὑπάρχουν ὡς δευτερεύοντα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῆς ψαλμωδίας· καὶ γι' αὐτὸ ὁ ρόλος τους πρέπει νά εἶναι διακριτικός, συνοδευτικός, ὑποστηρικτικός, προστατευτικός, ἐρμηνευτικός καὶ συμβολικός. Τὰ ἐκφωνητικὰ μέλη συνεργοῦν στή συντόμευσι τῶν Ἀκολουθιῶν, ἐφόσον ἐκτελοῦνται κατὰ τὸν παραδοσιακὸν τρόπο, ὁ ὁποῖος, ὅμως, δέν εἶναι σέ ὅλους γνωστός. Ἐνας τρόπος ἐπιτυχίας τοῦ ἐκφωνητικοῦ μέλους, ἀλλὰ καὶ κάθε ψαλμωδίας εἶναι ἡ προσήλωσι τοῦ νοῦ στό νόημα τοῦ κειμένου. Τότε τὸ ἴδιο τὸ κείμενο –σέ συνδυασμὸ μέ τὴν καλλιφωνία καὶ μουσικότητα τοῦ ψάλλοντος–, ὁδηγεῖ στήν

νικῆς παραδόσεως, τόσο οἱ τριφωνίες καὶ τετραφωνίες, ὅσο καὶ ὁ συμφυρμός ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στοὺς ἐν λόγῳ ψαλτικὸς χορούς, δεδομένου ὅτι οἱ ἱεροὶ κανόνες ὁμιλοῦν γιὰ «Ψάλτες» κι ὄχι γιὰ «Ψάλτριες».

εὔρεσι τῆς μελωδικῆς πορείας. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος προεῖπε: «ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῖ»⁹⁰.

Εἶναι ἀνάγκη νά παύσουν οἱ ἀντιπαραδοσιακές ἀνταγωνιστικές ὑπερβολές καί οἱ ἐπιδεικτικές διαθέσεις τῶν ψαλλόντων, εἴτε ἀπό πλευρᾶς κληρικῶν, εἴτε ἀπό πλευρᾶς ἱεροψαλτῶν. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ψαλμωδία δέν οἰκοδομεῖ κανένα, ἀλλά μᾶλλον μειωρίζει τόν νοῦ, καλλιεργεῖ τόν ναρκισισμό τῶν ψαλλόντων, σκανδαλίζει καί βλάπτει τό ἐκκλησίασμα, ἀφοῦ δέν τό βοηθεῖ νά προσγιωθῆ καί νά καταλάβῃ ὅτι εὐρίσκεται στόν ἱερό χώρο τοῦ Ναοῦ. Δυστυχῶς, πολλές φορές, τέτοιου εἴδους ψαλμωδίες μεταδίδονται κι' ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς. Κι αὐτές τίς ψαλμωδίες (ὡς, τρόπον τινά, ὑποδειγματικές, ἀφοῦ μεταδίδονται ἀπό τό ραδιόφωνο τῆς Ἐκκλησίας), μιμοῦνται οἱ κληρικοί καί οἱ ἱεροψάλτες τῆς ἐπαρχίας, οἱ ὁποῖοι δέν ἔχουν ἄλλο τρόπο μουσικῆς ἐπιμορφώσεως.

4. Δέν φαίνεται, ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, ἱκανοποιητική ἡ προσπάθεια τῆς Διοικούσης Ἐκκλησίας, τῶν ἱερῶν Μητροπόλεων καί τῶν ἐπί μέρους ὀργανωμένων ἐνοριῶν, πρὸς τήν κατεύθυνσι μιᾶς σοβαρῆς *λειτουργικῆς ἀγωγῆς* τοῦ κλήρου, τῶν ἱεροψαλτῶν καί τοῦ λαοῦ ὄλων τῶν ἡλικιῶν, στή ἐπί μέρους λειτουργικά θέματα καί τίς λειτουργικές τέχνες. Βεβαίως, δέν εἶναι δυνατόν νά ἀπαιτοῦμε μιᾶ τέτοια προσπάθεια ἀπό ἱερές Μητροπόλεις πού στεροῦνται καί καταλλήλου ἐμπύχου δυναμικοῦ καί τῶν ἀπαιτουμένων ὑποδομῶν. Καί ὁμως, κάτι πρέπει νά γίνῃ. Ὁ λαός τοῦ Θεοῦ πρέπει νά μάθῃ τί εἶναι ὁ Ναός· τί γίνεται μέσα σ' αὐτόν· γιατί ὑπάρχουν οἱ Ἀκολουθίες καί οἱ ψαλμωδίες· γιατί ἔχομε εἰκόνες καί εἰκονογραφίες· γιατί πρέπει νά πηγαίνει στήν

90. Α' Κορ. 14,15.

ἐκκλησία· πῶς πρέπει νά συμμετέχη στή λατρεία οὐσιαστικά κι' ὄχι τυπικά, δηλ. παρών μέ τό σῶμα, ἀπών μέ τό πνεῦμα. Τί σημασία ἔχουν ὅλα αὐτά τά λειτουργικά στοιχεῖα καί γιατί υπάρχουν. Πῶς ἀπό τά αἰσθητά θά ὀδηγηθῆ στά νοητά· πῶς θά ἀξιοποιήσῃ τά τελούμενα, τά ὀρώμενα καί τά ἀκούμενα μέσα στό Ναό γιά τήν σωτηρία του, κ.λπ.

Εἶναι ἐπιβεβλημένα, ἐπομένως, μιá καλύτερη ποιμαντική, κατηχητική κι' ἐπιμορφωτική ὀργάνωσις, ὥστε, διά βίου ὁ πιστός, νά ἐνημερώνεται, νά καθοδηγῆται καί νά ἐξαγιάζεται μέσφ τῆς λειτουργικῆς του συμμετοχῆς κι' ἀγωγῆς καί παράλληλα νά ὠθῆται –κατά τήν κλῆσι καί τό τάλαντό του– πρός τήν ἐκμάθησι καί καλλιέργεια κάποιας λειτουργικῆς τέχνης, ὥστε νά συμμετέχη ἐνεργά στή θ. Λατρεία.

5. Ἄν λάβωμε ὑπ' ὄψιν ὅτι τό Ἅγιον Πνεῦμα ἐμφύτευσε καί συντηρεῖ τήν δοξολογική κίνησι καί διάθεσι τῶν Ἀγγέλων καί ὅτι –ὡς διδάσκαλος τῆς ψαλμωδίας–, κατηύθυνε τόν μέγα Μωυσῆ καί τόν προφητάνακτα Δαυῖδ, ὥστε νά θέσουν τά θεμέλια καί τίς ἀρχές τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν Ἰουδαίων· ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἡ Θεοτόκος, οἱ Ἀπόστολοι, οἱ μεγάλοι Πατέρες, οἱ Ἀσκητές καί οἱ Ὑμνογράφοι ἐχρησιμοποίησαν, ἐξαγίασαν ἢ ὀριοθέτησαν, ἀνέπτυξαν κι' ἐθεσμοθέτησαν τήν ψαλμωδία, ὡς βασικώτατο παράγοντα τῆς λειτουργικῆς μας ζωῆς, τότε θά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τήν εὐθύνη καί τό χρέος κλήρου, ἱεροψαλιῶν καί λαοῦ ἔναντι τῆς σημασίας πού ἔχει ἡ ψαλμωδία, ὡς λειτουργικός θεσμός τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς.

6. Ἐπειδή ἡ ἱερά ψαλμωδία ἐνέχει μεγάλην *σωτηριολογική* σημασία γιά τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ὁ μισόκαλος κι' ἀπ' ἀρχῆς «ἀνθρωποκτόνος» διάβολος⁹¹ πολεμεῖ καί τόν θεσμό

91. *Ἰωάν.* 8,44.

καί τούς φορεῖς τῆς. Ἔτσι, προκειμένου νά διασπάσῃ τήν ἐνότητα τῆς Μιᾶς Ἐκκλησίας, ἔφερε τίς αἰρέσεις καί τά σχίσματα. Γιά νά διασπάσῃ δέ καί τήν ἐξωτερική λατρευτική ἐνότητα μᾶς διαφοροποίησε τήν ψαλμωδία σέ Δυτικοῦ κι' Ἀνατολικοῦ τύπου. Σέ πολυφωνική κι' ὀργανική. Σέ χορωδιακή καί μονοφωνική. Ἔτσι, στή Δύσι, ἔχομε ψαλτική παράδοσι Ρωμαιοκαθολικῶν καί Προτεσταντικῶν· στήν Ἀνατολή, ἐθνικιστική πολυμορφία, ἡ ὁποία ἐπηρεάζεται ἀπό τόν δυτικό ἢ ἑλληνορθόδοξο τρόπο ψαλμωδίας. Εἶναι εὐχάριστο ὅτι κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες παραιτηρεῖται στροφή καί ἀναζήτησι τῆς ἑλληνορθοδόξου βυζαντινῆς ψαλτικῆς παραδόσεως ἐκ μέρους τῶν ὁμοδόξων τοῦ Βορρά, τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Ἀφρικῆς καί τῆς Διασποράς.

Ἡ ὅλη κατάστασι, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐκκοσμίκευσι τοῦ βίου, τίς πολυπολιτισμικές ἐπιδράσεις στό λαό καί τούς νέους, τήν ἀπαξίωσι τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γλώσσης, τήν περιφρόνησι τῆς Ἐκκλησίας καί κάθε τί πού τήν θυμίζει, ὅπως οἱ ἐκκλησιαστικές λειτουργικές τέχνες κ.λπ., ἔχει διαταράξει σέ μεγάλο βαθμό τίς θεολογικές, ψυχαγωγικές καί συμβολικές ἀρχές σκοποῦ καί χρήσεως τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν. Γι' αὐτό καί εἶναι ἀναγκαῖα μιά ὀργανωμένη ἐκκλησιαστική ἀντίστασις, ὥστε ἡ μέν ἱερὰ ψαλμωδία νά συνεχίσῃ μαζί μέ τίς ἄλλες τέχνες τήν σωτηριολογική ἀποστολή τῆς, οἱ δέ φορεῖς νά αὐξηθοῦν καί νά ἐργασθοῦν πρός δόξαν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἄμεση ἢ προοδευτική ἀντιμετώπισι τῶν προαναφερθέντων προβλημάτων θά βοηθήσῃ, ὥστε ἡ ψαλμωδία μας νά παραμείνῃ μέσο κι' ὁδηγός τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς τῶν πιστῶν.

Πηγές καί Βοηθήματα

Α΄ ΠΗΓΕΣ:

1. Ἁγία Γραφή

- Π. Διαθήκη (ἔκδ. Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ἡ Ζωή»), Ἀθήναι 1965.
- Κ. Διαθήκη (κριτική ἔκδοσις ὑπό E. Nestle - K. Aland), Stuttgart 1985²⁶.

2. Λειτουργικά Βιβλία Ὁρθοδόξου παραδόσεως.

Παρακλητική (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1984³).

3. Πατερικά ἔργα.

Ἀθανασίου Μεγάλου, *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ψαλμῶν*, ἐν· ΕΠΕ, τ. 5, σσ. 12-72. ΡG, τ. 27, σσ. 12-45. ΒΕΠΕΣ, τ. 32, σσ. 11-29.

Βασιλείου Μεγάλου, *Εἰς τοὺς ψαλμοὺς*, ἐν· ΕΠΕ, τ. 5, σσ. 414. ΡG, τ. 29, σσ. 209-494. ΒΕΠΕΣ, τ. 52, σσ. 11-142.

- *Περὶ πίστεως*, ἐν· ΕΠΕ, τ. 7, σσ. 28-40. ΡG, τ. 31, σσ. 464-472. ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σσ. 152-155.

Γαῖου πρεσβ. Ρώμης, *Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ «Μικροῦ Λαβυρίνθου»* (1), ἐν· ΒΕΠΕΣ, τ. 6, σσ. 22-24. ΡG, τ. 10, σσ. 17-24 καὶ τ. 20, σσ. 512 ἔξ.

Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπιήθικα, Ὅροι παχυμερεῖς*, ἐν· ΕΠΕ, τ. 9, σσ. 430-446. ΡG, τ. 37, σσ. 945-964. ΒΕΠΕΣ, τ. 61, σσ. 221-229.

- *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ἐν· ΕΠΕ, τ. 5, σσ. 114-150. ΡG, τ. 36, σσ. 428-452. ΒΕΠΕΣ, τ. 60, σσ. 111-120.

Διδύμου Ἀλεξανδρέως, *Υπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ἐν· ΒΕΠΕΣ, τ. 45, σσ. 25-353 καὶ τ. 46, σσ. 11-360. ΡG, τ. 39, σσ. 1156-1616.

Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἐρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ἐν· ΒΕΠΕΣ, τ. 21 καὶ 22. ΡG, τ. 23, σσ. 9-1396.

Θεοδωρήτου Κύρου, *εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ἐν· ΡG, τ. 82, σσ. 857-1997.

Μέθοδος..., ἐν ΡG, τ. 84, σσ. 20-32.

- Ἰουστίνου Μάρτυρος Ἐκθεσις ὀρθῆς ὁμολογίας, ἐν· ΒΕΠΕΣ τ. 4, σσ. 61-74.
- Ἰππολύτου Ρώμης, *Εἰσαγωγικὰ εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ἐν· ΒΕΠΕΣ, τ. 6, σσ. 159-166. ΡG, τ. 10, σσ. 712-725.
- Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Στελέχιον καὶ περὶ κατανύξεως* (Β'), ἐν· ΡG, τ. 47, σσ. 414-422. ΕΠΕ, τ. 28, σσ. 672-716.
- *Πρὸς Σταγείριον ἀσκητὴν δαιμονῶντα*, ἐν· ΡG, τ. 47, σσ. 423-447. ΕΠΕ, τ. 29, σσ. 12-108.
 - *Ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη*, ἐν· ΕΠΕ, τ. 28, σσ. 10-30. ΡG, τ. 48, σσ. 693-700.
 - *Εἰς τὴν Μ. Ἐβδομάδα...*, ἐν· ΡG, τ. 55, σσ. 519-708. ΕΠΕ, τ. 35, σσ. 520-552.
 - *Ἐπαινος (β') τῶν ἀπαντισάντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ περὶ εὐταξίας ἐν ταῖς δοξολογίαις*, ἐν· ΡG, τ. 56, σσ. 97-107.
 - *Ἐξήγησις εἰς τοὺς ψαλμούς*, ἐν· ΡG, τ. 55 σσ. 35-498. ΕΠΕ, τ. 5-7.
 - *Ὁμιλῖαι εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν*, ἐν· ΡG, τ. 61, σσ. 11-382. ΕΠΕ, τ. 18.
 - *Περὶ μετανοίας καὶ εἰς τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Δαυΐδ περὶ τῆς τοῦ Οὐρίου*, ἐν· ΡG τ. 64, σσ. 11-14.
- Ἰωάννου Δαμασκνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ἐν· B. Kotter, τ. II σσ. 63-239. ΡG 94, σσ. 789-1228.
- *Λόγος ἀπολογητικὸς πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* (III), 12. ἐν· B. Kotter, τ. III, σσ. 65-200. ΡG, τ. 94, σσ. 1232-1420.
 - *Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων καὶ ἐνεργειῶν*, ἐν· B. Kotter, τ. IV, σσ. 173--231. ΡG, τ. 95, σσ. 128-185.
- Λεοντίου Νεαπόλεως, *Λόγος εἰς Συμεῶνα*, ἐν· ΡG, τ. 93, σσ. 1565-1581.
- Μεθοδίου Πατάρων, *Περὶ αὐτεξουσίου λόγου*, ἐν· ΒΕΠΕΣ, τ. 18, σσ. 93-110. ΡG, τ. 18, σσ. 264-265.
- Νικηφόρου Βλεμμίδου, *Ἐξήγησις τοῦ Ψαλτηρίου*, ἐν· ΡG, τ. 142, σσ. 1321-1621.
- Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Περὶ θείας προσευχῆς*, ἐν· ΡG, τ. 155, σσ. 536-669.
4. Ἔργα θύραθεν συγγραφῶν.

Πλουτάρχου, *Ἠθικά. Περὶ μουσικῆς*, ἐν· Plutarch's Moralia, ἔκδ. ὑπὸ G. Goold, ἐν· Loeb Classical Library, Plutarch's Moralia, τ. XIV, Cambridge, Massachusetts Harvard University Press, London 1967.

Β΄ ΒΟΗΘΗΑΤΑ:

- Ἄλιβιζάτου Ἀμ. Σ., *Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Νόμοι*, ἐν Ἀθήναις 1949².
- Βουρλῆ Ἀθ. Θ., *Δογματικοθητικαὶ ὄψεις τῆς Ὀρθοδόξου ψαλμωδίας* (Διδακτ. Διατριβή), Ἀθήναι 1994².
- , *Ἀλληλουϊάρια Κυριακῶν Εὐαγγελίων εἰς τοὺς ὀκτὼ ἤχους* (σύντομα καὶ ἀργουσύντομα), Ἀθήναι 2003.
- , *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως - ἐκφωνήσεως τῶν ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων*, Ἀθήναι 2004.
- , *Θέματα Ὀρθοδόξου Χριστολογίας* (ἐπὶ τῇ βάσει ὑμνολογικῶν κειμένων), Ἀθήναι 2008³.
- Καρμίρη Ἰωάν Ν., *Δογματικῆς Τμῆμα Ε΄. Ὀρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, Ἀθήναι 1973.
- Νικολαΐδης Ἀπ. Β., *Ἡ κοινωνιολογικὴ δυναμικὴ τῶν ἐορτῶν - Κοινωνικὴ προσέγγιση τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ ἐορτολογίου*, Ἀθήνα 1998.
- Tischendorf C., *Apocalypses Apocryphae III. Apocalypsis Pauli, Lipsiae 1866* (ἔκδ. Κ. Χ. Σπανοῦ), ἄ.ἔ.
- Φιλιππίδου Λεων., *Πρωτογόνων θρησκευτικὴ ζωή*, Ἀθήναι 1964.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΕΚΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(21.10.2009)

Πρωτοπρ. Θεοδώρου Ἰ. Κουμαριανοῦ,
Λέκτορος Θεολογικῆς Σχολῆς
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ Εὐταξία τῆς Θείας Λατρείας ὡς μέσον Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς

Μακαριώτατε,
ἅγιοι πατέρες καί ἀδελφοί.

Μέ τόν ὄρο Λειτουργική Ἀγωγή δέν ἐννοοῦμε μόνον τήν ἀγωγή, πού συνήθως δίδουμε στους χριστιανούς μέ σκοπό τήν ἀριώτερη συμμετοχή τους στήν θεία λατρεία, οὔτε τήν ἀγωγή, πού συνήθως ἐπιθυμοῦμε νά διαθέτουν τά στελέχη τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν ἐπιτέλεση τῶν λειτουργικῶν καθηκόντων τους. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἀγωγή εἶναι ἡ ἀγωγή, πού διδάσκεται εἴτε ὡς μάθημα σέ μία Σχολή εἴτε ὡς εἰσήγηση σέ ἕνα Σεμινάριο καί ἀποβλέπει στήν ἐκμάθηση καί ἐμπέδωση τῶν κανόνων συμπεριφορᾶς στους χώρους τῆς Ἐκκλησίας καί τέτοιου εἴδους ἀγωγή ὄχι μόνον ἐπιθυμοῦμε, ἀλλά ἀπαιτοῦμε νά διαθέτει κάθε στέλεχος τῆς Ἐκκλησίας καί ἄν εἶναι δυνατόν κάθε μέλος τῆς Ἐκκλησίας. Γιά τόν λόγο αὐτόν ἄλλωστε τήν διδάσκουμε. Μία ἄλλη

ἔννοια τοῦ ὄρου Λειτουργική Ἀγωγή, μέ τήν ὁποία θά ἀσχοληθοῦμε περισσότερο στήν εἰσήγησή μας, εἶναι ἡ ἀγωγή, πού δεχόμεθα συμμετέχοντες στήν θεία λατρεία. Ποῖο εἶναι τό ἦθος πού μᾶς διδάσκει ἡ εὐταξία τῆς θείας λατρείας εἶναι τό ἐρώτημα, στό ὁποῖο θά προσπαθήσουμε νά ἀπαντήσουμε παρουσιάζοντας λίγα στοιχεῖα μέσα ἀπό τά λειτουργικά καί ἀγιολογικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἡ εὐταξία τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐμπνέεται ἀπό τόν λόγο τοῦ ἀποστόλου Παύλου «πάντα εὐσχημόνως καί κατά τάξιν γινέσθω» (Α΄ Κορ. 14, 30). Εἶναι φυσικό τήν εὐθύνη αὐτοῦ τοῦ «εὐσχημόνως καί κατά τάξιν» νά τήν φέρει ὁ προσεσῶς τῆς συνάξεως. Στήν χειρόγραφη παράδοση τῆς Θείας Λειτουργίας ὑπάρχει ἕνα χειρόγραφο τοῦ 13^{ου} αἰ., στό ὁποῖο περιγράφεται ὁ τρόπος τελέσεως τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπό τόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹. Δέν καταγράφεται τό κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀλλά μόνον οἱ ὁδηγίες πρὸς τοὺς κληρικούς, τί καί πῶς πρέπει νά κάμουν κάθε στιγμή τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἀναδεικνύεται μέσα ἀπό τό κείμενο αὐτό ὅλη ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς πατριαρχικῆς τάξεως τοῦ 13^{ου} αἰ. καί οἱ ἀπαιτήσεις γιά συνέπεια στήν τήρηση κάθε λεπτομεροῦς διατάξεως τοῦ πρωτοκόλλου. Διαπιστώνουμε, ὅτι ὑπάρχουν ποικίλοι ἄρχοντες ὀφφικιοῦχοι, πολλοί ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι διάκονοι καί ὑποδιάκονοι, ὁ κάθε ἕνας ἀπό τοὺς ὁποίους ἔχει καί ἕνα ἰδιαίτερο διακόνημα κατὰ τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Ὅπως γίνεται φανερό ὅλοι οἱ κληρικοί καί ἰδιαίτερα οἱ διάκονοι καί οἱ ὑποδιάκονοι γνωρίζουν πολύ καλά τί πρέπει νά κά-

1. Robert Taft, *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060*. *Orientalia Christiana Periodica* 45(1979)279-307, 46(1980)89-124.

μουν κάθε στιγμή καί εἶναι πάντα σέ ἐργήγορση, δέν προχωροῦν ὁμως στήν ἐφαρμογή αὐτοῦ πού ὀφείλουν νά κάμουν, ἄν δέν λάβουν εὐλογία ἀπό τόν προεσιῶτα Πατριάρχη. Προβλέπεται, ὅτι συμμετέχουν καί ἄλλοι ἀρχιερεῖς, ἐκτός ἀπό τόν Πατριάρχη, καί ὅλοι λαμβάνουν εὐλογία ἀπό τόν προεσιῶτα γιά τό κάθε τί πού πρόκειται νά πράξουν κατά τήν Θεία Λειτουργία. Ὡς ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα. Στό ἀντίφωνο τῆς εισόδου γράφει, «καί λαβόντος τοῦ ἀρχidiaκόνου καιρόν δοξάζουσιν οἱ ψάλται», ὅμοια καί μέ περισσότερες λεπτομέρειες γιά τήν ἔναρξη τοῦ τρισαγίου ὕμνου, «εἶτα πάλιν ὁ ἀρχidiaκόνος ἀνέχων τό ὠράριον αὐτοῦ λέγει, Εὐλόγησον, δέσποτα, καί σφραγίζων τοῦτον ὁ ἀρχιερεὺς εἰς ἐπήκοον τοῦ ἀρχidiaκόνου λέγει, Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε, νῦν καί ἀεί καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων, ἀμήν, καί τοῦ ἀρχidiaκόνου εἰπόντος τό ἀμήν ἀπάρχονται οἱ ψάλται τοῦ τρισαγίου.» Γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι ἀκόμη λεπτομερέστερες οἱ ὁδηγίες, παρεμβάλλεται ἐπίσης ἡ περιγραφή τοῦ τρόπου, μέ τόν ὁποῖο παίρνει εὐλογία ἓνας «ἐκ τῶν συγκαθημένων ἀρχιερέων» γιά νά εἰρνεύσει αὐτός ἀντί τοῦ προεσιῶτος τόν ἀναγνώστη τοῦ Ἀποστόλου. «Καί τοῦ ψάλτου ψάλλοντος τό προκείμενον κατά τό τέλος τοῦ δευτέρου στίχου ἐπιζητεῖ καιρόν ὁ ἀρχidiaκόνος καί σφραγίζων αὐτόν ὁ ἀρχιερεὺς λέγει, Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε νῦν. Καί ἀναγινωσκομένου τοῦ ἀποστόλου ἐπιζητεῖ καιρόν καί εὐχὴν ὁ διάκονος εἰς τόν ὀφείλοντα εὐαγγελίσασθαι, ὁ δέ σφραγίζων αὐτόν ἅπαξ σχολαιώτερον, ὅσον πληρῶσαι τήν εὐχὴν τῆς σφραγίδος, λέγει εἰς ἐπήκοον τοῦ ἀρχidiaκόνου, Κύριος, δῶν σοι ρῆμα τοῖς εὐαγγελιζομένοις δυνάμει πολλῇ ... Μετά δέ τήν ἐξέλευσιν τοῦ εὐαγγελίου ἐκ τῶν συγκαθημένων ἀρχιερέων ἐγερθεῖς εἰς ἀπέρχεται πρὸς τόν ἀρχιερέα τόν πρῶτον καί προσκυνήσας ἀσπάζεται τό γόνυ καί οὕτως πάλιν προσκυ-

νήσας λέγει, εὐλόγησον, δέσποτα, καί δίδωσιν καιρόν αὐτῷ εἰρηνεῦσαι κατά τόν ἀπόστολον λέγων, Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε». Μετά τό Εὐαγγέλιον γιά τήν ἐκτενή ἱκεσία παίρνει εὐλογία ὁ ἀρχιδιάκονος καί ὁ ἴδιος μέ τήν σειρά του προτρέπει ἕνα ἄλλο κατώτερο τῇ τάξει διάκονο νά λάβει τήν καθορισμένη θέση στίς κλίμακες τοῦ ἄμβωνος στό μέσον τοῦ ναοῦ καί νά ἐκφωνήσει τίς αἰτήσεις. Πρόκειται γιά μία διαδικασία πού ἐφαρμόζεται πάντοτε μεταξύ τῶν διακόνων, ὁ ἀρχιδιάκονος παίρνει τήν εὐλογία καί κατανέμει στούς διακόνους τίς διακονικές αἰτήσεις, «εἶτα λαβόντος καιρόν τοῦ ἀρχιδιακόνου λέγονται παρά τοῦ διακόνου αἱ αἰτήσεις πᾶσαι πρός δέ καί ἡ ἐκτενή sic». Τό ἴδιο γίνεται μέ σαφέστερη περιγραφή στίς αἰτήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων πού ἀκολουθοῦν ἀμέσως, «καί τοῦ ἀρχιδιακόνου λαβόντος πάλιν καιρόν καί προτρεψαμένου τόν διάκονον ἐκφωνεῖ τās αἰτήσεις». Κατά τήν μεγάλην εἴσοδο ἀναμένει ὁ Πατριάρχης τά τίμια δῶρα κοντά στήν ἁγία τράπεζα καί ὁ διάκονος μέ τό ὄφικιο τοῦ «κανστρησίου», ὁ ὑπεύθυνος δηλαδή γιά τήν χρήση τοῦ θυμιατοῦ, τόν πλησιάζει γιά νά τοῦ παραδώσει τό θυμιατό, «καί τούτου τελειωθέντος [δηλαδή τῆς Εὐχῆς Οὐδείς ἄξιος] εἰ μὲν τά ἅγια καταλάβοι καλεῖται πρός τοῦ κανστρησίου διά προσκυνήσεως, ὁ δέ προσκυνήσας ὑποχωρεῖ καί ἴσταιται πλησίον τοῦ κίονος βλέπων πρός τά δεξιά». Μετά δέ τήν ἀπόθεσιν τῶν τιμίων δώρων ἐπί τῆς ἁγίας τραπέζης «καί οὕτως ἀπέρχεται εἰς τήν ἁγίαν τράπεζαν καί προσκυνήσας δούς τε τῷ ἀρχιδιακόνῳ καιρόν καί τούτου πάλιν τῷ διακόνῳ ἐπιστρέψαντος ἐπιτρέπει αὐτῷ λέγειν τās αἰτήσεις». Κατά τήν εὐλογία, πού ὀφείλει νά δώσει ὁ Πατριάρχης στόν διάκονο γιά νά ἐκφωνήσει τίς αἰτήσεις μετά τό πέρας τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς καί πρό τοῦ «Πάτερ, ἡμῶν», βλέπουμε μία λίγο παράδοξη διαδικασία, στήν ὁποία γίνεται φανερό πόσο σημαντικό εἶναι νά

πάρει εὐλογία ὁ διάκονος ἀπό τόν προεστῶτα παρ' ὄλον πού, ὅπως ἔχουμε διαπιστώσει, ὅλοι γνωρίζουν πολύ καλά τί πρέπει νά κάμουν καί πότε ἀκριβῶς. «Καί ἔσται τά ἔλεπ τοῦ μεγάλου [Θεοῦ], ταύτης δέ τῆς ἐκφωνήσεως ἔτι τῷ ἀρχιερεῖ ἐκφωνουμένης πρόσεισιν ὁ ἀρχιδιάκονος καί ἐπιζητεῖ καιρόν. Σφραγίζων τοῦτον μόνον ἔτι τήν τοιαύτην ὑπάδων ἐκφώνησιν τοῦ δέ ἀρχιδιακόνου τῷ διακόνῳ ἐπιστρέψαντος καί τῶν αἰτήσεων παρ' ἐκείνου ὑπαδομένων ὁ ἱερεύς ἐπεύχεται», δηλαδή ἐνῶ ἐκφωνεῖ ὁ Πατριάρχης πρὸς τόν λαό τήν εὐλογία «Καί ἔσται τά ἔλεπ τοῦ μεγάλου Θεοῦ» στρέφεται πρὸς τόν ἀρχιδιάκονο, ὁ ὁποῖος ἔχει μετακινηθεῖ σέ καθορισμένο σημεῖο καί μέ τήν κλίση τοῦ σώματός του «ἐπιζητεῖ καιρόν», καί σφραγίζει «τοῦτον μόνον» καί μετὰ ἀπό αὐτό ἐπιτρέπει ὁ ἀρχιδιάκονος σέ κάποιον ἄλλο διάκονο νά ἐκφωνήσει τίς αἰτήσεις πού ἀκολουθοῦν. Κατά τά συνηθισμένα γίνεται καί ἡ εὐλογία τοῦ ἱερέως αὐτήν τήν φορά, πού πρόκειται νά ἐκφωνήσει τήν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν, «καί κειμένου ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν τοῦ ἱερέως τοῦ τήν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν ὀφείλοντος εἰπεῖν σφραγίζει τοῦτον ὁ ἀρχιερεύς λέγων, Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν». Πρέπει νά σημειώσουμε τελειώνοντας τίς ἀναφορές μας στήν πατριαρχική διάταξη, ὅτι στά χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μέ τόν ὄρο «ἱερεύς» ἐννοεῖται εἴτε ἀρχιερέας εἴτε πρεσβύτερος, ὁ ὅρος δηλαδή χρησιμοποιοεῖται ἀδιακρίτως καί γιά τούς δύο ἀνωτέρους βαθμούς τῆς ἱερωσύνης.

Πολύ σχετικό μέ τό θέμα τῆς εὐθύνης τοῦ προεστῶτος γιά τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας καί κάθε ἄλλης Ἀκολουθίας μέσα στόν ναό καί τῆς ἀντίστοιχης εὐθύνης τῶν συλλειτουργῶν του εἶναι καί τό ἐπόμενο. Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως, ἄς σημειώσουμε στήν συνάφεια αὐτή, ὅτι μέ τόν ὄρο λειτουργός καί συλλειτουργός μέχρι τήν ἐποχή τοῦ 19 αἰ., ἂν ὄχι καί ἀρκετά μετὰ, ἐννοοῦσαν μόνον τούς δια-

κόνους. Τά πατερικά καί ἐκκλησιαστικά κείμενα πού ἀναφέρουν τόν ὄρο λειτουργός ἢ λειτουργική τάξις, ὅπως τά Ἀρεοπαγιτικά Συγγράμματα, ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὁ Νικήτας Σπηθαῖος, ὁ ἅγ. Συμεών Θεσσαλονίκης, ἀναφέρονται μόνον στούς διακόνους. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τοῦ ὄρου ὀφείλεται στήν ἀρχαία ἐλληνική σημασία τοῦ ὄρου «λειτουργία», ἡ ὁποία ἐσήμαινε τήν ὑπηρεσία πρὸς τόν λαό. Ὅπως εἶδαμε στήν πατριαρχική διάταξη ὁ συλλειτουργῶν ἀρχιερεὺς ὀνομάζεται «εἷς ἐκ τῶν συγκαθημένων ἀρχιερέων», πού παραπέμπει στήν λειτουργική χρήση τοῦ συνθρόνου, τό ὁποῖο εὐρίσκεται μέσα στό ἅγιο βῆμα πίσω ἀπό τήν ἀγία τράπεζα καί καταλαμβάνει τήν ἡμικυκλική κόγχη, πού σχηματίζεται στό βάθος τοῦ ναοῦ. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή μπορούμε νά δοῦμε καί ἓνα ἄλλο στοιχεῖο τῆς εὐταξίας τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τό ἅγιο βῆμα δέν ἀποκλειόταν ἀπό τόν ναό, ὅπως γίνεται σήμερα μέ τό ὑψηλό τέμπλο καί τίς δεσποτικές εἰκόνες. Τό ἅγιο βῆμα διακρινόταν ἀπό τόν ναό μέ τά κιγκλιδῶματα, μαρμάρινα συνήθως, τά ὁποῖα ἐμπόδιζαν τήν πρόσβαση μόνον στό ἅγιο βῆμα καί ὄχι τήν θέα μέσα σέ αὐτό. Ὅτιδῆποτε συνέβαινε μέσα στό ἱερό ἀποτελοῦσε στοιχεῖο τῆς λειτουργικῆς τάξεως καί γιά τόν λόγο αὐτό ὄφειλε νά εἶναι ὀρατό ἀπό τοὺς πιστοὺς. Τά ἱερά σκεύη καί τά ἄμφια τῶν κληρικῶν, τά ὁποῖα σήμερα εὐρίσκονται σέ διάφορους χώρους μέσα στό ἅγιο βῆμα, τότε φυλάσσονταν στό σκευοφυλάκιο, τό ὁποῖο κατελάμβανε ἰδιαίτερο χώρο συνήθως κοντά στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ ἢ ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερο κτίριο ξεχωριστό ἀπό τόν ναό. Ὅλα τά στοιχεῖα αὐτά μπορεῖ νά εἶναι γνωστά, τά ἀναφέρουμε ὅμως γιά νά κάνουμε, ὅσο γίνεται ἐναργέστερη τήν εἰκόνα πού μπορεῖ νά ἔχουμε στόν νοῦ μας γιά τήν διαμόρφωση τῶν χώρων τῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι τό ἥθος τῆς θείας λατρείας τό διδασκόμαστε ἐκτός τῶν

ἄλλων καί ἀπό τήν διαμόρφωση τῶν χώρων καί τήν λειτουργική τους χρήση. Οἱ πιστοί, ὅταν συνέρχονταν στόν ναό, εἰσέρχονταν σέ ἕνα χώρο, στόν ὁποῖο τό κάθε τί μέ τήν λειτουργική του ὑπηρεσία ἀποτελοῦσε μία ψηφίδα καί ὅλες μαζί οἱ ψηφίδες ἔφτιαχναν τήν εἰκόνα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἔβλεπαν οἱ πιστοί, ὅτι εἰσέρχονταν ὅλοι μαζί στόν Ναό καί ὄχι ὅποτε ἤθελε ὁ κάθε ἕνας καί κάθε ἕνας πιστός ἐλάμβανε καί μία θέση ἀνάλογα μέ τό λειτούργημά του. Ἀπό τήν στιγμή πού κάποιοι εἰσερχόταν στόν Ναό γιά κάποια Ἀκολουθία κανεῖς δέν ιδιώτεψε, κανεῖς δέν μπορούσε νά εἶναι ἀπομονωμένος στόν ἑαυτό του, ὅλοι μαζί προσεύχονταν καί ὅλοι μαζί ὑμνοῦσαν τόν Θεό καί ἀντιλαμβάνονταν μέ τήν κοινή προσευχή καί ὑμνωδία, ὅτι ὅλοι μαζί συλλειτουργοῦσαν στό Μυστήριον τῆς Βασιλείας. Ἔβλεπαν ἐπίσης ὅλους τοὺς κληρικούς μέ πρῶτον τόν ἐπίσκοπο καί μετὰ ἀπό αὐτόν στήν σειρά τοὺς πρεσβυτέρους καί τοὺς διακόνους βάσει αὐστηρά καθωρισμένης τάξεως νά κάθονται δεξιά καί ἀριστερά του στό σύνθρονον. Ἀπό μόνη τῆς ἡ εἰκόνα αὐτή παραπέμπει στήν εἰκόνα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνεται ἀπό τὰ πέρατα τῆς γῆς καί εὐρίσκεται μπροστά στόν θρόνον τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει στά δεξιά Του τόν Μονογενῆ Υἱό Του καί στήν συνέχεια τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους στοὺς θρόνους τοὺς² καί γινόταν αὐθόρμητη μέσα στήν ψυχή τους ἡ ἀναφορά στόν λόγο τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητές Τοῦ κατὰ τόν Μυστικὸν Δεῖπνον, «καγὼ διατίθεμαι ὑμῖν, καθὼς διέθειτό μοι ὁ πατήρ μου, βασιλείαν, ἵνα ἐσθίητε καί πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου ἐν τῇ βασιλείᾳ μου καί

2. Παράβαλε τήν εἰκόνα, στήν ὁποία παραπέμπει ἀρκετές φορές ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Μαγνησιεῦσιν 6, ΒΕΠΕΣ 2, 269. Τραλλιανοῖς 3, ΒΕΠΕΣ 2, 272. Σμυρναίοις 8, ΒΕΠΕΣ 2, 281.

καθίσεσθε ἐπὶ θρόνων κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλάς τοῦ Ἰσραήλ» (Λουκ. 22, 29-30).

Ἐπανερχόμεσθε στό θέμα τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καί θά δοῦμε ἓνα κείμενο, μέ τό ὅποιο ἐπισημαίνονται μέ τόν καλύτερο τρόπο καί μέ πολλή διάκριση λεπτομέρειες, πού σήμερα μᾶς διαφεύγουν, σχετικά μέ τήν μεγάλην σημασία τῆς τηρήσεως τῆς τάξεως τῆς λατρείας. Πρόκειται περί τῆς Διηγέσεως τοῦ ἀββᾶ Ἰωάννου καί τοῦ ἀββᾶ Σωφρονίου περί τοῦ ἀββᾶ Νεῖλου³, ἓνα σχετικά ἄγνωστο κείμενο τοῦ κατὰ τά ἄλλα πολύ γνωστοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Μόσχου. Ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Μόσχος (†619) καί ὁ ἁγ. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (†638) εἶναι γνωστό, ὅτι περιηγήθηκαν μαζί στοὺς Ἁγίους Τόπους καί στά ἀσκητήρια τῆς Συρίας καί τῆς Αἰγύπτου, σέ ὀρισμένα ἀπό τά ὅποια παρέμειναν ἀρκετά χρόνια. Καρπός τοῦ προσκυνήματός τους εἶναι τό Λειμωνάριον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Μόσχου, στό ὅποιο ἔχουν καταγραφεῖ οἱ ποικίλες διηγήσεις, πού ἄκουσαν, καί οἱ περιγραφές, ὧσων εἶδαν μέ τά μάτια τους, γιά τήν ἀσκητική ζωή τῶν μεγάλων ἀσκητῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Κατά τήν ἐπίσκεψή τους στό ὄρος Σινᾶ ἐπισκέφθηκαν καί τόν ἀββᾶ Νεῖλο, ὁ ὁποῖος ἐμόναζε στήν κορυφή τοῦ ὄρους μαζί μέ δύο ὑποτακτικούς. Ἔτυχε νά φθάσουν στήν κορυφή τοῦ ὄρους Σινᾶ Σάββατο ἀπόγευμα, ὡς ἐκ τούτου συμμετέχουν στόν Ἑσπερινό καί

3. Ἡ διήγηση αὐτή δέν ἔχει συμπεριληφθεῖ στό Λειμωνάριο, πιθανόν λόγω τοῦ ἐιδικοῦ περιεχομένου της καί τῆς μεγάλης ἐκτάσεώς της, ἔχει περιωθεῖ ὁμως ἀπό τόν ἁγ. Νίκωνα τόν Μαυρορεῖτη, βλ. Augusta Longo, *Il testo integrale della "Narrazione degli abati Giovanni e Sofronio"* attraverso le Ἑρμηνεῖαι di Nicone. *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 2-3 (1965-1966) 251-267, καί Δημητρίου Γ. Τσάμη, *Τό γεροντικόν τοῦ Σινᾶ*, ἔκδ. Δ'. Ἐκδ. Λυδία, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 454-479.

στόν Ὁρθρο τῆς Κυριακῆς, πού τελοῦσε ὁ ἀββᾶς στό ἀσκητήριό του. Θεία Λειτουργία δέν ἐτελέσθη, διότι δέν ὑπῆρχε κανείς πρεσβύτερος μεταξύ τους. Τό κείμενο περιγράφει λεπτομερῶς τόν Ἑσπερινό καί τόν Ὁρθρο, οἱ ὁποῖοι ὅμως, ὅπως παρατηροῦν μέ ἔκπληξη οἱ δύο προσκυνητές ἐπισκέπτες, δέν περιλαμβάνουν παρά ἐλάχιστα στοιχεῖα ἀπό αὐτά πού ἐγνώριζαν ἀπό τίς Ἀκολουθίες, στίς ὁποῖες συμμετεῖχαν στίς πόλεις. Ἀκόμη καί στοιχεῖα, πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ἀρχαϊκά στοιχεῖα κορμοῦ τῶν Ἀκολουθιῶν, ὅπως εἶναι οἱ λυχνικοί Ψαλμοί, τό «Φῶς ἰλαρόν» καί τό «Καταξίωσον, Κύριε» γιά τόν Ἑσπερινό, ὁ Ἐξάψαλμος, οἱ Ψαλμοί τῶν Αἴνων καί ἡ Μεγάλη Δοξολογία γιά τόν Ὁρθρο, δέν περιλαμβάνονταν στίς Ἀκολουθίες τοῦ ἀββᾶ Νείλου. Οἱ Ἀκολουθίες πού ἐτελέσθηκαν περιελάμβαναν ἀνάγνωση ὅλου τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν Ἰακώβου, Πέτρου καί Ἰωάννου μαζί μέ ἐπαναλαμβανόμενα «Πάτερ, ἡμῶν» καί ἑκατοντάδες «Κύριε, ἐλέησον». Μετά ἀπό ὅλα αὐτά καί μετά τό πέρας τῆς ὀλονύκτιας Ἀκολουθίας ἐκφράζουν τήν ἔκπληξή τους οἱ ἐπισκέπτες καί ρωτοῦν μέ λίγη θρασύτητα τόν γέροντα, «Διατί, ἀββᾶ, οὐ φυλάτιτε τήν τάξιν τῆς καθολικῆς καί ἀποστολικῆς ἐκκλησίας;». Καί λαμβάνουν ἀπό τόν ἀσκητή τήν ἀπάντηση πού ἔπρεπε. «Ὁ μή φυλάτιων τήν τάξιν τῆς καθολικῆς καί ἀποστολικῆς ἐκκλησίας ἔστω τό ἀνάθεμα καί ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καί ἐν τῷ μέλλοντι». Στόν διάλογο πού ἀκολουθεῖ ἐξηγεῖ ὁ γέροντας, ὅτι στό ἀσκητήριον, ὅπου δέν ὑπάρχει κανείς χειροτονημένος κληρικός, ὄχι μόνον πρεσβύτερος ἢ διάκονος, ἀλλά οὔτε ἀναγνώστης οὔτε ψάλτης, δέν ἐπιτρέπεται οἱ μοναχοί νά ἀναγινώσκουν οὔτε νά ψάλλουν, αὐτά πού ἀναγινώσκουν καί ψάλλουν στίς πόλεις οἱ χειροτονημένοι κληρικοί ἢ οἱ χειροθετημένοι κατώτεροι κληρικοί, ὑποδιάκονοι, ἀναγνώστες καί ψάλτες. Βασικός λόγος εἶναι, ὅτι «οἱ μοναχοί

ταῦτα οὐ λέγουσιν, ἵνα μή σφειτερίζωνται ἑαυτοῖς τὴν ἱερωσύνην καὶ ταῦτα γάρ, ἅπερ εἶρηκας, ψαλιῶν καὶ ἀναγνωστῶν εἰσι καὶ ὑποδιακόνων καὶ πρεσβυτέρων καὶ τῶν τὰς χειροτονίας ἐχόντων». Ἀφοῦ ὅλα ὅσα ἀναγινώσκονται ἢ ψάλλονται σὶς πόλεις ἀναγινώσκονται καὶ ψάλλονται ἀπὸ τοὺς «τὰς χειροτονίας ἔχοντας», γιὰ τὸν ἀπλό αὐτὸ λόγῳ δὲν ἀναγινώσκουν οὔτε ψάλλουν σὶς ἀσκητήριον κάτι ἀπὸ αὐτὰ οἱ μὴ ἔχοντες χειροτονίαν. Καταφεύγουν λοιπὸν σὴν μακρὰ καὶ ὑπομονητικὴ ἀνάγνωσις τοῦ Ψαλιτηρίου, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος (καὶ δὲν τὸ ψάλλουν, ὅπως γίνεται σὶς Ἀντίφωνα), καὶ σὶς Καθολικὲς Ἐπιστολὲς τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἰακώβου, Πέτρου καὶ Ἰωάννου, ἀφοῦ δὲν μποροῦν νὰ ἀναγνώσουν τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἢ τίς Ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, δεδομένου, ὅτι αὐτὰ τὰ διαβάζουν σὶς ἐκκλησίαις οἱ ἀναγνώστες, οὔτε πολὺ περισσότερο μποροῦν νὰ ἀναγνώσουν τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια, ἀφοῦ αὐτὰ ἀναγινώσκονται σὶς ἐκκλησίαις ἀπὸ τοὺς διακόνους, τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς ἐπισκόπους. Βέβαια ἡ μοναστικὴ αὕτη Ἀκολουθία ἦταν πολὺ μακρὰ καὶ μονότονη, περιελάμβανε μόνον ἀναγνώσεις καὶ δὲν εἶχε κανένα ψαλιτὸ ὕμνο.

Ἐπισημαίνουμε, ὅτι στὸν διάλογον πού ἀκολουθεῖ τονίζεται ἀπὸ τὸν ἀββᾶ Νεῖλο ἰδιαίτερος καὶ μᾶς ὁδηγεῖ μέ πολλά καὶ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα νὰ συνειδητοποιήσουμε γιὰ μία ἀκόμη φορά, ὅτι ὅλοι, ὅσοι ἀνελάμβαναν διακονήματα σὴν Ἐκκλησίᾳ, ὄφειλαν νὰ ἔχουν λάβει χειροτονία ἢ χειροθεσία, σύμφωνα μέ τὴν διάκριση μεταξύ χειροτονίας καὶ χειροθεσίας πού ἐφαρμόζουμε σήμερον. Ἀπὸ τὸν ἀπλό νεωκόρον, τὸν θυρωρό, τὸν ψάλτην, τὸν ἀναγνώστην, τὸν ὑποδιάκονον, αὐτὸν δηλαδή πού θά βαστοῦσε τίς λαμπάδες ἢ θά ἐφρόντιζε τὸ θυμιατὸ (τὴν ὑπηρεσία δηλαδή πού προσφέρουν σήμερον ἐθελοντικὰ τὰ παιδιὰ ἢ εὐλαβεῖς χριστιανοί,

πού συχνάζουν στίς Ἀκολουθίες μας), ἕως τοὺς διακόνους καί τοὺς λοιποὺς ἀνωτέρους κληρικούς, ὅλοι ἀπαιτεῖται νά ἔχουν λάβει ἰδιαίτερη εὐλογία, χειροθεσία ἢ χειροτονία, γιά νά ἐπιτελέσουν τά τοῦ διακονήματός τους. Κανείς δέν κάνει τίποτε μέσα στήν ἐκκλησία κατά τήν ὥρα τῆς λατρείας, ἂν δέν ἔχει λάβει εἰδική χειροθεσία γιά τόν σκοπό αὐτό.

Τό θέμα ἔχει θεμελιώδη θέση στήν τάξη τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὅλοι ὅσοι ὑπηρετοῦν κατά τήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν ὁ κάθε ἓνας αὐστηρά καθορισμένο διακόνημα, δέν εἶναι δυνατόν νά τελεῖ ὁ ὑποδιάκονος τά τοῦ διακόνου, οὔτε ὁ ἀναγνώστης τά τοῦ ψάλτου. Αὐτά σήμερα μᾶς φαίνονται ὑπερβολικά, ὅταν ὁμως προχωρήσουμε στοὺς ἀνωτέρους βαθμούς τῆς ἱερωσύνης διαπιστώνουμε, ὅτι εἶναι πολύ λογικά καί σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες καί τό ἥθος τῆς Ἐκκλησίας μας. Δέν μπορούμε νά φανταστοῦμε τόν διάκονο νά ἐπιτελεῖ τά τοῦ πρεσβυτέρου, οὔτε τόν ἐπίσκοπο τά τοῦ διακόνου. Ὅπως εἶναι ἀδιανόητο νά τελέσει ὁ διάκονος, ὅσα ἀνήκουν στόν πρεσβύτερο, ἔτσι ἦταν γιά πολλοὺς αἰῶνες στήν Ἐκκλησία τό ἴδιο ἀδιανόητο νά τελέσει ὁ πρεσβύτερος τά τοῦ διακόνου.

Ἀκριβῶς αὐτό τό θέμα τό εὐρίσκουμε δέκα αἰῶνες μετά, κατά τόν 10¹ αἰ., νά ἀπασχολεῖ πάλι τοὺς ὑπευθύνους γιά τήν λειτουργική εὐταξία. Ἡ θεωρία καί οἱ θεολογικές προϋποθέσεις εἶναι οἱ ἴδιες, τό ἐρώτημα μόνον διαφέρει. Ἐτέθη ἀπό κάποια ἄγνωστη σέ μᾶς ἀφορμή τό ἐρώτημα, ὅταν συλλειτουργοῦν δύο πρεσβύτεροι, ποῖος ἀπό τοὺς δύο θά πεῖ τά τοῦ διακόνου καί ποῖος τά τοῦ πρεσβυτέρου; Προφανῶς τό πρόβλημα ὑπάρχει καί ὅταν συλλειτουργοῦν τρεῖς ἢ τέσσερις ἢ ὅσοιδήποτε πρεσβύτεροι, ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχει διάκονος. Δέν γνωρίζουμε τίς ἀκριβεῖς συνθήκες, ὑπό τίς ὁποῖες ἐτέθη τό ἐρώτημα, γνωρίζουμε ὁμως, ὅτι δίδεται ἡ ἀπάντηση νά μὴν λειτουργοῦν μόνον δύο πρεσβύτεροι,

διότι δέν εἶναι σωστό ὁ ἕνας ἐκ τῶν δύο πρεσβυτέρων νά ἐπέχει τήν θέση τοῦ διακόνου. «Δύο ἱερεῖς ἄνευ διακόνου μή λειτουργήτωσαν, μή γάρ ὁ νόμος κολάζει, ἀλλά τά τῶν ἱερέων μή ἐν μάχῃ καί ἔριδι καί ζήλῳ, ἀλλά τοῦ διακόνου ὁ νόμος λύει αὐτούς λειτουργῆσαι»⁴.

Σήμερα μᾶς φαίνεται ἀπίθανο τό ἐρώτημα καί ἀκόμη πιά ἀπίθανη ἡ λύση πού ἐδόθη. Ὡς κάνουμε μία προσπάθεια νά ἐξιχνιάσουμε, ποία μπορεῖ νά ἦταν ἡ ἀφορμή γιά νά τεθεῖ ἕνα τέτοιο ἐρώτημα. Ἔχουμε μαρτυρίες μέχρι τοῦ 11 αἰ., ὅτι ἡ συνηθισμένη πρακτική στίς ἐκκλησίες τῶν πόλεων ἦταν νά λειτουργεῖ κάθε Κυριακή καί ἑορτή ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως περιστοιχιζόμενος ἀπό ὅλους τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐπισκοπῆς, τοὺς διακόνους καί ὅλους τοὺς κατωτέρους κληρικούς. Πράγμα πού σημαίνει, ὅτι κάθε Κυριακή καί μεγάλη ἑορτή γινόταν σέ ἕνα ναό μόνον κάθε πόλεως ἡ Σύναξη τῆς Θεῆς Λειτουργίας. Ὡς θυμηθοῦμε τά Συναξάρια, σέ πολλά ἀπό τά ὁποῖα διαβάζουμε, «τελεῖται δέ αὐτοῦ ἡ Σύναξις ἐν τῷ ναῶ...» καί ὀρίζεται ὁ συγκεκριμένος ναός, στόν ὁποῖο συνάζονται ὅλοι οἱ χριστιανοί, κληρικοί καί λαϊκοί σημαίνει αὐτό, ἀπό τόν ἀνώτερο ἕως τόν κατώτερο, γιά νά ἑορτάσουν τόν ἑορταζόμενο ἅγιο. Στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Νικήτας ὁ Στηθαῖος ἐλέγχει κάποιον ἱερομόνα-

4. Θεοδώρου Ἐ. Γιάγκου, Λειτουργικοκανονικές διατάξεις στό Νομοκάνονα Μ. Λαύρας Κ14 (1301). Ἐπιστημονική Ἐπιτηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ποιμαντικῆς 4(1996)73-103, σελ. 81, ὑπόσημ. 32. Πρόκειται περί χειρογράφου τοῦ ἔτους 1600, φ. 181β-182α. Βλ. ἐπίσης Ὁ Νομοκάνων τοῦ Cotelierius, ἐπιμέλεια ἐκδ. Γεώργιος Πουλῆς (Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καί Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, 1). Ἐκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1992, κεφ. πγ', ρκπ'.

χο, ὁ ὁποῖος καυχᾶται, ὅτι ἔχει στήν κατοικία του παρεκκλήσιο, ὅπου λειτουργεῖ ὁ ἴδιος, καί ὁ ἔλεγχος συνίσταται ἐκτός τῶν ἄλλων στήν ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότητας μιᾶς Θείας Λειτουργίας, στήν ὁποία δέν παρίσταται ὁ ἐπίσκοπος, ὅλο τό πρεσβυτέριο καί γενικῶς οἱ κληρικοί καί ὁ λαός τῆς πόλεως.

«Εἰ δέ λέγεις σεμνόν εἶναι τό ὑπό τόν οἶκόν σου ἐκκλησιαστήριον... τοῦτο πρὸς καταδίκην μεγάλην σου τοῦ κυρίου τοῦ οἴκου ἐν ἀγνοίᾳ καί γνώσει προσπαιόντος τῇ τῶν ἀποστόλων καί τῶν πατέρων διδασκαλίᾳ. Οὐ γάρ ἐφείτα σοι πρὸς αὐτῶν ἐν τῷ κοινῷ σου συνάγειν οἶκῳ καί πηγνύειν θυσιαστήριον ἕτερον παρά τήν καθολικὴν ἐκκλησίαν τὴν πλησιάζουσαν καί ἀναφέρειν θυσίαν ἐν αὐτῷ ἱεράν τῷ Θεῷ. Ταῦτα γάρ οἱ τοῦ Χριστοῦ μαθηταὶ καί σὺν αὐτοῖς οἱ θεῖοι πατέρες ἀπεδοκίμασαν, ἀλλ' ἐν καθολικῇ καί ἀφιερωμένη καί καθιερωμένη Θεῷ ἐκκλησίᾳ προσφέρειν ἐθέσπισαν καί συνάγεσθαι ἅπαντας, ἐν ἧ ὁ διάκοσμος ἅπας σῶός ἐστι τοῦ ἱεροῦ βήματος καί οἱ διάκονοι μετὰ τῶν ὑποδιακόνων παρίστανται»⁵.

Σέ ἀντίθεση ὁμως μέ ὅλα αὐτά εἶναι γνωστό, ὅτι ἀπὸ αἰῶνες ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νά τελέσει τὴν Θεία Λειτουργία ἓνας μόνον πρεσβύτερος. Οἱ διηγῆσεις, πού ἔχουμε ἀπὸ τοὺς προσκυνητές στά ἀσκητήρια καί στίς Λαῦρες τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως ἀπὸ τό Λειμωνάριο τοῦ Ἰωάννου Μόσχου ἢ τὴν Λαυσαϊκὴ Ἱστορία τοῦ Παλλαδίου καί τίς διάφορες συλλογές Γερροντικῶν Ἀποφθεγμάτων, προερχόμενες ἀπὸ

5. Νικήτα Σπηθάτου, Ἐπιστολή VIII, 4. Jean Darrouzès, Nicetas Stethatos, *Opuscles et Lettres (Sources Chretiennes 81)*, σέλ. 284-286 καί index. Βλ. σχόλιο στό Robert Taft, *The Pontifical Liturgy of the Great Church ...* σέλ. 296 ὑπόσημ. 50.

τόν ε΄ ἕως καί τόν ζ΄ αἰ., μαρτυροῦν γιά τήν τέλεση Θείας Λειτουργίας ἀπό ἕνα πρεσβύτερο μόνον, ὁ ὁποῖος κάποιες φορές ὑπηρετεῖτο καί ἀπό ἕνα διάκονο ὃ,ποτε ἐτύχανε νά περνᾶ κάποιος διάκονος ὡς προσκυνητής ἀπό τά ἀσκητήρια ἐκεῖνα. Ἐπίσης σέ πολλά χειρόγραφα Εὐχολόγια (τά ὁποῖα σώζονται ἀπό τόν ν΄ αἰ. καί ἐξῆς), ἰδιαίτερα σέ αὐτά πού προέρχονται ἀπό τήν περιφέρεια τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶναι ἡ Νότια Ἰταλία, ἀπό τήν ὁποία ἔχουν περισωθεῖ τά περισσότερα καί παλαιότερα Εὐχολόγια, παρατηροῦμε, ὅτι δίδουν ὀδηγίες γιά τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπό ἕνα πρεσβύτερο, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ μόνος του μᾶλλον σέ κάποιο μοναστήρι. Μποροῦμε λοιπόν νά ὑποθέσουμε, ὅτι δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο ἡ τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας νά γινόταν μέχρι τοῦ 10^{του} αἰῶνος, κατά τόν ὁποῖο τίθεται τό ἐρώτημα πού ἀναφέραμε, μέ τίς ἐξῆς δύο καί μόνον συνθέσεις ἀπό ἀπόψεως κληρικῶν. α΄) Θεία Λειτουργία σέ καθεδρικό ναό ἢ γενικά σέ κάποιο μεγάλο ναό μιᾶς πόλεως κάθε Κυριακή καί ἑορτή ἐτελεῖτο μέ προεστῶτα τόν ἐπίσκοπο καί μέ τήν συμμετοχή ὄλου του πρεσβυτερίου, τῶν διακόνων, τῶν ὑπολοίπων κατωτέρων κληρικῶν καί τοῦ λαοῦ τῆς πόλεως. Προφανῶς στήν περίπτωση ἀπουσίας τοῦ ἐπισκόπου μποροῦσαν νά λειτουργήσουν οἱ πρεσβύτεροι, ἀλλά πάντα θά ἦταν προφανῶς παρόντες οἱ διάκονοι καί ὄλοι οἱ ὑπόλοιποι. β΄) Θεία Λειτουργία σέ μοναστήρι ἢ σέ κάποια μικρή μᾶλλον ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἦταν ἰδιωτικό παρεκκλήσιο κάποιου εὐλαβοῦς ἄρχοντος, ἐτελεῖτο ἀπό ἕνα μόνον πρεσβύτερο εἴτε χωρίς εἴτε μέ τήν βοήθεια διακόνου ἢ, ἀπό ὅτι φαίνεται πολύ σπάνια, ἀπό περισσοτέρους τοῦ ἑνός πρεσβυτέρους, ἀλλά πάντα μέ τήν ὑπηρεσία ἑνός τοῦλάχιστον διακόνου. Δηλαδή ἦταν μᾶλλον ἀδιανόητο νά τελεσθεῖ Θεία Λειτουργία μέ δύο ἢ περισσοτέρους πρεσβυτέρους χωρίς τήν παρουσία διακόνου καί γιά τόν λόγο αὐτό

προφανῶς προεκλήθη τό πρόβλημα πού ἀναφέραμε. Μία σημείωση ἀκόμη. Στήν ἐπιστολή του ὁ Νικήτας Σιτηθᾶτος σημειώνει, ὅτι στήν Θεία Λειτουργία αὐτήν, πού παρίσταται ὁλος ὁ λαός τῆς πόλεως, μπροστά ἀπό ὅλους, κοντά δηλαδή στό κιγκλίδωμα τοῦ ἱεροῦ βήματος, στέκονται οἱ μοναχοί καί πίσω ἀπό αὐτούς οἱ λαϊκοί. Πέραν ὅλων τῶν ἄλλων αὐτό σημαίνει γιά μᾶς καί ὑποστηρίζει, ὅσα σημειώσαμε περί τῆς συνάξεως ὅλων σέ ἕνα ναό, ὅτι ὑπῆρχαν μοναχοί στήν Κωνσταντινούπολη κατά τόν 1α΄ αι., οἱ ὁποῖοι δέν λειτουργοῦνταν στά μοναστήρια τους, ἀλλά στήν Ἁγία Σοφία ἡ, ἃν ἔτσι ὀριζε τό τυπικό, σέ κάποια ἄλλη ἐκκλησία τῆς Πόλεως μαζί μέ ὅλον τόν λαό τῆς Πόλεως.

Ἐς δοῦμε τώρα ἕνα ἄλλο θέμα σχετικά μέ τήν εὐταξία τῆς θείας λατρείας, τήν ὀρθή ἀντιμετώπιση τοῦ ὁποῖου τήν μαθαίνουμε μέσα ἀπό τοὺς βίους τῶν ἁγίων. Ἐν διαπιστώσουμε κατά τήν διάρκεια μιᾶς Ἀκολουθίας, ὅτι γίνεται κάποιο σφάλμα, κάποια ἀβλεψία, ἀκόμη καί ἃν εἶναι ἐσκεμμένα, μέ ποῖο τρόπο διορθώνουμε τό λάθος; Πῶς καί πότε κάνουμε τήν ἀπαιτούμενη παρατήρηση;

Υπάρχει ἕνα γεγονός, πού συνέβη στόν ἅγ. Μαρκιανό τόν Οἰκονόμο, τήν μνήμη τοῦ ὁποῖου ἐορτάζουμε τήν 10η Ἰανουαρίου, ἀπό τό ὁποῖο μπορούμε νά μάθουμε πῶς καί πότε γίνονται οἱ παρατηρήσεις σέ ὄσους σφάλουν. Ὁ ἅγ. Μαρκιανός ἔζησε ἐπί Λέοντος Α΄ (457-474) καί πατριάρχου Γενναδίου (458-471) καί τό γεγονός πού μᾶς ἐνδιαφέρει συνέβη κατά πᾶσαν πιθανότητα στίς 22 Δεκεμβρίου ἐνός ἀπό τά ἔτη 468, 469 ἢ 470, κατά τήν ἡμέρα δηλαδή τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς ἁγ. μάρτυρος Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας καί κατά τήν κατάθεση τῶν ἁγίων λειψάνων τῆς ἁγίας στόν προσφάτως τότε ἀνακαινισθέντα ὁμώνυμο ναό τῆς στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀναφέρεται λοιπόν στόν βίο του, ὅτι ὁ ἅγιος κατά τήν διάρκεια τῆς λιτανείας, πού γινό-

ταν μέ τά ἅγια λείψανα, διέφυγε τήν προσοχή ὄλων καί σέ μία κρυφή γωνία ἔβγαλε τό στιχάριο τῆς στολῆς του καί τό ἔδωσε σέ ἕνα πτωχό, πού τοῦ ἐζήτησε ἐκείνη τήν ὥρα ἐλεημοσύνη, καί ἔμεινε μέ τό φελώνιο, τό ὁποῖο τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν πολύ μεγάλο καί μακρύ, ὥστε νά καλύπτει ὄλο τό σῶμα τοῦ ἱερέως πού τό φοροῦσε. Κατά τήν διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας φοβόταν μήπως τόν ἀνιληφθοῦν οἱ ἄλλοι καί συνεχῶς ἐμάζευε τό φελώνιο μέ τά χέρια του, «περιέπλεκεν τό φελώνιον αὐτοῦ συσφίγγων, ἵνα μή ὀραθῆ, ὅτι γυμνός ἐστίν, οἱ δέ παρεστῶτες ἱερεῖς καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐθεάσαντο, ὅτι βασιλικήν στολήν ἦν ἐνδεδυμένος ἐνδοθεν τοῦ φελωνίου αὐτοῦ». Παρ' ὄλον πού ἐκεῖνος δέν φοροῦσε στιχάριο οἱ παριστάμενοι ἔβλεπαν νά φορεῖ βασιλικό στιχάριο. Κατά τήν ὥρα τῆς χερνιβίας, ὅπως καί κατά τήν ὥρα τοῦ ἀσπασμοῦ καί κατά τήν ὥρα τῆς Θείας Μεταλήψεως, συνεχίζει ὁ ἀφηγητής, δέν μπόρεσε νά κρύψει τά χέρια του οὔτε τά πόδια του, ὄλοι οἱ παριστάμενοι ὁμῶς «ἐθεώρουν ἐν ταῖς χερσίν αὐτοῦ φαινομένην τήν στολήν αὐτοῦ διαλάμπουσαν». Κάποιοι ἀπό τοὺς παρισταμένους ἱερεῖς ἐπλησίασαν τόν Πατριάρχη καί σιωπηλά τοῦ ἐπεσήμαναν τό γεγονός, «τινές δέ φθόνῳ φερόμενοι διαβάλλουσιν αὐτόν τῷ ἐπισκόπῳ, ὁ δέ εἶπεν αὐτοῖς, καγῶ ἐθεασάμην». Ὅλα ἔγιναν πολύ διακριτικά, ὄλοι εἶχαν διαπιστώσει μία παρατυπία καί ὄλοι τήν ἐχειρίστηκαν μέ πολύ διακριτικό τρόπο, εἴτε εἶχαν καλή πρόθεση εἴτε κακή. Αὐτό πού ἐνδιαφέρει ἐμᾶς εἶναι τό γεγονός, ὅτι ὁ πατριάρχης περίμενε νά τελειώσει ἡ Θεία Λειτουργία καί ὄλη ἡ συνήθης Ἀκολουθία καί μετὰ προέβη στόν ἔλεγχο τοῦ σφάλματος, «πληρωθεῖσθε δέ τῆς πάσης ἀκολουθίας καί εἰσελθόντες εἰς τό σκευοφυλάκιον τῆς ἀγίας Ἀναστασίας ἤρξατο ἐγκαλεῖν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γεννάδιος τῷ μακαρίῳ Μαρκιανῷ λέγων, Τί τοῦτο ἐποίησας καί παρά τοὺς κανόνας ἔπραξας, μή ἔδει σέ

βασιλικόν φόρεμα φορέσαι;». Στὴν ταπεινὴ ἄρνηση τοῦ ἁγίου, ὅτι δὲν ἔκανε τίποτε τὸ παράτυπο, ἐπέμενε ὁ πατριάρχης, «Ἐθεασάμεθα οἱ πάντες καὶ σύ ἄρνεῖσαι; Καὶ προσελθὼν ἐκούφισεν τὸ φελώνιον αὐτοῦ καὶ εὐρέθη γυμνόν τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ μαθὼν παρ' αὐτοῦ τὴν αἰτίαν ἐδόξασεν τὸν Θεόν τὸν διδόντα χάριν τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτὸν καὶ φυλάττουσι τὰ προστάγματα αὐτοῦ»⁶.

Καὶ ἄλλο γεγονός παρόμοιο εἶναι ἀποθνησασμένο στό Λειμωνάριο τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Μόσχου. Ὑπῆρχε κάποιος ἀσκητὴς «καθαρός καὶ ἅγιος», ὁ ὁποῖος εἶχε τὸν βαθμὸ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ὅποτε ἐτελοῦσε τὴν Θεία Λειτουργία ἔβλεπε ἀγγέλους «ἐκ τῶν δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ εὐωνύμων ἰσταμένους». Ἦταν ὁμως «ἄπειρος τῶν θείων δογμάτων» καὶ ἐπειδὴ εἶχε παραλάβει τὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς ἀπὸ αἰρετικούς ἔλεγε μὲ ἀκακία καὶ ἀπλότητα τὴν Εὐχὴ χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ δογματικά λάθη. Κάποτε «κατ' οἰκονομίαν παρέβαλεν αὐτῷ τίς ἀδελφός πείραν ἔχων τῶν θείων δογμάτων», ὁ ὁποῖος ἀδελφός ἦταν διάκονος, καὶ κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἁγίας προσφορᾶς τὸν ἄκουσε πού ἀνέπεμπε τὴν Εὐχὴ, πού περιελάμβανε τίς αἰρετικές δοξασίες. Μετὰ τὸ πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας ἔκανε τὴν παρατήρηση ὁ διάκονος πρὸς τὸν γέροντα, «ταῦτα, ἃ εἶπας, πάτερ, εἰς τὴν προσκομιδὴν, οὐκ εἰσὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως». Τὴν ὥρα ἐκείνη δὲν τὸν ἐπίστευσε ὁ γέροντας καὶ ἔτσι κατὰ τὴν ἐπομένη φορὰ πού προσέφερε τὴν Θεία Λειτουργία καὶ εἶδε,

6. Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαρκιανοῦ, γενομένου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Δ'. Ἁγία Πετρούπολις 1897, σελ. 258-270. Ἐκτενέστερη καὶ νεώτερη ἔκδοσις βλ. MPG 114, 429-456.

ὅπως συνήθως, τοὺς ἀγγέλους παρισταμένους τοὺς ἐρώτησε γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἡ ἀπάντησις πού ἔλαβε ἦταν, ὅτι πράγματι κάνει λάθος καὶ πρέπει νὰ τὸ διορθώσει. Καὶ τοὺς ἐρωτᾷ πάλι μὲ ἔκδηλη ἀπορία, «καὶ διὰ τί οὐκ εἶπατέ μοι ὑμεῖς;», καὶ ἀπάντησαν οἱ ἄγγελοι, «ὅτι ὁ Θεὸς οὕτως ὠκονόμπησεν, ἄνθρωπον δι' ἀνθρώπων διορθοῦσθαι. Καὶ ἀπὸ τότε διορθώσατο εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ καὶ τῷ ἀδελφῷ»⁷.

Μαθαίνουμε λοιπὸν ἀπὸ τίς διηγήσεις τῶν βίων τῶν ἁγίων, ὅτι οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὰ σφάλματα γίνονται μετὰ τὸ πέρας τῆς Ἀκολουθίας, προφανῶς, διότι τίποτε δέν εἶναι σημαντικότερο κατὰ τὴν ὥρα τῆς Ἀκολουθίας ἀπὸ τίς προσευχές καὶ τοὺς ὕμνους, πού ἀναπέμπονται πρὸς τὸν Θεό.

Συνειδητοποιοῦμε πλέον, ὅτι στὴν Ἐκκλησία κανεὶς δέν ὑπάρχει μόνος, κανεὶς δέν πορεύεται μόνος. Γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὑπάρχει καὶ κάποιος ἀδελφός, ὁ ὁποῖος τὴν πρέπουσα στιγμή, ὁ Θεὸς γνωρίζει πότε, θά παίξει σημαντικό ρόλο στὸν δρόμο γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ κάθε ἐνός. Μήπως ἡ συνειδητοποίηση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀληθείας εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς; Εἶδαμε, ὅτι ἄγγελος Κυρίου ἀπεκάλυψε στὸν «καθαρό καὶ ἅγιο» ἄσκητή, ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ οἱ ἄνθρωποι διδάσκονται ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς, ἐπίσης εἶδαμε, ὅτι αὐτὸ τοῦ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θείας λατρείας. Ὑπῆρχαν παλαιότερα στὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ ἰδιαιτέρως στὴν Θεία Λειτουργία, καὶ δυστυχῶς τοὺς τελευταίους αἰῶνες ἔχουν ξεχασθεῖ, κάποιες διατάξεις, ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων συνειδητοποιοῦσαν οἱ ἄνθρωποι

7. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, κέφ. 199. MPG 87γ, 3088. Βλ. στὴν σειρά Ἄνθη τῆς Ἐρήμου, τεῦχος 17, Ἅγιον Ὅρος 1986, σελ. 232-233.

τὴν ἀλληλεξάρτησιν, πού κάθε μέλος τῆς ἐκκλησίας, οἰοῦ-
δήποτε βαθμοῦ καί τάξεως, εἶχε ἀπό τὰ ἄλλα μέλη τῆς. Θά
ἀναφερθοῦμε σέ τρία σημεῖα τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λει-
τουργίας, τὰ ὁποῖα σήμερα ἔχουν ὑποστῆ ἀλλοιώσεις, οἱ
ὁποῖες βάσει ὧσων εἶπαμε θά μπορούσαν νά χαρακτηρι-
στοῦν σημαντικές γιά τό ἦθος τῆς λατρείας μας.

Πρῶτον. Γνωρίζουμε, ὅτι σέ Θεία Λειτουργία, στήν
ὁποία συμμετέχει διάκονος, ἀμέσως μετά τὴν Μεγάλῃ Εἴσο-
δο καί τὴν ἀπόθεσιν καί τὴν κάλυψιν τῶν τιμίων δώρων ἐπά-
νω στήν ἁγία τράπεζα πλησιάζει ὁ διάκονος τόν προεσιῶτα
καί γονατίζει ἢ κλίνει τὴν κεφαλὴ καί λέγει, «Εὖξαι ὑπὲρ
ἐμοῦ, δέσποτα ἅγιε», καί ὁ ἱερεὺς εὖχεται, «Πνεῦμα ἅγιον
ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ καί δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει σοί». Ὁ
διάλογος αὐτός μέχρι τοῦ 10^{οῦ} αἰ. ἦταν παρόμοιος μέ αὐτόν
πού γίνεται σήμερα, ἀλλά μέ ἀντίστροφους τοὺς ρόλους, καί
ἀκόμη στήν πρωτότυπὴν μορφή δέν συμμετεῖχε σέ
αὐτόν ὁ διάκονος. Ἡ πρωτότυπη μορφή ἦταν νά ζητᾶ ὁ
προεσιῶς, εἴτε ἀρχιερέας ἦταν εἴτε πρεσβύτερος, ἀπὸ τοὺς
παρισταμένους ἱερεῖς, εἴτε ἀρχιερεῖς ἦταν εἴτε πρεσβύτε-
ροι, νά εὐχηθοῦν ὑπὲρ αὐτοῦ καί οἱ παρεσιῶτες ἱερεῖς τοῦ
εὖχονταν, «Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ καί δύναμις
ὑψίστου ἐπισκιάσει σοί». Ὁ ἅγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης στίς
ἀρχές τοῦ 10^{οῦ} αἰ. γνωρίζει αὐτὴν τὴν ὀρθὴν τάξιν, δύο λατίνοι
κατὰ τοὺς δύο ἐπομένους αἰῶνες μέ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέ-
ροντα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Petrus Arcadius, τόν 10^{οῦ} αἰ.,
καί ὁ Jacobus Goar, τόν 17^{οῦ} αἰ., ἀποροῦν γιά τὴν ἀσυμφω-
νία, πού παρατηροῦν μεταξύ χειρογράφων καί ἐντύπων. Ὁ
ἅγ. Συμεὼν μάλιστα σημειώνει, ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς, ἐπειδὴ
γνωρίζει, ὅτι εἶναι ἄνθρωπος καί δέν μπορεῖ νά θαρρεῖ εἰς
τόν ἑαυτὸν του, ταπεινά ζητᾶ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τὴν εὐχὴν καί
ἀφοῦ τοῦ ἀπαντήσουν οἱ πρεσβύτεροι ζητᾶ καί τίς προσευ-
χές τοῦ λαοῦ προσευχόμενος καί ὁ ἴδιος ὑπὲρ αὐτοῦ, καί ὁ

λαός δέν ἀπαντᾷ μέ τό «Κύριε, ἐλέησον», ἀλλά μέ τό «Εἰς πολλά ἔτη, Δέσποτα» ἐννοώντας νά τελεῖ τήν Θεία Λειτουργία ἀξίως γιά πολλά χρόνια⁸.

Ἡ παραδοσιακή διάταξη γιά τόν διάλογο αὐτό περιγράφεται μέ σαφήνεια στήν πατριαρχική διάταξη τοῦ 1β' αἰ., στήν ὁποία ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ. Ὁ πατριάρχης μετά τήν νίψη τῶν χειρῶν ἴσταται κοντά στίς ἅγιες θύρες τοῦ ἁγίου βήματος καί οἱ συλλειτουργοί ἀρχιερεῖς καί ἱερεῖς δεξιά καί ἀριστερά του, προσκυνεῖ τρεῖς φορές καί «κάτω νεύων ὀλίγον τήν κεφαλήν καί τῶν ἱερέων ἐπευχομένων αὐτῶ οὕτως, Πνεῦμα ἅγιον... ἐπισκιάσει σοι. Μνήσθητι ἡμῶν, δέσποτα. Ὁ ἀρχιερεὺς λέγει ἄνευ σφραγίδος, Μνησθεῖν ἡμῶν Κύριος ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε, νῦν καί ἀεί καί εἰς τοὺς αἰῶνας».

Σέ πολλά χειρόγραφα Εὐχολόγια, ἀρχίζοντας ἀπό τόν 1' αἰ., ἔχουν δοθεῖ ποικίλες λύσεις στό πρόβλημα πού δημιουργεῖται, ὅταν λειτουργεῖ ἓνας ἱερέας μόνον μέ ἓνα διάκονο καί θά πρέπει νά πεῖ μόνος του τόν διάλογο αὐτό, διότι ὅλοι ἐγνώριζαν τότε, ὅτι ὁ διάλογος ἀφοροῦσε μόνον τοὺς ἱερεῖς καί δέν συμμετεῖχαν σέ αὐτόν οἱ διάκονοι⁹. Οἱ λύσεις πού ἐδόθηκαν μᾶς φαίνονται σήμερα παράδοξες. Σέ Εὐχολόγιο τοῦ 1' αἰ., δίδεται ἡ ὁδηγία πρὸς τόν ἱερέα, «Καί μετὰ τό ἀποθέσθαι τὰ δῶρα ἐν τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ προσπίπτει εἰς τὰ δεξιά καί λέγει, Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπ' ἐμέ καί

8. Robert Taft, *The Great Entrance, A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites* (*Orientalia Christiana Analecta* 200), 2nd ed. Rome 1978, σέλ. 282-283. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ καί τῶν ἐν αὐτῶ ...*, κεφ. 81-82. MPG 155, 729-732.

9. Παραδείγματος χάριν χειρόγραφα Εὐχολόγια Κρυποφέρρης Γ.β.4, 1' αἰ., Μεσσήνης 160, 1α' αἰ., Παρισίων 324, 1δ' αἰ.

δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει μοι καί συλλειτουργήσει μοι. Καί στρέφει εἰς τὰ ἀριστερά καί λέγει, Αὐτό τό πανάγιον πνεῦμα ἐπελεύσεται ἐπ' ἐμέ καί δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει μοι καί συλλειτουργήσει μοι. Ἀμήν». Σέ Εὐχολόγιο τοῦ ἰδ' αἰ. ἔχει ἤδη ἐπέλθει κάποια ἀλλοίωση καί ἐνῶ τήν εὐλογία πρέπει νά τήν ἀναπέμψει ὁ ἱερέας δέν τήν ἀπευθύνει μόνον στόν ἑαυτό του οὔτε στόν διάκονο, ἀλλά καί στόν ἑαυτό του καί στόν διάκονο, καί ἔτσι προτείνεται ἡ ἐξῆς λύση. Λέγει ὁ διάκονος τήν εἰσαγωγική παράκληση λίγο διαφοροποιημένη, «Εὐλογεῖτε, ἅγιοι ἄγγελοι» καί ὁ ἱερεύς εὐλογεῖ μέ τήν εὐλογία σέ πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο, «Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐφ' ἡμᾶς...». Ἡ πατριαρχική διάταξις τοῦ Δημητρίου Γεμιστοῦ, ἡ ὁποία ἔχει συνταχθεῖ περί τό 1380, τήν ἐποχή πού ἦταν Πατριάρχης ὁ ἅγ. Φιλόθεος Κόκκινος, καί εἶναι περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς μέ τό τελευταῖο Εὐχολόγιο πού ἀναφέραμε, ὀρίζει τόν διάλογο ὅπως ἦταν πάντοτε ἐκ παραδόσεως μεταξύ τοῦ προεστῶτος πατριάρχου καί τῶν συνεστώτων, ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων, δέν εἶναι ὁμως σαφές, ἂν συμμετέχουν ἢ ὄχι καί οἱ διάκονοι.

Δεύτερον. Γνωρίζουμε, ὅτι ὅλες οἱ Εὐχές τῆς Θείας Λειτουργίας καί ὄλων τῶν Ἀκολουθιῶν γενικῶς εἶναι τοῦ προεστῶτος. Διηλαδή σέ κάθε σύναξη ἔχει εὐθύνη καί ὀφείλει ὁ προεστῶς, ἰδιαιτέρως ἂν εἶναι ἀρχιερέας, νά ἀναπέμψει ὁ ἴδιος ὅλες τίς Εὐχές. Ἔχει βέβαια πάντα τήν δυνατότητα νά ἀναθέσει σέ κάποιον συλλειτουργοῦντα ἀρχιερέα ἢ πρεσβύτερο νά ἀναπέμψει καί ἐκεῖνος κάποιες Εὐχές, τήν βασιική ὁμως Εὐχή τῆς Θείας Λειτουργίας, τήν Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, δέν θά μπορούσαμε νά φανταστοῦμε σήμερα, ὅτι μπορεῖ νά τήν ἀναπέμψει κάποιος ἄλλος ἐκτός ἀπό τόν προεστῶτα τῆς συνάξεως. Ἔχουμε ὁμως δύο τουλάχιστον καταγεγραμμένα καί συγκεκριμένα παραδείγματα, σύμφωνα μέ τὰ ὁποία δέν γίνεται ἔτσι πάντα, καί μάλιστα τὰ παρα-

δείγματα αυτά δέν προέρχονται από κάποια απομεμακρυσμένη καί ταπεινή ἐπαρχία ὀλιγογράμματων κληρικῶν, ἀλλά ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί τήν Ρώμη τοῦ ε' καί τοῦ σ' αἰῶνος.

Στήν Κωνσταντινούπολη τόν ε' αἰ. καί πάλι στόν βίο τοῦ ἀγ. Μαρκιανοῦ τοῦ Οἰκονόμου κατά τήν διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας βλέπουμε ὅλα νά ἐξελίσσονται κατά τά γνωστά μας χωρίς κάτι ιδιαίτερο καί ὅταν φθάνει ἡ ὥρα τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς, «καί τῆς ἀκολουθίας πάσης γινομένης», μᾶς λέγει ὁ βιογράφος, «ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς ἀγίας ἀναφορᾶς τοῦ ποιῆσαι τήν ἀκολουθίαν εἶπεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῷ μακαρίῳ Μαρκιανῷ, Ἡ χαρά αὕτη ὑμετέρα ἐστίν, κέλευσον τό μυστήριον ἐκτελέσαι. Ὁ δέ μετὰ πάσης προθυμίας δεξάμενος ἐποίησε τήν ἀκολουθίαν». Ἡ βιογραφία λέγει, ὅτι τά ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς ἀγίας Ἀναστασίας γίνονταν, διότι εἶχε ἀνακαινισθεῖ ὁ ναός, ὁ ὁποῖος ἐκόντευε νά γκρεμιστεῖ λόγω τῆς ἐγκαταλείψεώς του, καί ὅτι ὅλο τό βαρῦ ἔργο τῆς ἀνακαινίσεως εἶχε ἀναλάβει ὁ ἅγιος Μαρκιανός, ὁ ὁποῖος ἦταν Οἰκονόμος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού ἐσήμαινε, ὅτι εἶχε τήν εὐθύνη τῶν οἰκονομικῶν θεμάτων, γιά τόν λόγο αὐτό τονίζεται ἰδιαίτερος ἡ ἐλεημοσύνη καί ἡ πτωχεία του¹⁰. Θά μπορούσε νά ἀντιτάξει κανεῖς λοιπόν, ὅτι ὁ Πατριάρχης τόν ἐτίμησε δίδοντάς του τό πρόνομιο νά ἀναπέμψει ἐκεῖνος τήν Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς. Στό δεύτερο ὅμως περιστατικό, τό ὁποῖο θά ἀναφέρουμε πῶς κάτω, συμβαίνουν μᾶλλον τά ἀντίθετα, αὐτός πού ἀναλαμ-

10. Περί τοῦ ὄφφικίου τοῦ οἰκονόμου βλ. Δημητρίου Ν. Μόσχου, Τό ἐκκλησιαστικό ἀξίωμα τοῦ οἰκονόμου: ἐξέλιξη καί σχέση μέ τήν ἐπισκοπική ἐξουσία. Ἐπιστημονική Ἐπιτηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 42(2007)507-533.

βάνει νά ἀναπέμψει τὴν Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς εὐρίσκεται σέ δυσμένεια.

Ὁ ἅγιος πάπας Ρώμης Ἀγαππτός (535-536) ἔχει φέρει «δεδεμένον καί πεζεύοντα ἐν τῇ Ρώμῃ» καί ἔχει βάλει σέ φυλακή τὸν ἐπίσκοπο Ρωμίλλης, μίας μικρῆς πόλεως τριάνα μίλλια ἔξω ἀπὸ τὴν Ρώμην¹¹. Ὁ ἐπίσκοπος Ρωμίλλης εἶχε ἀδίκως κατηγορηθεῖ, ὅτι ἔτρωγε τὸ καθημερινὸ του φαγητὸ σέ ἅγιο δίσκο, ἀπὸ ἐκείνους πού χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸν ἅγιο ἄρτο τῆς Θείας Λειτουργίας. Μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες ξημέρωνε Κυριακὴ καί ὁ ἅγιος πάπας Ρώμης ἀκούει σιτὸν ὕπνο του κάποιον νά τοῦ λέγει, «ταύτη τῇ Κυριακῇ μὴ προσκομίσης μήτε σύ μήτε ἄλλος τις τῶν κληρικῶν ἢ τῶν ἐπισκόπων τῶν ὄντων ἐν τῇ πόλει, ἀλλ' ὁ ἐπίσκοπος, ὃν ἐν τῇ φυλακῇ ἐγκατάκλειστον ἔχεις, ἐκεῖνον θέλω σήμερον ἵνα προσκομίση». Ἡ ὁδηγία ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές ἐπειδὴ ὁ ἅγιος πάπας διερωτᾶτο πῶς θά γίνει αὐτό, ἀφοῦ ὁ ἐπίσκοπος εἶχε κατηγορηθεῖ, ὅτι ἦταν τουλάχιστον ἐπιπόλαιος καί ἀσεβής, καί εὐρισκόταν τιμωρημένος. Τελικὰ ἐκάλεσε τὸν ἐπίσκοπο Ρωμίλλης ὁ πάπας καί μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἀνάκριση, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁμως λόγῳ τῆς μεγάλης ταπεινώσεως τοῦ συκοφαντηθέντος δέν ἔμαθε τίποτε περισσότερο γιὰ τὴν πολιτεία του, τοῦ εἶπε τελικὰ, ὅτι «Σήμερον σύ ἔχεις προσκομίσαι. Καί δὴ παραστάντος αὐτοῦ τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ καί τοῦ πάπα παρισταμένου πλησίον αὐτοῦ καί τῶν διακόνων κιχχλισάντων τὸ θυσιαστήριον ἤρξατο ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς». Εἶναι σαφές, ἀπὸ ὅσα διαβάσαμε, ὅτι, α') κάθε Κυριακὴ γινόταν μία μόνον

11. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, κέφ. 150. MPG 87γ, 3013-3016. Βλ. σπὴν σειρὰ Ἐνθη τῆς Ἐρήμου, τεῦχος 17, Ἅγιον Ὅρος 1986, σελ. 164-166.

Θεία Λειτουργία στήν πόλη τῆς Ρώμης, ὅπως φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἕνας μόνον θά «προσεκόμιζε» καί ὁποιοσδήποτε καί ἄν ἦταν αὐτός θά ἦταν μαζί μέ τόν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως, καί β΄) θά μπορούσε νά εἶχε «προσκομίσει», νά εἶχε ἀναπέμψει δηλαδή τήν Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, ὁποιοσδήποτε ἐπίσκοπος παρεπιδημῶν στήν Ρώμη ἀλλά καί ὁποιοσδήποτε κληρικός τῆς Ρώμης, πρεσβύτερος δηλαδή, «τῶν ὄντων ἐν τῇ πόλει», ἐνῶ θά ἦταν παρών στήν ἐκκλησία καί θά προήδρευε τῆς συνάξεως ὁ ἐπίσκοπος καί πάπας τῆς Ρώμης. Γιά νά μή μείνουμε τελικά μέ τήν ἀπορία τί συνέβη μέ τόν ἐπίσκοπο Ρωμίλλης σημειώνουμε, ὅτι στήν συνέχεια ὅλοι οἱ παριστάμενοι μέ θαυματουργικό τρόπο ἀντελήφθησαν τήν «τοῦ Ἁγίου Πνεύματος παρουσίαν» καί ἔτσι ὅλοι κατάλαβαν, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ρωμίλλης εἶχε συκοφαντηθεῖ ἀδίκως καί ὅτι ἦταν ἅγιος ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ.

Τρίτο σημεῖο τῆς Θείας Λειτουργίας πού ἔχει ὑποστεῖ ἀλλοίωση. Κατά τήν ὥρα τῆς Θείας Μεταλήψεως οἱ ἱερεῖς μεταλαμβάνουν πρῶτοι καί ξεχωριστά τό Ἅγιο Σῶμα καί τό Τίμιο Αἷμα τοῦ Κυρίου. Ἀπό τήν πατριαρχική διάταξη τοῦ 1β΄ αἰ. καί ἀπό πολλά ἀκόμη χειρόγραφα Εὐχολόγια καί Διατάξεις μέχρι τοῦ 1στ΄ αἰ. μαθαίνουμε, ὅτι κατά τήν Θεία Μετάληψη τῶν ἱερέων, ἀρχιερέων, πρεσβυτέρων καί διακόνων, ἕως τήν ἐποχή ἐκείνη προφανῶς ἐφαρμοζόταν καί μία ἀκόμη λεπτομέρεια, πού κάθε ἄλλο παρά λεπτομέρεια εἶναι. Γιά νά μεταλάβει ὁ προεστῶς Πατριάρχης καί γενικά ὁποιοσδήποτε ἦταν προεστῶς κατά τήν Σύναξη, ἔπρεπε νά ὑποδεχθεῖ τό Ἅγιο Σῶμα τοῦ Κυρίου ἀπό τά χέρια τοῦ δευτέρου τῇ τάξει συλλειτουργοῦντος ἀρχιερέως ἢ πρεσβυτέρου, ὁμοίως γιά νά μεταλάβει ἀπό τό Τίμιο Αἷμα ἔπρεπε νά μεταδώσει ὁ δεύτερος τῇ τάξει στόν πρῶτο τῇ τάξει καί στήν συνέχεια ὁ πρῶτος στόν δεύτερο καί σέ ὅλους τοὺς ἄλλους. Μέ ἄλλα λόγια κανεῖς ἀπό τοὺς ἱερεῖς δέν μετελάμβανε μό-

vos του, ὅλοι μὴδενός ἐξαιρουμένου μετελάμβαναν ἀπό τὰ χέρια ἄλλου. Προφανῶς γιά νά ἐφαρμοσθεῖ ἡ τάξη αὐτή προϋποτίθεται, ὅτι δέν λειτουργεῖ ἕνας πρεσβύτερος μόνος χωρίς διάκονο, ἀλλά συλλειτουργοῦν πολλοί ἱερεῖς καί διάκονοι, γεγονός, πού ὅπως σημειώσαμε ἦταν ὁ κανόνας κατὰ τήν ἐποχή ἐκείνη. Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ τάξη αὐτή γιά τήν Θεία Μετάληψη τῶν κληρικῶν περιέπεσε σέ ἀχρησία καί ἐξεχάσθηκε, ὅταν ἄρχισε νά διαδίδεται εὐρέως, γιά λόγους πού δέν εἶναι τῆς ὥρας νά διερευνήσουμε, ἡ Θεία Λειτουργία, τήν ὁποία τελεῖ ἕνας πρεσβύτερος μόνος του, συνήθως χωρίς διάκονο.

Ἡ Διάταξις τοῦ Δημητρίου Γεμιστοῦ, πού ἤδη ἀναφέραμε, ἐπί πατριάρχου Φιλοθέου Κοκκίνου, περιγράφει τήν Θεία Μετάληψη ὡς ἐξῆς: «Εἶτα ὁ χειροτονηθείς ἀρχιερεὺς προσελθὼν ἢ ὁ εὐρισκόμενος πρῶτος τῶν ἄλλων, εἰ μὴ ἐστὶ χειροτονία, καί λαβὼν μερίδα τοῦ ἁγίου ἄρτου δίδωσι τῷ πατριάρχη. Ὁ δέ λαβὼν αὐτήν τῇ δεξιᾷ χειρὶ καί τοῖς τρισὶ δακτύλοις συσφίγξας αὐτήν ἐν τῇ παλάμῃ τοῖς λοιποῖς δυσὶ δακτύλοις λαμβάνει ἄλλην μερίδα καί δίδωσιν αὐτῷ, καί δεξιᾶμενος ἀσπάζεται τήν χεῖρα τοῦ πατριάρχου καί τήν παρεϊάν, τοῦ μὲν πατριάρχου λέγοντος, ὁ Χριστός ἐν μέσῳ ἡμῶν, τοῦ δέ ἀρχιερέως, καί ἐστὶ καί ἔσται. Μεταλαβόντες δέ τοῦ ἐν χερσίν ἁγίου σώματος ἀποσπογγίζουσι τὰς χεῖρας αὐτῶν εἰς τὸ εἰλητόν. Ὁ δέ ἀρχιερεὺς λαβὼν τὸ πρῶτον ποτήριον μεταδίδωσι τῷ πατριάρχη, εἶτα ὁ πατριάρχης τῷ ἀρχιερεῖ. Καί οὕτως ὁ μὲν ἀρχιερεὺς λαβὼν τὸ ποτήριον μετὰ τοῦ καλύμματος συνεργούντων αὐτῷ καί διακόνων τινῶν δι' ἀσφάλειαν ἴσταται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ κίονος ἐκδεχόμενος τοὺς προσερχομένους εἰς τὸ μεταλαβεῖν. Ὁ δέ πατριάρχης λαβὼν τὸν ἅγιον δίσκον μεταδίδωσι τοῖς λοιποῖς ἀρχιερεῦσι καί πρεσβυτέροις τῶν μερίδων τοῦ ἁγίου ἄρτου, εἶτα μεταλαμβάνουσι καί ἀπὸ τοῦ ἁγίου ποτηρίου.

Τῶ δέ πρώτῳ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων κοινωνήσαντι ἀρχιερεῖ ἐπιδίδοται παρά τῶν διακόνων τό δεύτερον ποτήριον καί ἴσεται ἐν τῷ ἀριστερῷ κίονι καί μετ' αὐτούς ἴστανται οἱ τά λοιπά ποτήρια κατέχοντες. Οἱ δέ διάκονοι πρότερον ἀπελθόντες ἐν μέρει τοῦ ἁγίου βήματος καί συγχώρησιν παρ' ἀλλήλων ἐξαιτησάμενοι καί λαβόντες, δεσμήσαντες ἅμα καί τά ὠράρια ἑαυτῶν, προσέρχονται καί αὐτοί καί μεταλαμβάνουσι τοῦ ἁγίου ἄρτου καί τοῦ ἁγίου ποτηρίου.»

Ὁ ἅγ. Συμεών Θεσσαλονίκης εἶναι μᾶλλον ὁ πρῶτος πού ἀναφέρει, ὅτι ὁ προεσιῶς (ἀρχιερέας ἢ πατριάρχης) μπορεῖ νά μεταλαμβάνει ἀπό μόνος του, «οὐ γάρ ἄλλος αὐτῷ μεταδίδωσιν, εἰ μή πού τις τῶν ὁμοταγῶν, ἀρχιερεὺς δηλονότι», καί στήν συνέχεια αὐτός μεταδίδει σέ ὅλους τοὺς ἄλλους. Ἐνῶ γνωρίζει, ὅπως εἶναι φανερό, ὅτι ὑπάρχει ἐκ παραδόσεως ἢ δυνατότητα ἄλλος νά μεταδώσει στόν Πατριάρχη τήν Θεία Μετάληψη, ἀπαιτεῖ αὐτός ὁ ἄλλος νά εἶναι ἀρχιερέας. Ἐναφέρει πάντως, χωρίς ἀλλαγὴ σέ ὅσα ἰσχύουν ἀπό παλαιότερα, τόν ἀσπασμό ὅλων τῶν ἱερέων στήν χεῖρα καί στήν παρεῖα τοῦ μεταδίδοντος ἀρχιερέως καί τίς φράσεις πού ἀνταλλάσσουν¹².

Θά κλείσουμε τήν εἰσήγησή μας μέ τήν ὑπενθύμιση, ὅσων ἀναφέραμε σέ αὐτήν. Ἡ ἀγωγή, πού λαμβάνει κάθε χριστιανός ἀπό τήν λειτουργική ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μας, τό ἦθος δηλαδή, τό ὁποῖο διδάσκεται ἀπό τήν λατρεία μας καί τό διαπιστώνουμε μέσα ἀπό τήν ἱστορική καταγραφή καί τήν πείρα τῶν ἁγίων, χαρακτηρίζεται ἀπό ὑπακοή στόν προεσιῶτα καί ἐπίγνωση τῆς σημασίας τῆς ἱεραρχικῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἐγρήγορη καί προσοχή κατά τήν ἐπι-

12. Συμεών Θεσσαλονίκης, Περί τοῦ θείου ναοῦ καί τῶν ἐν αὐτῷ ..., κεφ. 97-98. MPG 155, 744.

τέλεση τῶν καθηκόντων καί μεγάλο σεβασμό στήν προσωπικότητα τοῦ ἀδελφοῦ. Θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς εὐταξίας τῆς θείας λατρείας εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος, ὅτι φτάνουμε στήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ὄλοι μαζί, κανείς δέν εἰσέρχεται στήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ μόνος. Βασική προϋπόθεση γιά τήν εἴσοδο στήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ ἀληθινοῦ χριστιανικοῦ ἥθους, ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ συμπόρευση μέ τούς ἀδελφούς στόν δρόμο πού ὀδηγεῖ στήν σωτηρία.

Καλύτερο ἐπιστέγασμα ὄλων αὐτῶν θεωρῶ, ὅτι εἶναι ἓνα μικρό ἀπόσπασμα ἀπό τόν Ἀρεοπαγίτικο Λόγο Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, στό ὁποῖο ὀρίζεται ὁ σκοπός τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἢ ἱεραρχίας, ὅπως θέλουν νά τήν ὀνομάζουν τά Ἀρεοπαγίτικά Συγγράμματα. Αὐτός εἶναι ὁ σκοπός τῆς «καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας», «ἡ πρός Θεόν ἡμῶν ὡς ἐφικτόν ἀφομοίωσις τε καί ἔνωσις ... ἡ πρός τήν τῆς ὑπερουρανίας λήξεως ἀναγωγῆν ἡμῶν ὀδοποιήσις, ἢ τῆς ἱερᾶς καί θειοτάτης ἡμῶν ἀναγεννήσεως παράδοσις ... ἡ τοῦ εἶναι θείως ἡμᾶς ἀρρητοτάτη δημιουργία». Μέ ἓνα λόγο ἡ λειτουργική τάξη εἶναι αὐτή πού εἶναι, διότι σκόπο ἔχει τήν ὀδοποίηση, τό ἄνοιγμα τοῦ δρόμου γιά τήν δημιουργία τῆς καινῆς κτίσεως, τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ δηλαδή.

Πρωτοπρ. Γρηγορίου-Τηλεμάχου Σταμκοπούλου,
Ἐπίκ. Καθηγητοῦ Ἐφαρμογῶν τῆς Πληροφορικῆς
Ἀνώτατης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Θεσσαλονίκης

Λειτουργική ἀγωγή καί σύγχρονη τεχνολογία

Τό θέμα πού θά ἀναπτύξουμε στήν εἰσήγηση αὐτή εἶναι «Λειτουργική ἀγωγή καί σύγχρονη τεχνολογία». Σκοπός τοῦ θέματος τῆς εἰσηγήσεως εἶναι νά προσεγγισθεῖ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ νέες τεχνολογίες μπορούν νά συνεισφέρουν στίς παραδοσιακές μεθόδους τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς. Νά ποῦμε ἐκ τῶν προτέρων ὅτι τό θέμα αὐτό εἶναι τεράστιο μέ πάρα πολλές πτυχές καί θά μπορούσε ἀπό μόνο του νά εἶναι θέμα ἡμερίδας. Μέ τόν ὄρο νέες τεχνολογίες θεωροῦμε ὅλες τίς σύγχρονες τεχνολογίες οἱ ὁποῖες ἐμφανίστηκαν τόν τελευταῖο αἰῶνα καί γιά τίς ὁποῖες γιά διάφορους λόγους εἰσῆχθησαν στήν λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας ἀκρίτως χωρίς συνολική θεώρηση καί μελέτη. Βεβαίως ὁ ὄρος νέες τεχνολογίες συνήθως ἀναφέρεται στίς τεχνολογίες οἱ ὁποῖες σχετίζονται μέ τήν πληροφορική, τόν ὑπολογιστή καί τό διαδίκτυο, ἀλλά θεωροῦμε ὅτι εἶναι ση-

μαντικό νά καταλήξουμε συμπερασματικά γιά τό πῶς δύναται ἡ τεχνολογία συνολικά νά προσφέρει στή λειτουργική ἀγωγή τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἦδη τά τελευταῖα πενήντα χρόνια χωρίς ἔλεγκο καί χωρίς καμία δομημένη ἀντίδραση, τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα εἰσῆχθησαν στό χώρο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ καί τῆς λειτουργικῆς πράξης μέ συνέπειες τή στρέβλωση τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς. Ἀρχίζοντας ἀπό τίς μικροφωνικές καί ἠλεκτρολογικές ἐγκαταστάσεις μέχρι τίς ὀθόνες προβολῆς, τά βιομηχανοποιημένα Ἱερά Σκεύη καί τή τοιμενιοποιημένη ἀρχιτεκτονική, ἡ τεχνολογία στραγγαλίζει τίς περισσότερες φορές τήν πνευματικότητα καί τό ἥθος ἐπιλύοντας ἐλάχιστα προβλήματα. Στό σημεῖο αὐτό τό πιθανότερο εἶναι νά δημιουργηθεῖ τό εὐλογο ἐρώτημα τό ὁποῖο σέ μερικές περιπτώσεις γίνεται ἐπίμονο γιά τό ἄν ἡ χρήση τῆς τεχνολογίας βρῖσκει ἀντίθετη τήν Ἐκκλησία καί τήν Ὁρθόδοξη παράδοσή μας. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι αἰῶνες τώρα ἡ Κιβωτός τοῦ Θεοῦ, πορεύεται χωρίς τήν ἀνάγκη τους. Ἀλλά εἶναι αὐτό ἀληθές;

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στήν ἱστορική πορεία τοῦ βυζαντίου ἀλλά καί στόν ὀρθόδοξο πολιτισμό ὁ ὁποῖος συνεχίστηκε στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καί συνεχίζεται μέχρι τίς μέρες μας, ἐλάχιστα ἀναφορές γίνονται γιά τεχνολογικά ἤ ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα. Γιά τό λόγο αὐτό ἐμφανίζεται σήμερα τό φαινόμενο νά ὑποτιμᾶται ὁ Βυζαντινός πολιτισμός ἀπό τόν τεχνολογικά ἐξελιγμένο πολιτισμό μας γιά τό κενό τεχνολογίας πού δημιουργήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ βυζαντινοῦ μεσαίωνα. Ἡ βυζαντινή πνευματικότητα καί ἡ ἐποχή τῆς θεωρεῖται ὡς ἀνάξια λόγου ἐπιστημονικῶς καί τεχνολογικῶς. Ἡ θεώρηση αὐτή ὁμως εἶναι αὐθαίρετη καί δέ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆ δεδομένη ἀπροθυμία τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καί τῶν ἱστορικῶν μέχρι τόν 19ο αἰῶνα, γιά τήν καταγραφή καί τήν ἱστορικήν τῶν στοιχείων τῆς τε-

χνολογίας ενός πολιτισμοῦ, καθώς και τόν πνευματικό και φιλοσοφικό προσανατολισμό τῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου. Μία κοινωνία στήν ὁποία ἡ τεχνολογία ἦταν χωρισμένη ἀπό τήν ἐπιστήμη, αὐτό συμβαίνει μέχρι καί τόν 19ο αἰώνα, ἐνῶ ἡ ἐπιστήμη βρισκόταν στά ὅρια τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας. Ἔτσι παρατηροῦμε ὅτι τά τεχνολογικά στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς διακρίνονται ἀπό τήν ἐρμηνεία καί τήν ἀνάλυση περιγραφῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τοπίων καί συζητήσεων θεολογικῶν καί φιλοσοφικῶν. Δέν εἶναι ὁμως ἄγνωστες οἱ περιγραφές δυτικῶν περιηγητῶν μέ τίς ὁποῖες ἀναδεικνύεται ἡ προχωρημένη τεχνολογία καί ἡ χρήση της σέ καθημερινές ἐφαρμογές ἰδίως ἀπό τοῦς πλουσίους τῆς ἐποχῆς καί ἀπό τόν αὐτοκράτορα¹.

Ἄπό περιγραφές πρεσβευτῶν γνωρίζουμε ὅτι στό λεγόμενο «Παλάτι τῆς Μαγναύρας» ὁ Θεόφιλος ἐγκατέστησε «μηχανικές κατασκευές», μέ ἐντυπωσιακά διακοσμητικά καί λειτουργικά στοιχεῖα². Ἀναφέρεται ὅτι, ὁ αὐτοκρατορικός θρόνος στή Μαγναύρα βρισκόταν στή σκιά ἐνός ὀλόχρυσου πλάτανου, τά κλαδιά τοῦ ὁποῖου ἦταν γεμάτα ἀπό μηχανικά πουλιά, διακοσμημένα μέ πολύτιμους λίθους. Αὐτά τά πουλιά κελαηδοῦσαν καί ἔδιναν στόν παρατηρητή τήν ἐντύπωση ὅτι πηδᾶνε ἀπό τόν πλάτανο στό θρόνο καί πάλι πίσω. Γύρω δέ ἀπό τόν κορμό τοῦ πλάτανου ὑπῆρχαν ὀλόχρυσοι γρύπες καί λιοντάρια πού βρυχιόνταν. Μέ ἓνα νεῦμα τοῦ αὐτοκράτορα ἐμοιάζαν τά τεχνητά ζῶα νά «ζωντανεύουν»

1. Krijina Nelly Ciggaar, *Western travelers to Constantinople: the West and Byzantium, 962-1204: cultural and political relations*, E.J.Brill, Leiden, 1996, σελ. 55.

2. Norwich J.: «Σύντομη Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου», ἔκδ. «Γκοβόστis», Ἀθήνα 1999.

καί νά προκαλοῦν ἥχους, συνοδευόμενα ἀπό μουσική ὀργάνων. Μέ ἓνα δεύτερο νεῦμα ἀκολουθοῦσε σιωπή! Τήν ὥρα πού οἱ ἐπισκέπτες ἀποχωροῦσαν, ἄρχιζαν πάλι οἱ κινήσεις τῶν ζώων, οἱ βρυχηθμοί τῶν ἀρπακτικῶν καί τά κελαηδήματα τῶν πιπνῶν.

Εἶναι χαρακτηριστική ἡ περιγραφή ἀπό τόν Λιουιπράνδο, ἐπίσκοπο Κρεμόνας, σέ ἀναφορά του, μετὰ τήν πρώτη διπλωματική ἀποστολή του στήν Κων/πολη, γιά τοῦς μηχανισμούς στό παλάτι τῆς Μαγναύρας, μεταξύ ἄλλων, ὡς ἐξῆς: «Παρόλο πού μέ τήν ἄφιξή μου τά δύο λιοντάρια βρυχήθηκαν καί τά πουλιά κελάνδησαν, τό καθένα ἀνάλογα μέ τό εἶδος του, δέν μέ κατέλαβε φόβος οὔτε θαυμασμός, διότι μου τά εἶχε προαναγγεῖλει κάποιος... Ξάπλωσα μπρούμυτα τρεῖς φορές καί προσκύνησα τόν αὐτοκράτορα. Σήκωσα μετὰ τό κεφάλι μου κι ἐκεῖνος πού εἶχα δεῖ πρίν νά κάθεται λίγο ὑπερυψωμένα ἀπό τό δάπεδο, φάνηκε τώρα νά φορᾶ ἄλλα ροῦχα καί νά βρίσκεται κοντά στό ταβάνι. Δέν μπόρεσα νά καταλάβω πῶς συνέβη αὐτό, παρά μόνο πῶς τόν ἀνύψωσε μέχρι ἐκεῖ κάποιο ἐργαλεῖο»³.

Αὐτό συμβαίνει στό χῶρο τῶν αὐτομάτων συσκευῶν οἱ ὁποῖες θά ἦταν πάμπολλες καί προξενοῦσαν θαυμασμό στους δυτικούς περιηγητές οἱ ὁποῖοι τίς ἀντιμετώπιζαν ὡς μαγικά τεχνάσματα. Στήν ἀρχιτεκτονική ἐπίσης γίνονται τεχνικά θαύματα γιά τό πῶς θά συνδυαστοῦν τά ὑλικά μέ τή στατική καί τή μηχανική κατασκευή γιά νά γίνουν τά περίφημα ἀνάκτορα, οἱ Ἱεροί Ναοί, μικροί καί μεγάλοι, τά τείχη, τά πολυδαίδαλα συμπλέγματα κτιρίων τοῦ παλατιοῦ, οἱ γέφυρες καί ἄλλα. Μεγάλοι ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς ὅπως

3. Στυλιανός Φραγκόπουλος, «Ἱστορία τῆς Τεχνολογίας», Frangopoulos 2008.

ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ τῆ Μίλπιτο καὶ Ἀνθέμιος ὁ Τραλιεύς, οἱ σχεδιαστές τοῦ Ἰ.Ν. τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη⁴ ἀφήνουν τὸ σίγμα τους παντοῦ καὶ μένουν στὴν ἱστορία ὡς μεγάλοι τεχνίτες καὶ γνῶστες τῶν κατασκευῶν. Κατασκευές πού στίς μέρες μας μέ τὴν πρόοδο τὴν ἐπιστημονικὴ εἶναι δύσκολο νὰ πραγματοποιηθοῦν καὶ σέ ἐφευρετικότητα καὶ σχεδιασμό εἶναι ἀνώτερες μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπὸ τοὺς μεγάλους οὐρανοξύστες τῆς ἐποχῆς μας. Ἐπίσης οἱ γέφυρες τῆς Κωνσταντινούπολης θαυμάζονται ἀπὸ περιηγητὲς τῆς ἐποχῆς. Ἔνας ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Hugo ἀπὸ τὸ St. Pol σέ ἓνα του γράμμα θαυμάζει τὸ μέγεθος καὶ τὸ πλάτος μιᾶς πέτρινης γέφυρας στὴν Κωνσταντινούπολη συγκρίνοντας τὴν μέ τῆ στενὴ γέφυρα τοῦ Παρισιού⁵. Τὰ παραπάνω δείχνουν ὅτι οἱ τεχνολογικὲς δυνατότητες ὑπῆρχαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ὅτι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἦταν χωρὶς τεχνολογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπάρκεια. Ἐξ ἄλλου ἓνας λαὸς μέ οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ ὑπεροχὴ ἔναντι τῶν γύρω λαῶν δέ θὰ μποροῦσε νὰ μὴν ὑπερέχει στὴν τεχνολογία τῆς ἐποχῆς, γιατί αὐτὴ μεταφράζεται καὶ σέ στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ πρωτοκαθεδρία ἔναντι τῶν λαῶν αὐτῶν. Αὐτὴ ἡ τεχνολογικὴ ὑπεροχὴ πέρασε καὶ μποροῦμε νὰ τὸ διακρίνουμε αὐτὸ σέ πτυχές τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καὶ στὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, τόσο στὴν κατασκευὴ τῶν ναῶν μέ τὴν ἀπαραμίλλη ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ἀκουστικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ χρήση τῶν ὑλικῶν στὴν κατασκευὴ λειτουργικῶν σκευῶν, βιβλίων καὶ ὑφασμάτων.

4. Lucio Russo, *How Science was born in 300BC and why it had to be reborn*, Springer-Verlag, New York 1996.

5. Krijna Nelly Ciggaar, ὄπ. σελ. 350.

Ἐκ τούτων συμπεραίνουμε ὅτι τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Λαὸ τοῦ Θεοῦ δὲν φοβίζεται τόσο ἢ εἰσαγωγή τοῦ νέου καὶ τοῦ καινοτόμου ἀλλὰ τὸ ἀπρόσωπο, ἢ βιομηχανοποίηση καὶ ἢ μαζοποίηση, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὸ σύγχρονο πολιτισμὸ καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ τὰ ὁποῖα καὶ ἐνυπάρχουν στίς σημερινές τεχνολογίες. Αὐτὸ ὅμως δὲν ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους χρησιμοποιεῖ τὴν τέχνη καὶ τὴν τεχνολογία κατάλληλα καὶ αὐτὸ ἐξυπηρετεῖ τίς λατρευτικές ἀνάγκες τοῦ λαοῦ χωρὶς νὰ γίνεται αὐτοσκοπός. Σὲ κάθε λειτουργικὴ τέχνη ὑπάρχει ὁ καλλιτέχνης ἐκτελεστής τοῦ κάλους καὶ ἐκφραστής τοῦ ἥθους. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, βασικὸ ρόλο παίζει ὁ τεχνολόγος ἢ μάστορας ὁ ὁποῖος ἀρκετὲς φορές εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν καλλιτέχνη καὶ ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὰ μυστικὰ τῆς χρήσης τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν ὀργάνων καὶ δίνει νέους τρόπους κατασκευῆς καὶ δημιουργίας. Οἱ τρόποι αὐτοὶ κατασκευῆς μαζί μὲ τὰ ὑλικά καὶ τὴν τεχνολογία, ἐφευρίσκονται ἀπὸ τὸν μάστορα ἢ μεταφέρονται κατὰ παράδοση ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, ἀπὸ συντεχνία σὲ συντεχνία, τίς περισσότερες φορές μὲ ἄκρα μυστικότητα. Εἶναι ζήτημα ἐπιβίωσης γιὰ τὸ μάστορα νὰ μὴ φανερώνη τὸν τρόπο καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ἢ τέχνη μεταφέρεται ἀπὸ στόμα σὲ στόμα χωρὶς γραπτὲς παρακαταθῆκες μὲ τὸν κίνδυνο, ὅπως καὶ συνέβη, σὲ περιόδους δύσκολες μὲ πολέμους καὶ καταστροφές, ἢ τεχνικὴ νὰ χάνεται καὶ νὰ μένουν μόνο τὰ ἔργα ὡς μνημειώδη ἔργα πολιτισμοῦ μὲ ἐπιασφράγιστα τὰ μυστικὰ τῆς κατασκευῆς τους ἀκόμη καὶ σήμερα.

Ἡ διάδοση τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς διάχυσός της σιὸν κόσμον ἄρχισε μὲ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ παραγωγή πλέον καθορίζει καὶ τίς χρήσεις τῆς τεχνολογίας καὶ ἢ ἐπιτυχία τῆς ἐφευρετικότητας σχετίζεται μὲ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ τεχνολογικοῦ ἐπιτεύγματος ἀπὸ τὸ

εὐρύ κοινό καί ἀπό τίς μαζικές πωλήσεις. Ἡ εἰκόνα γίνεται παντοδύναμη μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς τηλεόρασης καί χωρίς νά υπερβάλλουμε ἢ φιλοσοφία τῆς κοινωνίας μας «τοῦ θε-
αθεῖναι τοῖς ἀνθρώποις» θεωρεῖ ὅτι κάθετι πού δέ φαίνεται, δέν προβάλλεται, σχεδόν δέν ὑφίσταται. Ἡ πρόοδος τῆς τε-
χνολογίας τά τελευταῖα πενήντα χρόνια σχετίζεται μέ τίς
προόδους τῆς ἠλεκτρονικῆς καί μέ τήν ψηφιακή ἐπανάστα-
ση. Ἡ ἐπανάσταση αὐτή ἢ ὁποία ὁδήγησε στόν αἰῶνα τῆς
πληροφορίας ὀφείλεται κυρίως στή θεωρία τῆς πληροφο-
ρίας μέ πρωτεργάτη τόν Claude Shannon⁶ καθηγητή τοῦ
MIT. Ἄλλαξε ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε τήν
πληροφορία. Ἡ πληροφορία εἴτε βρίσκεται σέ μορφή κει-
μένου ἢ εἰκόνας ἢ ἤχου μπορεῖ νά κωδικοποιηθεῖ μέ πολ-
λούς τρόπους, νά βρεθεῖ ὁ βέλτιστος τρόπος ἀποθήκευσης
καί μετάδοσης τῆς πληροφορίας αὐτῆς καί νά ἀποκωδικο-
ποιηθεῖ ὥστε νά ἐπανακτίσουμε τήν ἀρχική της μορφή.
Συνέπεια τῆς θεώρησης αὐτῆς εἶναι ὅτι ὅλες οἱ πληροφο-
ρίες μποροῦν νά γίνουν ψηφιακές καί νά ἀποθηκευθοῦν σέ
μαγνητικά ἢ μή ὑλικά. Τό μέγεθος τό ὁποῖο ἀπαιτεῖται γιά
τήν ἀποθήκευση ἑνός τόμου διατηρώντας τήν πληροφορία
μόνο τοῦ κειμένου γίνεται ἐλάχιστο, ἔτσι ὥστε μία ὀλόκλη-
ρη βιβλιοθήκη νά ἀποθηκεύεται σέ ἕναν ὀπτικό δίσκο CD
μεγέθους 640MB, καί ἂν οἱ ἀπαιτήσεις μᾶς μεγαλώνουν
ὥστε νά διατηρήσουμε τήν πληροφορία τοῦ σχήματος, τῆς
γραφῆς καί τῶν εἰκόνων τοῦ τόμου, τότε βέβαια μεγαλώνει
ὁ ὄγκος τῆς πληροφορίας ἀλλά ἢ ἴδια βιβλιοθήκη ἀποθη-
κεύεται σέ ἕναν μαγνητικό δίσκο μερικῶν GB.

6. C. E. Shannon, A mathematical theory of communications, *Bell Systems Technical Journal*, vol. 27, pp. 379-423, 623-656, July 1948.

Ἡ μετατροπή τῆς κάθε μορφῆς πληροφορίας σέ ψηφιακή δημιουργεῖ τὴν τεχνολογία τῶν πολυμέσων. Μποροῦμε νά ἐπεξεργαστοῦμε, νά ἀποθηκεύσουμε καί νά μεταδώσουμε πληροφορίες οἱ ὁποῖες εἶναι κείμενο, εἰκόνα, ἦχος, κινούμενη εἰκόνα καί ἴσως μελλοντικά ὀσφρητικές, γευστικές καί ἀπτικές πληροφορίες. Τό ἐρώτημα τίθεται ξανά πῶς ὅλες αὐτές τίς δυνατότητες τίς ὁποῖες διαθέτουμε μέ τὴν τεχνολογία μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν στή λειτουργική πράξη καί στή λειτουργική ἀγωγή. Πολλές φορές προτιμοῦμε καί εἰσάγουμε ἄκριτα τίς τεχνολογικές καινοτομίες γιὰ νά ὀνομαζόμαστε προοδευτικοί καί νά μὴ χάνουμε τὴν ἐπαφή μέ τὴν προοδευμένη κοινωνία. Δέν εἶναι ὅμως τόσο οἱ τεχνολογικές καινοτομίες οἱ ὁποῖες ἴσως προσφέρουν ἄνεση καί διάχυση τοῦ μηνύματος τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμο μέ τὴν ἀνάλογη κοινωνική ἀναγνώριση, ὅσο τό λειτουργικό ἦθος καί ἡ ποιμαντική εὐαισθησία μέ τὰ ὁποῖα θὰ περιχαρακωθοῦν καί ἔτσι ἐξασφαλίζεται ἡ ἀγάπη καί ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ κόσμου καί ἡ ἀποδοχή ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστική κοινότητα⁷. Εἴμαστε συνεχιστές μιᾶς ζωντανῆς παράδοσης. Ζωντανὴ παράδοση πού ἐξελίσσεται, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀρχέτυπα καί τὰ ριζώματά της, τὰ ὁποῖα καί ἔχουν τὴ δυνατότητα νά καθορίζουν τὴ ζωὴ, τό χαρακτήρα, τὴν ἰδιοφυΐα καί τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ ἀντιλαμβάνεται τὴν ὑπαρξή του⁸ καί χρησιμοποιεῖ τὰ μέσα πού τὸν περιβάλλουν πρὸς δόξα Θεοῦ.

Ἡ μέχρι σήμερα πρακτικὴ στή χρῆση τῶν τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων βρίσκεται στὴν προσωπικὴ τοποθέτηση τοῦ

7. Ἀνέστης Κεσελόπουλος, «Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη» Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 40.

8. Ἀνέστης Κεσελόπουλος, ὁ.π., σελ. 136.

κάθε ὑπευθύνου. Δυστυχῶς δέν ὑπάρχει μία συνολική θεολογική θέση καί θεώρηση καί εἴτε αὐτές ἀπορρίπτονται συνολικά εἴτε εἰσβάλλουν χωρίς προϋποθέσεις καί λειτουργικά κριτήρια. Ἡ λειτουργική ἀγωγή ἡ ὁποία ξεκινάει ἀπό τήν ἐπαφή τοῦ πιστοῦ μέ τό χώρο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ ἀποπροσανατολίζεται. Τέτοια παραδείγματα ἔχουμε στήν μέχρι τώρα ἄκριτη ἀποδοχή τῶν μικροφωνικῶν ἐγκαταστάσεων⁹ σέ ὁποιοδήποτε ναό τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, στή χρήση ἠλεκτρικοῦ ρεύματος σέ κάθε περίσταση καί χωρίς προϋούμενη λειτουργική μελέτη, στήν τηλεοπτική μετάδοση καί στήν κάλυψη ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων καί μυστηρίων μέ φωτογράφηση καί κινηματογράφηση χωρίς νά τηροῦνται οἱ ἐλάχιστες λειτουργικές καί θεολογικές προϋποθέσεις γιά τή θέση τῶν καμερῶν, τῶν καλωδίων καί τῶν ὀπερατέρ ἀλλά καί τή μετάδοση ἀπό ραδιοτηλεοπτικά μέσα καί τέλος στήν βιομηχανοποιημένη ἀρχιτεκτονικά καί ἐλαχίστως μελετημένη λειτουργικά κατασκευή σύγχρονων ναῶν. Στό σημεῖο αὐτό χρειάζεται νά ἐπισημάνουμε τήν ἀπόφαση τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τό 2004 γιά τή χρήση τῶν ραδιοτηλεοπτικῶν μέσων στή λειτουργική ζωή. Ἡ ἐγκύκλιος θέτει τά πράγματα στή σωστή θέση γιά τήν χρήση τῶν τηλεοπτικῶν μέσων. Ἡ ἐπιστράτευση τῆς τεχνολογίας γιά τήν ἀναπαραγωγή καί τή μεγέθυνση τῆς ἔντασης τοῦ ἤχου μέσω τῶν μικροφωνικῶν ἐγκαταστάσεων καί γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ὀπτικῆς αἴσθησης μέσω τοῦ ἄπλετου ἠλεκτρικοῦ φωτισμοῦ μερικές φορές καταλήγει σέ ἐνοχλητικά φαινόμενα τά ὁποῖα κάθε ἄλλο παρά ἐνισχύουν τήν πνευματικότητα τῶν λατρευτικῶν συνάξεων καί τή λειτουργική ἀγωγή τοῦ κλήρου

9. Κωνσταντῖνος Νικολακόπουλος, «Ζητήματα λογικῆς λατρείας καί λειτουργικῆς ἀγωγῆς», Ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 104.

καί τοῦ λαοῦ. Εἶναι βέβαια γιά παράδειγμα κατανοπή καί χρήσιμη μία μικροφωνική ἐγκατάσταση μελετημένη σέ μεγάλους ἱεροὺς ναοὺς μέ πολυπληθῆ ἐκκλησιάσματα. Οἱ μελέτες αὐτές οἱ ὁποῖες σπάνια πραγματοποιοῦνται, εἶναι ἀναγκαῖο νά δύνουν τήν ἔνταση καί τίς θέσεις τῶν μικροφῶνων καί τῶν ἠχείων στόν Ἱερό Ναό μέ τέτοιο τρόπο ὥστε ἀπό τή μία ἡ ἀκουστική τοῦ ἐκκλησιαζόμενου νά εἶναι ὁμοίομορφη καί κατανυκτική καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ φωνή τῶν ἱερέων καί τῶν ἱεροψαλτῶν νά μὴν ἀλλοιώνεται ἀλλά ἀπλῶς νά ἐνισχύεται καί νά μὴ θεωρεῖται τό μικρόφωνο ὡς ἀναπόσπαστο ὄργανο τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ὑπηρεσίας μέ χρήση ἀποκλειστικά γιά τή μεγέθυνση τῆς ἐγκεντρικῆς ἡδυσπάθειας. Οἱ ἀκριβεῖς θέσεις τῶν μικροφῶνων, τῶν μεγαφῶνων καί τῶν λαμπτήρων ἠλεκτρικοῦ φωτός νομίζουμε ὅτι χρειάζεται νά προσδιορίζονται πλέον ἐπακριβῶς ὅπως οἱ θέσεις τῶν ἀγιογραφῶν στοὺς ναοὺς γιατί εἶναι σοβαρό ζήτημα λειτουργικῆς τάξεως.

Μία ἄλλη καινοτομία ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ τόσο ἀπό τοὺς ἱερεῖς, ὅσο καί τοὺς ἱεροψάλτες ἀλλά καί τό ἐκκλησίασμα εἶναι τό ἠλεκτρονικό ψαλτήριο. Τά ἠλεκτρονικά βιβλία (e-books) προσπαθοῦν νά μιμηθοῦν τά παραδοσιακά βιβλία, ἀξιοποιώντας ὅλες τίς τεχνικές οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται στά κοινά βιβλία: παρέχοντας σελιδοδεικτες, σημειώσεις πάνω στό κείμενο, ὑπογραμμίσεις καί εὐρετήρια. Διακινοῦνται ἠλεκτρονικά καί μποροῦν νά διαβαστοῦν ἀπό κάθε ἐνδιαφερόμενο, εἴτε online εἴτε ἀφοῦ μεταφερθοῦν ἀπό τό διαδίκτυο σέ ἕναν ὑπολογιστή ἢ σέ ἄλλη φορητή συσκευή ἀνάγνωσης (e-book Readers). Οἱ τελευταῖες συσκευές χρησιμοποιοῦν τό ἠλεκτρονικό χαρτί (e-paper), μία ὀθόνη μέ ιδιότητες χαρτιοῦ, δηλαδή νά μπορεῖ νά διαβαστεῖ μόνο μέ ἐξωτερικό φῶς καί τό μάτι νά συμπεριφέρεται στήν ὀπτική τῆς ὅπως ἀκριβῶς στό χαρτί. Πειραματι-

κά κάποιες τέτοιες όθόνες είναι εύκαμπτες έχοντας την αφή του χαρτιού. Πιο αναλυτικά, θά λέγαμε πώς ένα e-book είναι κείμενο σε ψηφιακή μορφή, τό όποιο μπορεί νά είναι έμπλουτισμένο μέ στοιχεία πολυμέσων, δηλαδή μέ ήχους, εικόνες καί συνδέσμους (hyperlinks). Ή τεχνολογία έδω παίζει ένισχυτικό ρόλο στίς δυνατότητες του παραδοσιακού μέσου. Μπορούμε νά αναζητήσουμε κάποια φράση ή λέξη στό κείμενο, νά αλλάξουμε τό μέγεθος ή τόν τύπο τών γραμμάτων, νά έπιβεβαιώσουμε τήν έρμηνεία μιās λέξης στό ένσωματωμένο λεξικό πού συνοδεύει πολλές από τίς συσκευές ή τό λογισμικό πού χρησιμοποιείται.

Έπειδή στή λειτουργική πράξη τής εκκλησίας μās χρησιμοποιούνται πάμπολλα βιβλία όπως τό Ώρολόγιο, τά Μηναια, τό Πεντηκοστάριο κ.ά., μετατρέποντας τά βιβλία σε ήλεκτρονική μορφή έχουμε προσβασιμότητα σε όλα αυτά. Μπορούν νά αποθηκευθούν σε ένα ήλεκτρονικό βιβλίο καί άρα μπορούν εύκολα νά είναι σε χρήση από τούς ανθρώπους τής Έκκλησίας. Στο ίδιο ήλεκτρονικό βιβλίο μπορούν νά προστεθούν οι εύχές για τούς ιερείς καί τό μουσικό κείμενο για τούς ιεροψάλτες. Ή προσβασιμότητα τών βιβλίων αυτών από τό διαδίκτυο είναι σημαντική καί συνεισφέρει στή λειτουργική αγωγή τών πιστών. Ή ψηφιακή βιβλιοθήκη τής Έκκλησίας τής Ελλάδος myriobiblos.gr νομίζουμε ότι είναι σταθμός για τόν όρθόδοξο πιστό μέ πρόσβαση στό διαδίκτυο καί θεωρούμε ότι ή προσθήκη μέ λειτουργικά κείμενα καί μέ μελέτες μπορούν νά συνεισφέρουν στήν προσπάθεια λειτουργικής εκπαίδευσης καί αγωγής. Έδω νά έπισημάνουμε ότι από πλευράς νομικής καί όχι νομίζουμε ήθικής πρέπει νά προσεχθεί ή προστασία τών πνευματικών δικαιωμάτων.

Ένας σημαντικός ρόλος τών επισήμων ιστοσελίδων τών Όρθοδόξων Έκκλησιών είναι καί ό έλεγχος αξιοπιστίας

τῶν ἠλεκτρονικῶν πηγῶν. Στό χάος τοῦ διαδικτύου ὅπου ὁ καθένας μπορεῖ νά δημοσιοποιήσει κατά τήν προσωπική του ἄποψη σκέψεις, ιδέες, λειτουργικούς τρόπους, θεολογικές θέσεις, οἱ ἀπόψεις αὐτές μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν καί ἴσως νά ἀλλοιωθοῦν ἀπό πάμπολλους χρῆστες τοῦ διαδικτύου καί νά διοχετευτοῦν ξανά καί ξανά πολλές φορές στό διαδίκτυο, ὥστε μέ τό πλῆθος τῶν ἀναφορῶν νά δημιουργηθεῖ αὐθεντικότητα, εἶναι ἀπίος ὁ κίνδυνος τῆς ἀναξιοπιστίας τῶν πηγῶν. Ὁ μακαριστός δάσκαλος τῆς λειτουργικῆς Ἰωάννης Φουντούλης μᾶς δίδαξε καί μᾶς ὀδήγησε στή χρήση βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν, μέ ἱστορική καί θεολογική κατοχύρωση γιά κάθε θέμα ἀκόμη καί τό πιό ἀσήμαντο, τῆς λειτουργικῆς πράξης. Ἐπιπλέον αὐτό ὀνομάζουμε ἐπιστήμη τῆς λειτουργικῆς. Ἐτσι δέν εἶναι μόνο ἡ παράθεση τῶν λειτουργικῶν κειμένων ἀλλά εἶναι καί ἡ σύνδεσή τους μέ ἄλλα κείμενα λειτουργικῆς καί μέ πηγές πού κατοχυρώνουν τά κείμενα λειτουργικά καί θεολογικά. Γιά τό λόγο αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη ἡ δημιουργία ὁμάδας ἐργασίας ἀποτελούμενη ἀπό καθηγητές Πανεπιστημίου καί ἄλλους ἐρευνητές, ὑπό τήν ἐποπεία τῆς Συνοδικῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἀνίχνευση καί τή σύνδεση τῶν κειμένων αὐτῶν μέ τίς πηγές, τή φιλολογική διόρθωση καί τήν ἀκρίβεια τοῦ περιεχομένου.

Ἐνα σημαντικό πρόβλημα λειτουργικῆς ἀγωγῆς εἶναι τό καθημερινό τυπικό. Τό τυπικό ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ στηρίζεται στήν εὐρεση τοῦ Πάσχα τοῦ κάθε ἔτους καί στήν ἡμέρα τῆς ἐβδομάδας ὅπου ἐορτάζεται ἡ Ὑψωση τοῦ Τιμίμου Σταυροῦ. Στά μοναστικά τυπικά τά ὅποια ἀκολουθοῦν ὁ Βιολάκης, ὁ Ρήγας καί ἄλλοι ὑπάρχει αὐστηρότητα στή δομή τῶν ἀκολουθιῶν μέ μερικές ἐξαιρέσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν ἱστορικό ὑπόβαθρο. Τό ὑπάρχον τυπικό τό ὅποιο βρίσκεται σέ χρήση μπορεῖ νά ἀλγοριθμοποιηθεῖ μέ τή χρήση τοῦ τύ-

που εύρεσης του Πάσχα του †Carl Friedrich Gauss (1777-1855) ὁ ὁποῖος βασίζεται στόν κύκλο του Μένωνα¹⁰. Ἔτσι μπορεῖ νά αὐτοματοποιηθεῖ σχετικά γιά ὅλα τά ἔτη. Εὐχῆς ἔργο θά ἦταν ἡ ἀνάπτυξη ἑνός λογισμικοῦ σάν μπούσουλαι στή δημιουργία του κατ' ἔτος τυπικοῦ τό ὁποῖο ἐκδίδει ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ἐνα τέτοιο λογισμικό ἔχει ἀναπτυχθεῖ σέ μορφή flash καί μπορεῖ νά βρεθεῖ στήν ἴστοσελίδα τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ὑπάρχει σέ εἰδικό λογισμικό γιά ὑπολογιστές τσέπης. Τό λογισμικό αὐτό βρίσκει ἀλγοριθμικά τίς κινητές καί ἀκίνητες ἐορτές, τά εὐαγ-

10. Ὁ Ἀθηναῖος Ἀστρονόμος Μένων (432 π.Χ.) ἀνακάλυψε ὅτι 235 συνοδικοί μῆνες ἰσοδυναμοῦν μέ 19 τροπικά (ἡλιακά) ἔτη. Ὁ συνοδικός μῆνας εἶναι τό χρονικό διάστημα μεταξύ δύο διαδοχικῶν ὁμωνύμων φάσεων τῆς σελήνης (π.χ. μεταξύ δύο πανσελήνων ἢ μεταξύ δύο πρώτων τέταρτων) καί εἶναι ἴσος μέ 29,530588 ἡμέρες. Τό τροπικό ἔτος, εἶναι τό χρονικό διάστημα ἀνάμεσα σέ δύο διαδοχικές διαβάσεις του ἡλίου ἀπό τό ἑαρινό ἰσημερινό σημεῖο (κατά τήν φαινόμενη ἐπίσια κίνηση του ἡλίου πάνω στήν ἐκλειπική) καί εἶναι ἴσο μέ 365,242199 (μέσες ἡλιακές) ἡμέρες. Αὐτή ἡ περίοδος τῶν 19 τροπικῶν ἐτῶν ἢ 6940 ἡμερῶν περίπου, ὀνομάστηκε κύκλος του Μένωνα ἢ κύκλος τῆς σελήνης. Ὁ κύκλος αὐτός εἶναι πρακτικά χρήσιμος, διότι ἂν καταγράψουμε τίς ἡμερομηνίες τῶν φάσεων τῆς σελήνης ἐπί 19 συνεχόμενα ἔτη, οἱ φάσεις θά ἐπανέρχονται στίς ἴδιες ἡμερομηνίες καί κατὰ τήν ἴδια σειρά στά ἐπόμενα 19 ἔτη. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή ἔκαμε τεράστια ἐντύπωση στούς Ἀθηναίους ὥστε ἀποφάσισαν νά γράψουν "χρυσοῖς γράμμασι" σέ ὅλα τά δημόσια καταστήματα τόν ἀριθμό πού φανερώνει τήν τάξη του ἐκάστοτε τρέχοντος ἔτους μέσα στόν κύκλο του Μένωνα (Διόδωρος Σικελιώτης, Ἱστορική Βιβλιοθήκη, 12, κεφ. 36). Ὅμως ὁ κύκλος του Μένωνα παρουσιάζει κάποιο σφάλμα ἐλάχιστο τό ὁποῖο σήμερα εἶναι 5 περίπου ἡμέρες. Μέ βάση λοιπόν τόν κύκλο του Μένωνα σχηματίσθηκε ἀπό τοὺς Ἀλεξανδρινούς ἀστρονόμους ὁ πίνακας τῶν πανσελήνων του Πάσχα, οἱ λεγόμενοι Πασχάλιοι πίνακες.

γέλια τῶν Κυριακῶν τοῦ ἔτους μαζί μέ τά ἐθωινά τους. Πολύ θετική εἶναι ἡ ἀπό τό 2005 ἔκδοση τοῦ καθημερινοῦ τυπικοῦ γιά ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους στήν ἰστοσελίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου <http://www.ecpatr.org/gr/tyricon/>.

Συμπληρωματικά ἡ δημιουργία ἑνός λογισμικοῦ γιά τήν εὔρεση τοῦ καθημερινοῦ τυπικοῦ θά βοηθήσει καί στή σύνδεση τῆς ἡμέρας καί τῶν ἀκολουθιῶν μέ τά κείμενα ἀπό τό ἠλεκτρονικό ψαλτήριο σέ μία ἐνιαία δομή. Τά κείμενα ὅπως τά εὐαγγελικά καί ἀποστολικά ἀναγνώσματα καθώς καί τά τροπάρια ἀπό τά μνηαῖα καί τήν παρακλητική, τό τριῶδιο ἢ τό πεντηκοστάριο συγκροτοῦν μία βάση δεδομένων μέ εὔκολους τρόπους ἀνάκτησης. Τό ὅλο σύστημα θά εἶναι λίαν βοηθητικό στούς ἀπομακρυσμένους Ἱεροῦς Ναούς καί στούς Ὁρθοδόξους τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ ἠλεκτρονική ἔκδοση τοῦ κατ' ἔτους τυπικοῦ καί ἡ σταδιακή κατάργηση τῶν ἐκδόσεων τοῦ κατ' ἔτους ὀγκώδους τόμου θά βοηθήσει ἐπίσης σημαντικά στόν περιορισμό τῆς σπατάλης τοῦ χαρτιοῦ, μία μικρή οἰκολογική κίνηση ἀπό τήν Ἐκκλησία.

Τελευταῖο μέσο τό ὁποῖο συνεισέφερε καί μπορεῖ νά συνεισφέρει στήν λειτουργική ἀγωγή εἶναι ὁ ἦχος, ἡ εἰκόνα καί ἡ κινούμενη εἰκόνα ἢ κοινῶς βίντεο. Σέ πολλές περιπτώσεις, ἰδίως σέ ἀπομακρυσμένα χωριά, μέ ἐμπειρικούς ψάλτες, ἢ σέ ἐνορίες τῶν Μητροπόλεων τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπάρχει πραγματική ἀνάγκη γιά τήν ἡχητική ἀπόδοση τῶν τροπαρίων τῆς Κυριακάτικης ἀκολουθίας ἢ μιᾶς ἑορτῆς. Εἶναι ἀναγκαῖα καί σημαντική ἡ δημιουργία ἰστοσελίδων μέ ὑποστήριξη διαχείρισης περιεχομένου (CMS) γιά τήν εὔκολη πρόσβαση τῶν ἡχητικῶν ἀρχείων τά ὁποῖα ἀναφέρονται στίς ἀκολουθίες αὐτές. Ἡ ἐργασία ἡ ὁποία ἀπαιτεῖται γιά αὐτό εἶναι τεράστια, ἀλλά ἂν δημιουργηθεῖ συστηματικά μέ δομή κατάλληλη ἡ ὁποία νά προσιδιάζει στίς

ειδικές απαιτήσεις τῶν μουσικῶν κομματιῶν τότε ἡ ἐργασία αὐτή γίνεται ἄπαξ καί ἀποτελεῖ μία σημαντική παρακαταθήκη γιά τίς μελλοντικές γενιές. Τό σύστημα αὐτό τῶν τροπαρίων, μπορεῖ κάλλιστα νά συνδεθεῖ μέ τό προηγούμενο σύστημα πού ἀναφέραμε, δηλαδή τό ἠλεκτρονικό ψαλτήριο.

Μιά προέκταση τῆς βάσης δεδομένων μέ ἠχητικά ἀρχεῖα τροπαρίων εἶναι ἡ συνολική χρήση πολυμέσων γιά τή διδασκαλία λειτουργικῶν πράξεων. Θά μπορούσε νά δημιουργηθεῖ μία σειρά ἀπό μικρά βίντεο ὑπό τή σκέπη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὥστε νά ὑπάρχει ἡ ἀξιοπιστία, μέ πρότυπες ἀκολουθίες γιά ὅλες τίς μυστηριακές πράξεις, τή Θ. Λειτουργία, τό Γάμο, τή Βάπτισμα, τήν Κηδεῖα, τό Εὐχέλαιο κ.λπ. Τά βίντεο αὐτά πρέπει νά συνοδεύονται ἀπό λειτουργική καί ἐρμηνευτική ἐξήγηση, σέ κάθε τμήμα τους καί νά ὑπάρχουν οἱ τυχόν παραλλαγές ὅπως αὐτές ἐμφανίζονται σέ διάφορα μέρη τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου ἢ τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν μέ τήν ἱστορική καί θεολογική ἐπεξήγηση. Τό ὑλικό αὐτό μπορεῖ νά εἶναι προσβάσιμο ἀπό τό διαδίκτυο καί νά ὑπάρχει καί μία ἔκδοση DVD γιά χρήση του ἀπό ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν πρόσβαση στό διαδίκτυο. Ὅρισμένοι ἱερεῖς μας κυρίως τῆς ἐπαρχίας, μπορεῖ νά μή γνωρίζουν πῶς γίνεται μία ἀκολουθία καί ἴσως μποροῦν νά συμβουλευτοῦν ἄν ὄχι τό διαδίκτυο, σίγουρα ὅμως τό DVD τό ὁποῖο εἶχε μοιρασεῖ. Μία ὑποτυπώδης προσπάθεια ἔγινε ἀπό διάφορες ἐταιρίες κατασκευῆς λογισμικοῦ ὅπως ἡ MLS ἀλλά καί ἐκπαιδευτικά λογισμικά τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου καί τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λεμεσοῦ. Νά ἐπισημάνουμε ὅτι πρέπει νά προσεχθεῖ ἡ πρόσβαση στό ὑλικό ἀπό ἀνθρώπους ἄσχετους μέ τήν Ἐκκλησία. Τό ὑλικό αὐτό δέν εἶναι γιά ὅλους ἀλλά μόνο γιά χρήση ἀπό τοὺς ἱερεῖς μας.

Τά «αὐτόματα» ὅπως ἀναφέρονται οἱ μηχανισμοί πού ὑπῆρχαν στά ἀνάκτορα τῆς Μαгнаύρας, παρά τή χρήση

τους από τους ανθρώπους τῆς ἐποχῆς ὅπως φαίνεται στίς περιγραφές καί τό θαυμαστό τρόπο τῆς λειτουργίας τους, ποτέ δέν εἰσῆλθαν στή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας, ἴσως στήν αἰτία αὐτή νά ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι σταμάτησε ἡ παραγωγή τους σέ δύσκολους καιρούς πολέμων ὅπως στήν Τουρκοκρατία. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ Βυζαντινοί δέ χρησιμοποιοῦσαν ἄκριτα τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα στή λειτουργική τους πράξη, ὅσο κι ἄν αὐτά ἦταν θαυμαστά. Ἡ τεχνολογία ὅπως καί τέχνες δέν μποροῦν παρά νά φιλτράρονται γιά νά ἀποδώσουν στήν κατεύθυνση τῆς λειτουργικῆς πράξεως καί ἀγωγῆς. Τότε αὐτές εἶναι καλοδεχούμενες ἀπό τήν ἴδια τή λειτουργική σύναξη μέ διαχρονική προοπτική. Τελικά τό ζητούμενο τῶν ἡμερῶν γιά τή στάση τῆς λειτουργικῆς συνάξεως ἀπέναντι στίς νέες τεχνολογίες εἶναι μία ἐμπεριστατωμένη καί ὀλοκληρωμένη θέση τῆς Ἐκκλησίας μας ἀπέναντι σέ αὐτές καί ὁ ἔλεγχος ἀπό τή διοικοῦσα Ἐκκλησία τῆς χρήσης τους στούς Ἱεροῦς Ναούς, ἔτσι ὥστε νά ἀρχίσει νά δημιουργεῖται ἕνα θεολογικό καί λειτουργικό ἀνάχωμα στήν ἀπροϋπόθετη χρήση τους.

Βιβλιογραφία

1. Κωνσταντίνος Νικολακόπουλος, «Ζητήματα λογικῆς λατρείας καί λειτουργικῆς άγωγῆς», Έκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001.
2. Άνέστης Κεσελόπουλος, «Η λειτουργική παράδοση στον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη», Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2000.
3. C. E. Shannon, A mathematical theory of communications, *Bell Systems Technical Journal*, vol. 27, July 1948.
4. Στυλιανός Φραγκόπουλος, «Ίστορία τῆς Τεχνολογίας», Frangopoulos 2008
5. Lucio Russo, How Science was born in 300BC and why it had to be reborn, Springer-Verlag, New York 1996.
6. Krijjna Nelly Ciggaar, Western travelers to Constantino-ple: the West and Byzantium, 962-1204: cultural and political relations, E.J.Brill, Leiden, 1996.
7. Norwich J.: «Σύντομη Ίστορία του Βυζαντίου», έκδ. «Γκοβόστς», Άθήνα 1999.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ
2. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ
3. ΔΕΛΤΙΑ ΤΥΠΟΥ

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

ΒΟΛΟΣ 19-21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009

1. Είναι επιβεβλημένη για θεολογικούς - σωτηριολογικούς λόγους ή συμμετοχή του λαού στη λειτουργική ζωή της Έκκλησίας και η συνειδητοποίηση ότι κάθε πιστός μετέχει στη ζωή του Χριστού, αρχής γενομένης από την ημέρα της βαπτίσεώς του.

Υποχρέωση των Ποιμένων είναι να κατανοήσουν την αξία της κατηχήσεως στη λατρεία και τις ωφέλειες που πηγάζουν από την ουσιαστική συμμετοχή των πιστών σ' αυτή.

Χρέος όλων είναι η αξιοποίηση της Έκκλησιαστικής ζωής και η επίγνωση της Θεοφάνειας και της Χριστοφάνειας μέσα στα λειτουργικά δρώμενα. Στη λατρεία αποκαλύπτεται ο Ένσαρκωμένος λόγος του Θεού. Τό γεγονός της σωτηρίας του ανθρώπου και η Βασιλεία του Θεού βιώνονται ως ένα διαρκές παρόν. Ο Χριστός διδάσκει, θαυματοουργεί, σταυρώνεται, ανίσταται και δοξάζεται για τη σωτη-

ρία του κόσμου. Έτσι πραγματώνεται ο σκοπός, για τον οποίο υπάρχει η λειτουργική ζωή, όπως τον όριζει ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, όταν λέγει «Χριστῶ συνταπῆναί με δεῖ, Χριστῶ συναναστῆναί με, συγκληρονόμον Αὐτῶ γενέσθαι» (*Λόγος εἰς τό Πάσχα καί εἰς τήν βραδύτητα*).

2. Στούς παράγοντες πού συμβάλλουν στή διαμόρφωση τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς, ἐκτός ἀπό τήν Ἐνορία, περιλαμβάνονται ἡ οἰκογένεια καί τό σχολεῖο, πού, ὡστόσο, δέν ἀποτελοῦν αὐτονόμητα θετικά στοιχεῖα στήν καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς, ἀλλά ὁ ρόλος τους ἐξαρτᾶται ἀπό τήν βούλησή τους γιά μιὰ συνειδητή ἐκκλησιαστική ζωή.

Οἱ Ἱεροί Ναοί εἶναι κατεξοχὴν χώροι τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν. Εἰδικότερα, στή νέα γενιά πρέπει νά δοθοῦν εὐκαιρίες, οὕτως ὥστε νά ἔλθει σέ ἐπίγνωση τοῦ τί γίνεται καί πῶς πρέπει ὁ πιστός νά συμμετέχει στά τελούμενα.

Στή λατρεία τοῦ Θεοῦ συμβάλλει καταλυτικά ἡ οἰκογένεια, ἡ ὁποία μπορεῖ νά καλλιεργήσει τά λειτουργικά βιώματα. Ἡ λειτουργική ἀγωγή εἶναι βίωμα πού ἀρχίζει μέσα ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας.

Κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ συνεργασία τῶν Ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας μέ τίς ἀρμόδιες ἐκπαιδευτικές ἀρχές, ὥστε στά πλαίσια τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης καί συνεργασίας νά δημιουργηθοῦν οἱ κατάλληλες συνθῆκες καί προϋποθέσεις, γιά νά ξαναβρεῖ ἡ λειτουργική ἀγωγή τή θέση της στό σύγχρονο σχολεῖο.

3. Μέ βάση τήν πατερική καί λειτουργική μας παράδοση ἀποδεικνύεται ὅτι διαχρονικό μέλημα τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ βαπτισματική ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ ἐκπαίδευσή του γύρω ἀπό τό βαθύτερο νόημα τῶν τελουμένων κατὰ τό Μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος καί ἡ μυσταγωγία του στό ἓνα καί μοναδικό μυστήριο τοῦ Χριστοῦ.

Τό περιεχόμενο τῆς βαπτισματικῆς ἀγωγῆς συνίσταται κυρίως στήν καλλιέργεια λειτουργικοῦ καί ἐκκλησιαστικοῦ ἤθους στά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, στήν ἀνάλυση καί ἐμπέδωση τῶν θεολογικῶν ἀληθειῶν τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ μυστηρίου τῆς καινῆς γεννήσεως καί ἀναπλάσεως, τῆς συνταφῆς καί συναναστάσεως μέ τόν Χριστό, τοῦ φωτισμοῦ καί ἀγιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς νέας πορείας του μέσα στήν ἐν Χριστῷ ἀνακαινισμένη ἀνθρωπότητα πού εἶναι ἡ Ἐκκλησία.

Στήν ἐκκοσμηκευμένη κοινωνία μας, ὅπου ἡ λειτουργική κρίση εἶναι ἐμφανής καί ἡ περί τήν κατανόηση τῶν συμβόλων καί τῶν τελουμένων κατά τό Μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος εικόνα δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική, ἀναδεικνύεται ἡ ἱερατική διακονία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Οἱ ὑπεύθυνοι αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἱερεῖς, σπηριγμένοι στήν παράδοση, ὀφείλουν νά ἀναδείξουν στό σύγχρονο ἄνθρωπο (τούς ἀναδόχους, τήν οἰκογένεια, τήν ἐνορία) τή σπουδαιότητα τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος ὡς θεμελίου τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς καί τῆς ἐν Χριστῷ καταξιώσεώς μας.

4. Τό ἴδιο τό Μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, μέ αὐτό πού εἶναι ἀπό τή φύση τῆς, ἄγει τούς πιστούς στόν Πατέρα, δι' Υἱοῦ, ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι. Στήν Καινή Διαθήκη ὅμως, ὑπάρχουν καί περιπτώσεις ἐπιδείξεως ἀντι-εὐχαριστιακοῦ ἤθους σέ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες εὐχαριστιακές συνάφειες (Ἰούδας, Πέτρος, Κυριακά Δεῖπνα στήν Κόρινθο κ.λπ).

Ἡ Θεία Εὐχαριστία ἐμφανίζεται στήν Καινή Διαθήκη ὡς τό μυστήριο που συνάγει «εἰς ἓν» τά διεσκορπισμένα παιδιά τοῦ Θεοῦ, τό εὐφρόσυνο μυστήριο τῆς ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ μέ τό νέο λαό Του, τό μυστήριο ὅπου ἐπιγινώσκειται ὁ Χριστός, τό μυστήριο πού προσεγγίζεται διά τοῦ ἀγίου Πνεύματος, τό μυστήριο μέσα στό ὁποῖο αἴρεται ἡ τυραννία τοῦ θανάτου.

5. Διαπιστώνονται προβλήματα πού έχουν άμεση σχέση με αυτούς πού προσέρχονται στό μυστήριο τοῦ Γάμου σήμερα, ὅπως εἶναι ἡ τάση ἐκκοσμίκευσης τῶν ἱερῶν μυστηρίων, ἡ παρεμβολή ἀρνητικῶν λαϊκῶν ἐθίμων, τά σύγχρονα «Φιλελεύθερα» νομικά πλαίσια συμβιώσεως, οἱ μεικτοί γάμοι καί ἡ ἐκάστοτε ἀναφαινόμενη οικονομική κρίση.

Τέτοιοι τρόποι καί μέσα μέ τά ὁποῖα εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν ἱερῶν Μυστηρίων τοῦ Γάμου καί τοῦ Εὐχελαίου, ὅπως καί τῶν λοιπῶν ἁγιαστικῶν Ἀκολουθιῶν, ὑποδείχθηκαν στά προηγούμενα λειτουργικά συμπόσια [ἐνδεικτικῶς ἀναφέρονται τά Πρακτικά τοῦ Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου μέ θέμα τό «ΑΓΙΟΝ ΒΑΠΤΙΣΜΑ» Ἀθήνα 2003 (8-10 Ὀκτωβρίου 1999 Πεντέλη) καί τοῦ Δ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου μέ θέμα «Ὁ Γάμος στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», Ἀθήνα 2004 (3-6 Νοεμβρίου 2002)].

6. Σημαντικό ρόλο στή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν διαδραματίζει καί τό ἐκκλησιαστικό ἑορτολόγιο μέ τήν ἐπιτέλεση τῶν Δεσποτικῶν, Θεομητορικῶν ἑορτῶν καί τῶν μνημῶν τῶν ἁγίων που οἰκοδομοῦν τοὺς πιστοὺς καί τοὺς συνδέουν μέ τοὺς ἁγίους.

Περί τοῦ χαρακῆρος τῶν ἑορτῶν καί τῆς ποιμαντικῆς ἀξιοποιήσεως αὐτῶν διαλαμβάνει το Η΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιον πού ἔλαβε χώρα στόν Βόλο ἀπό 18-20 Σεπτεμβρίου 2006 (βλ. τόμος 16, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη).

7. Σημαντικό θέμα τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς εἶναι καί ἡ διδασκαλία περί τοῦ θανάτου, ὅπως αὐτή κυρίως ἀποτυπώνεται στά γεγονότα καί τή διδασκαλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Κύριος ἄξονας τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου εἶναι τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, πού ἀποτελεῖ καί τό κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς στήν

υπέρβαση τοῦ θανάτου καί στήν ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπορρέουσα παιδεία θανάτου τῆς Ἐκκλησίας.

8. Οἱ περιστατικές εὐχές πού σχετίζονται μέ τήν ὑλική κτίση καί τό φυσικό περιβάλλον, προσλαμβάνουν σήμερα μία ἰδιαίτερη σημασία ἐξαιτίας τῆς ὀξύτητας πού προσέλαβε τά τελευταῖα χρόνια τό οἰκολογικό πρόβλημα. Γι' αὐτό ἡ διαμέσου τῶν εὐχῶν αὐτῶν ἀσκουμένη λειτουργική ἀγωγή ἀποτελεῖ μιᾶς πρώτης τάξεως οἰκολογική ἀγωγή, δικαιώνοντας ἔτσι τό χαρακτηρισμό τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς τῆς οἰκολογικῆς ἐκδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ὁ κατ' ἐξοχήν οἰκολογικός ἄνθρωπος εἶναι ὁ δοξολογικός ἄνθρωπος πού αἰσθάνεται τόν κόσμο ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ σ' αὐτόν, τόν ὁποῖο καί προσφέρει ὡς θυσία πνευματική στόν Θεό.

9. Τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει σήμερα νά ἐπιτελέσει τό δύσκολο, ἀλλά καθοριστικῆς σημασίας μορφωτικό καί ἀνθρωποποιητικό του ἔργο, μέσα σέ ἓνα πολυδαίδαλο ἐκπαιδευτικό τοπίο, σέ μιᾶ ἐποχή εὐρύτερης συνειδητοποιήσεως τῶν ἀνθρωπολογικῶν, κοινωνικῶν, πολιτισμικῶν καί πνευματικῶν λειτουργιῶν τῆς θρησκείας καί ἐνόψει τῶν μεγάλων προκλήσεων τῶν καιρῶν. Στή χώρα μας τό μάθημα ἔχει ἀλλάξει ὄψη τίς τελευταῖες δεκαετίες. Ἀποβλέπει στό θρησκευτικό ἐγγραμματισμό τῶν μαθητῶν καί τῶν μαθητριῶν στή βάση τῶν κεντρικῶν ἀληθειῶν τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς παραδόσεως. Ὁχι μόνον δέν μπορεῖ κατά ταῦτα, νά θεωρηθεῖ «ξένο σῶμα» στό σύγχρονο σχολεῖο, ἀλλά συμβάλλει στοὺς γενικότερους ἀνθρωπιστικούς στόχους τῆς ἐκπαιδεύσεως καί ἐνισχύει τόν παιδαγωγικό προσανατολισμό τοῦ σχολείου.

10. Ὁ Ὁρθόδοξος Ναός εἶναι τό κέντρο τῆς λατρείας καί ἐν Χριστῷ ζωῆς. Εἶναι φυσικό, ἐπομένως, κάθε μορφή τέχνης μέσα σέ αὐτόν νά ὑπηρετεῖ τή λατρεία καί τήν λειτουργική ἀγωγή.

Ἡ Ἐκκλησία υιοθέτησε κάθε μορφή τέχνης στήν θεία λατρεία καί αὐτό ἀποδεικνύει τή σημασία πού ἔδινε καί ἀσφαλῶς θα πρέπει να δίνει, στήν αἰσθητική ἀγωγή τῶν πιστῶν, ὡς μέσο γιά τήν λειτουργική ἀγωγή τους.

11. Ἡ ἱερή ψαλμωδία εἶναι παγκόσμιος διαχρονικός θεσμός, μέσω τοῦ ὁποίου ἀφ' ἑνός ἐκφράζονται τά θρησκευτικά συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν Θεό, ἀφ' ἑτέρου χρησιμοποιεῖται ὡς μέσον παιδαγωγίας τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος μέσω τοῦ λόγου, τοῦ μέλους καί τοῦ ρυθμοῦ.

Ἡ αἰσθησιακή ἀντίληψη περί τῆς ψαλτικῆς μορφῆς, τόσο στή Δύση ὅσο καί στήν Ἀνατολή, πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἀναζήτηση τῶν θεολογικῶν καί καλλιτεχνικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες θα καταστήσουν τήν ψαλμωδία οὐσιῶδες μέσον προσευχῆς, δοξολογίας, λατρείας καί ἐν Χριστῷ σωτηριολογικῆς παιδαγωγίας.

12. Ἡ εὐταξία τῆς θείας λατρείας μετὰ ἀπό τήν ἱστορική καταγραφή καί τήν πείρα τῶν ἁγίων μᾶς διδάσκει τό ἀληθινό χριστιανικό ἦθος, αὐτό πού χαρακτηρίζεται ἀπό ὑπακοή, ταπείνωση, ἐγρήγορηση, προσοχή, σεβασμό στήν προσωπικότητα τοῦ ἀδελφοῦ, ἐπίγνωση τῆς σημασίας τῆς ἱεραρχικῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας. Θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς εὐταξίας τῆς θείας λατρείας εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος, ὅτι κανεῖς δέν εἰσέρχεται στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ μόνος.

13. Ἐπειδή στή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας μας χρησιμοποιοῦνται πάμπολλα βιβλία, ὅπως τό Ὡρολόγιο, τά Μνηαῖα, τό Πεντηκοστάριο κ.ἄ., μετατρέποντας τά βιβλία σέ ἠλεκτρονική μορφή διευκολύνεται ἡ πρόσβαση σέ αὐτά.

Ἡ τεχνολογία καί οἱ τέχνες γιά νά εἶναι χρήσιμες στήν λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν πρέπει νά ἀποκαθαίρονται ἀπό τά μὴ λειτουργικά καί πνευματικά στοιχεῖα τους.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

α. Νά ευαισθητοποιηθοῦν οἱ φορεῖς τῆς Βαπτισματικῆς ἀγωγῆς, ἱερεῖς, ἀνάδοχοι, οἰκογένεια, ἐνορία γενικότερα καί νά προβληματιστοῦν πάνω στό θέμα αὐτό, στηριγμένοι στήν πλούσια παράδοσή μας, λαμβάνοντας ὁμως ὑπόψιν καί τή σύγχρονη πραγματικότητα. Περί αὐτοῦ βλέπε καί τά Πρακτικά τοῦ Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου «*Τό Ἅγιον Βάπτισμα*» (Σειρά «Ποιμαντική Βιβλιοθήκη», τόμ. 6).

β. Νά μελετηθεῖ ἡ ἐνεργοποίηση καί ἡ οὐσιαστική χρήση τῶν παραθεωρημένων, σήμερα, συναξαρίων στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Πρός τοῦτο ἴσως πρέπει νά ληφθοῦν σοβαρά ὑπόψιν οἱ προτάσεις τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου.

γ. Νά ἀξιοποιηθεῖ στήν ἐπί Ἐκκλησίας διδαχή ἡ πλούσια ἐορτολογική καί ἀγιολογική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως μέσω τοῦ κηρύγματος, τό ὁποῖο δύναται νά ἐπεκταθεῖ θεολογικά σέ ἕνα θεματολόγιο ἀντλούμενο ἀπό τό ἐκκλησιαστικό ἐορτολόγιο.

δ. Ἡ λειτουργική ἀγωγή θά εἶναι ἀποτελεσματική γιά τό Μυστήριον τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας, ὅταν ἔχει ὡς βάση ὅλα τά βιβλικά κείμενα. Ὁχι μόνο τόν Μυστικό Δεῖπνο, ἀλλά καί πολλά ἄλλα κείμενα μέ ἐσχατολογικό χαρακτήρα. Στή λειτουργική ἀγωγή γιά τό Μυστήριον τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας ἀναφέρονται τά πορίσματα τοῦ Γ΄ Πανελληνίου Συμποσίου («*Τό μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας*» Σειρά «Ποιμαντική Βιβλιοθήκη», τόμ. 8).

ε. Ἡ ψαλμωδία διαδραματίζει σπουδαῖο ρόλο στή λειτουργική μας ζωή, γι' αὐτό ἐπιβάλλεται νά δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στά παράλληλα μαθήματα στά Ὁδεῖα καί στίς Σχολές Βυζαντινῆς Μουσικῆς.

στ. Ἐπειδή τόσο οἱ Ποιμένες, ὅσο καί ὁ πιστός λαός δέν γνωρίζουν ἐπαρκῶς τόν σκοπό καί τόν ρόλο τῆς ψαλμωδίας στήν καθημερινή μας λειτουργική ζωή εἶναι ἀναγκαία ἡ ἐκ μέρους τῆς Διοικούσας Ἐκκλησίας ὀργάνωση εἰδικῶν ὁμιλιῶν καί σεμιναρίων πρὸς γενική ἐνημέρωση καί ἐπιμόρφωση.

ζ. Οἱ φορεῖς τῆς ψαλτικῆς τέχνης, κληρικοί, μουσικοδιδάσκαλοι, καθηγητές καί ἱεροψάλτες πρέπει –παράλληλα μέ τήν ἐκμάθηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης– νά ἐκπαιδεύονται καί στήν θεολογική, ἐκκλησιολογική, σωτηριολογική ἀξία καί γλωσσική παιδεία τοῦ λειτουργικοῦ θεσμοῦ τῆς ψαλμωδίας, ὥστε νά ἀποκτοῦν περισσότερο θεολογική λειτουργική παιδεία καί ἀγωγή, νά κατανοοῦν τήν θεολογική (δογματικο-θική) σημασία τῆς ἰ. ψαλμωδίας καί ὄχι νά ἐπιδεικνύουν μονόπλευρη καλλιτεχνική ἐπίδοση καί ἀντίληψη. Πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτῇ πρέπει νά λειτουργήσουν Σχολές διδασκαλίας τόσο στίς Ἱερές Μητροπόλεις, ὅσο καί στίς ἐνορίες. Γιά τήν εὐρυθμη λειτουργία τῶν Σχολῶν αὐτῶν ἀπαιτεῖται ἄμεσο ἐνδιαφέρον καί παρακολούθηση τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, καθὼς καί ἐπιλογή καταλλήλων διδασκάλων. Ἡ ἀνάγκη λειτουργίας παρόμοιων Σχολῶν καθίσταται ἐπιτακτικότερη γιά τοὺς ἐπαρχιακοὺς ἐνοριακοὺς Ναοὺς, στους ὁποίους παρατηρεῖται μεγάλη ἔλλειψη κατηρτισμένων (μουσικῶς καί θεολογικῶς) ἱεροψαλιῶν.

η. Ἡ προσβασιμότητα τῶν ἠλεκτρονικῶν βιβλίων ἀπό τό διαδύκτιο εἶναι σημαντική καί συνεισφέρει στή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν. Πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτῇ κρίνονται ὡς ἀπαραίτητα τὰ ἀκόλουθα:

i. Οἱ τυπικές διατάξεις τῆς Ἐκκλησίας νά διατίθενται καί σέ ἠλεκτρονική μορφή.

ii. Νά ψηφιοποιηθοῦν τὰ λειτουργικά βιβλία.

iii. Τὰ Λειτουργικά Συμπόσια ἀποτελοῦν πρόσφορη ὕλη

γιά τή λειτουργική άγωγή καί ἤδη ἐκδηλώνεται ἐνδιαφέρον ἀπό εἰδικούς ἐπιστήμονες νά μεταφραστοῦν στήν Ἀγγλική. Προτείνουμε ὡς πρῶτο βῆμα νά μεταφραστοῦν σέ δύο Εὐρωπαϊκές γλῶσσες τά πορίσματα τῶν πραγματοποιηθέντων Λειτουργικῶν Συμποσίων καί νά ἀναρτηθοῦν στό Διαδίκτυο.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

1. Ι. ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΘΗΝΩΝ

- 1) Πρωτ. Ἀντώνιος Καλλιγέρης
- 2) Πρωτ. Στέφανος Ἀλεξόπουλος

2. Ι.Μ. ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

- 1) Πρωτ. Δημήτριος Πατσιαλός
- 2) Πρωτ. Χριστόφορος Χρόνης

3. Ι.Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΕΩΣ

- 1) Πρεσβ. Δημήτριος Χατέλος
- 2) Πρεσβ. Χρῆστος Μπατιμάνης

4. Ι.Μ. ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ

- 1) Πρεσβ. Παναγιώτης Καζᾶς
- 2) Πρεσβ. Μιχαήλ Μετζάκης

5. Ι.Μ. ΑΡΤΗΣ

- 1) Πρεσβ. Δημήτριος Νικολάου
- 2) Διάκ. Κωνσταντῖνος Πλακιᾶς

6. Ι.Μ. ΑΤΤΙΚΗΣ

- 1) Πρεσβ. Ἀναστάσιος Μαστούνης
- 2) Πρεσβ. Θεόδωρος Παπαγιάννης

7. Ι.Μ. ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ

- 1) Ἀρχιμ. Παῦλος Σταματᾶς
- 2) Ἀρχιμ. Ματθαῖος Ψωμᾶς

**8. Ι.Μ. ΓΟΥΜΕΝΙΣΣΗΣ, ΑΕΙΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΥΚΑΣΤΡΟΥ**

- 1) Ἀρχιμ. Δωρόθεος Πάπαρης
- 2) Πρεσβ. Μάριος Τσόκου

9. Ι.Μ. ΓΛΥΦΑΔΑΣ

- 1) Πρωτ. Γεώργιος Φειδόπουλος
- 2) Πρωτ. Θεόδωρος Κουμαριανός

10. Ι.Μ. ΓΥΘΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙΤΥΛΟΥ

- 1) Πρωτ. Γεώργιος Λεβαντίης
- 2) Πρωτ. Σταῦρος Βλαστέλλης

11. Ι.Μ. ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ ΚΑΙ ΟΡΕΣΤΙΑΔΟΣ

- 1) Ἀρχιμ. Νικηφόρος Ζαμπουνίδης
- 2) Ἀρχιμ. Βαρθολομαῖος Ἀστεριάδης

12. Ι.Μ. ΕΔΕΣΣΗΣ, ΠΕΛΛΗΣ ΚΑΙ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

- 1) Ἀρχιμ. Χρυσόστομος Πλίσκας
- 2) Πρωτ. Γεώργιος Γιόνδης

13. Ι.Μ. ΕΛΑΣΣΩΝΟΣ

- Ἀρχιμ. Βασίλειος Παπανικολάου

14. Ι.Μ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΠΟΛΕΩΣ

- 1) Ἀρχιμ. Στέφανος Μιχαηλίδης
- 2) Πρωτ. Θεοχάρης Καλπάκογλου

15. Ι.Μ. ΖΑΚΥΝΘΟΥ

- 1) Οἶκ. Χαράλαμπος Κυπριώτης
- 2) Διακ. Σεραφεῖμ Κονίδης

16. Ι.Μ. ΖΙΧΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΥΡΟΚΟΠΙΟΥ

- 1) Πρωτ. Μιχαήλ Κωνσταντινίδης
- 2) Πρεσβ. Παναγιώτης Γιατζιτζόγλου

17. Ι.Μ. ΘΕΣΣΑΛΙΩΤΙΔΟΣ ΚΑΙ ΦΑΝΑΡΙΟΦΕΡΣΑΛΩΝ

- 1) Ἀρχιμ. Ἀμφιλόχιος Παπανδρέου

18. Ι.Μ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

- 1) Πρωτ. Ἄνθιμος Κορομπλιῆς
- 2) Πρεσβ. Ἀθανάσιος Κουτρούπης

19. **I.M. ΘΗΒΩΝ ΚΑΙ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ**
 - 1) Πρωτ. Σπυρίδων Βασιλάκος
 - 2) Πρωτ. Ἀνάργυρος Σαραφόπουλος
20. **I.M. ΘΗΡΑΣ, ΑΜΟΡΓΟΥ ΚΑΙ ΝΗΣΩΝ**
 - 1) Ἀρχιμ. Ματθαῖος Μπαρούσης
 - 2) Χριστόφορος Καραμολέγκος
21. **I.M. ΙΕΡΙΣΣΟΥ, ΑΡΔΑΜΕΡΙΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ**
 - 1) Ἀρχιμ. Χρυσόστομος Μαϊδώνης
 - 2) Αἰδεσ. Ἀργύριος Καραμόσχος
22. **I.M. ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ, ΒΥΡΩΝΟΣ ΚΑΙ ΥΜΗΤΤΟΥ**
 - 1) Ἀρχιμ. Ἀναστάσιος Τασόπουλος
 - 2) Ἀρχιμ. Εὐστάθιος Ἀρκαμούζης
23. **I.M. ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ ΚΑΙ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ**
 - 1) Πρωτ. Παναγιώτης Δεληγιάννης
 - 2) Πρεσβ. Νικόλαος Μεντζελίδης
24. **I.M. ΚΑΡΠΕΝΗΣΙΟΥ**
 - 1) Πρεσβ. Νικόλαος Σταμούλης
 - 2) Διάκ. Εὐάγγελος Πλατῆς
25. **I.M. ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑΣ**
 - 1) Πρεσβ. Νικόδημος Καζανᾶς
 - 2) κ. Σταῦρος Σκαρλῆς
26. **I.M. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ**
 - 1) Πρωτ. Λεωνίδας Μπάρδος
 - 2) Ἱερ/νος Στέφανος Σχοινᾶς
27. **I.M. ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΞΩΝ**
 - 1) Ἀρχιμ. Ἰουστίνος Κωνσταντᾶς
 - 2) Πρωτ. Θεμιστοκλῆς Μουρτζανός
28. **I.M. ΚΙΤΡΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΤΕΡΙΝΗΣ**
 - 1) Ἀρχιμ. Διονύσιος Γκόλιας
 - 2) Ἱεροδ. Νεκτᾶριος Χαλκίδης
29. **I.M. ΚΟΡΙΝΘΟΥ**
 - 1) Αἰδ. Σταῦρος Πανουργιᾶς

30. Ι.Μ. ΚΥΘΗΡΩΝ

1) Αϊδεσιμολ. Ἰωάννης Σπανός

31. Ι.Μ. ΛΑΓΚΑΔΑ

1) Πρωτ. Θωμᾶς Φαρδῆς

2) Πρεσβ. Δημήτριος Παπαθανασίου

32. Ι.Μ. ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

1) Ἀρχιμ. Χριστόδουλος Οἰκονόμου

2) Ἀρχιμ. Ἰγνάτιος Μουριζανός

3) Οἰκ. Ἀλέξανδρος Παγκράτης

4) Πρεσβ. Βησσαρίων Ἀγορίτσας

5) Πρεσβ. Γεώργιος Γκέκας

33. Ι.Μ. ΛΕΥΚΑΔΟΣ ΚΑΙ ΙΘΑΚΗΣ

1) Πρεσβ. Θεοδόσιος Δενδρινός

2) Πρεσβ. Δημήτριος Χοῦσος

34. Ι.Μ. ΜΕΓΑΡΩΝ ΚΑΙ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

1) Ἀρχιμ. Γερμανός Σταμπέλος

35. Ι.Μ. ΜΕΣΟΓΑΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

1) Ἱερομ. Ἄγγελος Πουλάκης

2) Πρεσβ. Σταῦρος Μπόζος

36. Ι.Μ. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1) Πρωτ. Χρυσόστομος Γιαννακᾶς

2) Πρωτ. Ἀθανάσιος Χατζῆς

37. Ι.Μ. ΜΗΘΥΜΝΗΣ

1) Πρωτ. Ἰωάννης Μακροδούλης

38. Ι.Μ. ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ

1) Οἰκ. Γεώργιος Κότσαλης

2) Πρεσβ. Κυριάκος Ἀμανατίδης

39. Ι.Μ. ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ, ΕΡΕΣΣΟΥ ΚΑΙ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ

1) Ἀρχιμ. Ἰάκωβος Καραμούζης

40. Ι.Μ. ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ

1) Πρωτ. Γεώργιος Παπαβαρνάβας

41. Ι.Μ. ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΕΩΣ

- 1) Πρωτ. Βασίλειος Καλλιακμάνης
- 2) Πρωτ. Ἰωάννης Σκιαδαρέσις

42. Ι.Μ. ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ

- 1) Ἀρχιμ. Τίτος Θεωνᾶς
- 2) Ἀρχιμ. Τιμόθεος Παπαδάκης

43. Ι.Μ. ΚΡΗΝΗΣ ΚΑΙ ΚΑΛΑΜΑΡΙΑΣ

- 1) Πρωτ. Ἀθανάσιος Κατζγκᾶς

44. Ι.Μ. ΝΕΑΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

- 1) Πρωτ. Θεόδωρος Γεωργίου
- 2) Ἱεροδ./νος Χρυσόστομος Γκλίβας

45. Ι.Μ. ΝΙΚΑΙΑΣ

- 1) Ἀρχιμ. Σεραφεῖμ Στεργίου
- 2) Ἀρχιμ. Ἐπιφάνιος Δημητρίου

46. Ι.Μ. ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

- 1) Πρωτ. Γεώργιος Καραφάτης
- 2) Ἀρχιμ. Θεοδόσιος Μαρτζοῦχος

47. Ι.Μ. ΞΑΝΘΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΕΩΡΙΟΥ

- 1) Ἀρχιμ. Παντελεήμων Μουτάφης
- 2) Ἀρχιμ. Πολύκαρπος Δημητριάδης

48. Ι.Μ. ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ

- 1) Πρωτ. Συμεών Τελόπουλος
- 2) Οἰκ. Χρῖστος Πετρόπουλος

49. Ι.Μ. ΠΑΤΡΩΝ

- 1) Ἀρχιμ. Θεοδόσιος Τσιτσιβός
- 2) Ἀρχιμ. Ἀμβρόσιος Γκουρβέλος

50. Ι.Μ. ΠΕΙΡΑΙΩΣ

- 1) Ἀρχιμ. Παῦλος Ἀλεξᾶς
- 2) Πρωτ. Νεκτᾶριος Ἀλεξόπουλος

51. Ι.Μ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΟΥ

- 1) Ἀρχιμ. Γεράσιμος Καραμολέγκος
- 2) Πρωτ. Ἀπόστολος Καμπουρόπουλος

52. Ι.Μ. ΠΟΛΥΑΝΗΣ ΚΑΙ ΚΙΑΚΙΣΙΟΥ

- 1) Ἀρχιμ. Ἐπιφάνιος Θεοδωρίδης
- 2) Πρωτ. Σταῦρος Σοφοτάσιος

53. ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΙΚΑΡΙΑΣ

- 1) Ἀρχιμ. Σωτήριος Κοσμόπουλος

54. Ι.Μ. ΣΕΡΒΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΑΝΗΣ

- 1) Πρωτ. Δημήτριος Χαρισίου
- 2) Πρωτ. Ἀνδρέας Βογιατζῆς

55. Ι.Μ. ΣΙΣΑΝΙΟΥ ΚΑΙ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ

- 1) Πρωτ. Βασίλειος Βασιλείου
- 2) Πρεσβ. Τριαντάφυλλος Ζηκόπουλος

56. Ι.Μ. ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

- 1) Ἀρχιμ. Σεραφείμ Καλογερόπουλος
- 2) Πρωτ. Σωτήριος Χαρίσης

57. Ι.Μ. ΣΥΡΟΥ, ΤΗΝΟΥ, ΑΝΔΡΟΥ, ΚΕΑΣ ΚΑΙ ΜΗΛΟΥ

- 1) Πρωτ. Γεώργιος Φανερός
- 2) Πρωτ. Εὐάγγελος Βελούδιος
- 3) Πρεσβ. Ἀντώνιος Μαρκουῖζος
- 4) Διάκ. Ἀντώνιος Τζανουλῖνος

58. Ι.Μ. ΤΡΙΚΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΓΩΝ

- 1) Πρωτ. Κωνσταντῖνος Τσιακμάκης

59. Ι.Μ. ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

- 1) Πρωτ. Δημήτριος Καραῖσκος

60. Ι.Μ. ΥΔΡΑΣ, ΣΠΕΤΣΩΝ ΚΑΙ ΑΙΓΙΝΗΣ

- 1) Πρωτ. Ἀνδρέας Κουπῆς
- 2) Ἀρχιμ. Χριστόφορος Καραβίας

61. Ι.Μ. ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

- 1) Ἀρχιμ. Δημήτριος Ζελιαναῖος

62. Ι.Μ. ΦΙΛΙΠΠΩΝ, ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΘΑΣΟΥ

- 1) Πρεσβ. Ἡλίας Κωνσταντινίδης

63. Ι.Μ. ΦΛΩΡΙΝΗΣ, ΠΡΕΣΠΩΝ ΚΑΙ ΕΟΡΔΑΙΑΣ

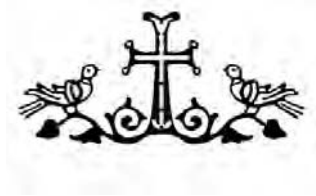
- 1) Ἀρχιμ. Ἰουστίνος Μπαρδάκας
- 2) Ἀρχιμ. Σεβαστιανός Τοπάλης

64. Ι.Μ. ΦΩΚΙΔΟΣ

- 1) Ἀρχιμ. Νεκτάριος Καλύβας
- 2) Πρωτ. Δημήτριος Θεοφίλου

65. Ι.Μ. ΧΑΛΚΙΔΟΣ

- 1) Ἀρχιμ. Νικόδημος Εὐσταθίου
- 2) Πρεσβ. Γεώργιος Χαιρόπουλος

ΔΕΛΤΙΑ ΤΥΠΟΥ

Ἀθήνα 20 Ὀκτωβρίου 2009

Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες τοῦ ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου

Τό ΙΑ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, τό ὁποῖο διοργανώνει ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἄρχισε σήμερα τίς ἐργασίες του, οἱ ὁποῖες θά διαρκέσουν ἀπό 19ης ἕως τήν 21ην Ὀκτωβρίου 2009, στό Συνεδριακό Κέντρο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ, στά Μελισσιάτικα Νέας Ἰωνίας Βόλου.

Γενικό θέμα τοῦ Συμποσίου, τό ὁποῖο ἔχει θέσει ὑπό τήν αἰγίδα του ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος, εἶναι: «Λειτουργική Ἀγωγή. “Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς μαθητάς, ἐδίδασκες λέγων”».

Μετά τήν Ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ, τοὺς Συνέδρους καλωσόρισε ὁ φιλοξενῶν τό Συμπόσιο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ κ. Ἰγνάτιος. Μήνυμα

ἀπέστειλε ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος, τό ὅποιο ἀνέγνωσε ὁ Ἐκπρόσωπος αὐτοῦ Πανιερώτατος Μητροπολίτης Βελεσίνου κ. Δαμασκηνός. Στή συνέχεια χαιρέτισαν τοὺς συνέδρους ὁ Νομάρχης Μαγνησίας κ. Ἀπόστολος Παπατόλιας, ὁ Δήμαρχος Βόλου κ. Ἀλέξανδρος Βούλγαρης καί ὁ Δήμαρχος Νέας Ἰωνίας κ. Παῦλος Μαβίλινς. Τέλος ὁ Πρόεδρος τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ προσεφώνησε τοὺς Συνέδρους τοῦ Συμποσίου.

Μετά τό διάλειμμα, πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη συνεδρία στήν ὁποία προήδρευσε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνατίου καί ὁμίλησαν οἱ παρακάτω μέ τά ἐξῆς θέματα:

Ὁ πρῶτος Εἰσηγητής ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Εὐάγγελος Θεοδώρου, Ὁμότιμος Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε τό θέμα: «Ἐννοια καί Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς ἀγωγῆς». Ὁ κ. Θεοδώρου τόνισε μεταξύ τῶν ἄλλων τά ἐξῆς:

«Ἀνάγκη ὑπάρχει γιά συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί συνειδητοποίηση ὅτι κάθε πιστός μετέχει στή ζωή τοῦ Χριστοῦ, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τήν ἡμέρα τῆς Βαπτίσεώς του. Ὑποχρέωση τοῦ κλήρου εἶναι νά κατανοήσει τήν ἀξία τῆς κατήκησης στή λατρεία καί τίς ὠφέλειες πού πηγάζουν ἀπό τήν οὐσιαστική συμμετοχή τῶν πιστῶν σ' αὐτήν. Χρέος ὄλων εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί ἡ ἐπίγνωση τῆς θεοφάνειας καί τῆς χριστοφάνειας μέσα στά λειτουργικά δρώμενα. Στή λατρεία ἀποκαλύπτεται ὁ Ἐνσαρκωμένος Λόγος τοῦ Θεοῦ, τά πάντα παροντοποιοῦνται, τό γεγονός τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ Βασι-

λεία τοῦ Θεοῦ βιώνονται ὡς ἓνα διαρκές παρόν. Ὁ Χριστός διδάσκει, θαυματουργεῖ, σταυρώνεται καί ἀνίσταται γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου. Ἔτσι πραγματώνεται ὁ σκοπός γιά τόν ὁποῖο ὑπάχει ἡ λειτουργική ζωή, ὅπως τόν ὀρίζει ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὅταν λέγει “Χριστῷ συναφῆναι με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι με, συγκληρονόμοι Αὐτῷ γενέσθαι”.

Ἰδιαίτερα τονίσθηκε ἀπό τόν εἰσηγητή τό «νόημα τῶν συμβόλων τῆς θείας λατρείας, μέσω τῶν ὁποίων βιώνεται αἰσθητῶς τό μυστήριό τῆς θείας οἰκονομίας ὁ δέ ἄνθρωπος μέ ἐνάργεια κατανοεῖ ὅτι τά τελούμενα δέν εἶναι φολκλορισμοί ἢ μαγικές τελεουργίες ἀλλά σ’ αὐτά ὁ Θεός κατέρχεται στόν ἄνθρωπο καί ὁ ἄνθρωπος ἀνέρχεται στό Θεό».

Ὁ δεύτερος εἰσηγητής Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Σισανίου καί Σιατίστης κ. Παῦλος ἀνέπτυξε τό θέμα: «Παράγοντες λειτουργικῆς ἀγωγῆς (κ.λπ.)». Συγκεκριμένα ἀνέφερε ὅτι ἡ Ἐνορία, τό Σχολεῖο, ἡ οἰκογένεια δέν ἀποτελοῦν αὐτόνομα θετικά στοιχεῖα στήν καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς ἀλλά ὁ ρόλος τους ἐξαρτᾶται ἀπό τή βούλησή τους γιά μιᾶ συνειδητή ἐκκλησιαστική ζωή. Στή συνέχεια ἔκανε ἀναφορά καί ἀντιπαραβολή τοῦ θεικοῦ ρόλου καί τῶν οὐσιαστικῶν προϋποθέσεων πού δημιουργοῦν οἱ τρεῖς αὐτοῖ κοινωνικοῖ θεσμοί σέ σχέση μέ τό ἐν πολλοῖς, ἀρνητικό ἢ ἀδιάφορο κλίμα τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Μέ βάση τή σύγκριση αὐτή ὁ Σεβασμιώτατος ὁμιλητής κατέληξε στίς παρακάτω θέσεις: 1) Οἱ Ναοί εἶναι κατεχοκὴν χώροι τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν. Εἰδικότερα στή νέα γενιά πρέπει νά δοθοῦν εὐκαιρίες οὕτως ὥστε νά ἔλθει σέ ἐπίγνωση τοῦ τί γίνεται στό Ναό, γιατί γίνεται καί πῶς πρέπει νά συμμετέχει στά γενόμενα. 2) Ἡ λατρεία νά γίνει καί πάλι τό κέντρο τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Σ’ αὐτό συμβάλλει καταλυτι-

κά ἡ οἰκογένεια, ἡ ὁποία μπορεῖ νά καλλιεργήσει τὰ λειτουργικά βιώματα. Ἡ λειτουργική ἀγωγή εἶναι βίωμα πού ἀρχίζει μέσα ἀπό τὴν ἐμπειρία τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. 3) Κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ συνεργασία τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας μέ τοὺς ἀρμόδιους ἐκπαιδευτικούς φορεῖς, ὥστε μέσα στὰ πλαίσια τῶν διακριτῶν ρόλων, καί τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης νά δημιουργηθοῦν οἱ κατάλληλες συνθῆκες καί προϋποθέσεις γιὰ νά ξαναβρεῖ ἡ λειτουργική ἀγωγή τὴ θέση της στό σύγχρονο σχολεῖο.

Ἀκολούθησε συζήτηση ἐπὶ τῶν Εἰσηγήσεων μεταξύ τῶν Συνέδρων καί Εἰσηγητῶν καί μετὰ τὸ πέρας τῆς Συνεδρίας προσεφέρθη δεῖπνον καί ἐτελέσθη ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἀποδείπνου.

Ἐκ τοῦ Γραφείου Τύπου τῆς Ἱεραῆς Συνόδου

Ἀθήνα 20 Ὀκτωβρίου 2009

Συνέχιση τῶν ἐργασιῶν τοῦ ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου

Συνεχίσθηκαν σήμερα 20 Ὀκτωβρίου οἱ ἐργασίες τοῦ ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, τό ὁποῖο διοργανώνει ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στό Συνεδριακό Κέντρο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημοτριάδος καί Ἀλμυροῦ, στά Μελισσιάτικα Νέας Ἰωνίας Βόλου. Γενικό θέμα τοῦ Συμποσίου, τό ὁποῖο ἔχει θέσει ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος, εἶναι: «Λειτουργική Ἀγωγή». «Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς μαθητὰς ἐδίδασκες λέγων» (Ἰδιόμελον τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου τῆς Μεγάλης Πέμπτης).

Στή Δεύτερη Συνεδρία μέ προεδρεύοντα τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Σισανίου καί Σιατίτσας κ. Παῦλο, μίλησαν οἱ παρακάτω ἀναφερόμενοι μέ τά ἐξῆς θέματα:

Ὁ πρῶτος εἰσηγητής Ἐλλογιμώτατος κ. Παναγιώτης Σκαλιτῆς, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀνέπτυξε τό θέμα: «Βαπτισματική Ἀγωγή τῶν πιστῶν».

Ὁ Ἐλλογιμώτατος Εἰσηγητής ἐμπεριστατωμένα ἀνέφερε ὅτι: α) «Ἡ βαπτισματική ἀγωγή στήν ἀρχαία Ἐκκλησία περιελάμβανε τή γνώση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τήν ἐμβάθυνση στό Σύμβολο τῆς πίστεως καί δογματικές ἀλήθειες τῆς Ἐκκλησίας, τήν προετοιμασία μέ προσωπικό ἀσκητικό ἀγῶνα καί

μετάνοια γιά τόν πρότερο βίο, τή νοηματοδότηση αὐτοῦ τοῦ ἀθλήματος μέ τήν ἐμπιστοσύνη στήν ἀγάπη καί τή φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, τή θεολογική ἀνάλυση τῶν μυστηρίων βαπτίσματος, χρίσματος καί θείας Εὐχαριστίας, τή συνεχῆ ποτροπή πρὸς ὅσους ἀνέβαλαν τό βάπτισμα νά βαπτισθοῦν τό συντομότερο προκειμένου νά δώσουν νόημα στή ζωή τους.

β) Ἡ ἐξέλιξη πού ἀκολούθησε μετὰ τόν 5ο αἰ., μέ τήν γενέκευση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, δημιούργησε νέα δεδομένα καί νέες προκλήσεις, ὅπως εἶναι ἡ ἐκκοσμίκευση, ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ μυστηρίου καί ἡ ἀγνοια τοῦ νοήματος τῶν συμβόλων καί γενικά τῶν τελουμένων κατὰ τό βάπτισμα.

γ) Ἡ Ἐκκλησία μέ τό θησαυρό τῆς παραδόσεώς της, τήν ἐλευθερία καί τό θεολογικό δυναμικό της, ἔχει τίς προϋποθέσεις νά ἀντιμετωπίσει αὐτές τίς προκλήσεις καί νά ἐμπνεύσει στούς πιστοὺς τό ἀληθινὸ λειτουργικὸ ἦθος καί τή δέουσα πνευματικὴ καί ἐκκλησιολογικὴ εὐαισθησία ὅσον ἀφορᾷ στό μυστήριό τοῦ βαπτίσματος καί τή σημασία του γιά τήν ἐνότητα τῆς πίστεως καί τήν ὀλοκλήρωσή μας “εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ” (Ἐφ. 4,13)».

Ὁ δεύτερος εἰσηγητὴς Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτερος κ. Ἰωάννης Σκιαδαρέσης, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀνέπτυξε τό θέμα : «Εὐχαριστιακὴ ἀγωγή τῶν πιστῶν». Ὁ ὁμιλητὴς ἀνέφερε ὅτι: «Μέ ἀφειρηρία τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ Εὐχαριστία, μέ αὐτό πού εἶναι ἀπὸ τή φύση της, ἄγει, καλύτερα ἀπὸ οὐδὲποτε ἄλλο τοὺς πιστοὺς στὸν Πατέρα, δι’ Υἱοῦ, ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι». Ἡ εἰσήγηση ἐστράφη ὄχι τόσο στό τί δέον γενέσθαι γιά τήν καλύτερη ἀγωγή τῶν πιστῶν, ὅσο στήν ἴδια τήν Εὐχαριστία, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στήν Κ. Διαθήκη.

Ἡ εἰσήγηση, κατ' ἀρχάς, ὑπέδειξε τὰ σημεῖα ἐκεῖνα στά ὁποῖα προβάλλεται ἡ διδασκαλία γιά τή θεία Εὐχαριστία ἢ περιγράφεται ὡς πράξη τῆς πρώτης ἐκκλησίας. Ἐπειτα μέ ἀφετηρία τό Ἰω. 17,19 καί ἐρμηνεύοντας σέ βάθος τό ρῆμα «ἀγιάζω», πού χαρακτηρίζει τήν ἐπιθυμία τοῦ Χριστοῦ νά ἀφιερωθεῖ καί νά αὐτοπροσφερθεῖ στόν Πατέρα, μέ σκοπό καί αὐτοί νά προσφερθοῦν, ἐπικέντρωσε τήν προσοχή της στίς διηγήσεις τοῦ Πατέρα γιά τίς τροφές πού παρατίθενται στούς συνδαιτυμόνες του καί στήν ἐντολή νά ἐπαναλαμβάνουν τήν πράξη αὐτή γιά τήν ἀνάμνησή του, καταγγέλλοντας ἔτσι τό θάνατο τοῦ Χριστοῦ καί υἱοθετώντας τήν κενωτική - θυσιαστική ἀγάπη του. Ἀκολούθως, ἀναφέρθηκαν περιπτώσεις ἐπίδειξης ἀντιευχαριστιακοῦ ἥθους σέ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες εὐχαριστιακές συνάφειες τῆς Κ. Διαθήκης (Ἰούδας, Πέτρος, Κυριακά Δεῖπνα στήν Κόρινθο κ.λπ.).

Ἐν συνεχείᾳ, καί μέ βάση τήν περί εὐχαριστίας εἰκόνα τῆς Κ. Διαθήκης, ἀναφέρθηκε «στό πῶς αὐτή τήν ἐμφανίζει. Ἐδῶ τονίσθηκε ὅτι ἡ εὐχαριστία ἐμφανίζεται ὡς τό μυστήριο πού συνάγει εἰς ἓν τά διασκορπισμένα παιδιά τοῦ Θεοῦ, τό εὐφρόσυνο μυστήριο τοῦ Γάμου τοῦ Θεοῦ μέ τό νέο λαό του, τό μυστήριο ὅπου ἐπιγινώσκειται ὁ Χριστός, τό μυστήριο πού προσεγγίζεται διά τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τό μυστήριο μέσα στό ὁποῖο αἶρεται ἡ τυραννία τοῦ θανάτου. Παράλληλα ἀπαριθμήθηκαν οἱ ἐπιδόσεις τῶν πιστῶν ἐντός τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστίας: Ἀναφέρθηκαν οἱ οἰκονομικές συνεισφορές ὑπέρ τῶν ἀσθενῶν («λογεῖται»), ἡ ὑπέρβαση τῶν διακρίσεων, ἡ καλή ἐπίδραση στόν περίγυρο, ὁ κῶρος συνάντησης τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν κτίση κ.λπ.»

Συμπερασματικά παρουσιάστηκαν τά βασικά γνωρίσματα τοῦ ἥθους τῶν ἱερέων τῆς Ἀποκάλυψης, ὅπως αὐτός σφουριλατεῖται μέσα στήν εὐχαριστία.

Ὁ τρίτος εἰσηγητής Ἐλλογιμώτατος κ. Γεώργιος Φίλιππος, Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν παρουσίασε τό θέμα: «Ἡ λειτουργική ἀγωγή τοῦ Γάμου καί τῶν λοιπῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν». Ἀναφέρθηκε τόσο στό γεγονός τῆς ὀρθῆς προετοιμασίας τῶν μελλονύμφων γιά τή συμμετοχή στό μυστήριο τοῦ γάμου, μέσα ἀπό τήν κατάλληλη λειτουργική ἀγωγή, ὅσο καί στήν ἀνάλογη γιά τήν ἐνσυνείδητη συμμετοχή τῶν πιστῶν στό μυστήριο τοῦ Εὐχελαίου καί τῶν λοιπῶν ἀγιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Μεταξύ τῶν ἄλλων τόνισε ιδιαίτερα τά ἑξῆς:

1) Ὑπάρχουν προβλήματα πού ἔχουν ἄμεση σχέση μ' αὐτούς πού προσέρχονται στό μυστήριο τοῦ γάμου σήμερα, ὅπως εἶναι ἡ τάση ἐκκοσμίκευσης τῶν Ἱερῶν Μυστηρίων, ἡ παρεμβολή ἀρνητικῶν λαϊκῶν ἐθίμων, τά σύγχρονα «φιλελεύθερα» νομικά πλαίσια συμβιώσεως, οἱ μεικτοί γάμοι καί ἡ ἐκάστοτε ἀναφαινόμενη οἰκονομική κρίση.

2) Ἐπιτακτική καθίσταται ἡ ἀνάγκη γιά ἀνάδειξη τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ στίς συνειδήσεις τῶν πιστῶν ὡς τοῦ κατεχοκῆν τόπου τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς στό μυστήριο τοῦ γάμου. Στόχος εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς θυσιαστικῆς ἀγάπης, τῆς ἠθικῆς καί πνευματικῆς τελείωσης, τῆς κατανόησης ὅτι τά δύο πρόσωπα τῶν μελλονύμφων ἐνώνονται «εἰς σάρκα μίαν».

3) Ὑπάρχουν τρόποι καί μέσα μέ τά ὁποῖα εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν Ἱερῶν Μυστηρίων τοῦ Γάμου καί τοῦ Εὐχελαίου, ὅπως καί τῶν λοιπῶν ἀγιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Τέτοιοι τρόποι καί μέσα εἶναι α) ἡ ἐρμηνεία τῶν συμβόλων, β) ἡ νοηματική ἀνάλυση εὐχῶν καί ψαλλομένων, γ) ἡ προβολή τῆς ἐσχατολογίας τοῦ γάμου καί δ) ἡ ποιμαντική ἀξιοποίηση τῆς πατερικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας.

Συμπερασματικά, κατέληξε στή διατύπωση μερικῶν γενικῶν προτάσεων γιά τήν ανάπτυξη τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης ποιμαντικῆς διακονίας μελλονύμφων.

Μετά τό σύντομο διάλειμμα ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἐργασίες μέ τήν Τρίτη Συνεδρία ὑπό τήν προεδρία τοῦ Ἐλλογιμωτάτου κ. Γεωργίου Φίλια, Καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ὁ πρῶτος εἰσηγητής Ἐλλογιμώτατος κ. Συμεών Πασχαλίδης, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀνέπτυξε τό θέμα: «Ὁ παιδαγωγικός χαρακῆρας τῶν ἑορτῶν καί τῶν μνημῶν τῶν ἀγίων».

Ἀνεφέρθη διεξοδικῶς στό σημαντικό ρόλο πού διαδραματίζει στή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν τό ἐκκλησιαστικό ἑορτολόγιο, μέ τήν σύσταση τῶν δεσποτικῶν, θεομητορικῶν καί ἀγιολογικῶν ἑορτῶν, οἱ ὁποῖες οἰκοδομοῦν στό ἐκκλησιαστικό σῶμα τήν ἀγιοτριαδική πίστη τῆς Ἐκκλησίας καί τή βιωματική σύνδεση τῶν πιστῶν μέ τοὺς ἀγίους. Ἐπίσης, ὑποστήριξε ὅτι ὁ χαρακῆρας τῶν ἑορτῶν ὑπῆρξε ἐξαρχῆς ἀλειπτικός - παιδαγωγικός, ἀφοῦ ἡ «ἀνάμνησις» τῶν ἑορταζομένων γεγονότων καί προσώπων προήλειψε τοὺς πιστοὺς στήν μίμνηση τῶν ἀγίων καί συνέβαλε μέ δυναμικό τρόπο στήν ἀναβίωση τοῦ ἑορταζόμενου γεγονότος. Οἱ ἅγιοι, ἄλλωστε, ἀπετέλεσαν ἀπό τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, πρότυπα γιά τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Μέ τόν ἴδιο παιδαγωγικό τρόπο λειτουργοῦν καί τὰ ἀγιολογικά κείμενα, τὰ ὁποῖα διακρίνονται πρωτίστως γιά τό λειτουργικό χαρακῆρα τους καί γιά τήν ἰδιαίτερη συμβολή τους στήν λειτουργική διαπαιδαγώγηση τῶν πιστῶν. Μεταξύ αὐτῶν ἰδιαίτερη θέση κατέχει στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας τό Συναξάριο, ἀναγινωσκόμενο παλαιότερα στήν Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου,

κείμενο λειτουργικῆς αὐτογνωσίας γιά τούς πιστούς, τό ὁποῖο ὀφείλουμε καί σήμερα νά ἐπαναξιοποιήσουμε στό πλαίσιο τῆς λατρείας. Ἐξίσου ἀξιοποιήσιμη εἶναι ἡ πλούσια ἑορτολογική καί ἀγιολογική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τήν ὁποία δύνανται οἱ ποιμένες νά χρησιμοποιήσουν κατά τήν ἐπ' ἐκκλησίας διδασχά τῶν πιστῶν.

Ἐκολούθησε ἡ Εἰσήγηση τοῦ Αἰδεσιμολογιωτάτου Πρωτοπρεσβυτέρου κ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδου, Ἐπίκουρου Καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μέ θέμα: «Ἡ διά μέσου τῆς θείας λατρείας παιδεία θανάτου τῶν πιστῶν». Ὁ ὁμιλητής ὑπογράμμισε, μετά τά ἀπαραίτητα εἰσαγωγικά, στά ὁποῖα τονίσθηκε ἡ σημασία τοῦ θέματος, ὅτι «ἐνδείκνυται ἡ παιδεία τοῦ θανάτου διά τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς, ὅπως αὐτή κυρίως ἀποτυπώνεται στά γεγονότα καί τή διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἀξίζει νά δίδεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, πού εἶναι καί τό κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς στήν ὑπέρβαση τοῦ θανάτου καί στήν ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπορρέουσα παιδεία θανάτου τῆς Ἐκκλησίας.

Στή συνέχεια ὁ ὁμιλητής ἀναφέρθηκε στά δύο βασικά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι τό βάπτισμα καί ἡ θεία εὐχαριστία, ὡς δρόμους ἐμπειρικῆς - βιωματικῆς παιδείας θανάτου. Ἀκολουθῶς ἡ εἰσήγηση ἐπεκτάθηκε καί στά ὑπόλοιπα ἱερά μυστήρια, στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου καί ἄλλες περιστατικές εὐχές καί ἀκολουθίες.

Ἐκολούθησε ἐποικοδομτική συζήτηση καί ἡ καθιερωμένη μεσημβρινή διακοπή ὅπου προσφέρθηκε τό Γεῦμα.

Κατά τήν ἀπογευματινή Τέταρτη Συνεδρία προὐδρευσε ὁ καθηγητής κ. Παναγιώτης Σκαλτσῆς, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονί-

κπς καί παρουσιάσθηκαν ἀπό τούς ἐκλεκτούς ὁμιλητές τὰ ἐξῆς θέματα:

Ἡ πρώτη εἰσήγηση εἶχε ὡς θέμα τήν « Ἀπό τή λειτουργική στήν περιβαλλοντική ἀγωγή. Σπουδή στίς περιστατικές εὐχές τοῦ Εὐχολογίου» μέ εἰσηγητή τόν Αἰδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο κ. Δημήτριο Τζέρπο, Ἀναπληρωτή Καθηγητή τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ ὁμιλητής ἀνέφερε ὅτι οἱ περιστατικές εὐχές πού σχετίζονται μέ τήν ὑλική κτίση καί τό φυσικό περιβάλλον, προσλαμβάνουν σήμερα μιὰ ἰδιαίτερη σημασία ἐξαιτίας τῆς ὀξύτητας πού προσέλαβε τὰ τελευταῖα χρόνια, τό οἰκολογικό πρόβλημα. Γι' αὐτό καί ἡ διαμέσου τῶν εὐχῶν αὐτοῦ ἀσκουμένη λειτουργική ἀγωγή ἀποτελεῖ μιᾶς πρώτης τάξεως οἰκολογική ἀγωγή, δικαιώνοντας ἔτσι τόν χαρακτηρισμό τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς τῆς οἰκολογικῆς ἔκδοσης τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ὁ καί' ἐξοχὴν οἰκολογικός ἄνθρωπος, εἶναι ὁ δοξολογικός ἄνθρωπος πού αἰσθάνεται τόν κόσμο ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ σ' αὐτόν, τόν ὁποῖο καί προσφέρει ὡς θυσία πνευματική στό Θεό.

Ἡ δεύτερη εἰσήγηση ἀναφερόταν στό θέμα « Ἡ λειτουργική ἀγωγή τῶν παιδιῶν διά μέσου του μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν». Ὁ Εἰσηγητής Ἐλλογιμώτατος κ. Κωνσταντῖνος Δελνκωσιαντῆς, Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀνέφερε:

Τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καλεῖται σήμερα νά ἐπιτελέσει τό δύσκολο ἀλλά καθοριστικῆς σημασίας μορφωτικό καί ἀνθρωποποιητικό του ἔργο, μέσα σέ ἓνα πολυδαίδαλο ἐκπαιδευτικό τοπίο, σέ μιὰ ἐποχή εὐρύτερης συνειδητοποίησης τῶν ἀνθρωπολογικῶν, κοινωνικῶν, πολιτισμικῶν καί πνευματικῶν λειτουργιῶν τῆς θρησκείας καί ἐνόψει τῶν με-

γάλων προκλήσεων τῶν καιρῶν. Στή χώρα μας τό μάθημα ἔχει ἀλλάξει ὅψη τίς τελευταῖες δεκαετίες. Δέν εἶναι πιά μονοφωνικό ἢ στενά ὁμολογιακό καί ἀποβλέπει στό θρησκευτικό ἐγγραμματισμό τῶν μαθητῶν καί τῶν μαθητριῶν στή βάση τῶν κεντριῶν ἀληθειῶν τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης. Ὅχι μόνον δέν μπορεῖ κατά ταῦτα, νά θεωρηθεῖ «ξένο σῶμα» στό σύγχρονο σχολεῖο, ἀλλά συμβάλλει στους γενικότερους ἀνθρωπιστικούς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης καί ἐνισχύει τόν παιδαγωγικό προσανατολισμό τοῦ σχολεῖου.

Ἐπικολούθησε γόνιμη συζήτηση καί ἐνδιαφέρουσες τοποθετήσεις τῶν συνέδρων, καί μετά τό Δεῖπνο τελέσθηκε ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀποδείπνου καί τῆς Θείας Μεταλήψεως.

Ἐκ τοῦ Γραφείου Τύπου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου

Ἀθήνα 21 Ὀκτωβρίου 2009

Λήξη τοῦ ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου

Συνεχίσθηκαν σήμερα 21 Ὀκτωβρίου καί ἔληξαν τό ἀπόγευμα οἱ ἐργασίες τοῦ ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, τό ὁποῖο διοργανώνει ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στό Συνεδριακό Κέντρο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ, στά Μελισσιάτικα Νέας Ἰωνίας Βόλου. Γενικό θέμα τοῦ Συμποσίου, τό ὁποῖο ἔχει θέσει ὑπό τήν αἰγίδα του ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος, εἶναι: «*Λειτουργική ἀγωγή*». «*Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς μαθητὰς ἐδίδασκες λέγων*» (Ἰδιόμελον τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Μεγάλης Πέμπτης).

Τό πρωί τελέσθηκε στόν Μητροπολιτικό - Καθεδρικό Ἱερό Ναό Ἀγίου Νικολάου Βόλου ἡ Θεία Λειτουργία, Ἱεουργοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ, μέ συμμετοχή ὄλων τῶν ἐκπροσώπων - συνέδρων. Μετά τό πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας τελέσθηκε μνημόσυνο ὑπέρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κυροῦ Χριστοδούλου.

Ἀμέσως μετά ἔλαβε χώρα ἡ πέμπτη συνεδρία μέ προεδρεύοντα τόν Πανοσιολογιώτατο Ἀρχιμανδρίτη κ. Νικόλαον Ἰωαννίδη, Καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἡ πρώτη Εἰσήγηση εἶχε ὡς θέμα: «Οἱ λειτουργικές τέχνες (Ναοδομία, Γλυπτική, Ξυλογλυπτική, μικροτεχνία κ.λπ.) στήν ὑπηρεσία τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς». Ἡ εἰσηγήτρια Ἑλλογιμωτάτη κ. Ἰωάννα Στουφῆ - Πουλημένου, Ἐπίκουρος Καθηγήτρια τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία παρουσίασε πιυχές τοῦ θεματός της, τόνισε τά ἑξῆς: «Στόχος τῆς εἰσηγήσεώς μας εἶναι νά παρουσιάσουμε τή σχέση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τέχνης μέ τή Λατρεία καί τή λειτουργική ἀγωγή τῶν πιστῶν. Ὁ ὀρθόδοξος ναός εἶναι τό κέντρο τῆς Λατρείας καί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Εἶναι φυσικό, ἐπομένως, κάθε μορφή τέχνης μέσα σ' αὐτόν νά ὑπηρετεῖ τή Λατρεία καί τήν λειτουργική ἀγωγή. Ἡ ἱστορία τῆς ναοδομίας δείχνει ὅτι ἡ ἐξέλιξη καί οἱ ἀνάγκες τῆς Λατρείας καί ἡ ἐν γένει Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας ἐππρέασαν ἄμεσα τή δημιουργία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων καί μορφῶν. Ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐκκλησιαστική ζωγραφική, θά πρέπει νά τονίσουμε τόν σημαντικό ρόλο πού αὐτή διαδραματίζει στή λειτουργική ἀγωγή καί τήν αἰσθητοποίηση τοῦ Δόγματος καί τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία υἱοθέτησε κάθε μορφή τέχνης στή Λατρεία καί αὐτό ἀποδεικνύει τή σημασία πού ἔδινε, καί ἀσφαλῶς θά πρέπει νά δίνει, στήν αἰσθητική ἀγωγή τῶν πιστῶν, ὡς μέσο γιά τή λειτουργική ἀγωγή τους. Ἰδιαίτερα τονίζεται ἀπό ὅλη τήν πατερική παράδοση ἡ αἰσθητική ἀξία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν πού ὑπηρετοῦν τή Λατρεία. Γι' αὐτό καί ἡ Ἐκκλησία, μέσα στή μακραίωνη παράδοσή της, καλοῦσε τοὺς καλλιτέχνες, ἀρχιτέκτονες, ζωγράφους, γλύπτες, κ.ἄ., νά οἰκοδομήσουν καί νά διακοσμήσουν τοὺς ναοὺς. Καί συνήθως ἀναζητοῦσε τοὺς καλύτερους. Τό ἴδιο πρέπει νά κάνει καί σήμερα».

Ὁ δεύτερος εισηγητής, ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Γεώργιος Κόρδης, Ἐπικουρος Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀνέπτυξε τό θέμα: «Ἡ εικονογραφία ὡς μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν». Ὁ ὁμιλητής μέ γλαφυρότητα καί ἀκρίβεια ἀνέφερε ὅτι: «Ἡ Ὁρθόδοξη εἰκόνα ιστορῶν τῆς Θεῆς Οἰκονομίας καί δημιουργῶν τήν εἰκαστική ἐγκατάσταση τοῦ ζωγραφισμένου ναοῦ συμβάλλει τά μέγιστα στή διαμόρφωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης τοῦ πιστοῦ. Μέ τίς μορφές τῆς βεβαιώνει τήν ἀλήθεια τῆς Θεῆς Οἰκονομίας ἐνῶ μέ τήν τεχνοτροπία τῆς δημιουργεῖ μέσα στόν χωρόχρονο τοῦ ναοῦ καί τῆς Εὐχαριστιακῆς Σύναξης τίς προϋποθέσεις ὥστε ὁ πιστός νά γευτεῖ τίς ποιότητες τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καί νά προκόψει πνευματικά πρός τήν σωστή κατεύθυνση. Γιά τό λόγο αὐτό ὁ ὀρθόδοξος ναός δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι πλήρως ιστορημένος ἀκολουθώντας τή σοφῆ καθιερωμένη διάταξη τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν μόνων πού ἔχοντες Πνεῦμα Θεοῦ καί ἐμπειρία τῆς Ἀληθείας μποροῦν νά ἐπιλέξουν σέ συνεργασία μέ τοὺς ζωγράφους τίς καλλίτερες καί ἱεροπρεπεῖς εἰκονογραφικές λύσεις».

Ὁ τρίτος εισηγητής, ὁ Ἐλλογιμώτατος κ. Ἀθανάσιος Βουρλῆς, Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀνέπτυξε τό θέμα: «Ἡ ἱερῆ ψαλμωδία ὡς μέσον τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς τῶν πιστῶν». Τόνισε τά ἐξῆς:

«1. Ἡ ἱερῆ ψαλμωδία εἶναι παγκόσμιος διαχρονικός θεσμός, μέσω τοῦ ὁποῦ, ἀφ' ἑνός ἐκφράζονται τά θρησκευτικά συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν Θεόν, ἀφ' ἑτέρου χρησιμοποιεῖται ὡς μέσον παιδαγωγίας τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος μέσω τοῦ λόγου, τοῦ μέλους καί τοῦ ρυθμοῦ.

2. Ἡ ψαλμωδία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἔχει κληρονομήσει πολλά ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά στοιχεῖα ἀπό τήν

λειτουργική ζωὴ τόσο τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὅσο καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

3. Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ ψαλμωδία χρησιμοποιοεῖται ὡς μέσον τῆς Θείας καὶ Ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως πρὸς παιδαγωγία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ καλλιέργεια τῆς μεσσιανικῆς ιδέας. Οἱ μεγάλοι Προφῆται Μωσοῦς καὶ Δαυῖδ θεοδιδάκτως καὶ ἀγγελοδιδάκτως καθιέρωσαν τὴν ψαλμωδία καὶ καθώρισαν τὰ θεολογικά, τὰ πρακτικά, τὰ παιδαγωγικά καὶ ψυχαγωγικά πλαίσια τῆς λειτουργικῆς τῆς χρήσεως καὶ καλλιτεχνικῆς τῆς ἀναπτύξεως.

4. Κυρίως ἡ περί ψαλμωδίας διδασκαλία τοῦ Προφητάνακτος Δαυῖδ ἐκφράζει τὸ ὅλο πνεῦμα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ ὁποῖο καὶ διέπει, ἐν πολλοῖς, τίς ἐν γένει θεολογικές, λειτουργικές καὶ ἀνθρωπολογικές ἀρχές τῆς χριστιανικῆς ψαλμωδίας.

5. Τὸν θεσμό τῆς ψαλμωδίας ἀπεδέχθη, καθηγίασε καὶ ἐθέσπισε ὁ ἴδιος ὁ Κύριος συμμετέχοντας στὴ θεία λατρεία καὶ χρησιμοποιώντας τὴν, μετὰ τῶν Μαθητῶν Του, κατὰ τὴν παράδοση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρία τῆς περὶ τὴν Θεία Εὐχαριστία λειτουργικῆς ἀναπτύξεως καὶ διαμορφώσεως τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ εἰκοσιτετραώρου, ἐβδομαδιαίου καὶ ἑπταήμερου λειτουργικοῦ κύκλου.

6. Στὴν ἀνάπτυξη καὶ διαμόρφωση τῶν μορφῶν τῶν ἀρχῶν, τῶν σκοπῶν, τῶν πλαισίων καὶ τῶν παιδαγωγικῶν ἐπιδράσεων τῆς ψαλμωδίας συνέβαλαν διαχρονικά οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, οἱ μεταποστολικοί Πατέρες, οἱ Μεγάλοι Πατέρες, ἀσκηταὶ τῆς ἐρήμου καὶ πεφωτισμένοι κληρικοί ὅλων τῶν βαθμίδων.

7. Στὰ ἐρμηνευτικά καὶ στὰ ἄλλα συγγράμματα τῶν Μεγάλων Πατέρων καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων ἀνα-

πύσσεται ἡ περί ψαλμωδίας Θεολογία, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς ἐν Χριστῷ νέας θεωρήσεως τῶν λειτουργικῶν θεμάτων. Ἡ ψαλμωδία, μαζί μέ τίς ἄλλες λειτουργικές τέχνες, προσλαμβάνει ιδιαίτερη ἀνθρωπολογική, θεολογική, ἐκκλησιολογική καὶ σωτηριολογική σημασία.

8. Ἡ ψαλμωδία καθορίζεται ὡς βασικό λειτουργικό στοιχεῖο, ἀφοῦ ὁ λόγος τῆς εἶναι βιβλικός, πατερικός, ιστορικός καὶ ἐπίκαιρος, τό μέλος, ἱεροπρεπές, μυσταγωγικό, ἀναγωγικό καὶ ἐνθουσιαστικό καὶ ὁ ρυθμός, συσταλτικός, διασταλτικός καὶ ἡσυχαστικός. Ὁ συνδιασμός ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων συνθέτει τήν παιδαγωγική δομή της, γι' αὐτό καὶ δεσπόζει στίς Ἀκολουθίες καὶ φαιδρύνει τίς Ἑορτές τῆς Ἐκκλησίας.

9. Ἡ ψαλμωδία τῆς Ἑλληνοφώνου Ὁρθοδοξίας ἀνεπτύχθη στά πλαίσια τῆς ἱερᾶς παραδόσεως, τοῦ ἕλληνος λόγου, μέλους καὶ ρυθμοῦ, γι' αὐτό πέραν τῆς λειτουργικῆς ἐν Χριστῷ παιδείας καὶ ἀγωγῆς, προσφέρει στόν πιστό, ὄλο τό μεγαλεῖο του Ἑλληνορθόδοξου πολιτισμοῦ σέ σχέση μέ τήν λυρική - θρησκευτική ποίηση, τήν Ὑμνογραφία, τήν παραδοσιακή Ἑλληνική μελωδία τῆς πολυψυχίας, τήν πολύμορφη ρυθμοποιῖα καὶ ρυθμική ἀγωγή, τήν αἴσθησι τοῦ «καλοῦ», τοῦ «ῶραίου» καὶ τῆς «εὐταξίας».

10. Σήμερα εἶναι διεσπασμένη ἡ ἐξωτερική μορφή τῆς ψαλμωδίας καὶ στό Δυτικό καὶ τόν Ἀνατολικό χριστιανικό κόσμο. Στή Δύση, κατά τήν δεύτερη χιλιετία, εἰσῆχθη ἡ τετραφωνία καὶ τά μουσικά ὄργανα. Στήν Ἀνατολή ἐπικράτησε πολυμορφία –ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐθνολογικῶν διασπάσεων– ἡ ὁποία ἐπηρεάζεται ἀπό τήν δυτική ἢ τήν Ἑλληνορθόδοξον ψαλτική μουσική παράδοσι. Τά γεγονότα αὐτά ἔχουν διατα-

ράξει, ἐν πολλοῖς, τίς κοινωνιολογικές, τίς ψυχαγωγικές καί συμβολικές ἀρχές, ὡς πρὸς ρόλο καί τό σκοπό χρήσεώς της στή λειτουργική ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ αἰσθησιακὴ ἀντίληψη περὶ τῆς ψαλτικῆς μορφῆς, τόσο στή Δύση ὅσο καί στήν Ἀνατολή, πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναζήτησι τῶν θεολογικῶν καί καλλιτεχνικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες θὰ καταστήσουν τὴν ψαλμωδία οὐσιῶδες μέσον προσευχῆς, δοξολογίας, λατρείας καί ἐν Χριστῷ σωτηριολογικῆς παιδαγωγίας».

Μετὰ τό σύντομο διάλειμμα ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἐργασίες μέ τὴν 6η συνεδρία ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Σεβασμιώτατου Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμητιοῦ κ. Δαυινίλ. μέ τοὺς ἐξῆς εἰσηγητές:

Ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτερος κ. Θεόδωρος Κουμαριανός, Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀνέπτυξε τό θέμα : «Ἡ εὐταξία στή θεία λατρεία ὡς μέσον ἀγωγῆς». Ὁ Εἰσηγητὴς μετὰ τὴ διατύπωση ἐμπεριστατωμένων ἐπιστημονικῶν θέσεων ἐτόνισε:

«Ἡ εὐταξία τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου “πάντα εὐσχημόνως καί κατὰ τάξιν γινέσθω” (Α΄ Κορ. 14,30). Ἀπὸ συγκεκριμένα ἱστορικά παραδείγματα ἀπὸ τὰ λειτουργικά χειρόγραφα καί τοὺς βίβλους τῶν ἁγίων ἀναδεικνύεται ὁ τρόπος, μέ τὸν ὁποῖο ἐφαρμόζονταν στήν πράξιν οἱ ποικίλες λειτουργικές πρακτικές διατάξεις. Τὴν εὐθύνη τῆς εὐταξίας τὴν ἔχει ὁ προεστὼς τῆς συνάξεως. Ὅλοι ὅσοι συμμετέχουν στή θεία λατρεία ζητοῦν πάντα ἀπὸ τὸν προεστῶτα τὴν εὐλογία του γιὰ νὰ πράξουν ὅτιδήποτε προβλέπεται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τάξιν. Τὰ ποικίλα λειτουργικά διακονήματα ἐπιτελοῦνται ἀπὸ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν λάβει ἰδιαίτερη χειροτονία ἢ χειροθεσία. Ὅποτε γίνονται λάθη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λατρείας,

αυτά ἐλέγχονται μέ ὅσον τό δυνατόν πió διακριτικό τρόπο καί ἀκόμη καλύτερα μετά τό πέρας τῆς Συνάξεως. Ἡ εὐταξία τῆς λατρείας θεμελιώνεται στήν διαπίστωση τῆς μεγάλης σημασίας πού ἔχει ἡ παρουσία τοῦ ἀδελφοῦ γιά τήν σωτηρία κάθε ἑνός χριστιανοῦ.

Ἐπῆρχαν παλαιότερα διατάξεις τῆς λατρείας, καί ιδιαίτερα τῆς Θείας Λειτουργίας, οἱ ὁποῖες εἶχαν σημαντικό θεολογικό περιεχόμενο, ἀλλά σήμερα ἔχουν ἐκπέσει. Δέν εἶναι ἄσχημο νά τίς γνωρίζουμε, ὥστε νά ἔχουμε τήν δυνατότητα νά ἐλέγξουμε κατά πόσο θά μπορούσαν νά ἐπανενταχθοῦν στήν λατρεία μας».

Ὁ δεύτερος Εἰσηγητής ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Πρωτοπρεσβύτερος κ. Γρηγόριος Σταμκόπουλος, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τῆς Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Θεσσαλονίκης, παρουσίασε τό θέμα: «Ἡ λειτουργική ἀγωγή καί ἡ σύγχρονη τεχνολογία».

Τόνισε χαρακτηριστικά ὅτι:

«Τά τελευταῖα πενήτα χρόνια χωρίς ἔλεγχο καί χωρίς καμία δομημένη ἀντίδραση, τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα εἰσῆλθον ἀπροϋπόθετα στό κῶρο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ καί τῆς λειτουργικῆς πράξης μέ συνέπειες τή στρέβλωση τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς. Τέτοια παραδείγματα ἔχουμε στή χρήση τῶν μικροφῶνων, τῶν ἠλεκτρικῶν λαμπτήρων καί τῆς τηλεόρασης. Στήν ἱστορική πορεία τοῦ Βυζαντίου ἀλλά καί στόν ὀρθόδοξο πολιτισμό, ὁ ὁποῖος συνεχίστηκε στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ τεχνολογία πέρασε σέ πτυχές τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καί στή λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, τόσο στήν κατασκευή τῶν ναῶν μέ τήν ἀπαράμιλλη ἀρχιτεκτονική καί τήν ἀκουστική ἀλλά καί τή χρήση τῶν ὑλικῶν στήν κατασκευή λειτουργικῶν σκευῶν, βιβλίων καί ὑφασμάτων.

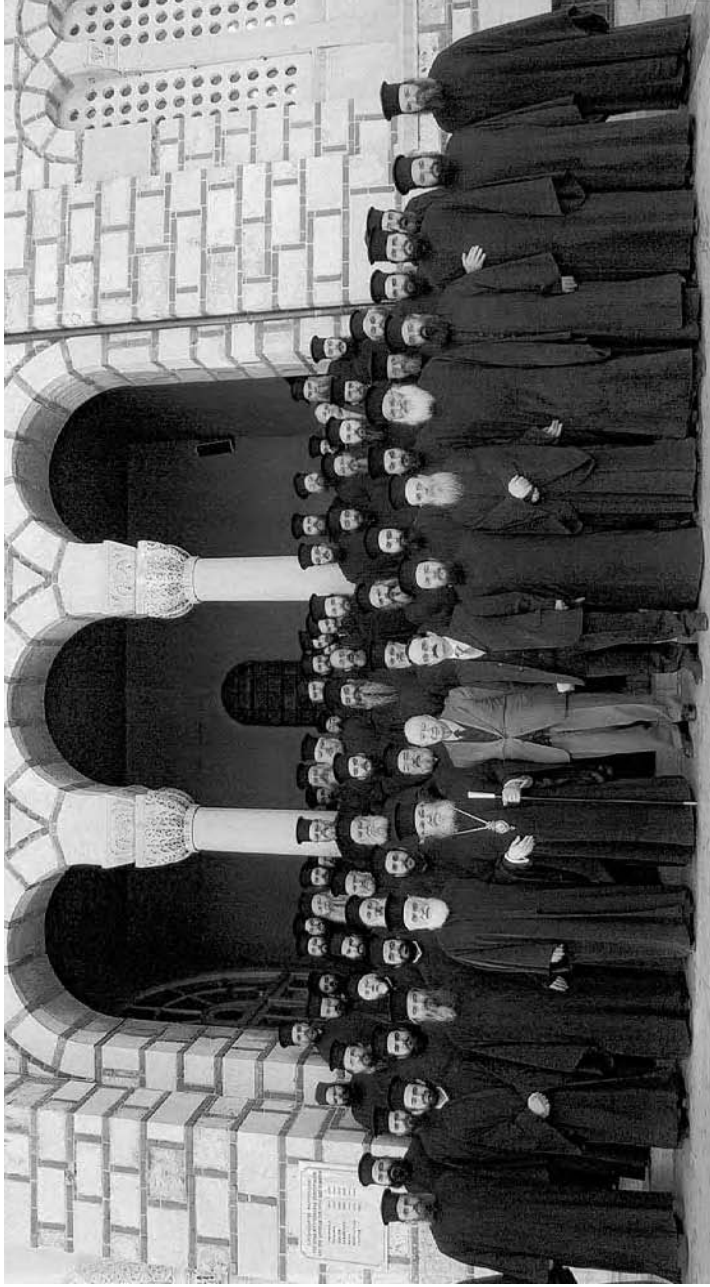
Τὴν Ἐκκλησία λοιπόν δέν φοβίζει τόσο ἡ εἰσαγωγή τοῦ νέου καί τοῦ καινοτόμου ἀλλά τό ἀπόρροσωπο, ἡ βιομηχανοποίηση καί ἡ μαζικοποίηση, τά ὁποῖα χαρακτηρίζουν τόν σύγχρονο πολιτισμό. Ὑπάρχουν πολλές προοπτικές στή χρήση τῶν νέων τεχνολογιῶν ἰδίως τοῦ διαδικτύου, τοῦ ἠλεκτρονικοῦ βιβλίου καί τῶν πολυμέσων, γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν κληρικῶν στίς ἀκολουθίες καί στή σωστή χρήση τοῦ τυπικοῦ.

Ἡ τεχνολογία ὅπως καί οἱ τέχνες δέν μποροῦν παρά νά φιλτράρονται γιά νά ἀποδώσουν στήν κατεύθυνση τῆς λειτουργικῆς πράξεως καί ἀγωγῆς. Τότε αὐτές εἶναι καλοδεχόμενες ἀπό τήν ἴδια τή λειτουργική σύναξη καί διαχρονική προοπτική».

Ἡ τρίτη καί τελευταία συνεδριακή ἡμέρα ἔκλεισε μέ τήν ἐξαγωγή τῶν Πορισμάτων καί τήν κατάθεση τῶν Προτάσεων τοῦ Συμποσίου ἐκ μέρους τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως. Μετά τήν ὁμόφωνη ἔγκριση ἀμφοτέρων ἀπεφασίσθη νά ὑποβληθοῦν πρὸς ἔγκριση στήν Διарκῆ Ἱερά Σύνοδο καί μέ τόν τρόπο αὐτό ὀλοκληρώθηκαν ἐπιτυχῶς οἱ ἐργασίες τοῦ Συμποσίου.

Στή συνέχεια παρατέθηκε ἀπό τήν φιλοξενοῦσα Ἱερά Μητρόπολη Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ ἀποχαιρετιστήριο γεῦμα πρὸς τιμὴν τῶν εἰσηγητῶν καί συνέδρων, διανεμήθηκαν τά σχετικά ἀναμνηστικά καί οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων ἀναχώρησαν εἰς τά ἴδια.

Ἐκ τοῦ Γραφείου Τύπου τῆς Ἱερῆς Συνόδου

Οί σύνεδροι του ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Πρόγραμμα εργασιών ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ίερών Μητροπόλεων.....	7
- Μήνυμα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνύμου	13
- Προσφώνησις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ἰγμυτιοῦ κ. Δανιήλ.....	17
- Χαιρετισμός Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνατίου	25
- Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις πρώτης συνεδρίας Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου, Ὁμότ. Καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν, «Ἐννοια καί Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς»	33
Σέβ. Μητροπολίτης Σισανίου καί Σιατίστης κ. Παῦλος, «Παράγοντες Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς. Ἐνορία - Σχολεῖο - Οἰκογένεια κ.λπ.»	49
- Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις δευτέρας συνεδρίας Παναγιώτης Ἰ. Σκαλιτσῆς, Ἀναπλ. Καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ., «Ἡ βαπτισματικὴ ἀγωγή τῶν πιστῶν»	71

- Πρωτοπρ. Ἰωάννης Σκιαδαρέσης,
Ἐπίκ. Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.,
«*Εὐχαριστιακὴ Ἀγωγή*» 93
- Γεώργιος Ν. Φίλιας,
Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
«*Ἡ Λειτουργικὴ Ἀγωγή τοῦ Γάμου καὶ τῶν λοιπῶν
Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν*» 119
- **Ἐπιστημονικὲς εἰσηγήσεις τρίτης συνεδρίας**
- Πρωτοπρ. Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης,
Ἐπίκ. Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.,
«*Ἡ διὰ μέσου τῆς Θείας Λατρείας παιδεία θανάτου
τῶν πιστῶν*» 137
- **Ἐπιστημονικὲς εἰσηγήσεις τετάρτης συνεδρίας**
- Πρωτοπρ. Δημήτριος Β. Τζέρπος,
Ἀναπλ. Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν,
«*Ἀπό τῆς Λειτουργικῆς σὴν Περιβαλλοντικῆς Ἀγωγῆς.
Σπουδὴ σὲς Περιστατικὲς Εὐχὲς καὶ Ἀκολουθίες
τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου*» 169
- Κωνσταντῖνος Δελγκωσταντῆς,
Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,
«*Ἡ λειτουργικὴ ἀγωγή τῶν παιδιῶν διὰ μέσου
τοῦ μαθήματος τῶν Ἱερσκειτικῶν*» 187
- **Ἐπιστημονικὲς εἰσηγήσεις πέμπτης συνεδρίας**
- Ἰωάννα Στουφῆ-Πουλημένου,
Ἐπίκ. Καθηγήτρια Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν,
«*Οἱ λειτουργικὲς τέχνες (ναοδομία, γλυπτικὴ,
ξυλογλυπτικὴ, μικροτεχνία κ.λπ.) σὴν ὑπηρεσία
τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς*» 205

Γεώργιος Κόρδης, Ἐπίκ. Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, «Ἡ Εἰκονογραφία ὡς μέσον ἀγωγῆς τῶν πιστῶν. Ὁ Ὀρθόδοξος ἱστορημένος ναός καί ἡ ἐκκλησιολογική λειτουργία τῶν εἰκόνων»	236
Ἀθανάσιος Θ. Βουρλῆς, Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, «Ἡ ἱερά ψαλμωδία ὡς μέσον τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς τῶν πιστῶν»	255
– Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις ἔκτις συνεδρίας	
Πρωτοπρ. Θεόδωρος Ἴ. Κουμαριανός, Λέκτωρ Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, «Ἡ Εὐταξία τῆς Θείας Λατρείας ὡς μέσον Λειτουργικῆς Ἀγωγῆς»	293
Πρωτοπρ. Γρηγόριος - Τηλέμαχος Σταμκόπουλος, Ἐπίκ. Καθηγητής Α.Ε.Α.Θ., «Λειτουργική ἀγωγή καί σύγχρονη τεχνολογία»	321
– Παράρτημα	
Πορίσματα – Προτάσεις	341
Κατάστασις Συνέδρων	351
Δελτία Τύπου	359
Ἐκδόσεις Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως	381

ΕΙΔΙΚΗ ΓΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

τῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς

«ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ»

ἐκ τῶν Πανελληνίων Λειτουργικῶν Συμποσίων

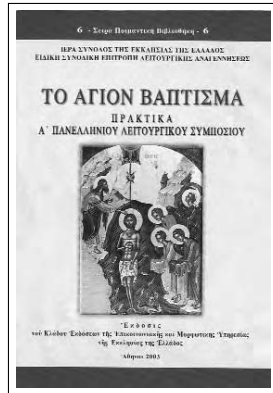
1. Ὑπ' ἀριθμ. 6: Πρακτικά Α' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου.

«ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΒΑΠΤΙΣΜΑ»

(Ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος - Τὸ Μυστήριον τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος χθὲς καὶ σήμερον).

Ἀθήνα, Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης
8-10 Ὀκτωβρίου 1999.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2003.

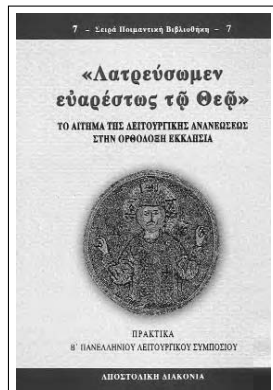
2. Ὑπ' ἀριθμ. 7: Πρακτικά Β' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου.

«ΛΑΤΡΕΥΣΩΜΕΝ ΕΥΑΡΕΣΤΩΣ
Τῷ ΘΕῷ»

(Τὸ αἶτημα τῆς Λειτουργικῆς ἀνα-
νεώσεως σὴν Ὁρθόδοξῃ Ἐκ-
κλησίᾳ).

Βόλος, Συνεδριακὸ Κέντρο Ἱερᾶς
Μητροπόλεως Δημητριάδος καὶ
Ἄλμυροῦ, 22-25 Ὀκτωβρίου
2000.

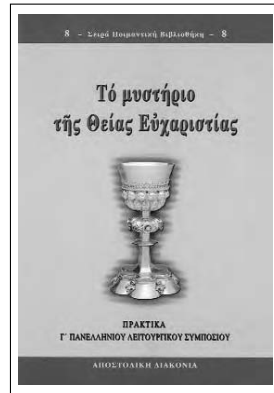
Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2003.

3. Ὑπ' ἀριθμ. 8: Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου.
«ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ»

Ἱερὰ Μητρόπολις Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως (Θεσσαλονίκη) (Κλειστὸ Ἀμφιθέατρο Δήμου Νεαπόλεως, Δημαρχεῖον). 14-17 Ὀκτωβρίου 2001.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2004.

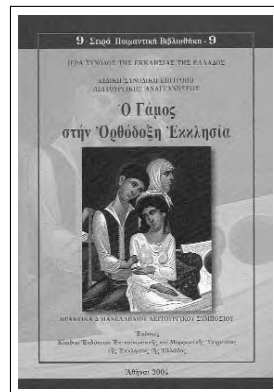

4. Ὑπ' ἀριθμ. 9: Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου.

«Ο ΓΑΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ»

Ἱερὰ Μητρόπολις Χαλκίδος - Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ῥώσου, 3-6 Νοεμβρίου 2002.

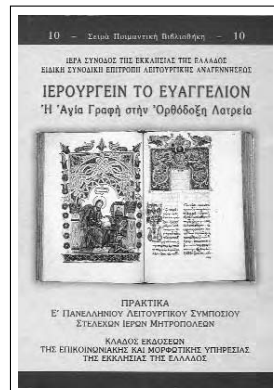
Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2004.

5. Ὑπ' ἀριθμ. 10: Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου.
«ΙΕΡΟΥΡΓΕΙΝ ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ»
 (Ἡ Ἁγία Γραφή στὴν Ὀρθόδοξη Λατρεία).

Ἱερὰ Μητρόπολις Χαλκίδος - Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ῥώσου, 2-5 Νοεμβρίου 2003.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2004.

6. Υπ' αριθμ. 11: Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου. «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΑ»
 Ίερά Μητρόπολις Σύρου - Τήνου - Άνδρου - Κέας και Μήλου – Αΐθουσα Ίδρύματος Τηνιακού Πολιτισμοῦ εἰς τὴν Τήνον, 20-23 Σεπτεμβρίου 2004.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2005.

7. Υπ' αριθμ. 12: Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου. «ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΙΕΡΟΣΥΝΗΣ»

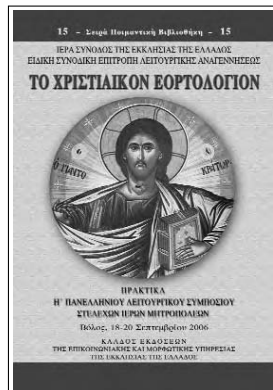
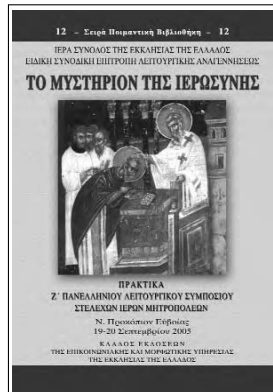
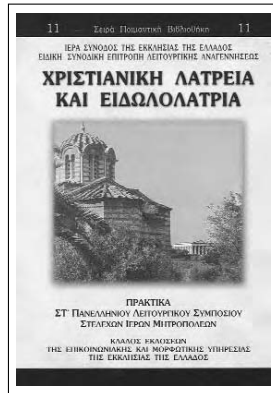
Νέον Προκόπιον Εὐβοίας, 19-20 Σεπτεμβρίου 2005.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2006.

8. Υπ' αριθμ. 15: Πρακτικά Η' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου. «ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΟΝ»

Βόλος, 18-20 Σεπτεμβρίου 2006.

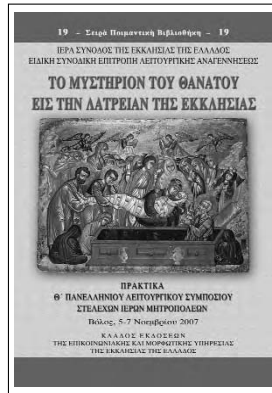
Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2007.

9. Ὑπ' ἀριθμ. 19: Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου.
«ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΑΤΡΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ»

Ἱερά Μητρόπολις Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ – Συνεδριακὸν Κέντρον Θεσσαλίας, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου 2007.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2009.

10. Ὑπ' ἀριθμ. 20: Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργ. Συμποσίου.
«Η ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ»

Ἱερά Μητρόπολις Δημητριάδος καί Ἄλμυροῦ – Συνεδριακὸν Κέντρον Θεσσαλίας, Βόλος 20-22 Νοεμβρίου 2008.

Ἔκδοσις: Ἀθῆναι 2009.

ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ
ΤΗΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

ΕΚΚΛΟΓΑΔΙΟΝ

Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,
Ἀθῆναι 2003

ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟΝ

Ἔκδοσις Ἑλληνικῆς
Βιβλικῆς Ἑταιρίας,
Ἀθῆναι 2008

